

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

„Vita, emlékezet, politika”

GÁNGÓ GÁBOR

Eötvös József közgazdaságtani nézetei

TOLDI LÓRÁNT

Ivánka Imre volt '48-as honvédtiszt
és választói

MÉSZÁROS BALÁZS

A Pécsi Jótékony Nőegylet alapítása

TÖRŐ LÁSZLÓ

Osztrák–magyar történészviták
a pragmatica sanctiőről

BIHARI PÉTER

A nemzetgyűlés és a bűnbakok 1920–1922

ZÁVODSZKY GÉZA

Gogolák Lajos és a Magyar Nemzet

GYÁNI GÁBOR

Téeszneurózis. Van? Nincs?

40. évf.
2025

40. évfolyam

2025. 1. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

SZÁSZ GÉZA

A kiadvány

Magyar Kultúráért Alapítvány

a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER
GALAMB GyÖRGY
HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
SZÁSZ GéZA

TAMÁS ÁGNES
TOMKA BéLA

TÓTH HAJNALKA

TÓTH SZERGEJ

VUKMAN PéTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

DEÁK ÁDÁM	
Csanád vármegye politikai viszonyai az 1840-es évek második felében	5
GÁNGÓ GÁBOR	
A romantikus antikapitalizmus jegyében (Eötvös József közgazdaságtani nézetei)	22
TOLDI LÓRÁNT	
„Félpolgárok” negyvennyolcai (Ivánka Imre volt '48-as honvédtiszt és választói az 1860-as évek második felében)	35
MÉSZÁROS BALÁZS	
Vallás, nyelv és polgári érzelmek bábeli zűrzavara (A Pécsi Jótékony Nőegylet alapítása 1871-ben)	61
TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID	
Oszták–magyar történészviták a <i>pragmatica sanctió</i> ról a 20. század elején (Esettanulmány a professzionális történetírások sajátosságairól)	86
BIHARI PÉTER	
A nemzetgyűlés és a bűnbakok (1920–1922)	112
ZÁVODSZKY GÉZA	
Gogolák Lajos és a Magyar Nemzet 1938–1944	128

Műhely

BEA CSABA	
Antti Jalava és tevékenysége a magyar kultúra szolgálatában	150

Vita

GYÁNI GÁBOR	
Téeszneurózis. Van? Nincs?	165
KONDOROSY CSENGE – MAGOS GERGELY	
„...az egyszeri pszichotrauma az embereknél 'petite chose', kis dolog” (Interjú prof. Tringer Lászlóval és prof. Bitter Istvánval)	173

Figyelő

MELKOVICS TAMÁS	
István főherceg, a szerepek embere	182
(Rouven Pons: <i>Erzherzog Stephan [1817–1867]. Biographie eines Habsburgers im entstehenden Medienzeitalter. [Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, Band 123.] Wien–Köln: Böhlau Verlag, 2022.</i>)	

SZILÁGYI GÁBOR

Egy „különlegesen tipikus” dunatáji értelmiségi 187
(Csunderlik Péter: *Egy különleges közép-európai történész. Hanák Péter pályaképe*. Budapest, Napvilág, 2023.)

DOMONKOS ÁDÁM

Az idilltől a valóságig 194
(Rosemarie Bovier: *Geborgte Heimat – Das Schicksal einer donauschwäbischen Dorfgemeinschaft [1763–1989]*. Wien – Köln: Böhlau Verlag, 2022.)

KERESZTES CSABA

Marad a bosszúvágy mindhalálig? 199
(Feitl Írisz – Németh Csaba [szerk.]: *Az első lövés. Kossuth tér, 1956. október 25.* Budapest: Országgyűlés Hivatala, 2021.)

DEÁK ÁGNES

„Csaknem idill – a következő újrainterpretációig...”? 203
(Thomas Winkelbauer [Hg.]: *Die Habsburgermonarchie [1526–1918] als Gegenstand der modernen Historiographie. [=Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Bd. 78.]* Wien: Böhlau Verlag, 2022.)

DEÁK ÁDÁM

Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Aetas 40. évf. 2025. 1. szám, 5–21.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.1.5-21

www.aetas.hu

Csanád vármegye politikai viszonyai az 1840-es évek második felében*

ABSTRACT. *The Political Landscape of Csanád County in the Second Half of the 1840s.* Political life in the 1840s got more turbulent not only on a national level, but on a county level as well. György Apponyi's government launched a political offensive to reinforce the governing party's positions in the counties through a moderate reform program. Just like it happened in national politics, Csanád county also saw the emergence of middle-ground liberalism, besides opposition and conservative political groups, that was willing to support the moderate reforms in the Conservative Party's platform, distancing itself from the Opposition Party's firm anti-government stance. The Apponyi government mobilized Treasury officials and clergymen, and invested money into facilitating the activities of their local supporters. This study presents the political landscape of Csanád county in the 1840s through archival and contemporary press sources. Only a few counties have been examined so far through these lenses, so this study is able to present several new findings.

Keywords: *Csanád county, administrator system, general assembly, parties, national assembly*

Bevezetés

Az 1840-es évek közepén a kormányzat az adminisztrátori rendszer kiterjesztésébe fogott, ezzel akarva erősíteni befolyását a vármegyékben. Az adminisztrátorok legfontosabb feladata az volt, hogy vármegyéjükben tartózkodjanak, felügyeljék az adóbehajtást és a megyei pénztárat, illetve vezessék a megyei közgyűlési üléseket, azaz az alispánok kezéből a magukéba kellett ragadniuk a megye tényleges vezetését. Emellett fontos feladatuk volt az is, hogy az 1847-ben összeülő országgyűlésen a kormányzatnak megfelelő követeket válasszanak, és utasításokat dolgozzanak ki. A kormányzati politikai offenzíva eredményekkel járt, egyes megyékben erősödött a kormányzati befolyás.¹ Az adminisztrátori rendszer Csanád vármegyére is hatással volt, így ezen megye példáján keresztül mutatom be a politikai viszonyokat az 1840-es évek közepén. Mindenekelőtt azonban röviden ismertetem Csanád vármegye társadalmi és gazdasági viszonyait.

Csanád vármegye Arad, Békés, Csongrád és Torontál vármegyék között terült el, a Magyar Királyság egyik legkisebb vármegyéje volt, területe mindössze 1715 km². Székhelye 1720 óta Makó volt. A 19. század első felében három járásra tagolódott: a makói, a battonyai és a

* A tanulmány „A magyarországi rendiség politikai kultúrája (1526–1848) II.” NKFI K 143 017 kód-számú pályázat keretében készült.

¹ Csizmadia: *Az adminisztrátori rendszer*, 233–274.; Czinege: *Gróf Apponyi György közéleti pályája*, 85–86.

nagylaki járásra. Lakossága az 1840-es években 70-75 000 fő körül volt. Fényes Elek 1845-ben 2416 főre tette a nemesek számát, adatai alapján a nemesség aránya az összlakossághoz viszonyítva mintegy 3,2% volt. A lakosság három mezővárosban, hat faluban és huszonnégy pusztán élt, a többség földműveléssel, dohánytermesztéssel és állattenyésztéssel foglalkozott. A vármegye földterületeinek nagy részét a királyi kamara és a csanádi püspökség birtokolta. Fényes Elek szerint a Bittó, Edelspacher, Kállay, Marczibányi, Návay, Szalbeck, Tököly, Vásárhelyi családok rendelkeztek jelentősebb birtokokkal Csanád vármegyében. Emellett a Bánhid, Bíró, Cseresnyés, Dobsa, Hofbauer, Markovics, Nyéky, Lukács, Posonyi, Saátor, Sánka, Sántha, Szilesy, Tarnay család játszott fontos szerepet ebben az időszakban.²

Az 1825/27. évi és 1830. évi követutasításokban még megfigyelhető, hogy a Csanád vármegyei nemesség legfőbb célja az ősi alkotmány és a nemesi kiváltságok védelme volt. Az 1832/36. és 1839/40. évi országgyűléssel kezdődően azonban megye nemesei fokozatosan elmozdultak a reformok irányába. Támogatták a jobbágyok önkéntes örökváltságát és az úriszék eltörlését, a sajtószabadságot, a magyar nyelv ügyét, számos gazdasági reformot. Programjukban szerepelt, hogy a megyei hivatalnokok fizetését a nemesség és az adózó nép közösen fizesse. Ugyanakkor a nemesi kiváltságokat fenn akarták tartani.³

Az 1840-es évek elején a sajtóban már megjelennek azok a hangok, amelyek azt mutatták, hogy Csanád vármegyében is felgyorsult a politikai csoportosulások differenciálódása. A *Pesti Hírlap* 1842. április 28-ai számában a „Csanád” álnéven tudósító személy is hangsúlyozta, hogy az 1836. évi tisztújítástól kezdődően a Csanád megyei nemesség többsége elkezdte visszakövetelni azon jogát, miszerint az eddig csupán néhány ember által hozott döntések, a „maradjon” helyett a „haladjunk” jelszava kerüljön előtérbe. Jelenleg a haladók vannak többségben, állította a tudósító: „...minden nagyítás nélkül számítva, 50 haladóra esik egy maradó...”⁴ De hogy a megyét nem kerülték el az éles pártküzdelmek, jelezte, hogy a tudósításra válaszként a konzervatív *Világ* 1842. június 6-ai számában helyi levelezők úgy nyilatkoztak, hogy 1836 óta a haladók valójában csak úgy tudják fenntartani népszerűségüket, hogy „a köznemességet igen, a nem tettető kevés tanult férfiakat félvén, nehogy kakukot neveljenek, – alig, – a kamarát épen nem pártolják”. A tisztújítások alkalmával „pénzt adnak tömegbe, – és főképpen egy fanatizált egyén boros üveget tartván kezében utána kurjongatja a köznemességet, átkot szórván a más érzésűre; együtt esznek, isznak, tánczolnak, ölelgetik, csókolgatják egymást, még az utcákon is”.⁵ A lap 1843. szeptember 16-ai számában pedig a következő sorok olvashatók: „Volt idő, midőn gyűlésteremünkben keblünket szentérzet hevíté ’s a hon javát célzó tárgyak felett komolyan tanácskozáink. Most minden másképp van; a béke angyala elköltözött Csanádból; szenvedély dühöng most szerte; maga gyűlésteremünk is – legaljabb személyeskedések színhelyévé lőn.”⁶ Az 1844. január 6-ai számának tudósítása azután megerősítette ezt: „Csanád ege régen borús...”⁷

² Fényes: *Magyarország leírása*, I., 352–354.; Barna–Sümegey: *Nemes családok*, i. m.

³ Deák: *Csanád vármegye képviselője*, 45–197.; MNL CScSVL ML, IV. 3. a. 35. jkv. 920/1825., 41. jkv. 1070/1830., 43. jkv. 1890/1832., 50. jkv. 904–906/1839.

⁴ *Megyei dolgok*. *Pesti Hírlap*, 1842. április 28. 295.

⁵ *Tudósítások*. *Világ*, 1842. június 4. 366–367.

⁶ *Tudósítások*. *Világ*, 1843. szeptember 16. 613.

⁷ *Tudósítások*. *Világ*, 1844. január 6. 12.

Az 1843/44. évi országgyűlési követválasztás is a politikai széttagoztságot mutatta. Ezen a diétán Bánhidy Albert első alispán⁸ és Kállay Ödön főszolgabíró⁹ képviselte Csanád vármegyét, akiket az 1843. április 27-én tartott közgyűlésen választottak meg.¹⁰ A követválasztás rendben zajlott, azonban Náway László, a korábbi csanádi főszolgabíró írásban tett panaszt Bánhidy megválasztása ellen: szerinte 1840-ben Bánhidy még főszolgabíróként okirathamisítást követett el. Emellett azt is felróta neki, hogy alispánként nem megfelelően járt el az újoncpénzekkel, a választást pedig lefizetéssel és leitatással nyerte meg. Később Blaskovich Bertalan táblabíró¹¹ is felszólalt, aki értelmi és erkölcsi tekintetben is alkalmatlannak minősítette Bánhidyt a követségre. Ennek ellenére a közgyűlés döntő többsége támogatta Bánhidyt, mivel nem voltak bizonyíthatók a vádak.¹² Bánhidy így reagált a vádakra később: „...ha állításának csak fele is igaz lett volna, én egy szörnyeteg lennék, melyet nemcsak a tisztviselők sorából, hanem a köztársaságból is ki kellene irtani.”¹³ Kállay Ödönnel szemben nem hangoztak el kritikák.

Az 1843. évi anyautasításban a csanádi rendek teljes mellszélességgel kiálltak a reformok mellett. A követutasítások kidolgozása kapcsán a vármegyék egyeztetették álláspontjaikat. 1841-ben Szatmár vármegye megküldte a vármegyéknek az általa kidolgozott „tizenkét pont”-ot, támogatást kérve. Csanád vármegye is pártolta az abban foglaltakat.¹⁴ Ez a változás valószínűleg azzal magyarázható, hogy a tisztújításokon többségbe kerültek a reformokat támogatók. Az 1843. évi követutasítást, amit Bánhidy Albert vezetésével dolgoztak ki és 72 pontban foglaltak össze, az 1843. április 28-án folytatólagosan tartott közgyűlésen mutatták be.¹⁵ A követeknek előírták, hogy támogassák az ősiség, valamint a hitbizományok eltörlését, egy országos pénztár létrehozását, a kötelező örökváltság törvénybe iktatását és azt, hogy a nem nemesek is bírassanak birtokot és viselhessenek hivalt, valamint a nemesség is vegyen részt a megyei háziadó, a hadiadó és a községi adó fizetésében. Támogatták a gazdasági

⁸ Pálmány: *A reformkori magyar országgyűlések*, I., 807–808. Bánhidy Albert (1807–1890) 1836–1840 között főszolgabíró volt Csanád vármegyében, majd 1840–1842 között másod alispán, 1842–1848 között első alispán. Csanád vármegye követe az 1843/43. évi országgyűlésen. 1865–1867 között főispán Csanád vármegyében.

⁹ Pálmány: *A reformkori magyar országgyűlések*, I., 975–976. Kállay Ödön (1815–1879) 1840–1842 között szolgabíró, majd 1842–1844 között főszolgabíró Csanád vármegyében. Csanád vármegye követe az 1843/44. évi országgyűlésen. 1848-ban és 1861-ben a nádudvari kerület képviselője. 1869-ben, 1872-ben, 1875-ben és 1878-ban Szeged alsóvárosi választókerületének képviselője.

¹⁰ MNL CSCSVL ML, IV. 3. a. 59. jkv. 1006/1843.; *Törvényhatósági dolgok*. Pesti Hírlap, 1843. május 14. 319.; Jelenkor, 1843. május 25. 204.

¹¹ Barna–Sümegehy: *Nemes családok*, 26–27. Blaskovich Bertalan (1794–1858) életéről kevés adat áll rendelkezésre. Csanád vármegye közéletében alig szerepelt, és hivalt sem vállalt. Királyhegyesen viszont 7777 holdas birtokkal rendelkezett.

¹² *Vidéki levelezések*. Nemzeti Ujság, 1843. május 9. 291., 1843. június 20. 388–389. A konzervatív Nemzeti Ujságban így nyilatkoztak Bánhidyról: „...mind magános életére nézve becstelen, undok vétkekkel megrótt, szennyes erkölcsű, habituális rosz embernek, mind hivatalos tekintetben hanyag, hűtlen esküszegő tisztviselőnek felelősség terhe alatt nyilvánított...”

¹³ MNL CSCSVL ML, IV. 3. b. 217. d. 2009/1845.; Gilicze: *A földéaki Náway család*, 93–96.

¹⁴ Varga: *Megye és haladás*, I., 206–211.; MNL CSCSVL ML, IV. 3. a. 52. jkv. 1148/1841., 2314/1841., 2320/1841.

¹⁵ MNL CSCSVL ML, IV. 3. a. 56. jkv. 2891/1842., 59. jkv. 1008/1843. Az anyautasítás kidolgozásában Bánhidy Albert mellett részt vett Nyéky Antal főjegyző, Bánfy József aljegyző és Cseresnyés István főügyész. MNL CSCSVL ML, IV. 3. b. 202. d. 1964/1843. A pótutasításokat Náway Tamás másod alispán vezetésével dolgozták ki, továbbá részt vett benne: Nyéky Antal, Posonyi Ferenc főszolgabíró, Cseresnyés István, Beliczay Antal esküdt, Dobsa Ferdinánd esküdt.

reformokat, a kereskedelem fejlesztését, a monopóliumok és a céhek eltörlését. Pártolták a népnevelés ügyét és a sajtószabadságot. Rendezzék a szabad királyi városok helyzetét. Állítsák fel az esküdtszék rendszerét, a közigazgatási tárgyakat válasszák el a törvénykezési ügyektől. Mondják ki a törvény előtti egyenlőséget és a bírók felelősségét. Az úriszékeket töröljék el, és a megyei törvényszékek ítélkezzenek azok helyett. Támogatták a népképviselői országgyűlés megvalósítását. Követelték Erdély visszacsatolását a Magyar Királysághoz. A magyar nyelv államnyelvvé tételét és a vallásügyi sérelmek orvoslását is pártolták.

Politikai átrendeződés az 1843/44. évi országgyűlés után

Az 1843/44. évi országgyűlés eredményei csalódást keltőek voltak az ellenzék számára, mivel számos reformkezdeményezés elbukott. Azonban új tendenciák is megjelentek a diéta berekesztése után, mivel nagy erővel fordultak a körök alakítása és a pártszerveződés felé. Ekkoriban alakult meg például a Nemzeti Kör és a Pesti Kör, melyek a liberális ellenzék bázisát alkották. De meg lehet említeni a Közhasznú Gyűlést is, amely főként konzervatív szemléletű tagokból állt, és az ellenzéki törekvésekkel szemben akart ellensúlyt képezni. A kormányoldalon ezzel szemben megfigyelhető a fontolva haladók politikai előrenyomulása.¹⁶

Az 1843/44. évi országgyűlés bezárása után fordulat következett be a Csanád megyei erőviszonyokban is, ami annak is köszönhető, hogy 1845-ben Aczél Antal¹⁷ személyében új udvarhú főispánt nevezett ki V. Ferdinánd. Bánhidy Albert alispán a kancellárhoz 1845. szeptember 4-én intézett levelében beszámolt az 1845. szeptember 1-jén Bánhidy elnöklése alatt kezdődött Csanád vármegyei botrányos közgyűlésről. Annak kezdetén Sántha Sándor táblabíró szövé tette, hogy Aczél Antal nem jelent meg,¹⁸ ezért indítványozta, hogy kérjék meg az uralkodót, hogy a főispánt mentse fel hivatalából. Emellett Sántha a csanádi tisztkart is hanyagsággal vádolta. Ezt követően hasonló értelemben szólalt fel Návay László,¹⁹ Návay Tamás²⁰ és Blaskovics Bertalan is, akik Fényes Elek adatai szerint a megye legnagyobb birtokosai voltak. Blaskovics megvádolta Bánhidyt, hogy az 1843/44. országgyűlésen nem az utasítása szerint szavazta meg a hadiadót. Ez a vád azonban alaptalan volt, ugyanis a követutastásban az szerepelt, hogy ha lehetséges, akkor kevesebb adót ajánljanak meg, ha ez nem kivitelezhető, akkor legfeljebb a korábbi országgyűléseken meghatározott összeget ajánlják meg. Bánhidy az országgyűlési tanácskozások során kijelentette, hogy utasítása szerint kétszer, háromszor kevesebb hadiadót kívánt megajánlani, mivel azonban ez nem volt

¹⁶ Pajkossy: *Egyesületek Magyarországon és Erdélyben*, 103–104.; Tóth Árpád: *Önszervező polgárok*, 36–51.; Velkey: *Köri mozgalmak*, 133–163.; Deák: *A koronás Wargha*, 64–76.

¹⁷ Pálmány: *A reformkori magyar országgyűlések*, I., 180–181. Aczél (Atzél) Antal (1789–1868) Arad vármegye követe az 1832/36-os országgyűlésen. Torna vármegye főispánja 1842–1845 között, majd Csanád vármegye főispánja 1845–1848 között. Az 1843/44. évi országgyűlésen Torna vármegye főispánjaként tagja volt a felsőtáblának. Ezután az 1847/48. évi országgyűlésen ismét tag, immáron Csanád vármegye főispánjaként; MNL CScSVL ML, IV. 3. a. 69. jkv. 921/1845.

¹⁸ MNL OL A45, 596pp/1845.: Aczél Antal a kancellárhoz intézett levelében betegséggel magyarázta távollmaradását.

¹⁹ Pálmány: *A reformkori magyar országgyűlések*, I., 1045–1046. Návay László (1797–1879) Csanád vármegye követe az 1832/36. évi országgyűlésen. 1840–1842 között főszolgabíró Csanád vármegyében.

²⁰ Pálmány: *A reformkori magyar országgyűlések*, I., 1046–1047. Návay Tamás (1815–1879) Csanád vármegye követe az 1839/40. évi országgyűlésen, 1848–1849-ben, valamint 1867–1879 között Csanád vármegye főispánja.

kivitelezhető, a korábbi diétákon megszavazott összeget támogatta.²¹ Blaskovics beszéde közben többször „Bánhidyt úrnak” szólította az alispánt, többen azt kiabálták a gyűlésteremben, hogy alispánnak kell szólítani, Blaskovics azonban kijelentette, hogy nem ismeri el Bánhidyt alispánnak. Ez akkora ingerültséget váltott ki, hogy többen megragadták Blaskovicsot, és a gyűlésterem ajtaja felé toloncolták. Posonyi Ferenc főszolgabíró közbenjárása kellett ahhoz, hogy Blaskovicsot az ingerült tömeg kezei közül kiszedjék.²² A *Pesti Hírlap* egyik tudósítója az 1845. szeptember 14-én kelt számban arról írt, hogy a „pártszenvedélyek” ekkor már több éve magasra csaptak Csanád vármegyében. Az ész helyett az indulatok kerültek előtérbe a közgyűléseken.²³

Aczél Antal főispán a kancellárhoz 1845. szeptember 28-án intézett levelében kifejtette, hogy a Csanád vármegyében uralkodó „túláságos szellem” békétlenséget, zavarokat és rendetlenséget okoz, amit meg kell gátolni. Kérte a kancellárt, hogy szólítsa fel Lonovics József²⁴ csanádi püspököt és a kamarai uradalmat, hogy tetteleg és hathatós erővel segítsék a közelgő tisztújítást és a köztanácskozásokat lebonyolítani annak érdekében, hogy a kancellár számára is kedvező döntések és eredmények születhessenek. Ezenkívül szükségesnek találta a főispán az úrbéri telken lakó nemességet is megnyerni.²⁵ Az elsősorban az 1847/48. évi országgyűlés ügyeiben döntő közgyűlések jegyzőkönyveinek tanúbizonysága szerint a következő években a megye lelkészei, illetve a kamarai uradalmak megbízottjai a korábbiaknál valóban jóval nagyobb aktivitást fejtettek ki.

Szintén a *Pesti Hírlap* 1846. április 9-i számában arról tudósítanak, hogy a gyűlésterem a személyeskedések színhelyévé vált, kibékülésről nem lehet szó. A személyes érdekből létrejött pártok mindig veszedelmesek, írta a levelező. Makón két kör is alakult ekkoriban: az egyik a Makói Kör, a másik a Makói Nemzeti Kör, ez utóbbi célja a nem nemesek közt a „nemzetiséget, társalgás, szaválás, olvasás, éneklés, színművészet és bálók által terjeszteni”.²⁶ A Körök létrejöttére valószínűleg nagy hatást gyakorolt a Nemzeti Kör, majd a Pesti Kör megszerveződése Pesten, s ezekhez hasonlóan a viszonyuk meglehetősen feszült volt, de ennek részleteit sajnos nem ismerjük. Az országos politikai lapokban megjelent olvasói híradások tudósítanak a közelgő országgyűlést előre jelző fokozódó politikai feszültségről a megyében 1847 elejétől kezdve.

²¹ MNL CSCSVL ML, IV. 3. a. 65. jkv. 2032/1844.: 60. pont.; Felséges Első Ferdinánd Ausztriai Császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei pünkösdi hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek naplója a' tekintetes karoknál és rendeknél. V. 415. (CCLXIV. országos ülés, 1844. november 5.)

²² MNL OL A45, 576pp/1845.

²³ *Törvényhatósági dolgok*. Pesti Hírlap, 1845. szeptember 14. 178.

²⁴ Bárány: *Lonovics József szentszéki diplomáciai missziója*, i. m.; Pálmány: *A reformkori magyar országgyűlések*, I., 96. Lonovics József (1793–1867) az 1830. évi országgyűlésen az egri káptalan követe volt. 1834–1848 között csanádi püspök. Az 1839/40. és 1843/44. évi országgyűlésen a felsőtábla tagja. 1848-ban a király egri érsekké nevezte ki, de nem lépett hivatalba. 1866 végén kalocsai érsekké nevezte ki I. Ferenc József, de betegség miatt nem foglalta el hivatalát.

²⁵ MNL OL A45, 637pp/1845.

²⁶ *Megyék*. Budapesti Híradó, 1846. április 9. 236.; *Törvényhatósági dolgok*. Pesti Hírlap, 1847. március 11. 165. Valamikor 1845 folyamán alakult meg a Makói Kör, amelynek csak az lehetett tagja, akit a meglévő tagok egyhangúlag támogattak. A „szabadelvű párt” tagjai ezzel a szabállyal nem értéktek egyet, kiléptek, és Makói Nemzeti Kör néven új társaságot alapítottak. (Arról nincs információ, hogy ez az új kör mikor alakult meg.) Az új körbe a belépés alapkövetelménye az volt, hogy az illető becsületes legyen. További információk sajnos nem állnak rendelkezésre ezekről a körökről.

A konzervatív *Budapesti Híradó* 1847. január 14-ei számában azzal vádolták az ellenzéket, hogy 1846. december 6-án összegyűltek, és több mint négyezer forintot gyűjtöttek össze korteskedés céljaira a következő választásokra. Közben a Konzervatív Párt is gyűlést tartott Makón, ahol a párt országos programjával összhangban a következő alapelvet fogalmazták meg: „...a kormányt, míg az a haza, nemzetiség és törvény szellemében haladni fog, pártoladjuk”.²⁷

A két nagy politikai tábor között az országos politikai színtéren egyensúlyozni törekvő gróf Széchenyi István irányvonalát követő *Jelenkorban* 1847 tavaszán arról tudósítanak „Többen” álnéven, hogy Csanád vármegyében az új rendszer behozataláig (feltehetőleg az adminisztrátori rendszerre gondoltak) az ellenzékiek voltak többségben. Az az ellenzék, amely 1825-ben megmentette az alkotmányt, amely 1836-ban könnyített az adózó nép helyzetén, amely 1840-ben és 1844-ben kiharcolta, hogy a magyar legyen az államnyelv. Az ellenzék táborában azonban szakadás történt a türelmetlenség, gyanúsítgatás és az egymás elleni támadások nyomán. Azok, akik kiváltak, úgy vélekedtek, hogy az alkotmányos úton történő haladást, a törvénnyel egyező és a haza jólétét szolgáló javításokat – származzanak azok bárhonnan is – támogatni kell. Csak olyan törekvéseket kell megakadályozni, amelyek a haza alkotmányos jogait, függetlenségét, a haza virágzását veszélyeztetik. Ezeket az elveket vallja a „haladó párt”. A tudósító különbséget tesz a haladó és az ellenzéki párt között. Kifejti, hogy a kettő között nagy a különbség: aki mindig és mindent ellenez (mint az utóbbi időben Csanádban is történt), aki a kormányzattól kiindult kezdeményezéseket eleve ellenzi (mondván, azok az alkotmányt veszélyeztetik), az nem akar haladni, tesped. Csanád vármegyében az ellenzék még nem tart itt teljesen. Sok kérdésben előrébb lennénk, ha a jogainkkal nem élnénk vissza ügyetlenül, ha a „vezérekben kissé több eszélyesség, ügyesebb taktika, ’s mérsékeltebb szónoki hév leende” – vélekedett a tudósító. A konzervatívok is haladóknak vallják magukat, folytatja, a másik irányban is elhatárolva saját pozícióját. A „konzervatív” fogalom olyan elveket rejt magában, amely a „heveskedés, türelmetlenség, sőt kézzel fogható demonstrációknak pusztá fogalmát is kizárja”. Csanád vármegyében azonban ez az elv nincs képviselve, jelenleg a konzervatívok a „túlzás leghősebb bajnokai”, ezt a megyegyűlések is bizonyítják. Minden párt többséget akar szerezni magának ígérekkel, szép szóval, pénzzel, reménnyel a szebb jövőre. Fájlalja a tudósító, hogy ezt a morális süllyedést kell látnia. Az ellenzékiek körlevelek útján hívják meg elvbarátaikat a megyegyűlésekre, a meggyőződés sérthetlenségét vallják és nem a rábeszélést, toborzást. Ezzel szemben a konzervatívok már a megyegyűlések előtti napokon helységről helysére járnak toborozni.²⁸ Ez a tudósítás már jelezte, hogy a megyében az ellenzék két csoportra vált. Bánhidya alispán vezetésével egy csoport a Konzervatív Párt reformprogramjának támogatását az ellenzéki pozíció feladásával kívánta összekötni. A Konzervatív Párt 1846. november 12-én alakult meg, a reformokat (úrbéri viszonyok kiegyenlítésének a könnyítése, büntetőtörvénykönyv kidolgozása, nemesi birtokviszonyok rendezése, vám és kereskedelmi kérdések rendezése) a kormányzat vezetésével kívánták végrehajtani, tiszteletben tartva a birodalom egységét és az ország alkotmányát.²⁹

1847 tavaszától azután, már a közelgő új országgyűlésre való felkészülés jegyében, tovább nőtt a megyei politikai elit köreiben a feszültség, ami tükrözte az országos viszonyokat. 1847. március 15-én megalakult az Ellenzéki Párt. Programjának elkészültében nagy szerepe volt

²⁷ *Megyéék*. Budapesti Híradó, 1847. január 14. 30.

²⁸ *Törvényhatóságok*. Jelenkor, 1847. április 22. 189.

²⁹ Andics: *A nagybirtokos arisztokrácia*, I., 206–216.

Kossuth Lajosnak és Szemere Bertalannak, majd Deák Ferenc öntötte végső formába Ellenzéki Nyilatkozat címen, amit 1847. június 7-én fogadtak el.³⁰

Lukács József királyi tanácsos³¹ volt a Csanád megyei konzervatívok vezetője, akit Aczél főispán a kancellárhoz intézett 1845. június 21-i levelében úgy mutatott be, hogy fáradhatatlan a szorgalma, erélyes a fellépése, a „leghatályosabb s szilárdabb” egyén, aki segíthet abban, hogy Csanád vármegyét a kormányzat oldalára állítsák. Aczél kérte a kancellárt, hogy Lukácsnak csak olyan hivatalt adjanak, amely nem gátolja abban, hogy Csanád vármegye életének az irányításában részt vegyen. Valószínűleg ennek hatására nem is szerepelt a hivatali vállalkozások között.³² Lukácsot az 1847-es tudósítások is a megyei konzervatívok vezetőjének tekintették.³³ Lukács láthatólag közvetlen kapcsolatban állt Apponyi György gróf kancellárral, 1847. március 7-én kelt levelében például jelentette, hogy „Csanád felett nehéz fellegek tornyosulnak!” A már említett, ellenzéki Blaskovics Bertalan 1847. február 28-án királyhegyesi pusztájára nemcsak a csanádi, hanem az aradi ellenzék azon tagjait is meghívta tanácskozás céljából, akik Csanád megyében birtokosok vagy haszonbérlők voltak. Lukács mellékelten megküldte Apponyinak a Blaskovics Bertalan által készített meghívót, amiben szidalmazta a Konzervatív Pártot és a csanádi tiszti kart. Lukács szerint az az ellenzék célja, hogy a kormánypártot megbuktassák, Csanád megyét más szellemben irányítsák, valamint Bánhidyi alispánt „letiporják”. Értesülése szerint a kortes nemességgel együtt hetvenöten vettek részt a tanácskozáson. Blaskovics Bertalan állítólag tízezer, Csernovics Péter³⁴ szintén tízezer, Dobsa Sámuel³⁵ állítólag ötvenezer, a többi nemes pedig összesen tizenegyezer forintot ajánlott fel korteskedésre. Másnap a résztvevők tizenhat hintóban jártak faluról falura, hogy az embereket elcsábítsák, Lukács szerint eddig kevés sikerrel jártak. Hozzátette, hogy a Konzervatív Pártnak is sok jó embere van Csanád vármegyében, főleg Major János esperes és palotai plébános, illetve Kovács József, királyi kamarai ügyész, akik fáradhatatlanul dolgoznak, és az „ármánytörekvések ellen jó eleve értesítve valának”. Majd kijelentette, hogy a csanádi rendek nagyobb része az egész tiszttikkal együtt a Konzervatív Párthoz csatlakozott, és kész az ellenzékkel megvívni. Kérte Apponyit, hogy az 1847. március 24-én tartandó csanádi közgyűlésre a Csanád és Arad vármegyei kamarai földeken lakó kortes nemességet mozgósítsa. Lukács azt is elárulta, hogy nem sokkal korábban Bécsben járt és Franz Anton von Kolowrat-Liebsteinsky gróffal (az Osztrák Császárság államminiszterével) és Karl Friedrich von Kübeck báróval (a bécsi udvari kamara elnökével) is tanácskozott, és a kamara segítségét kérte, valamint a nemesség részére engedményeket kívánt kieszközölni. Ellenkező esetben

³⁰ Bajza: *Ellenőr. Politicai zsebkönyv*, 577–587.; Hermann: *Szemere Bertalan a reformkorban*, 535–591.

³¹ Barna–Sümegegy: *Nemes családok*, 118. Lukács Józsefről kevés adat áll rendelkezésre. Annyi bizonyos, hogy aktívan részt vett Csanád vármegye politikai életében. 1832–1836 között helyettes alispán volt. Emellett a követutasítások kidolgozásában is számos alkalommal részt vett.

³² MNL OL A45, 436pp/1845.

³³ *Törvényhatósági dolgok*. Pesti Hírlap, 1847. április 15. 244–245.

³⁴ Nagy: *Magyarország családai*, III., 147–148.; Pálmány: *A reformkori magyar országgyűlések*, I., 866–867. Csernovics Péter Arad vármegye követe volt az 1843/44. évi országgyűlésen. Az 1840-es években az Arad vármegyei közgyűléseken a szabadelvű ellenzék vezére volt. Jelentős birtokai voltak Mácsán, Simándon és Medgyesen (Arad vármegye). 1848. március 15-én Pesten tizenötezer kokárdát osztott szét. Gróf Batthyány Lajossal jó kapcsolatot ápolt, közös utazáson is részt vett vele 1845-ben Keleten és a Szentföldön.

³⁵ Barna–Sümegegy: *Nemes családok*, 49. Dobsa Sámuelről kevés adat áll rendelkezésre. Annyi bizonyos, hogy kereskedéssel foglalkozott. Csanád vármegye politikai életében aktívan részt vett, számos közgyűlésen jelen volt, a csanádi ellenzék táborába tartozott.

megtörténhet, hogy a jó ügyet nem lesznek képesek fenntartani. Csanád vármegyét, folytatta, így is nehezen szerezte meg a kormányzat, előfordulhat, hogy ismét el fogja veszíteni. Kollowrat és Kübeck is megígérte, hogy késedelem nélkül utasítani fogja a Magyar Kamara elnökét, eddig azonban nem érkeztek a temesi kamarai igazgatósághoz rendeletek, pedig minden perc számít. Lukács egyeztetett a Konzervatív Párt helyi támogatóival, s azt látták szükségesnek, hogy a Magyar Kamara nyújtson kétezer forint segélyt, hogy az ellenzéki előkészületeket meghiúsítsák. Lukács levelet írt a temesi kamarai helyettes igazgatónak, Matyasovszky Imrének is, hogy a csanádi kamarai tiszteket, tisztartókat kötelességük teljesítésére szorítsa, valamint a kortes nemességgel ápoljanak jó viszonyt. Levele végén Lukács kérte Apponyit, hogy sürgesse Aczél Antal főispánt, minél hamarabb utazzon Csanád vármegyébe és vezesse a közgyűléseket. Majd hozzátette, hogy 1847. március 10. és 17. között Pesten maga is részt vesz a Konzervatív Párt értekezletén.³⁶ Lukács József levele bizonyítja, hogy a bécsi udvar nemcsak a főispánokkal tartott fenn szoros kapcsolatot, hanem akár egy megyei kortes nemes véleményét is meghallgatták, mivel az jobban ismerhette a helyi viszonyokat. Látjuk, a bécsi udvar milyen módon élt vissza hatalmával, és igyekezett közvetlenül beleavatkozni a vármegyékben folyó politikai csatározásokba.

A konzervatív *Nemzeti Ujság* és a szintén konzervatív *Budapesti Híradó* arról tudósított, hogy Csanád megyében 1847-ben már a konzervatívok jutottak többségre. Az 1847. március 24-én kezdődött közgyűlés előtt az ellenzékiek nyolcvanan, a konzervatívok pedig több mint négyszázan gyűltek össze. A közgyűlés elején a másodalispán, Návay Mihály folyamodást nyújtott be Blaskovics Bertalan ellen a fentebb említett meghívó kapcsán, amiben Blaskovics a Konzervatív Párt működését veszedelmesnek minősítette, a csanádi tisztkart zsarnoknak és becstelennek titulálta.³⁷ Először Návay Tamás reagált a vádakra, aki nem látott sérelmet Blaskovics levelében. Szintén bírálta a Konzervatív Pártot, és károsnak ítélte tevékenységüket. Ezekkel a vádakkal szemben Lukács József (a *Budapesti Híradó*ban „a csanádi konzervatív pártnak elnöke”-ként hivatkoznak rá) azt hangoztatta, hogy a kormányzat sok hasznos lépést tett és tesz a magyarok érdekeit szem előtt tartva. Kiemelte a Konzervatív Pártnak az országra nézve hasznos érdemeit, valamint kárhoztatta az ellenzék tevékenységét. Bánhidyi Albert első alispán politikai elveiről ekkor már egyre több szóbeszéd keringett azzal, hogy nem tudni, melyik oldalon is áll. Dedinszky József, vármegyei nemes visszatekintve a *Pesti Hírlap* hasábjain 1848 nyarán úgy nyilatkozott, hogy Bánhidyi szabadelvű volt, amíg más elvekkel nem lehetett előre haladni. „Apponyi alatt megváltozott; egy év alatt tökéletes, adminisztrátorságra megérett pecsovcics lett. Kortes-hatalmát a püspök és kamara segédével tartotta fenn.” Dedinszky azt is megjegyezte Bánhidyról, hogy az 1848-as márciusi események felforgatták számításait, Bánhidyi mindig is számító volt, és a nemesi jogokat akarta fenntartani.³⁸ Az alispán a szóbeszédek hatására az 1847. márciusi közgyűlésen kinyilatkoztatta, hogy ő nem konzervatív, nem áll összeköttetésben ezzel a párttal, most és

³⁶ MNL OL A45, 223pp/1847. Lukács József levele Apponyi Györgyhöz, Kovácsháza, 1847. március 7.; a levelet közli: Andics: *A nagybirtokos arisztokrácia*, I., 262–264.

³⁷ MNL CScSVL ML, IV. 3. a. 79. jkv. 193–194/1847.; *Megyéi*. Budapesti Híradó, 1847. október 22. 278–279. A csanádi tisztkar egy a helytartótanácsához intézett folyamodásban kinyilvánította a Blaskovics által megfogalmazott rágalmak keltette fájdalmát. A Blaskovics elleni keresetet a Kancelláriához is benyújtották. A Kancellária azonban felmentette Blaskovicsot a büntetőper alól. Az erről szóló jelentést az 1847. szeptember 6-án Makón tartott közgyűlésen olvasták fel.

³⁸ Dedinszky József: *Csanádból*. Pesti Hírlap, 1848. július 4. 617.

korábban is szabadelvű volt, a szabadelvű haladás embere.³⁹ A *Budapesti Híradó* szerint Bánhidyt azt is kijelentette, hogy senkinek sincs joga a törvényesen megválasztott tisztikart gyalázní. Hozzátette, hogy ő nem ismer az ország kárára működő pártot, amivel a tisztikar is egyetért. „...jelenleg a kormány haladni akar, midőn mások a hazafiság leple alatt a jót is ellenzik, és tetteleg csak az ellenzék a tepsedő párt...” – vélekedett az alispán. Alakult egy párt, amely a haza, a nemzetiség és a törvények szellemében pártolja a haladni kívánó kormányt, ezt kötelessége lenne támogatni minden hazafinak. Bánhidy végül hozzátette, hogy a kormányt pártolni fogja, amíg haladó álláspontot képvisel. Ezután Lukács József is felszólalt, kijelentette, hogy tagja a Pesten alakult Konzervatív Pártnak, s nem bánja, ha pecsovicnak nevezik is, ő az ellenzékétől ezt a gyalázást dicsőségnek tartja. Majd hozzátette, hogy amíg az ellenzék pusztán szónokol, addig a kormány a haladás útjára lépett. Urbanics Mihály orvos a következő szavakkal bírálta az ellenzékét: „Alkotmányos országban, hol törvények, felebbvalók és király van, független ember nem lehet; ki tehát magát alkotmányos országban függetlennek mondja, az hazaáruló (az ellenzék itt türelmetlenül felzajdul) igen igen az hazaáruló, mert a független magát a törvények, bírák és király hatalmán kívülinek hiszi az: ilyen pedig hazaáruló.” (A *Pesti Hirlap* erről a kijelentésről nem tett említést.) Urbanics szerint a csanádi ellenzék nagymértékben magánérdekektől függ. Mindig elnyomója volt a „címeres nemességnek és parasztnak”. Megvádolta Náray Lászlót, hogy annak idején, az 1832/36. évi országgyűlésen az utasítása ellenére fogadta el a nemesség megadóztatását.⁴⁰ Urbanics hozzátette azonban, hogy nem ellenzi a nemesi adóztatást, mert aki hasznot vesz az állam javából, az részesüljön a terhekben is. Abban látott problémát, hogy az armális nemesekre rótták az adóterheket, a birtokos nemesek pedig nem vállalták magukra az adóztatást. A *Budapesti Híradó* egy későbbi számában a tudósító reményét fejezte ki az iránt, hogy a Konzervatív Pártnak köszönhetően visszatérhet a béke és az igazság Csanád vármegyébe, melynek fő problémáit a liberális párt személyeskedései okozták.⁴¹ A *Pesti Hirlap* 1847. július 2-ai számában a „Csanád” nevű tudósító mindezzel szemben kinyilvánította, hogy a konzervatívok kibékülésről beszélnek, de nincs erről szó. Az ellenzék nem tud megbékülni a konzervatívok elveivel. „Ég és föld elveink között.”⁴²

A *Pesti Hirlap* egyik levelezője 1847 nyarán arról tudósított, hogy Csanád vármegyében jelenleg három párt létezik: ellenzéki, liberális, konzervatív. Az ellenzékiek az alkotmány felett öröködnék, a honunkat a kor igényei szerint kívánják reformálni. Ők maguk sokáig azt hitték, hogy a liberális és az ellenzéki egy és ugyanaz, de nem így van. A liberálisok szabadelvűek, de nem ellenzékiek Csanád vármegyében. A liberálisok a horvátországi választási

³⁹ *Törvényhatósági tudósítások*. Nemzeti Ujság, 1847. április 15. 236.; *Megyéék*. Budapesti Híradó, 1847. április 13. 246.

⁴⁰ MNL CScSVL ML, IV. 3. a. 44. jkv. 1853/1833.; MNL CScSVL ML, IV. 3. b. 145. d. 1853/1833.; Felséges Első Ferencz ausztriai császár, Magyar, és Cseh ország koronás királyától Posony szabad királyi városába 1832-dik esztendőben, karácson havának 16-dik napjára rendeltetett Magyarországi gyűlésének jegyzőkönyve. VI. 18–20. (149. országos ülés, 1834. január 14.); Barta: *Kossuth Lajos összes munkái*, II. 283. A vádak, ha nem is teljes mértékben, de cáfolhatók. Az 1832/36. évi országgyűlésen, amikor először szóba került a jobbágytelken lakó nemesség megadóztatása az úrbéri ügy vitájában, a csanádi követek arra szavaztak, hogy az adóügyi munka tárgyalása során vitassák meg ezt a kérdést. A tanácskozások későbbi szakaszában pedig kijelentették, hogy nem tartják törvényesnek a jobbágytelken lakó nemesség megadóztatását.

⁴¹ *Megyéék*. Budapesti Híradó, 1847. április 22. 268., 1847. július 2. 6–7.

⁴² *Törvényhatósági dolgok*. Pesti Hirlap, 1847. július 2. 5–6.

nagymértékben hozzájárultak. Hogy politikai tekintetben milyen előnyökkel járt a megszűnés, a következő országgyűlésre megfogalmazott megyei utasítások tükrözték.

A Csanád vármegyei rendek álláspontja a reformokról az 1847/48. évi országgyűlésen

Az 1847/48. évi országgyűlés előkészítése és a követválasztás kapcsán már hónapokkal korábban elkezdtek szervezkedni a Csanád vármegyei rendek. Lonovics József csanádi püspök gróf Apponyi György kancellárhoz 1847. március 5-én intézett levelében megjegyezte, hogy a vármegyében még kevésbé biztos a kormánypárt állása. A konzervatívoknak hosszú küzdelem után sikerült valamelyest az ellenzéket „lehangítani”, de nem tudták legyőzni. A többség jelenleg a kormánypárt mellett, de az „érzelmi s pénzbeli erő” az ellenzéknél van. Lonovics abban látta a Konzervatív Párt hátrányát, hogy a Királyi Kincstár, amely Csanád vármegye területének negyötödét birtokolja, még egy ügyvédet sem tart itt, legfőbb tisztje egy „kasznár” (gazdatiszt, uradalmi tisztviselő). Így birtokai nagysága ellenére nem bír helyi politikai befolyással, amit orvosolni kellene.⁴⁸ Lukács József, mint láttuk, hasonlóan konzervatív túlsúlyról számolt be.⁴⁹ A hónap végén pedig, ahogy azt már ismertettük, valóban látványos összecsapásra került sor a pártok hívei között a megyegyűlésen.

A kancellária iratok között fennmaradt egy 1847. szeptember 3-án keletkezett fogalmazvány, amely szerint Apponyi Lonovics püspöknek és Aczél főispánnak is írt a közelgő követválasztással kapcsolatban. Az irat szerint a vármegyében uralkodó „jobb szellem” előidézését és megszilárdítását nagy részben Bánhidyt alispánnak lehet köszönni. Tartani lehet azonban attól, ha Bánhidyt ismét követté választják, s elhagyja a vármegyét, a dolgok kedvezőtlen fordulatot vehetnek. Bánhidynek tehát a megyében kell folytatni hasznos tevékenységét. Olyan személyt kell követté választani, aki határozottan, erélyesen és minden ingadozás nélkül a „konzervatív ügyhöz” ragaszkodik. Nincs kétség afelől, hogy az országgyűlés alatt és utána is lehet számítani Lukács Józsefre, aki megfelelő követ lenne.⁵⁰ Apponyi egy 1847. október 3-án kelt levelében pedig háromezer forintot küldött Lonovics Józsefnek, hogy a követválasztás alkalmával a konzervatív jelöltek támogatására használja fel.⁵¹

A *Pesti Hírlap* és a *Budapesti Híradó* is hírül adta azonban, hogy a Csanád vármegyei rendek az 1847. október 19-én tartott közgyűlésen Aczél Antal főispán elnöklése alatt közfelkiáltással Rónay János táblabíró⁵² és Posonyi Ferenc főszolgabíró⁵³ választották meg követeiknek.⁵⁴ Aczél Antal főispán Apponyi kancellárhoz intézett 1847. október 22-én kelt levelében beszámolt arról, hogy Rónay és Posonyi követté választásában „tökéletesen meg nem nyugodhatott”. Inkább azt szerette volna, ha Lukács Józsefet választják követté, de az általa már tél óta sürgetett eszközök hiánya miatt nem érhetett célra. (A Kincstártól ugyan érkezett egy felszólító levél 1847. október 16-án arról, hogy a helyi kamarai tisztviselőknek hogyan

⁴⁸ MNL OL A45, 222pp/1847.; Barta: *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen*, XI., 106–107.

⁴⁹ Andics: *A nagybirtokos arisztokrácia*, I., 262–264.

⁵⁰ MNL OL A45, 739pp/1847.

⁵¹ Andics: *A nagybirtokos arisztokrácia*, I., 290–291.

⁵² Pálmány: *A reformkori magyar országgyűlések*, I., 1127. Rónay János (1809–1867) Csanád vármegye követe az 1847/48. évi országgyűlésen. Az 1861. és 1865/68. évi országgyűlésen a nagyszentmiklósi kerület képviselője.

⁵³ Pálmány: *A reformkori magyar országgyűlések*, I. 1101–1102. Posonyi Ferenc (1815–1894) Csanád vármegye követe az 1847/48. évi országgyűlésen. 1876 és 1886 között Makó város polgármestere.

⁵⁴ *Törvényhatósági dolgok*. *Pesti Hírlap*, 1847. október 24. 267.; *Megyéek*. *Budapesti Híradó*, 1847. november 9. 320.

kell működniük, s Aczél szerint már korábban is megfelelően lépett fel a helyi kamarai igazgatóság, de az idő rövideje miatt nem érhették el a célt.) Aczél a követutasítások kapcsán megjegyzi, hogy a küldöttség által tett javaslatokban több változtatást is sikerült tennie. Az utasítások szerint a legkedvezőbbek között lesznek a kormányzat számára, s azokat megküldte a kancellárnak. Arról is tudósított, hogy a követválasztási és utasítást elfogadó közgyűlés „legszebb rend és illendőséggel” ment végbe.⁵⁵ Kovács József királyi kamarai ügyész Apponyi György kancellárhoz intézett 1847. október 22-én kelt levelében jelentett a követválasztásról. Kovács szerint Rónay követté választása Bánhidy Albert alispán „furfangos, és megátalkodásának költeményes, álarcos beszéd- és ígéreteinek, sőt kiszámított mesterséges fogásainak tulajdonítható”. Bánhidy ugyanis elhitette Lonovics József püspökkel, hogy Rónay konzervatív szemléletű, aki pedig valójában a Pesti Kör tagja és Batthyány Lajos gróf levelezője. Rónay csak azért lett követ, mert Lonovics püspök és Aczél Antal főispán nem lépett fel időben ellene és Bánhidy ellen. Kovács így foglalta össze a követválasztást: „...a Conservatívek és az Oppositio is semlegesen tűnven fel, bár be nem egyezését arcáján árulá el, mind a két párt a Tiszti Kar nagyobb része és kortes nemesség által választattak meg az éves kijelölt fentebbi Követek.” Kovács reményét fejezte ki, hogy mindkét követ végeredményben mégis konzervatív szemléletet fog képviselni.⁵⁶

Rónay megválasztása kapcsán a *Pesti Hirlap* hasábjain érdekes adalékokra lehet bukanni, miszerint kezdetben nem akart követ lenni. A lap 1847. július 2-i számában a „Csanád” álnéven tudósító személy azzal vádolta Rónayt, hogy egy tinót küldött a nemesség megvendéglésére. Erre válaszul Rónay a lap 1847. július 18-ai számában úgy nyilatkozott, neki nincsenek érdemei sem Torontál, sem Csanád vármegyében. Hivatal, kitüntetés sohasem „hajhászott”, mindig függetlenségre és önállóságra törekedett, nem cserélne egy hivatalnokkal sem. Kijelentette, hogy soha nem tartozott ahhoz az ellenzékhez, amely „személyes rágalmakat és pizkolódásokat használ céljai elérésére”. „Ahhoz az ellenzékhez tartozik, amely a’ személyeket nem tekintve, hazája’ előhaladását és boldogítását tűzte ki célul.”⁵⁷ Rónay azt reagálta a „Csanád” álnéven tudósító személy vádjaira, hogy a legutóbbi tisztújítás alkalmával, még 1845-ben adott valóban egy ebédet, de csakis azért, mert nem választották meg egyik hivatalra sem.⁵⁸ Majd kijelentette, hogy nincs kilátás arra, hogy országgyűlési követ legyen, mivel az elveivel ellenkezik, hogy „tinón” vásároljon közbizalmat, szavazatot. Végül a következő szavakkal zárta a nyilatkozatát: „Ez volt e’ pályán első és utolsó fellépésem; s mert tetteimért, lelkiismeretemnek tartozom csak számolni, és ez mindenkor meg leszen az által nyugtatva, ha szemhunyorítás nélkül, emelt fővel jelenhetek meg az egész világ előtt.”⁵⁹ Hogy ezek után miért és hogyan választották meg Rónayt, arról sajnos a rendelkezésre álló források hallgatnak. A *Budapesti Híradó* közlése szerint Rónay a követté választása előtt és a követi eskü letétele után is magát „szabadelvű kormánypártinak” vallotta.⁶⁰ Ez a nyilatkozat is megerősíti, hogy Rónay a Bánhidy-féle köztes tábor híve volt, ami valószínűsíti, hogy valóban Bánhidy állt a megválasztása mögött.

Az 1847/48. évi követutasítás kidolgozása kapcsán Kovács királyi kamarai ügyész a kancelláriához intézett még 1847. június 20-ai levelében úgy vélekedett, hogy az utasítást készítő

⁵⁵ MNL OL A96, 12. d.: 1031–1043. Aczél Antal levele Apponyi Györgyhez, Makó, 1847. október 22.

⁵⁶ MNL OL A45, 966/1847. Kovács József levele Apponyi Györgyhez. Pécska, 1847. október 22.

⁵⁷ *Törvényhatósági dolgok*. Pesti Hirlap, 1847. július 2. 5–6.

⁵⁸ *Megyéék*. Budapesti Híradó, 1845. november 25. 343., 1847. december 19. 438. Rónay Jánost az 1845. évi tisztújítás alkalmával másod alispánságra szerették volna jelölni, de ő ettől visszalépett.

⁵⁹ *Törvényhatósági dolgok*. Pesti Hirlap, 1847. július 18. 42.

⁶⁰ *Megyéék*. Budapesti Híradó, 1847. december 19. 438.

bizottságban többségben vannak a konzervatívok a „túlzók”-kal szemben. A főispán a szintén a kancelláriához intézett 1847. június 22-én kelt levelében megerősítette, hogy a követutasítások kidolgozásával megbízott személyek általánosságban véve mérsékelt elvűek, így a kormányzatnak megfelelő utasítások fognak születni.⁶¹ Az anyautasítást Bánhidya Albert első alispán vezetésével dolgozták ki, de a bizottmányban helyet kapott az ellenzékiek vezéralakja, Náway Tamás és a konzervatívok vezetője, Lukács József is.⁶² Az utasítást 42 pontban foglalták össze, s azt a rendek el is fogadták.⁶³

A rendek úgy határoztak, hogy a nemesség is vegyen részt a megyei házi pénztár és a hadiadó fizetésében, hozzák be a telekkönyvezést. Emellett létesítsenek egy országos pénztárat a közszükségletek fedezésére, amire négymillió forintot ajánlottak meg. Egy hitelbank felállításának a szükségességét is megfogalmazták. Az ósiség eltörlését továbbra is kívánták. A kötelező örökváltság megvalósítását pártolták. Utasításba adták, hogy gondoskodjanak a népnevelésről. Kimondták, hogy fogadjanak el egy jól szerkesztett büntetőtörvénykönyvet és egy bányatörvénykönyvet. A bírói felelősség kimondását szorgalmazták. A jobbágy a saját hasznára égethessen téglát és cserepet. Minden lakos, aki a város, község javait élvez, használja, rendi különbség nélkül járuljon hozzá a rendőri költségekhez. Orvosolják a vallási sérelmeket, rendezzék a szabad királyi városok helyzetét. Magyarországot és Erdélyt egyesítsék. A sajtószabadságot csak részben támogatták (előzetes vizsgálat legyen, de ne korlátozzák a sajtó mozgáskörét, nyilvánítsák ki a cenzorok felelősségét). A közigazgatási és igazságszolgáltatási ügyek elválasztását pártolták. Állandó törvényszékek felállítását is támogatták. Kimondták, hogy az országgyűlési költségeket a nemesség viselje. Szorgalmazták, hogy évente tartsanak országgyűlést. A királyi előadásokat vegyék először tárgyalás alá, figyelembe véve a sérelmek orvoslását. Csak olyan egyesületek működhesse az országban, amelyeknek szabályzatát a Helytartótanács jóváhagyta.

Megállapítható, hogy Csanád vármegye utasításai továbbra is sok reformprogramot tartalmaztak a liberális ellenzék célkitűzései közül, annak ellenére, hogy az ellenzéki és a kormánypártot támogató erők megoszlottak. Érdemes megvizsgálni azt is, hogy a csanádi 1847-es anyautasítás pontjai közül melyek hozhatók kapcsolatba a Konzervatív Párttal és melyek az Ellenzéki Párttal.

Egyértelműen a Konzervatív Párttal programjához fűződik az, hogy elsődlegesen a királyi előterjesztéseket tárgyalják (figyelembe véve a sérelmeket), mivel bíztak abban a csanádi rendek, hogy az előterjesztések korszerűek lesznek. Nem támogatták a népképviselő elvét, az esküdtiséket, a törvény előtti egyenlőséget, a sajtószabadságot (amelyek pedig az előző országgyűlésre készült anyautasításban szerepeltek).⁶⁴ Említhetjük továbbá az állandó

⁶¹ MNL OL A45. 548/1847., 550/1847.

⁶² MNL CSCSVL ML, IV. 3. a. 73. jkv. 3343/1845., 80. jkv. 1491/1847.: Bánhidya Albert mellett Nyéky Antal, Nyéky László táblabíró, Makra Imre alesperes, Major János alesperes, Lukács József királyi tanácsos, Markovics Antal, Rónay János táblabíró, Nagy Lázár táblabíró, Kovács József táblabíró, Náway Tamás, Cseresnyés István főügyész, Posonyi Ferenc főszolgabíró és Lonovics László küldöttségi jegyző vett részt az utasítások kidolgozásában. Az előző országgyűléshez képest megfigyelhető bizonyos átfedés a követutasítást kidolgozó bizottság összetételében: Bánhidya Albert, Cseresnyés István, Náway Tamás, Nyéky Antal, Posonyi Ferenc akkor is részt vett a munkában. Megállapítható, hogy a követutasítások kidolgozásában mindhárom csoportosulás szerephez jutott: Náway Tamás az ellenzéki tábor, Lukács József, Major János, Kovács József a konzervatív tábor, Bánhidya Albert és Rónay János a köztes tábor képviselte.

⁶³ *Meggyék*. Budapesti Híradó, 1847. november 9. 320.; MNL OL N119, 16., 17. fasc.: Csanád megye utasításait hibásan a 16. és a 17. fasciculusban is Arad vármegye alá sorolták be.

⁶⁴ MNL CSCSVL ML, IV. 3. a. 59. jkv. 1008/1843.

(tehát nem választott) törvényszék felállítását és az élethosszig tartó bírói kinevezések tervét, valamint azt, hogy az egyesületek működését a Helytartótanács jóváhagyásához kívánták kötni. Továbbá a Csanád vármegyei rendek az utasításokban nem foglaltak állást az adminisztratori sérelmek ellen, s nem bírálták a kormányzatot.⁶⁵ A már említett Dedinszky József később a *Pesti Hírlap*-ban azt állította, hogy a követutasításokba Bánhidya Albert alispán miatt nem került bele a népképviselői országgyűlés és a szabad sajtó megvalósítása. Sőt, Bánhidya állítólag azt nyilatkozta, hogy amíg ő alispán, addig fenn fogja tartani a nemesi kiváltságokat.⁶⁶

Az Ellenzéki Pártot támogató javaslatok a következők voltak: a hadi- és háziadó vállalása a nemesség részéről (bár a közteherviselés szükségessége, ha nagyon homályos szövegezésben is, de a konzervatív program részét is alkotta), országos pénztár létrehozása, ösiség eltörlése, kötelező örökváltság, unió Erdéllyel, a Partium visszacsatolása. Jól látható tehát, hogy a rendi viszonyokat felszámolni célzó reformok terén határozottan ellenzéki elkötelezettségű volt Csanád vármegye.⁶⁷ A szabad királyi városok rendezését, a büntetőtörvénykönyv és bányatörvény kidolgozását, illetve elfogadását, a kereskedelmi viszonyok javítását mindkét párt óhajtotta.

A kormányzat egyértelmű támogatása Csanád megye részéről nem is elsősorban az anyautasítások szövegezésekor, hanem a pótutasítások alkalmával válik majd szembetűnővé: nem láttak sérelmet az adminisztrátorok ügyében, s elfogadták a király válaszát az adminisztratori kérdésben. (Az országgyűlési tanácskozások során az adminisztratori rendszer sérelmében Rónay és Posonyi többször egymással ellentétesen szavazott, így elidálva Csanád vármegye szavazatát. Végül a Csanád vármegyei rendek elfogadták a király azon válaszát, hogy lépéseket tesz az adminisztratori rendszer iránti panaszok megszüntetésére.⁶⁸)

Kiemelendő egy 1848. február 7-én készült titkosrendőri jelentés, amely szerint Csanád vármegyének a követutasítások alapján a konzervatív megyék közé kellene tartoznia.⁶⁹ A jelentésíró minden bizonnyal az adminisztratori sérelmek és a kormányzat bírálatának mellőzése nyomán vélekedett így. Már a bécsi udvar is elfogadta, hogy bizonyos reformokat szükséges megvalósítani, ezért nem ezen reformok pártolása vagy elutasítása lehetett a döntő abban, hogy egy-egy megyét a konzervatív vagy az ellenzéki oldalhoz tartozónak tekintették-e.

Kossuth Lajos az 1847/48. évi országgyűlés megnyitása előtt készített egy feljegyzést, amelyben a megyéket osztályozta politikai állásuk szerint. Ezek alapján arra a következtetésre jutott, hogy az ellenzék szempontjából van 18 „jó” megye, 15 „megnyerhető”, 3 „határozatlan színű” és 14 „Pecsovics” megye. Csanád vármegyét a „megnyerhető” kategóriába sorolta.⁷⁰ Úgy vélem, hogy ez az értékelés helytálló, mivel a fentebb említett cikkek és

⁶⁵ Andics: *A nagybirtokos arisztokrácia*, I., 206–216.

⁶⁶ Dedinszky József: *Csanádból*. *Pesti Hírlap*, 1848. július 4. 617.

⁶⁷ Bajza: *Ellenőr. Politikai zsebkönyv*, 577–587.

⁶⁸ MNL OL A45, 29pp/1848., 108pp/1848.; MNL CSCSVL ML, IV. 3. a. 81. jkv. 3105–3106/1847., 82. jkv. 219/1848.; *Országgyűlés*. Budapesti Híradó, 1847. november 25. 360.; *Országgyűlés*. *Pesti Hírlap*, 1847. november 30. 360–361., 1847. december 7. 379–380. *Törvényhatósági dolgok*. 1848. január 4. 9.; *Országgyűlési közlemények*. Nemzeti Ujság, 1847. november 28. 761., 1847. december 5. 782.; Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak e néven Ötödik Apost. királyi által szabad királyi Pozsony városában 1847-ik esztendei Szent-András hava 7-ik napjára összehívott magyarországi közgyűlésnek naplója a tekintetes Karoknál és Rendeknél. Pozsony–Pest, 1848. 41. (VI. országos ülés, 1847. december 1.)

⁶⁹ Barta: *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen*, XI., 521–523.

⁷⁰ Barta: *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen*, XI., 203.

levelezések is bizonyítják, hogy a megyében az Ellenzéki Pártot és a Konzervatív Pártot támogatók aránya erősen megoszlott. Joseph Sedlnitzky gróf, a bécsi udvar „rendőrminisztere” az országgyűlés előtt szintén készített egy összeírást a megyékről pártállásuk alapján: eszerint 21 megye teljesen megbízható volt a kormányzat számára („*Ganz verlässliche*”), 8 megye az utasításuk vagy a követeik felfogása alapján inkább a kormánypártot támogatta („*die vermöge ihrer Instruktion oder gutgesinnten Deputirten sich zur Regierungspartei herüber neigen*”), 7 megye volt kétséges („*Zweifelhafte*”), 14 megye pedig ellenzéki („*Oppositions*”). Sedlnitzky Csanád vármegyét a második kategóriába sorolta, ezzel utalva arra, hogy a megye nem teljesen kormányhű, de az utasítások és a követek tanúbizonysága szerint inkább afelé hajlik.⁷¹

Összegzés

Csanád vármegye politikai viszonyai az 1840-es években nagy változásokon mentek keresztül. Míg az 1820-as és 1830-as évek elején leginkább rendi, sérelmi politikát folytattak a rendek, addig az 1830-as években pártolták a fokozatos reformokat. Az 1840-es évek elejére már a leghatározottabban sürgették a polgári átalakulást célzó reformokat, mint például a közteherviselést, a kötelező örökváltságot. A politikai csatározások Csanád vármegyét sem kerültek el, de véres eseményekre itt nem került sor. Kecskeméti Károly a munkájában az 1832/36., 1839/40. és 1843/44. évi országgyűlésen Csanád vármegyét liberálisként írja le, míg az 1847/48. évi országgyűlésen nála a „centrum” csoportba került a megye.⁷² Az 1845 után kibontakozó kormányzati politikai offenzíva tovább mélyítette az ellentéteket a Csanád vármegyei nemések között. Láthatólag itt sikeres volt az Apponyi György vezette konzervatívok azon törekvése, hogy mérsékelt reformpolitikával megosszák a liberális ellenzéki tábor, megkérdőjelezzék a liberális egyenlő ellenzékivel alapeszmét. A Csanád megyei rendek azután az 1848. márciusi események hatására végérvényesen elköteleződtek a polgári átalakulás mellett, és támogattak minden fontos reformot, azokat is, amiket nem foglaltak bele az 1847. évi utasításokba.⁷³

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád–Csanád Vármegyei Levéltár Makói Levéltára

Csanád vármegye: IV. A. 3. – Csanád vármegye nemesi közgyűlésének iratai: – a., Közgyűlési jegyzőkönyvek (MNL CSCSVL ML IV. 3. a.)

Csanád vármegye: IV. A. 3. – Csanád vármegye Nemesi közgyűlésének iratai – b., Közgyűlési iratok (MNL CSCSVL ML IV. 3. b.)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

A 45 Magyar kancelláriai levéltár. Magyar királyi kancellária. Elnöki iratok (Acta praesidialia) (MNL OL A45)

A 96 – Magyar Kancelláriai Levéltár. Acta diaetalia II. (1790–1848) (MNL OL A96)

H 2. Az 1848/1849-i minisztériumi levéltár. Általános iratok. b. Iratok (MNL OL H-2-b)

N 119 Takáts Sándor hagyatéka (MNL OL N119)

⁷¹ Barta: *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen*, XI., 230.

⁷² Kecskeméti: *Magyar liberalizmus*, 322–374.

⁷³ MNL CSCSVL ML, IV. 3. a. 83. jkv. 223/1848.: A Csanád vármegyei rendek az 1848. március 20-án kelt határozatukban kimondták, hogy támogatják az alsótábla felirati javaslatát, a reformokat és a „pesti 12 pontot”.

Nyomtatott források

- Andics Erzsébet (szerk.): *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- Bajza József (szerk.): *Ellenőr. Politikai zsebkönyv. A' Pesti Ellenzéki Kör megbízásából*. Németország. 1847.
- Barna János – Sümeghy Dezső: *Nemes családok Csanád vármegyében*. Makó: Ifj. Gaál László Könyvnyomdája, 1913.
- Felséges Első Ferdinánd Ausztriai Császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei pünkösdi hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek naplója a' tekintetes karoknál és rendeknél*. 1–5. kötet. Pozsony–Pest: Landerer és Heckenast, 1843–1844.
- Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak e néven Ötödik Apost. királya által szabad királyi Pozsony városában 1847-ik esztendei Szent-András hava 7-ik napjára összehívott magyarországi közgyűlésnek naplója a tekintetes Karoknál és Rendeknél*. Pozsony–Pest: Landerer és Heckenast. 1848.
- Felséges Első Ferencz ausztriai császár, Magyar, és Cseh ország koronás királyától Posony szabad királyi várossába 1832-dik esztendőben, karácson havának 16-dik napjára rendeltetett Magyarország gyűlésének jegyzőkönyve*. Pozsony: Weber–Belnay–Landerer, 1832–1836.
- Fényes Elek: *Magyarország leírása*. Pest: Beigel, 1847.
- Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847–48. XI. kötet. Sajtó alá rendezte: Barta István. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951.
- Kossuth Lajos összes munkái II. Országgyűlési Tudósítások 1833. augusztus 5. – 1834. március 24. Sajtó alá rendezte: Barta István. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1949.
- Miskolczy Gyula: *A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1927.
- Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. 3. kötet. Pest: Ráth Mór, 1858.
- Pálmány Béla: *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848*. 1–2. kötet. Budapest: Argumentum Kiadó – Országgyűlés Hivatala, 2011.
- Budapesti Hiradó, 1845–1848.
- Jelenkor, 1843–1847.
- Pesti Hírlap, 1842–1848.
- Nemzeti Ujság, 1843–1847.
- Világ, 1842–1844.

Szakirodalom

- Bárany Zsófia: *Lonovics József szentszéki diplomáciai missziója*. PhD disszertáció. (Eötvös Loránd Tudományegyetem) 2017.
- Czinege Szilvia: *Gróf Apponyi György közéleti pályája a reformkorban – egy hivatalnok-politikus portré*. PhD disszertáció. (Debreceni Egyetem) 2013.
- Csizmadia Andor: *Az adminisztrátori rendszer Magyarországon és a Fejér megyei adminisztrátorság*. In: Farkas Gábor (szerk.): *Fejér Megyei Történeti Évkönyv 8*. Székesfehérvár: Fejér Megyei Levéltár, 1974. 233–274.
- Deák Ádám: *Csanád vármegye képviselője a reformkori országgyűléseken (1825–1848)*. PhD disszertáció. (Szegedi Tudományegyetem) 2023.
- Deák Ágnes: *A koronás Wargha. Egy kettősügynök Kossuth és a császári rendőrség szolgálatában*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010.
- Gilicze János: *A földéaki Náway család története*. Régi magyar családok 5. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága és a Tiszántúli Történeti Társaság, 2006.
- Hermann Róbert: *Szemere Bertalan a reformkorban*. Századok, 142. évf. (2008) 3. sz. 535–591.

- Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig*. Budapest: Ráth Mór, 1886.
- Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus 1790–1848*. Budapest: Argumentum Kiadó, Budapest, 2008.
- Kohút Sára: *A dohánymonopólium előzménytörténete Magyarországon*. PhD disszertáció. (Debreceni Egyetem) 2015.
- Pajkossy Gábor: *Egyesületek Magyarországon és Erdélyben 1848 előtt*. Korunk, 3. évf. (1993) 4. sz. 103–109.
- Sokcsévits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest: Mundus Novus, 2011.
- Tóth Árpád: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest: L'Harmattan, 2005.
- Varga János: *Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843)*. In: Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv 11–12., Kaposvár, 1980–1981. I. 177–243., II. 155–194.
- Velkey Ferenc: *Köri mozgalmak. Pest kulturális-közéleti egyesületei a pártalakulás előszelében (1845–46)*. In: Kun András – Szeszákné Takács Eleonóra (szerk.): Könyv és Könyvtár. XXVI. Debrecen. 133–163.

GÁNGÓ GÁBOR
HUN-REN BTK Filozófiai Intézet

Aetas 40. évf. 2025. 1. szám, 22–34.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2025.1.22-34
www.aetas.hu

A romantikus antikapitalizmus jegyében

*Eötvös József közgazdaságtani nézetei**

ABSTRACT. *Under the Sign of Romantic Anti-Capitalism: József Eötvös's Views on Political Economy.* The article overviews József Eötvös's opinions on political economy, complementing similar research on 19th-century Hungarian liberals such as István Széchenyi, Lajos Kossuth, and Gyula Kautz. Methodologically, the study draws on recent international and Hungarian scholarship investigating interactions between literary fiction and political economy. Accordingly, its scope encompasses not only Eötvös's political journalism but also his literary fiction as well as his recently published youth diary. The paper argues that Eötvös remained faithful to the anti-capitalist views of his youth. Consequently, political economy exerted no impact on his program for Hungary's modernization.

Keywords: *economics, literature, anti-capitalism, József Eötvös, Friedrich List, Jean Charles Léonard de Sismondi*

A megélenkülő nemzetközi kutatások irodalom és közgazdaságtan kapcsolatáról¹ a magyar irodalmi hagyomány vonatkozásában is annak vizsgálatára ösztönöznek, hogy miféle változatokban fonódik össze irodalmi beszédmód és közgazdasági gondolkodás.² Kézenfekvő a kérdések kiterjesztése báró Eötvös József személyére, akinek mind a magyar 19. századi politikai-társadalmi modernizáció hagyományában, mind az irodalomtörténetben kitüntetett helye van. Eötvös közgazdasági nézeteinek rekonstrukciója számos vonatkozásban jelentős 1848 előtti politikai pályája megismerésének szempontjából: jobb megvilágításba kerül vitája gróf Széchenyi Istvánnal és Kossuth Lajossal, valamint adalékokkal szolgál a Védegylet-höz fűződő kapcsolatának megértéséhez, illetve álláspontjának jobb megismeréséhez az úrbéri viszonyok megszüntetését illetően. Másfelől közgazdasági tájékozódásának figyelembe vétele kulcsot szolgáltat 1849 utáni szépirodalmi munkásságához, amennyiben az megalapozza *A nővérek* (1857) című regényének, illetve elbeszéléseinek antikapitalista utópiáit. Láthatóvá teszi, hogy Eötvös egész pályája során ragaszkodott iparosítás- és kapitalizmus-ellenes álláspontjához, a politikai publicisztikából a szépirodalomba mentve át azt.

* A tanulmány az „Eötvös József levelezése 2” című NKFIH-pályázat (K 131564) támogatásával készült. Vezető kutató: Cieger András.

¹ Nickel: *Ökonomie und Literatur*, i. m.; Roepstoff-Robiano: *Der literarische Realismus*, i. m.; Vogl-Wolf-Mionkowski: *Handbuch Literatur*, i. m.; Breyer: *Chiffren des Sozialen*, i. m.; Urban: *Die Ökonomie der Literatur*, i. m.

² Balogh-Hites-S. Lackó: *Poétikai ökonómiák*, i. m.; András-Hites: *Kapitalizmus és irodalomtörténet*, i. m.; Szabó: *Társadalompoétika*, i. m.; Hojdák: *Kemény Zsigmond*, i. m.

Vitája Széchenyi Hitelével

Eötvös József közéleti indulása a gróf Széchenyi Istvánnal folytatott polémiaival kapcsolódott egybe. Eötvös a *Hitel*ből – Adam Smith kritikusihoz hasonlóan,³ jóllehet ekkoriban még szakirodalmi tájékozódás nélkül – a közgazdasági szempontok érvényesítését azok kizárólagos, túlzott figyelembevételként értelmezte. Széchenyi ellenfele, gróf Dessewffy József szövetségesének szegődött a tizenhétéves fiatalember.⁴ Neki írta 1831. április 19-én: „Grof Szétsenyi, ő adott példát; de tsak bankactiákat vettvén áldozó serpenyőjére, igen csekély behatást tett”. Eötvös „a’ pénzes Grofot” olyan hazafinak tartotta, „kinek szemei csak eggyen fügnek, ki mindég kedvesérül gondolván, csak nyövésről [= gyarapodásról] zengene”.⁵

A boldogság alapjait keresve Eötvös, Széchenyivel ellentétben, elválasztotta a vagyoni helyzetet a boldogságtól. Ugyanakkor a hitel fogalma Széchenyinél nemcsak pénzügyi, hanem társadalmi természetű is.⁶ Eötvös akkor kezdett Széchenyihez közeledni, amikor felismerte a *Hitel* e tágabb jelentését és jelentőségét. Amint Szalay Lászlónak írta európai körutazásából visszatérve 1837. december 19-én: „A Hitel nem csak könyv, a’ hitel valami több, nemessebb; a Hitel egy hazafiui tett, ’s ilyen leend némi részben Schweitzi utam is; ha bár kissé mértékben. Sz[échenyi]. egész erejében találá a’ multat, ’s harczat kezdve vele, ő az áldott ronto; ’s megmutatva az előítéletet, ’s önséget egész mezeitelenségében, helyt csinála nekünk, hol építsünk.”⁷ Ezzel együtt is a polemikus álláspontja Széchenyi pénzügyi-közgazdasági programjával szemben továbbra is érvényben maradt. Erről tanúskodik ifjúkori naplója.

Közgazdasági tárgyú feljegyzések az 1837–1839-es alkotói naplóban

A közgazdaságtan felé forduláshoz a másik ösztönzést európai utazása nyújtotta Eötvösnek. Hivatalos úticéljának megfelelően számos gyárat meglátogatott, így például James Watt üzemét Birminghamben.⁸ Ifjúkori alkotói naplójának tanúsága szerint a korai közgazdaságtan volt az első társadalomtudomány, amelyben elmélyült. Közgazdasági olvasmányai ismeretesebbek voltak már eddig is,⁹ a napló tartalmazza az eszmefuttatásokat, amelyekhez legelőször felhasználta olvasmányait. Levelezésében közgazdasági kérdések nem jelennek meg; naplójában a *karthauzi* előmunkálataival fonódnak össze. A környező töredékeken feltüntetett időpontok lehetővé teszik a közgazdasági tárgyú feljegyzések pontos datálását. A Friedrich List egy cikkére reflektáló szöveg¹⁰ 1839. március 9. és 1839. március 31. között, míg a Constantin Pecqueur elméletét tárgyaló töredék¹¹ 1839. március 31. és április 20. között keletkezett. Louis August Blanqui elgondolásainak rákövetkező vizsgálata¹² nem marad meg a

³ Vö. Rothschild: *Political economy*, 756–758.

⁴ Gróf Dessewffy József közgazdasági nézeteihez vö. Kovács: A magyar közgazdasági gondolkodás, 78–80.

⁵ Eötvös: *Levelek I.*, 61.

⁶ Újabbban lásd Szabó: *Társadalompoétika*, III., 502–503.

⁷ Eötvös: *Levelek I.*, 142.

⁸ Eötvös: *Napló*, 220.

⁹ Bényei: *Eötvös József olvasmányai*, 139–142.; Gángó: *Eötvös József könyvtára*, i. m.

¹⁰ Eötvös: *Napló*, 278–281.

¹¹ Eötvös: *Napló*, 287–291. Constantin Pecqueur (1801–1887) francia közgazdász, szocialista gondolkodó és politikus *Économie sociale: des intérêts du commerce de l’industrie et de l’agriculture, et de la civilisation en général, sous influence des applications de la vapeur* (Paris: Desessart, 1839.) című művét tárgyalja Eötvös.

¹² Eötvös: *Napló*, 302.

közgazdaságtan keretein belül, hanem feloldódik a történetelméletben. Mutatja az átmenetet, amelynek során Eötvös áttér a gazdasági kérdések történeti perspektívájú megközelítésére. Gondolkodói habitusa itt talál otthonra. Amikor Eötvös átfordítja a társadalmi és a gazdasági kérdések vizsgálatát összehasonlító történeti vizsgálattá, akkor e döntésével lemond arról, hogy történeti megvalósulásának egyediségében értse meg a polgári társadalmat. Elméleti fő művében, az *Uralkodó eszmék*ben ugyanezt az összehasonlító történeti megközelítésmódot alkalmazza a modernitás politikai berendezkedésére. Ebben a munkájában kora politikai történéseit akarja vissza-visszatérően megmutatkozó történeti törvényszerűségek alá rendelni.

Önálló álláspontja alapját a Friedrich Listtel szembeni kritika képezi. A naplóján végighúzó gondolatmenet Friedrich Listnek a *Die englische Kornbill und das deutsche Schutzsystem* (Az angol gabonatörvény és a német védvámrendszer) című cikkéből indul ki, amely 1839. március 7-én és 8-án jelent meg az augsburgi *Allgemeine Zeitung*ban.¹³ A cikk, amelyet Eötvös olvasott, elsőként hirdette meg List új politikai gazdaságtanát. List e cikkében írja: „A politikai gazdaságtan uralkodó elmélete tehát lényegénél fogva nem egyéb, mint a kozmopolita gazdaság elmélete, vagyis egy doktrína, amely azt tanítja, hogyan épülne fel az egész emberi társadalom gazdasága, ha valamennyi nemzet korlátozatlan és megszakíthatatlan kapcsolatban állna egymással. Mivel azonban jelenleg [...] a nemzetek érdekeik, erőforrásaik, műveltségük, nagyságuk és hatalmuk szerint a legkülönbébbek, [...] mivel jelenleg még minden nemzet a jelenlegi helyzete fenntartásában és jóllétének, civilizációjának és hatalmának jövőbeni fejlődésében főleg magára van utalva, lennie kell egy tudománynak, amely azt tanítja, hogyan érje el minden nemzet a kereskedelmi politikájával önmaga révén a legbiztosabban és legcélszerűbben a nemzeti céljait.”¹⁴

Azaz Eötvös jóval azelőtt elutasította List elméletét, minthogy az azt kifejtette volna *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere* című művében 1841-ben, és az a Kossuth Lajosra gyakorolt hatáson keresztül alapvetően befolyásolta volna a magyar reformmozgalom gazdasági törekvéseit.¹⁵ Eötvös érthető érzékenységgel viszonyult List elméletéhez, amely egy a magyarországihoz hasonló gazdasági helyzetből (az elmaradottság tényéből) kiindulva és hasonló elméleti beállítódásra (az Adam Smith-féle iskola elutasítására) támaszkodva, az általa képviselt állásponttal merőben ellentétes következtetéseket vont le. Eötvös átvette Listnek a nemzetek eltérő fejlődési szintjeiről vallott nézeteit, és Magyarországot agrárországgként sorolta be. Csupán a megoldási javaslatlalt, a védővámok általi elzárkózással és ipartámogató protekcionizmussal nem értett egyet, hanem az agrárviszonyokat akarta volna moralizálni és konzerválni. Mindezt Sismondira támaszkodva tette, így List Sismondi-kritikája¹⁶ (a kézműipari termelést a mezőgazdasági termelésre cserélve) rá is vonatkozik – nem csoda, hogy ők ketten, Eötvös és List nem értették meg egymást.¹⁷ Eötvös Sismondi felől bírálja Listet: a

¹³ List: *Die englische Kornbill* [1] és *Die englische Kornbill* [2], idézve List: *Die englische Kornbill* [1928] alapján; List és az *Allgemeine Zeitung* kapcsolatáról lásd: Salin–Sommer–Stühler: *Einleitung*, 13–17.

¹⁴ List: *Die englische Kornbill*, 118–119.; (itt és az alábbiakban saját fordítás – G. G.)

¹⁵ Fittbogen: *Friedrich List in Ungarn*, i. m.; Kosáry: *Kossuth és a védegylet*, i. m.; Mátyás: *A korai közgazdaságtan*, 123; Wendler: *Friedrich List*, 193–242.

¹⁶ „Nem arról van szó, hogy azt kutassuk, melyik termelési forma fér inkább össze az alsóbb néposztályok moralitásával, jóllétével, ahogy Sismondi úr tette minden haszon nélkül a világ és a tudomány számára. A kézműipari termelés alkonya [...] már bevezetett dolog az istenek tanácsában...” List: *Die diesjährige National-Gewerbeausstellung*, 152. List Sismondi-kritikájához: Stadler: *Sismondi und Deutschland*, 362–364.

¹⁷ Bényei: *Eötvös József olvasmányai*, 141.

védővám-rendszer csak meggyorsítja a káros folyamatokat, amelyek az elmaradott (baldogabb) területeken a kapitalizmushoz (boldogtalansághoz) vezetnek. Vagyis List éppen az ellenkező hatást gyakorolta Eötvösre, mint Kossuthra.

Eötvös érdeklődése a közgazdaságtan iránt ugyanis a nemzetgazdasági gondolkodás első fázisára irányult. Ennek során Adam Smith elméletét az utána következők, mindenekelőtt Jean-Baptiste Say és David Ricardo használták fel a szabad verseny és a nemzetközi szabad kereskedelem propagálásához.¹⁸ Eötvös csupán ezt az első fázist követte figyelemmel, különös tekintettel annak bírálataira Sismondinál, míg a rákövetkező historicista ellenáramlatra nem reflektált.¹⁹ Alapvető közgazdasági kérdése nem az volt, hogyan érjük el a gazdagságot, hanem az: hogyan kerüljük el a szegénységet. Ezt a kérdést mindenekelőtt a forradalmak, jobban mondva azok elkerülése miatt tartotta szem előtt, amennyiben azokat a szegénység társadalmi következményeinek tekintette. A szegénység alakváltozatai érdekelték: az írországi nyomor, a zsidó páriák élete, az ipari pauperizmus. A szegénységet akarta szerény megélhetéssé konszolidálni és morális életvitelhez kapcsolni. A gazdagságot az immoralitás (a munkást szipolyozó kapitalista, az íren élősködő angol földbirtokos, az uzsorás zsidó) képzeletével társította. A végső cél számára nem a nemzet gazdagsága volt, hanem a politikai rend nyugalma. Az volt a meggyőződése, hogy az iparosítás társadalmi méretű elszegényedéssel jár együtt, és ezért a gazdasági modernizációt Magyarországon mindenekelőtt a tömeges szegénység elkerülését szem előtt tartó körületekintéssel kell végrehajtani.

Az általánosan elfogadott vélemény szerint Sismondi a szabadverseny elméletek korszakváltó kritikusának tekinthető amiatt, hogy nem a gazdagság növekedését, hanem az életminőséget tartotta szem előtt. Együttértett a kapitalizmus rendszerének alávetett osztályokkal, és az állami beavatkozástól várta a megoldást.²⁰ Sismondi számára a kormányzat célja az emberek boldogságának a növelése, minden osztály számára.²¹ A gazdagság csak akkor előny a nemzet számára, ha boldogságot hoz mindenkinek.²² A nemzetgazdaságtan célját a népesség és gazdagság közötti helyes (azaz a boldogsághoz leginkább elvezető) arány meghatározásának tekinti.²³ A Sismondi által kívánatosnak tartott társadalmi szerkezet „nagy-számú parasztbirtokos osztályból áll”, mégpedig a forradalmak elkerülésének érdekében. Ahol nagyszámú az ipari és mezőgazdasági nélkülöző, kiált fel Sismondi, „[o]ly országban a forradalom rettenetes!”²⁴ Sismondi számára a követendő példa a vidéki földművelő népesség pénzforgalmat megkerülő önellátása és természetbeni cseréje.²⁵ Ezzel szemben a

¹⁸ Rothschild: *Political economy*, 751.

¹⁹ Eötvös Sismondiról és a közgazdaságtan első nemzedékéről: „Egy idő óta mint egy reakció támadott a [nacionál]ökonómia fő elvei ellen, s miként előbb Ricardo s J.-B. Say aranyhegyeket ígértek az emberi nemnek, úgy most Sismondi éppen azon korlátlan kifejlődési szabadságban, melyből ők mennyeket jósolának, látja számtalan új kínoknak kútfejét. – S meg kell vallani, ha proletáriusaink mostani állapotját tekintjük – főképpen oly országokban, hol gyárak találhatnának – ha tekintjük, miként támaszt minden új gépely, sőt minden új született ember konkurenciát – s miként kevesbedik így naponként a munkás fizetése, el kell szomorodnunk. – Mint két természetes ellenség áll kapitalista s munkás egymás általellenében. [...]” „De vajon e szerencsétlen állapotnak csak a szabad konkurencia-e oka; vagy, mint Sismondi hiszi, az, hogy a kívánsat s ajánlatok között irány [arány] többé nincs? Én nem hiszem.” Eötvös: *Napló*, 310–311.

²⁰ Pappé: *La formation*, 14.; Mátyás: *A korai közgazdaságtan*, 95.

²¹ Sismondi: *A nemzetgazdaságtan*, Második kötet, 367.

²² Sismondi: *A nemzetgazdaságtan*, Második kötet, 368.

²³ Sismondi: *A nemzetgazdaságtan*, Második kötet, 431.

²⁴ Sismondi: *A nemzetgazdaságtan*, Első kötet, 153.

²⁵ Sismondi: *A nemzetgazdaságtan*, Második kötet, 9.

munkás életéhez sokkal több pénz kell, még ha élete nyomorúságosabb is. Ezért a hitel intézményét sem pártolja: „...tény, hogy a hitel soha nem teremt új gazdagságot, hogy semmivel sem szaporítja a társadalom tőkéjét, s hogy minden, amire képes, az a létező tőke egyik, eddig meddő részének megtermékenyítése. Általánosságban a hitel csak áthelyezi vagy átszámaztatja a gazdagságot.”²⁶

Eötvösnek eddig a pontig egyezett az álláspontja Sismondiéval. A társadalmi bajokat azonban nem modernitás-specifikusan, azaz az elidegenedés fogalmán keresztül ragadta meg, mint Sismondi más kortárs olvasói.²⁷ Eötvös számára egy történeti korszakokon átívelő jelenség, a szenvedés volt a kulcsfogalom. Az emberiség bizonyos csoportjai szenvednek, ami miatt sérül az emberi nem – az ember teremtettségéből fakadó – egyetemes egyenlőségének az elve. Azonban mi sem állt tőle távolabb, mint annak a gondolata, hogy a szenvedő embercsoportok maguk tehetnének valamit a szenvedés megszüntetéséért. Másfelől azért sem foglalkozott az elidegenedéssel, mert nem valós elidegenedett helyzetet állított szembe egy el nem idegenedett életforma elképzelésével, hanem csak a forradalmi potenciált látta a visszaszállásban. Nincs szó Eötvösnél például a munkától való elidegenedésről, de még arról sem, hogy a munkás a munkamegosztás vagy a gépesítés miatt kerül kiszolgáltatottabb helyzetbe, hanem pusztán csak a népességszám változásának a munkaerő árára gyakorolt hatását említi. Azt mondja, hogy az agrárnépesség „boldog”, az ipari népesség „boldogtalan” – az előbbi jobban meg van elégedve helyzetével, jobban „otthon érzi” magát a helyzetében. A földművelő népesség azért elégedett, mert biztosan megél, moralitása megélhető, megvalósítható, átfordítható egy életformába. Ezzel szemben az ipari munkásság (és még inkább a munkanélküliek) számára a helyzetben való otthontalanság boldogtalansága az erkölcsi romlást hívja elő. Eötvösnél a forradalom (a politikai erőszak) nem az elidegenedés tudatára ébredés és annak meghaladási kísérlete a tulajdonviszonyok megváltoztatása révén, hanem az erkölcsi zuhlás betetőzése. Emiatt nem fogadja el Friedrich List protekcionista-iparosító álláspontját: „Friedrich List az állítja egy 1839-es tanulmányában az *Allgemeine Zeitung*ban, hogy a külföldi áruk szabad behozatala károsan hat az egyes államok nemzeti fejlődésére; *amennyiben* ezen a manufaktúrák fejlődését érti, teljesen igaza van, de nem az egészet tekintve. Minden politikai tudomány célja, hogy az általános jóllétet növelje, és ennyiben minden mesterkedés, amely egy földművelő, azaz boldogabb népességet ipari, azaz boldogtalanabb népességgé akar átalakítani, önmagában rossz. [...] Amíg egy ország egész munkaerejét mezőgazdasági és más szükséges termékekké alakítja át, minden ipari termelésnek szükségképpen igen drágának kell lennie. Mivel a manufaktúra, hogy kezeket vonjon el a mezőgazdaságtól, azokat szükségszerűen jobban kell fizetnie, és az egyidejűleg csökkenő mezőgazdasági termelés szintén a munka és a termelés általános drágulását eredményezi. Ha egy országnak csekély a népessége, akkor ez a drágulás abban a mértékben növekszik, ahogy a gyárak szaporodnak, azaz a népesség lehetőségeit meghaladja, és ezáltal olyan messze jut, hogy végül a magas behozatali vám csak azt szolgálja, hogy az emberek tömegeit bizonyos élvezetektől, az egész országot a külkereskedelem hasznától megfosztja, és a gyárakat elzárja minden külföldi konkurenciától.”²⁸

Eötvös az öt érdeklő problémák nézőpontjából olvasta a közgazdászokat, függetlenül azok eredeti kérdésfeltevéseitől. A kapitalizmus kialakulásának számos feltétele és kölcsönhatásban változó együtthatója közül, mint a kereszténység, a nyugati állam, a modern

²⁶ Sismondi: *A nemzetgazdaságtan*, Második kötet, 82.

²⁷ Toepel: *Das Problem der Entfremdung*, 79–80.

²⁸ Eötvös: *Napló*, 278–279.

természettudomány, a technológia és a gépek, a városok kialakulása, a népesség stb.,²⁹ egyet ragadott ki: a népességet. Népesség és iparosítás kölcsönhatásának dinamikáját nem fogadta el. Ehelyett úgy tartotta, hogy a megnövekedő népesség, tudniillik az agrármunkaerő-fölösleg az oka az iparosításnak: „Amint a népesség eléri azt a szintet, amely mellett egy ország haszonnal űzheti a gyáripart, azaz többlet keletkezik kezekből, melyeket a mezőgazdaság nem tud foglalkoztatni, akkor a gyárak maguktól támadnak, mert ez esetben esnie kell a munkanélküliségnek, mégpedig addig a pontig, ahol a konkurenciával szemben is haszonnal lehet űzni a gyáripart. Akkor a kezekben támadt többletet foglalkoztatni kell, ezért a munkának [helyesen: a munkabérnek] addig kell csökkennie, amíg ismét gyümölcsöző nem lesz. [...] Minden áru árát két dolog határozza meg. 1) a munka olcsósága; 2) a tőke tömege. A munka olcsóságát meghatározza a) a munkások konkurenciája; b) a legszükségesebb létszükségleti cikkek piaci árának olcsósága. Ami az elsőt illeti, a munkások konkurenciája egy országban, amely már régen űzi a gyáripart, azaz igen népes, jóllehet nagyobb, de ez a különbség messze nem olyan nagy, mint az ember gondolná, mivel az ilyen országokban 1) nagyrészt a tőkék konkurenciája is fennáll, és 2) az élvezeteknek maga a gyáripár által előidézett növekedése a szükségletek növekedését is előidézte, így a munkabért mindig a szigorúan szükségesen felül tartja, és ez a második, a munka árára ható ok ugyancsak egészen előnyös a gyáripart nem űző országok számára. A gyáripart űző országokban a létszükségleti cikkek ára mindig nagyobb kell hogy legyen; mert ha az ilyen országok mezőgazdasága az átlagos években meg is felel a fogyasztásnak, a fogyasztók tömege – azaz konkurenciája – mégis olyan nagy, hogy ez az ár mindig a lehető legmagasabb kell hogy maradjon.”³⁰

Amint e bekezdések tanúsítják, a probléma Eötvös számára Ricardo munkaérték-elméletének kritikussai által sokat támadott pontján keletkezik. Ricardonál a munka értékét nem a csereérték-törvény általános szabályai határozzák meg, hanem a létfenntartási javak minimuma. A kivétel miéértjére Ricardo „azt a választ adja, hogy a kereslet-kínálat törvénye szorítja le a munka átlagos árát a létfenntartási javak értékére. »...amikor a munka piaci ára meghaladja természetes árát [...], a magas munkabérek nyújtotta ösztönzésre szaporodik a népesség, nő a munkások száma, és a munkabérek visszaesnek a természetes ár szintjére, sőt a visszahatás következtében még az alá is.«.”³¹ Eötvös Ricardo leírását fogadja el (nem pedig Sismondi megoldását, a túltermelési válságok feltételezését³²), és azt a következtetést vonja le belőle, hogy ne nőjön a munkásság száma; sőt a legbiztosabb, ha egyáltalán nem nő a népesség száma.

Tőkés, tőke, munkás, munkaerő kölcsönviszonyának szociológiai, politikai stb. peremfeltételeiktől elvonatkoztatott vizsgálata sejlik fel Eötvösnél. Mindennek következményeképpen úgy gondolta, hogy az iparosítás megakadályozható és megakadályozandó Magyarországon. Eötvös a munkabérnek a népesség függvényében való alakulását David Ricardót követve vizsgálja. Ricardónak azt a tézisé is átveszi, hogy az életszínvonal „abszolút” értékben javult a történelem folyamán:³³ „Távol legyen tőlem, hogy korunknak homályoldalait el ne ösmérjem, s főképp a munkásosztályok boldogságául álmodozzak századunkban, de annyi mégis bizonyos, hogy ezen állapot legalább ez elébbinél ezerte jobb. – Igaz, hogy éldelni aránylag most is csak keveseknek lehet e világon, de vajon nem lehet-e éldelni mégis

²⁹ Vö. Köllmann: *Bevölkerung*, i. m.; Pohlmann: *Die europäische Industriegesellschaft*, 121–142.

³⁰ Eötvös: *Napló*, 279–280.

³¹ Mátyás: *A korai közgazdaságtan*, 74.

³² Sismondi: *A nemzetgazdaságtan*, II., 341.; vö. Mátyás: *A korai közgazdaságtan*, 98.

³³ Ricardo: *A politikai gazdaságtan*, 58., 60.

többeknek, mint egykoron.”³⁴ Mint ahogy elfogadja azt a megállapítását is (amely Sismondinál is megtalálható), hogy a szegénytörvények kontraproduktívak, mert könnyelmű szaporodásra csábítják a szegényeket.³⁵ Eötvös javaslatai: a gazdasági elzárkózás mellőzése, szegényadó, közmunka és a kivándorlás szorgalmazása annak érdekében, hogy meg lehessen szabadulni a munkaerő-feleslegtől.³⁶ Egyszerűen agrárországnak akarta megtartani Magyarországot.

Eötvös beállítódása alapvetően Sismondira támaszkodó romantikus antikapitalizmusként jellemezhető. Ám amíg Sismondi elmélete visszahatás a korai közgazdaságtan optimizmusára, addig Eötvös egy politikatörténeti tapasztalatra reagál, illetve politikai félelmei felől olvassa a közgazdaságtant, azt keresi, hogyan kerülhető el a forradalom. Ez a magyarázat arra, miért utasítja el Friedrich List álláspontját, jóllehet az a nemzeti gazdasági érdekeket szolgálja. Irodalom és közgazdaságtan viszonyának terén az eötvösi megoldás nem egyéb, mint a *homo oeconomicus* elnyomása és a *homo moralis* felemelése az irodalom eszközeivel. Eötvösnél éppúgy, mint Sismondinál meghatározatlan marad, hogy mi a boldogság vagy jólét optimuma. Azonban annyit el lehet mondani, hogy átfordítja az optimum meghatározását az ökonómia szférájából a moralitás szférájába, és ennek megfelelően nem mennyiségi, hanem minőségi kérdésnek tekinti, ezért nem számítás vagy érv végkövetkeztetésével határozza meg, hanem szépirodalmi szövegekben mutatja meg azt.

Eötvös közgazdasági jegyzetei naplójában a protekcionizmus-ellenesség jegyében állnak, innen indul és ide érkezik a gondolatmenet. Tény mindazonáltal, hogy hiába fut ki a gondolatmenet a védegyelet-gondolat ellen, Eötvös mégis csatlakozott később a védegyeleti mozgalomhoz: az Országos Védegyelet 1845 novemberében megalakult Budavideki Osztályának lett az elnökhelyettese.³⁷ Nyilvános politikai magatartásával nem vonhatta ki magát a védegyeleti mozgalomból, de antikapitalista és iparellenos utópiájáról nem mondott le, hanem irodalmi művei világ-kivetítéseiben³⁸ ápolta és propagálta azt. Legkésőbb 1844-től már Trefort Ágostonra hárította a közgazdasági kérdésekben való szakértő állásfoglalást.³⁹

Szegénység Irlandban

Amíg a naplófeljegyzések és *A karthauzi* között a keletkezés időbeli összefonódása teremt kapcsolatot, addig szöveg szerinti egyezések mutatják a közvetlen összefüggést a gazdasági természetű reflexiók és a *Szegénység Irlandban* című tanulmány között. Eötvös a tanulmány konklúziójához bekezdéseket vett át a naplóból.⁴⁰ Az átvett részek képezik az argumentumot a végkövetkeztetéshez, amelynek értelmében Írországnak megalapozottan remélhető a

³⁴ Eötvös: *Napló*, 313.

³⁵ Ricardo: *A politikai gazdaságtan*, 66.; Sismondi: *A nemzetgazdaságtan*, Második kötet, 241.

³⁶ „A munkások sorsának javítása ezekből támadhat. – Óvja magát minden ország oly intézkedésektől, melyek által gyárok mesterségesen alkottatnak, mint p. o. elzáró törvények által. Minden elzáró törvény előbb-utóbb a szegény munkás kárával fűzetődik meg. – Szegénységiadó, pedig [...] mint progresszív adó – úgy, hogy a gazdagabb nagyobb mértékben részesüljön benne – miáltal a munkabér fel fog tartatni. – Közmunkák, amennyire lehet, nagy kiterjedésűek, melyeknél a munkásoknak egy megállapított minimum fűzetendő, s melyeknél csak a munkások éppeni száma szerint kellene folytatni a munkát. A kivándorlás, amennyire csak lehet, könnyítve, s hasonlóan a szegénységiadóból fűzetendő.” Eötvös: *Napló*, 313–314.

³⁷ Eötvös: *Levelek I.*, 440–441.

³⁸ Vö. Eibl: *Die Entstehung der Poesie*, 7., 195.

³⁹ Eötvös: *Levelek I.*, 412.

⁴⁰ Vö. Eötvös: *Szegénység Irlandban*, 203–204.; Eötvös: *Napló*, 291–293. 1839. április 21-i bejegyzés.

nyomor megszűnése. Az érv értelmében ennek előfeltétele az „igazság” helyreállítása, amelynek gondolatát „minden korban, minden népeknél” őrizték és tovább hagyományozták egyesek, míg nem Eötvös jelenkora „szembetűnő léptekkel halad a moralitás felé”, amit a „kármentesítő társaságok” fennállása és a rabszolgaság megszüntetése is bizonyít.

A gondolatmenetből azért hiányoznak láncszemek, mert Eötvös nem tártá e tanulmányában a nyilvánosság elé utópikus szocializmust és biblikus populizmust összekapcsoló gondolatait. A Jeremy Benthamra vonatkozó rész a naplóban nem a társadalombiztosítási intézményekre fut ki, hanem az igazságnak az evangéliumi igazságban való konkretizálására: „Századunknak leghasznosabb nagy embere, Bentham, diadalmasan megmutatá a haszon s erkölcsiség, azaz az érdem s jutalom együttlését, s teóriája mindinkább népszerűvé vált; s utópia nélkül remélhetni, hogy kevés század múlva legalább közelgeni fogunk az ideálhoz, melyről Krisztus keresztjén haldokolva álmodott.”⁴¹ Egy további bekezdés pedig, amely az Írország-tanulmányba átvettek közé ékelődik, az utópikus szocialistákban jelöli meg az evangéliumi igazságprogram folytatóit: „S mért veszett hát el Fourier híres falange-ja, így kérdeznek gúnyolva tovább, s mért S[ain]t-Simon, s más oly híres intézmények? De hát mi harminc esztendő az emberi nem életében, vagy ötven, vagy száz, midőn Krisztus vallását majdnem kétezeredikig küszködni láttuk, s még napjainkban is az önösség által legyőzött, napjainkban, mondom, mert Fourier, S[ain]t-Simon s mindezek, mint az isteninek apostoli, kik a nagy mester fenséges moralizációi mívét tovább folytatták. S vajon ebből az következik-e, hogy e vallás soha létrejönni nem fog? Gyávaság? Nézzétek a magot, melyet a földművelő elvetett, kevés napok múlva rohadadva találjátok, felette föld fekszik, a komoly tél elborítja havával; de vajon nem él-e tovább. Nem ő hajtja-e a csemetét, mely oly szépen kihajt a jövő tavasszal, hogy alig gyaníthatod, ily száraz szem hogy’ zöldellhet ily elevenen, nem ő hajtja-e a nehéz kalászakot, mikor az aratás ideje eljött. S ha minden tovább él a természetben, s ha semmi nyom nélkül el nem tűnhetik, csak az eszme volna halandó, csak a jó nem hozna vetéseket. Gyáva kételkedés.”⁴²

Az utópikus gondolkodás keresztény szempontból megfogalmazott pártoló megítélésével Eötvös az *Uralkodó eszmék*ben szakít majd az 1848. júniusi franciaországi szociális forradalom hatására. Akkor lesz világos előtte, hogy nem az Evangélium megvalósításáért hivatkoznak egyes gondolkodók az utópiákra, hanem a közösségi tulajdonformákon alapuló társadalomátalakítás érdekében.

A közgazdasági feljegyzésekhez való kapcsolódás alapján úgy tűnik, a *Szegénység Irlandban* című tanulmány, amely az íreknek angolokkal szembeni függőségi viszonyát tárgyalja, valóban olvasható Magyarországnak az osztrák birodalomhoz fűződő kapcsolatának allegóriájaként. Amellett érvel, hogy a gazdasági emancipáció programja ne legyen iparosítási program. A tanulmány a naplófeljegyzésekhez hasonlóan a földművelésnek a gyáripárnál nagyobb fontosságát hangsúlyozza a jólétre nézve, és egy mezőgazdaság-centrikus és nem tőkén alapuló gazdasági programot vázol fel.⁴³ A *Szegénység Irlandban* megismétli a napló-jegyzetek Sismondira alapozott és Friedrich List ellen irányzott, iparosításellenes gazdasági nézeteit.⁴⁴ Bódy Pál felismerte Sismondi jelentős hatását a *Szegénység Irlandban*

⁴¹ Eötvös: *Napló*, 293.

⁴² Eötvös: *Napló*, 291–293.

⁴³ Eötvös: *Szegénység Irlandban*, 138–139.

⁴⁴ „[T]eljesen meg vagyok győződve arról, hogy ipari országokban, hol a népnek nagy része egy számtalan esettől függő módon keresi élelmét, szegényi törvények szükségeseek, – egészen, vagy legalább nagyrészt szántó-vető országokban azokat inkább károsnak, mint hasznosnak gondolom. Ha ily ország annyira népesedik, hogy a munkások konkurrenciája a bért szerfelett lenyomja,

munkában, és értelmezte az antikapitalista tendenciákat, jóllehet nem vonta le a végkövetkeztetést, hogy Eötvös (a magyarországi modernizáció e jeles alakja) mindenestül iparellenes nézeteket képviselt.⁴⁵ Regényei, novellái is mutatják pedig, hogy erről az álláspontjáról nem mozdult el.

Közgazdaságtan és irodalom Eötvösnél

A közgazdasággal foglalkozás hatására Eötvös elkanyarodott a kapitalizmus szépirodalmi ábrázolásától. *A falu jegyzője* és *A nők* egyaránt a vidéki Magyarországot ábrázolják: Kelet-Magyarországot, mint ahogy a novellái is. Még a Lajos Fülöp Franciaországában játszódó *A karthauzi* sem a kapitalizmus regénye: gazdaságról nincsen szó benne, csak pénzről: a pénz fetisizmusáról, imádatáról a haszárjáték-asztalok mellett. A pénz forrása az arisztokrácia: vagy a régi vagy az új, a pénzarisztokrácia, anélkül azonban, hogy Eötvös közelebről foglalkozna a kérdéssel, hogyan keletkezik a pénz. A polgári réteg, amely polgárként szerzi és gyarapítja vagyonát, teljesen hiányzik *A karthauzi*-ból. A polgári átalakulás egyik pionírja, paradox módon, a polgári társadalom és polgári élet vizsgálatát elhárította magától íróként és társadalomtudósként is. Ezt a szabályt erősíti a látszólagos kivétel, *A XIX. század bárói* című regénytöredéke. Ennek a színtere ugyan Pest, ugyanakkor ez a Pest nem egyéb, mint a társasági élet kulisszája. A díszletek – a Feldunasor és a budai hegyek nyaralói – azt mutatják, hogy Eötvös nem tekintett Pest ábrázolásakor a saját vonulási útjain kívülre. A társasági élet minden időhöz és helyhez kötöttséget nélkülöz: bármelyik vármegyében játszódhatna, hiszen szereplői azokat a helyzeteket élik át, mint fiatalkori társasági drámáinak (*A házasság, Éljen az egyenlőség!*) a hősei. 1848 utáni szövegei ugyancsak a „jelenben” játszódnak, amelybe szerzőjük átmoralizált agráridillt vetít bele.

A társadalmi helyzettől függő boldogság feltételeinek keresése (amely megmaradt a korai utilitárius közgazdaságtan mint a legnagyobb szám legnagyobb boldogságának tana talaján) 1849 utáni irodalmi műveinek fő témájává vált. A társadalmi helyzet függvényeként felfogott boldogság irodalmi reprezentációja⁴⁶ közgazdasági természetű kérdésfeltevésekből és kutatásokból nőtt ki Eötvösnél, aki e kérdésekre adott válaszait az irodalom beszédmódjába transzponálta. Irodalmi műveiben nem objektíve mérhetőnek tartotta a jólétet (például a jövedelem vagy a fogyasztás mennyiségével), hanem az egyén szubjektív megítélésétől, érzésétől tette függővé. Annak nagyobb a jóléte, aki „boldogabbnak”, azaz sorsával megelégedettebbnek érzi magát. Az agrárosztályok szolid létbiztonságra történő felemelkedését támogatta. Novellái, *A molnárleány*, *Egy tót lány az Alföldön* és utolsó regénye, *A nők* egyaránt ezt a társadalmi utópiát állítják elélni: a nem gyarapodni akaró, de megtartó és önfenntartó parasztgazdák nagycsalád-közösségeit, ahol a munka és az erkölcsi tartás jutalma a boldogság. A másik alapmeggyőződése pedig az eszmék (mindenekelőtt a szabadságeszme) és az anyagi érdekek szembenállását tételezte. Eötvös úgy gondolta, hogy az egyének és társadalmak döntéseit és tetteit elsősorban az anyagi érdekeken felülkerekedő eszmei preferenciák határozzák meg. Innen kanyarodott gondolatmenete az eszmék vizsgálata felé a történelemben.

de jó törvények a vagyon- és személybátorságot biztosítják, ennek nem elszegényülés, hanem az következése, hogy azonnal gyárak támadnak, s velők a munkabér természetes állapotjára visszajön. Tőkepénzek nem éreznek honvágyat, oda fordulnak, hol kamatjuk nagyobb, hogy (?) nyereségök biztosabb.” Eötvös: *Szegénység Irlandban*, 158–159.

⁴⁵ Bödy: *Joseph Eötvös*, 26–29.

⁴⁶ Vö. Szabó: *Társadalompoétika*, III., 497.

1848 utáni közgazdasági relevanciájú kéziratai, a *Pauperizmus* és a *Konkurencia*⁴⁷ azt mutatják, hogy Eötvös megpróbálta megragadni a 19. századi történetfejlődésről adott kritikájának közgazdasági vetületét is, de nem tudott eljutni a publikációhoz. *Pauperizmus* című tanulmánya a magánjótékonyt, azaz egy társadalmi-valláserkölcsi alapozású megoldást kínált egy gazdasági természetű problémára. Más szavakkal: nem kapitalizmusban, hanem egy utópiaként felfogott polgári társadalomban gondolkodott – az erőltetett felzárkózás követelményét eloldotta a gazdasági alapzattól, és a felvilágosult tudat felépítményében horgonyozta le. Vagy még inkább a tudatot (a boldogság tudatát) valóságosabbnak fogta fel, mint a jóllét mérhető anyagi összetevőit.

Eötvös és a magyar közgazdasági irodalom

A közgazdaságtudomány felől tekintve Eötvös hozzájárulása e diszciplinához nem egyéb, mint néhány eseti megjegyzés. Politikaelméleti fő művének, az *Uralkodó eszmék*nek nincsen közgazdasági vonatkozása. Számára szabadság és felvilágosodás és nem a kapitalizmus volt a polgári kor legfontosabb értéke és a *differentia specificája*. A kortársak is érzékelték ezt a hiányt egy vezető magyar társadalomtudósnál. Tisztelője, Kautz Gyula, aki *A nemzetgazdasági eszmék fejlődésének története* című munkáját Eötvösnek és Lónyay Menyhértnek ajánlotta,⁴⁸ például jól látta, hogy Eötvös társadalomtana féloldalas maradt, és megpróbálta ki-szemeztetni belőle, amit a közgazdaságtan szempontjából relevánsnak tartott. Mindenekelőtt az Országos Iparegyesület alapító közgyűlésén 1867. január 13-án elmondott beszédére tudott Kautz hivatkozni, amely, miközben fenntartotta a védővámokkal szembeni elutasító álláspontot, egyúttal a magyarországi ipar hiányát panaszolta, és a felzárkózásra buzdított. Akadémiai alelnökként és elnökként Eötvös Széchenyi- és Dessewffy Emil-émlékbeszédében is elmulasztotta említeni az elhunytak közgazdasági érdemeit.

Nem véletlen, hogy Eötvös utoljára 1857-ben képviselte, mégpedig irodalmi műben, a parasztgazdaságok utópiájának álláspontját. Már 1863–1864-től szerepet vállalt az Iparegyesület szervezésében, majd 1867-ben az ország politikai alkotmányosságának visszaszerzésekor, a polgári társadalom és a szabad versenyes kapitalizmus küszöbén ez az álláspont végképp tarthatatlanná vált. Eötvös perspektívát váltott, és a nemzetgazdasági gondolkodás tárgyává nem a széles paraszti rétegek szubjektív érzéseit, hanem magának a nemzetnek a mérhető gazdasági mutatóit tette. Erről az alapról csak az iparosodás mellett lehetett érvelni, mint ahogy meg is tette iparegyesületi már említett megnyitó beszédében.⁴⁹ Vagyis a közgazdasági tekintetben időszerű álláspont, amelynek Kautz Gyula egy *Pesti Hírlap*-cikkhez mérten talán túlméretezett elméleti tekintélyt tulajdonított, az egész addigi belsőleg koherens intellektuális teljesítményt zárójelbe kellett hogy tegye. Kautz saját korszakolása a magyar

⁴⁷ Gángó: *Thiers, Engels*, i. m.; Gángó: *Középkor és modernitás*, i. m.

⁴⁸ Bekker: *Széchenyi és Kautz*, 42.; vö. még Bekker: *Kautz Gyula*, i. m.; Harmat: *Kautz Gyula*, i. m.

⁴⁹ „[J]elen helyzetünk tagadhatatlan hátrányai szintűgy, mint azon veszélyek, melyekkel a jövő fenyeget, főképp egy kútfőhöz vezethetők vissza, s ez iparunk hiánya. – Ha gazdaságunk okszerű folytatásához a kellő tőkék hiányzanak, s ezáltal a külföldnek naponként inkább tributáriusává válunk; ha belső vásárokat nélkülözve, termékeink kelendősége szinte a külföldtől függ, s ezért az árakban példátlan fluktuációkat tapasztalunk; ha országunk kevésbé termékeny és sűrűbben népesített részeiben a nép sokszor nyomorral küzd, s még az ország azon részeiben is, melyet méltány Kánaánunknak nevezünk, hasonló állapotoknak megvünk elibe, ez mind onnan veszi eredetét, mert ipar nélkül sem nagyobb tőkék felhalmozása, sem a mezei gazdaság termékeinek biztos vására, sem nagyobb népesedés mellett a kézmunkának állandó s biztos felhasználása nem lehetséges.” Eötvös: *Az Országos Iparegyesület*, 312.

közgazdasági gondolkodás történetére vonatkozóan⁵⁰ tanulságosan mutatja, hogy az első korszak (Széchenyi fellépésétől 1840-ig, azaz amíg Széchenyi meghatározta a diskurzust) egybeesik Eötvös közgazdasági érdeklődésével. Széchenyi konzervatív fordulatától kezdve Eötvös nem foglalkozott közgazdaságtannal.

Konklúzió

A gazdasági és a politikai program közös gyökere és célja Eötvösnél nem volt egyéb, mint a forradalmak elkerülése. E programjához talált új és új szellemi szövetségeket: az 1830-as években Sismondiban, 1848 után François Guizot-ban. Úgy tűnik, hogy a forradalmaknak a politikai rendszerek váltására nézve üdvös következményeit akarta lefölözni a forradalmak kellemetlen társadalmi velejárói nélkül. E felfogásból felemás modernizációs program kerekedett ki. Eötvös mindent el akart kerülni, ami forradalomhoz vezethet, így például az iparosítást és az urbanizációt annak érdekében, hogy ne alakuljon ki a forradalmi zavargásokra fogékony lumpenproletariátus. Példaképe, Sismondi nem vont le gyakorlati következtetéseket, csupán a gazdasági növekedés árnyoldalaira figyelmeztetett. Eötvös megtette ezt: szépirodalmi szövegeiben az agrárnépesség „boldogabb” életét morális képekben mutatta meg.

Eötvös József közgazdasági érdeklődésének időszakát le kell szűkíteni a harmincas évek végére, amikor a külföldi utazás és még inkább a Széchenyi inspirálta diskurzus vezette gondolkodását. Nem valódi elmélyülésnek, hanem inkább profiltisztításnak tekinthető nála a nemzetgazdászattal való foglalkozás, amely nem is jutott el munkák publikálásáig.

Eötvös az általa kívánatosnak tartott antikapitalista utópia értékeihez ragaszkodott, és ennek regényeiben hangot is adott. Ezáltal inkább elzárta az irodalmat attól, hogy a modern gazdaság kérdéseinek tárgyalási terepe, a *homo oeconomicus* létmódjának kivételési tere legyen. Elvlasztotta a politikai rendszer átalakítását a gazdaság átalakításától. A társadalomkép, a társadalmi program vázlataiból teljesen kihagyta a polgárságot. Viszonya a kapitalizmushoz egyértelműen elutasító volt: az Eötvös-család ercsi birtokaihoz kötött „mítagazdaság”-mítosszal elméletileg is le lehet számolni.

Gazdasági felfogásában Eötvös egész életében következetes maradt ifjúkori alapelveihez, aminek eredményeképpen életidegen megoldási javaslatokat dolgozott ki: stagnáló népeségsszintet, magánjótékonytságot (*Pauperizmus*), valláserkölcsei utópiát javasolt. Gondolkodásának folytonosságát mentette szépirodalmi szövegeivel. A nép jóllétéhez (*Volkswohl-fahrt*) az út nála nem a jólét (*Volkswohlstand*) keresztül vezetett, mint a 18. század végi abszolutizmus gazdasági elméleteiben,⁵¹ hanem a jóllét morális alapozásán keresztül.

Eötvös a törvényszerűségeket nem a gazdaságban, hanem a történelemben kereste. Modernizációs víziója gazdasági aspektusok nélküli modernizáció volt – kapitalizmus-ellenes és kapitalista-ellenes. Nem volt válasza arra a kérdésre – és ezzel nem volt egyedül –, hogy kik és hogyan fogják betölteni Magyarországon a polgárság szerepét. Eötvös társadalomképének végső értékpontja morális volt. Elfogadta a politikai gazdaságtan antropológiáját az alsóbb néposztályok önzéséről és érzékiségéről,⁵² de csak az ipari munkásságra vonatkoztatta. A morális romlást úgy próbálta megakadályozni, hogy a munkásosztály kialakulását akadályozta volna meg. Ez csak a szépirodalom területén lehetett működőképes program. Ezért az irodalom és gazdaság kapcsolatát vizsgáló kutatási irányzat kérdéseinek és módszereinek alkalmazása az Eötvös Józsefre vonatkozó esettanulmányban nem a *homo*

⁵⁰ Bekker: *Széchenyi és Kautz*, 43.

⁵¹ Vö. Amonn: *Simonde de Sismondi*, 21.

⁵² Rothschild: *Political economy*, 749.

oeconomicus felemelkedését mutatta meg az irodalomban, hanem a modernitás kibontakozásának belső korlátait még a magukat leginkább haladáspártiak közé számító esetében is.

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

- Eötvös József: *Levelek I. 1820-as évek – 1848. február 28.* Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Völgyesi Orsolya. Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2023.
- Eötvös József: *Napló.* Sajtó alá rendezte és a kísérő tanulmányt írta Gángó Gábor. Sárospatak: Hernád Kiadó, 2021.
- Eötvös József: *Az Országos Iparegyesület alakító közgyűlésén.* In: Arcképek és programok. Szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta Fenyő István. Budapest: Magyar Helikon, 1975. 307–319.
- Eötvös József: *Szegénység Irlandban.* In: *Reform és hazafiság I–III.* Összegejtette, szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta Fenyő István. Budapest: Magyar Helikon, 1978. I. 133–205.
- List, Friedrich: *Die englische Kornbill und das deutsche Schutzsystem* [1]. *Allgemeine Zeitung*, 1839. 66. sz. (március 7.). 502–503.
- List, Friedrich: *Die englische Kornbill und das deutsche Schutzsystem* [2]. *Allgemeine Zeitung*, 1839. 67. sz. (március 8.). 510–512.
- List, Friedrich: *Die diesjährige National-Gewerbeausstellung in Paris, mit Bezug auf Deutschland.* In: Aufsätze und Abhandlungen aus den Jahren 1831–1844. Gesammelt und hrsg. von Edgar Salin, Artur Sommer und Otto Stühler. Berlin: Reimar Hobbing, 1928. 122–157.
- List, Friedrich: *Die englische Kornbill und das deutsche Schutzsystem.* In: Aufsätze und Abhandlungen aus den Jahren 1831–1844. Gesammelt und hrsg. von Edgar Salin, Artur Sommer und Otto Stühler. Berlin: Reimar Hobbing, 1928. 112–121.
- Ricardo, David: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei.* Ford. Kislégi Nagy Dénes. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1991.
- Sismondi János: *A nemzetgazdaságtan újabb elmélete.* Ford. Enyedi Lukács. Első kötet: A nemzetgazdaságtan tárgya és a tudomány keletkezése. Budapest: Pallas, 1893.
- Sismondi János: *A nemzetgazdaságtan újabb elmélete.* Ford. Enyedi Lukács és Pólya Jakab. Második kötet: A pénzről. Az adóról. A népesedésről. Függelék. Budapest: Pallas, 1894.

Szakirodalom

- Amonn, Alfred: *Simonde de Sismondi als Nationalökonom.* I–II. Bern: Verlag A. Francke AG., 1945.
- András Csaba – Hites Sándor (szerk.): *Kapitalizmus és irodalomtörténet.* Budapest: Reciti Kiadó, 2022.
- Balogh Gergő – Hites Sándor – S. Laczkó András (szerk.): *Poétikai ökonómiák: Költészet és gazdaság az irodalomtörténetben.* Pécs: PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék / Verso, 2023.
- Bekker Zsuzsa: *Széchenyi és Kautz: A „helyes középút” tradíciója.* In: Társadalom és gazdaság Közép- és Kelet-Európában / Society and Economy in Central and Eastern Europe, vol. 21. (1999) No. 2. 38–62.
- Bekker Zsuzsa: *Kautz Gyula élete és munkássága.* Hítelintézeti Szemle, 3. évf. (2004) 5. sz. 83–91.
- Bényei Miklós: *Eötvös József olvasmányai.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972.
- Bödy, Paul: *Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840–1870.* Philadelphia: The American Philosophical Society, 1972.
- Breyer, Till: *Chiffren des Sozialen: politische Ökonomie und die Literatur des Realismus.* Göttingen: Wallstein Verlag, 2019.
- Eibl, Karl: *Die Entstehung der Poesie.* Frankfurt am Main: Insel-Verlag, 1995.
- Fittbogen, Gottfried: *Friedrich List in Ungarn.* Berlin: Walter de Gruyter & Co., 1942.
- Gángó Gábor: *Eötvös József könyvtára – Die Bibliothek von Joseph Eötvös.* Budapest: Argumentum, 1996.

- Gángó Gábor: *Thiers, Engels és a kereszténység szelleme. Eötvös József a pauperizmusról*. Századok, 130. évf. (1996) 1. sz. 129–148.
- Gángó Gábor: *Középkor és modernitás. Két ismeretlen Eötvös József-tanulmány az emigráció időszakából*. Aetas, 15. évf. (2000) 4. sz. 148–160.
- Harmat Zsigmond: *Kautz Gyula közgazdasági nézetei*. Egyetemi Szemle, 2. évf. (1980) 2. sz. 23–32.
- Hojdák Gergely: *Kemény Zsigmond és a kapitalizmus szelleme*. Irodalomismeret, 28. évf. (2018) 3. sz. 36–52.
- Kosáry Domokos: *Kossuth és a védegyelet: a magyar nacionalizmus történetéhez*. Budapest: Athenaeum, 1942.
- Kovács György: *A magyar közgazdasági gondolkodás kezdetei és a konzervatív gazdaságfelfogás II. rész: A reformkori közgazdasági gondolkodás és a Desseuffyek*. Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás, 6. évf. (2018) 1. sz. 68–91.
- Köllmann Wolfgang: *Bevölkerung in der industriellen Revolution*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1974.
- Mátyás Antal: *A korai közgazdaságtan elmélete*. Budapest, 1991. [Egyetemi jegyzet]
- Nickel, Jutta: *Ökonomie und Literatur*. In: Eke, Norbert Otto (Hrsg.): *Vormärz-Handbuch*. Bielefeld: Aisthesis Verlag, 2020. 360–371.
- Pappe, Hellmut Otto: *La formation de la pensée socio-économique de Sismondi: Sismondi et Adam Smith*. In: Stelling-Michaud, Sven (éd.): *Sismondi européen. Actes du Colloque international tenu à Genève les 14 et 15 septembre 1973*. Genève / Paris: M. Slatkine / Honoré Champion, 1976. 13–34.
- Pohlmann Friedrich: *Die europäische Industriegesellschaft. Voraussetzungen und Grundstrukturen*. Opladen: Leske und Budrich, 1997.
- Roepstorff-Robiano, Philippe: *Der literarische Realismus und die Kunst, Schulden zu erzählen*. Leiden: Brill, 2020.
- Rothschild, Emma: *Political economy*. In: Stedman Jones, Gareth – Claeys, Gregory (eds.): *The Cambridge history of nineteenth-century political thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 748–779.
- [Salin, Edgar – Sommer, Artur – Stühler, Otto]: *Einleitung*. In: List, Friedrich: *Aufsätze und Abhandlungen aus den Jahren 1831–1844*. Gesammelt und hrsg. von Edgar Salin, Artur Sommer und Otto Stühler. Berlin: Reimar Hobbing, 1928. 3–32.
- Stadler, Peter: *Sismondi und Deutschland*. In: Stelling-Michaud, Sven (éd.): *Sismondi européen. Actes du Colloque international tenu à Genève les 14 et 15 septembre 1973*. Genève–Paris: M. Slatkine / Honoré Champion, 1976. 349–367.
- Szabó Márton: *Társadalompoétika. I–III*. Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 2022.
- Toepel, Achim: *Das Problem der Entfremdung bei Sismondi und Marx*. In: Stelling-Michaud, Sven (éd.): *Sismondi européen. Actes du Colloque international tenu à Genève les 14 et 15 septembre 1973*. Genève–Paris: M. Slatkine / Honoré Champion, 1976. 79–90.
- Urban, Urs: *Die Ökonomie der Literatur: zur literarischen Genealogie des ökonomischen Menschen*. Bielefeld: Aisthesis Verlag, 2018.
- Vogl, Joseph – Wolf, Burkhardt – Mionkowski, Alexander (Hrsg.): *Handbuch Literatur & Ökonomie*. Berlin–Boston: De Gruyter, 2019.
- Wendler, Eugen: *Friedrich List – Vordenker der sozialen Marktwirtschaft: im Spannungsfeld zwischen Vision und geheimdienstlicher Observierung*. Wiesbaden: Springer, 2018.

Aetas 40. évf. 2025. 1. szám, 35–60.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.1.35-60

www.aetas.hu

TOLDI LÓRÁNT

Nemzeti Közzolgálati Egyetem Egyetemi Levéltár/ELTE TDI

„Félpolgárok” negyvennyolcai

Ivánka Imre volt ’48-as honvédtiszt és választói az 1860-as évek második felében

ABSTRACT. *1848 Through the Eyes of the “Half-Bourgeois:” Former Revolutionary Colonel Imre Ivánka and his Constituents in the Second Half of the 1860s.* This study utilizes academic literature and archival sources to present the ascending stage of a long political career, the practices of county governance, and the emergence of views questioning the traditional hierarchies and property structure of peasant society in legal and political debates. This goal is achieved through the analysis of the relationship between Imre Ivánka, a colonel of the Hungarian army during the Revolution of 1848–49; the peasant society of Dunapataj, a market-town in the Danubian region; and the administrative elite of Pest county.

Another issue examined in the study is how the peasant community, which stuck to its traditional characteristics, reacted to the bourgeois ideal presented by liberal reformer Imre Ivánka. What behaviors it inspired, and what interpretations of the Revolution developed among the local social groups?

Keywords: *county, administrative elite, peasant society, bourgeois ideal, 1848*

Ivánka Imre egykori ’48-as honvédezredes a függetlenségi háború idején, majd az 1860-as évek során politikai-képviselői szerepben, Tisza Kálmán köre és a Pest vármegyei ellenzéki elit fontos tagjaként került kapcsolatba Dunapataj mezőváros paraszti társadalmával. A helyi közösség számára a politikai diskurzus elsődleges ’48-as referenciapontjává vált, az igazgatói elit személyén keresztül érvényesülő hatalomtechnikai gyakorlata a helyi társadalom széles köreiből indukált csoportképző és közösségformáló hatást.

Az 1860-as évek közjogi-alkotmányos változásai közepette a helyi társadalomban újjáéledtek a hagyományos társadalmi hierarchiát, birtokstruktúrát megkérdőjelező törekvések. Ennek előzményei a helyi zsellelcsoporthoz az 1836. évi VI. tc. hatályba lépését követő, a legelőelkülönítést lehetővé tevő (ám a szóban forgó csoport kiterjedtebb birtokszerzési ambíciói szerint értelmezett) mozgalmáig nyúlnak vissza.¹ Az 1848-as és 1861-es alkotmányos változások nyomán újabb lendületet vettek ezek a törekvések, és azokhoz kapcsolódva tágabb közjogi-politikai kontextusba kerültek.² Ivánka Imre és a vármegyei elit szempontjából az 1861-ben történtek mint jelen írásunk közvetlen előzménye érdemel külön figyelmet.

Az 1861. februári helyi előljáró választáson, miután azon a Pest megyei gyakorlat széles társadalmi részvételt biztosított, zsellel bírót és részben zsellel tanácsstagokat választottak

¹ Lásd ehhez: Spira: *A tehetetlen kor*, 551.; MNL PVL XV. 32.c. Pest-Pilis-Solt vm. kis- és közgyűlési jegyzőkönyvei. 1912/1839.

² Lásd: Keményné Pintér: *Dokumentumok Dunapataj történetéből*, 14., 160–161.

Dunapatajon. Olyan személyek kerültek így igazgatási pozícióba, akik előzőleg – az úrbéri bíróságok 1857-es felállítását követően – a „kilencszázat meghaladó” háztulajdonos nevében 277 „fertájtelkes” gazda ellen perre vitték a birtokkérdést, ebben az esetben a legelőelkülönítés és tagosítás ügyét.

A gazdák közül választott, egyébként többségben lévő tanácsbéliek azonban megtagadták a „zsellérbíró melletti hivatalnokoskodást”. Álláspontjukon csak a Földváry Mihály³ járási főszolgabíró javaslata nyomán felálló, a helyi választás eredményét megerősítő (Ivánka Imrét mint vármegyei tiszteletbeli főjegyzőt is a soraiban tudó) megyei vizsgálóbizottság fellépésére változtattak. A vármegye jórészt helybenhagyta a zsellér bíró vezette eljárás által a határ több pontján véghezvitt burkolt földosztásokat, amelyek kiterjedtek a zsellérek részére történő legelőosztásokra (amit az adott határrészt érintő, még le nem zárt per ellenére hajtottak végre!)⁴ és a városi földek haszonbérbe adására is. A gazdák tiltakozásának részben helyet adva azonban a megye a „további illetén földosztástól szigorúan eltiltotta” az új öszszetételű városvezetést.⁵

A fenti gesztusokkal a vármegyei elit közvetlen politikai célt követett. 1848-ban a kálvinista Dunapataj az érseki Kalocsa ellenében kapott választókerületi főhely státuszt.⁶ A vármegyei döntés, amelyet valószínűleg Nyáry Pál kezdeményezett, a tradicionális felekezeti megosztottságot politikai mezőbe helyezve a ’48-as-reakciós ellentétpár többletjelentésével látta el.⁷ Mindez természetesen 1861-re sem veszítette érvényét. A törekvések továbbra is a mandátumnak a megye számára kívánatos oldalon tartására irányultak.⁸ Mindezt a lojális csoportok minél nagyobb mértékű részvétele biztosíthatta. A birtokszerzés igényének részbeni kielégítése a zsellérek csoportját az alkotmányos törekvések hátországába terelhetette, miközben a gazdákat sem idegenítette el. ’48 politikai hagyatéka így a szélesebb társadalom

³ MNL PVL IV.252.a. Az 1861. január 5-i tisztválasztó megyebizottmányi ülés jegyzőkönyve. Földváry Mihály (1824–1895), bár az alszolgabírák közé jelölték, közfelkiáltással „főszolgabírói címmel” (a jegyzőkönyvben ez külön kitételként szerepel, a pataji előljáráválasztás ügyében is így hivatkoznak rá) lett a Solt járási tisztikar tagja. A járás „tényleges” főszolgabírájának – ugyancsak közfelkiáltással – első unokatestvérét, Földváry Gábort (1820–1888; a Pesti Magyar Színház létrehozásának egyik legfőbb támogatója, az egykori alispán Földváry Gábor fiát) választották. Később mindketten a mérsékelt baloldali ellenzék, majd a Szabadelvű párt soraiban politizáltak. Lásd ehhez: Nagy: *Magyarország családai*, IV. 229.

⁴ A szóban forgó perben végül 1862 nyarán született egyezség, amely kizárólag a legelőilletmény kiadása esetében adott helyt a zsellérek követeléseinek, konzerválva a gazdák számára kedvezőbb helyzetet. Az egyezményben foglaltak szerint az „*egyezkedő felek elismerik és kinyilatkoztatják, hogy Pataj városában és a hozzá tartozó pusztákban sem újabb szabályozásnak, sem pedig tagosításnak nincs helye*”. MNL BKVL IV. 320/b. 2 d. A dunapataji földes gazdák és házas zsellérek között zajló legelőelkülönítési perben létrejött 1862. július 4-ei egyezség.

⁵ Lásd ehhez: Toldi: *(Fél)polgárok hadiállapotban*, 733–760.; valamint Szabad: *Forradalom és kiegyezés választútján*, 337–344.

⁶ Lásd: Toldi: *(Fél)polgárok hadiállapotban*, 740–741.

⁷ A választókerületi központról hozott döntést egyébként a kalocsai elit a későbbiekben többször is megkísérelte a maga javára megváltoztatni, ám sikertelenül.

⁸ Éppen Pataj választókerületen belüli felekezeti-politikai „ellenpontja”, Kalocsa volt az, ahol az érseki uradalom ellenében a vármegye a városi eljáróság házhelyosztó döntésének pártjára állt. Szabad György megállapítása szerint Dunapataj és Kalocsa esetében merészkedett legtovább a vármegye a burkolt földosztó törekvések akceptálásának politikai gyakorlatával. Lásd: Szabad: *Forradalom és kiegyezés választútján*, 339.

számára vált aktuálissá, stabil bázist állítva az országgyűlésen majd a határozati párti programot támogató Ivánka Imre képviselővé választásának ügye mellé.⁹

Ivánka támogatottságában és politikájában 1867-et követően állt be jelentős változás. Az ellenzékiességét a kiegyezés tudomásul vételével, elfogadásával új alapra helyező Ivánka személye ambivalensnek bizonyult, szembekerült egymással az elit *úri* negyvennyolca és annak plebejus értelmezése. Fellépése az évtized végére felvillantotta a '48-ra hivatkozó politikai irányzatok egyedülállóan színes palettáját. Írásunkban tovább folytatjuk Ivánka és a dunapataji társadalom 1848-as és 1861-es kapcsolatát érintően korábban kezdett vizsgálódásunkat,¹⁰ mindezen keresztül bepillantást nyerve a helyi és vármegyei igazgatási-hatalmi körök törekvéseibe és cselekvési eszköztárába. A hatvanas évtized második felét illetően felmerül az a kérdés is: miképp viszonyult egy mezővárosi paraszti társadalom hagyományos struktúrája az új, a választási kampány során Ivánka mint képviselőjelölt által hangoztatott *polgár* fogalmához, mi módon fogadta be vagy rekesztette ki ezt az impulzust.

Negyvennyolcas díszvacsorák

Ivánka Imre és a Tisza Kálmán vezette csoport útját az 1860-as évek közepén vallott politikai álláspont és annak másfél évtizeddel későbbi magyarázata, azaz a két időmetszet eltérő kommunikációs hangsúlyai világítják meg. Ivánkának, aki 1881-ben tizenkét év szünet után immár szabadelvű jelöltként fordult régi, dunapataji választóihoz,¹¹ elemi érdeke volt, hogy retrospektív értékelésében letisztult pályáival kösse össze a jelent a '60-as évekbéli múlttal.

Ekkor 1867-es irányváltását a közjogi fejlődéssel magyarázta, kiemelve egyúttal szerinte konzekvens és elvhű magatartását. Hangsúlyozta, hogy 1862-től egyre erősödő szimpátiával közeledett az emigráció és Kossuth vezető szerepét megkérdőjelező körökhöz, a kockázatos kalandorságot (azaz a kossuthi politikát) elutasítva a polarizálódó pártviszonyok közepette is szilárdan '48-as alapon állt. A kiegyezést közvetlenül megelőző időszakra pedig így emlékezett: „Egybehívatott az 1866-ik évi országgyűlés. A képviselőház egy 67 tagból álló bizottságot, és ismét egy 15 tagból álló albizottságot küldött ki a választfelirat elkészítésére.¹² Ezen albizottságban Ghyczy Kálmán, Tisza Kálmán, Nyáry Pál és én voltunk a Határozati párt részéről kiküldve [...] különvéleményt adtunk be, melyben a személyes unió¹³ alapján állva, követeljük Magyarország független állását az 1848-iki törvények alapján [...] Kisebbségben maradtunk. A képviselőház elfogadta az 1867-ik évi kiegyezést. [...] a koronáció bekövetkeztén, az ellenzéknek a törvény alapjára kell állani, a delegációkban részt venni, és oda hatni,

⁹ Toldi: *(Félp)polgárok hadiállapotban*, 750–752. Ivánka Imrét formailag egyhangúlag választották képviselővé, de ellenfele, a Patajon szolgáló Sörös Imre katolikus plébános hívei a járás és a választókerületi községek előljáróságainak nyomásgyakorlásáról számoltak be. Végül Sörös Imre hivatalos jelöltté történő felléptetése is ellehetetlenült. Az esetet taglaló Ruszoly József arra a következtetésre jutott, hogy az elnöki asztalt körülálló Ivánka-hívek a szavazást kérő ellenpártbéli személyeket egyszerűen elzárták attól, hogy az elnök közelébe jussanak. Lásd: Ruszoly: *Országgyűlési képviselőválasztások*, 200.

¹⁰ Lásd: Toldi: *(Félp)polgárok hadiállapotban*, 733–760.

¹¹ Ivánka: *A Dunapataj-i kerület*, 4–6.

¹² Az alsóház a Ferenc Józseffel való megegyezés előkészítésére 1866 tavaszán 67 tagú bizottságot, az pedig május 4-én az érdemi munka elvégzésére 15 tagú albizottságot választott.

¹³ Kozári: *Egy huszártiszt a főrendiházban*, 325. Ivánka Imre a békés egymás mellett élés keretét biztosító perszonálunió példáját Svédország és Norvégia viszonyában találta meg. A *Pragmatica Sanction* alapuló perszonálunió gondolatát képviselte 1861-ben is A magyar hadsereg, mint szerveződnének képzeli című munkájában. Lásd: Ivánka: *A magyar hadsereg*, i. m.

hogyan az 1867-iki kiegyezés [...] törvényes úton és eszközökkel javíttassék. Ezen állásponton állók mai nap is.”¹⁴

Az 1860-as évek közepének meglehetősen képlékeny politikai terében a mérséklődés sokszor csak árnyalatokban megmutatkozó fázisait, az *ellenzéki* és a *radikális* fogalmak politikai tartalmának módosulásait, így a Tisza-csoport manővereit és mozgási irányait, ezen belül az egyén útjait jól jelzik Ivánka fellépései.

Az 1861. februári pátens 1865. szeptemberi felfüggesztésével és a Schmerling-provizórium megszűntével I. Ferenc József 1865. decemberére újfent összehívta az országgyűlést. Ivánka a kerületben aratott 1861-es győzelme után 1865-ben a dunapataji mandátum elsőszámú várományosaként fellépve – amint azt október 5-i kalocsai programbeszéde is mutatta –, a baloldal többségéhez hasonlóan új, mérsékelt hangot ütött meg.¹⁵ Az ellenzéki-ség politikai tartalmát ezúttal már Deák 1861-es, perszónáluniós koncepciójának elfogadása jelentette.¹⁶ Sőt, deklarációjában a „kölsönös védelem” mellett a „közös ügyek” említésével már némiképp túl is léphetett azon: „...mindenekelőtt az 1848-iki törvény rendelvényeinek teljes életbeléptetését sürgetendem. Amennyiben e törvények netalán nem lennének eléggé részletezve, azok továbbfejlesztése szükséges [...] Az ország épségének helyreállítása, s alkotmányunk biztosítása után, kész vagyok a birodalom többi népével [...] azon ügyek elintézése iránt értekezni és egyezkedésbe ereszkedni melyeket – eleget téve a *pragmatica sanctio* igényeinek – a kölsönös védelem szükségessé tesz. [...] a közös ügyek egyedül a független kormányok folytonos, s a képviselőtestületek megbízottainak esetleges érintkezése által intézessenek el.”¹⁷

A liberális képviseleti elv szerint a választópolgárok egy adott politikusbba vetették a bizalmukat, akinek nem a párthovatartozása volt az egyetlen vonzereje.¹⁸ Ivánka Imrét választói érzékelhetően a ’61-es, határozati fellépésével azonosították, és ha a választóközönség észlelte is az egyes retorikai-tartalmi elemekben mutatkozó elmozdulásokat, az adott konstellációban Ivánka újbóli támogatását egyáltalán nem élték meg álláspontjuk akár csekély

¹⁴ Ivánka: *A Dunapataj-i kerület*, 5–6.

¹⁵ Az egykori határozati párti baloldal nem sokkal az országgyűlés megnyitása után, az 1866. januári tanácskozáson a következőképpen oldotta fel a párt önmeghatározása körüli dilemmát: „...indítványba hozatott, hogy a párt a maga állásának jellemzésére külön elnevezést vegyen föl. Azonban az általános nézet az volt, hogy miután a pártok 1861-ben a 2-ik fölliratban egyesültek, ezen párt az 1861-ki föllirat alapján indulva ki, egyedül Deákot ismeri el vezérének.” Sőt: „Nyáry, Tisza, Bónis s mások kijelenték, hogy a pártnak éppen nem célja, Deáktól elválni. Sárközy a legszélsőbb baloldal nevében azon nyilatkozatot téve, hogy ezen töredék is mindig Deákkal óhajtott menni, s csak a legszélsőbboldalon irányában akar ellenzéket képezni.” *Nemhivatalos rész*. Sörgöny, 1866. január 26. 1.

¹⁶ Amint arra egy 1880-ban megjelent, hat képviselői portré között olvasható (a szerző nevének feltüntetése nélkül közölt) Ivánka-biográfia utal, a Deák Ferenchez és politikájához való közeledés nemcsak csoportszinten, de személyes síkon is tetten érhető volt: Az 1860-as évek közepén Deák Hollán Ernő mellett Ivánka Imre véleményét kérte ki a leggyakrabban hadügyi-katonapolitikai kérdésekben. Az írás megállapításainak hitelét ugyanakkor az „azt beszélük” kitétel gyengíti. Ellenben tény, hogy Ivánka már az 1860-as évek elejétől szakírói munkásságot fejtett ki e téren (utaltunk már 1861-ben megjelent munkájára; lásd: 13. l.). és Szinnyei József is a kiegyezési tárgyalások „hadtani tekintélyeként” említi Ivánkát. Lásd: Szinnyei: *Magyar írók élete*, V. 215. A 15-ös bizottságban a hadügyi kérdések körül zajló vitát felidéző Ábrányi Kornél sorai szintén arra utalnak, hogy valóban közvetlen kommunikáció folyt az „elkülönözött hadsereget” pártoló Ivánka és az azt keresztülvihetőnek nem tartó Deák között. Lásd: Ábrányi: *Magyarország közléte*, 84–85.; vö. *Országgyűlési képek*. Vasárnapi Ujság, 1880. április 18. 250.

¹⁷ *Ivánka Imre programja a Duna-Pataji kerület választóihoz*. A Hon, 1865. október 14. 1–2

¹⁸ Szabó: *A magyar társadalom politikai szerveződése*, 203.

mértékű felpuhulásaként sem. Az 1861-es fellépésükkel már népszerűvé váló vármegyei tekintélyek és az egykori képviselő ismételt közös fellépése a korábbi radikális álláspont teljes intaktságának érzetét keltette. A politikai elmozdulás belesimult a választóközönség ’48-képébe, így – az ugyancsak ’48-as alapon álló – Deákot éltető tósztok is természetesnek hatottak. Erről tanúskodik Ivánkának Dunapatajon 1865. október 28-án tett látogatásáról írt egyik sajtóbeszámoló: „...Földvály Gábor úr által a nagy vendéglőben 60 egyénre rendezett estebéd. A lelkesítő zene megzendült, egymás után peregtek az élczes szép felköszöntések, a házi úr, a lelépett képviselőjelölt, s Ivánka Imre egészségéért, ez utóbbi Deák Ferencz hazánk nagyfiára emelte poharát, és a hazát éltette. [...] a vendéglő előtt megállva [...] a tömeg közepéből magasról egy kivilágított szekrényforma tárgy vonta magára a figyelmünket, melynek vörös, fehér és zöld betűi egyik oldalról éljen Ivánka Imre követünk, a többi oldalról pedig éljen a haza, éljenek a dunapataji kerületi választók s az 1848-ki törvények! szép jelszavakat tüntették elé.”¹⁹

A vármegyei elit országos politikai folyamatokba illeszkedő céljainak és személyi preferenciájának érvényesülését finom presszió is segítette.²⁰ Október 28-án szintén a városba érkezett a solti felső járás „1861-ik évről hön szeretett főszolgabírája”, Földvály Gábor, aki a választási elnöki tisztelet töltötte be 1865-ben, s a „testvéri egyetértés” jegyében „felszólítá a pártfelekezeteket, hogy miután jelöltjeink egyelvűek, olvadjanak [...] egybe, hogy ekként az 1861. évi szép egyetértés megszilárdíttassék. E testvéri egyetértésre buzdító felszólításra Safáry Ágoston²¹ [...] a képviselőjelöltségről ezúttal lemondott. Lemondását harsány éljenek követték.”²² Földvály a „választás vezérletére”²³ vonatkozó elnöki hatáskörét a mandátumversenyben ellenérdekelte vármegyei elit pártszervezőjeként világosan túllépte, bár a közhangulatból nem következett ennek a szerepfelfogásnak a bírálata. Földvály egyaránt elutasította az Ivánka-párt részéről történt állítólagos választókerületi (Kiskőrösön tapasztalt) vesztegetések kivizsgálását és a „kívülről” érkező, ismert újságíró, Falk Miksa vármegyei szándék ellenében való felléptetését.²⁴

Úgyszólván csak Ivánka Imre „saját” országos lapja, *A Hon*²⁵ tudósított bővebben a kampányról és a választásról, de lehetséges – a Safáryval ellentétben addig visszalépési

¹⁹ *Képviselő-választási mozgalmak, okt. 29.* A Hon, 1865. november 4. 2.

²⁰ Mindehhez közvetett elvi háttérrel adott, hogy a korabeli diskurzusban felmerült az 1861-ben megszerzett, az országgyűlés feloszlásával sem érvényét veszített mandátum folytonosságát hangoztató álláspont. Deák ezt a logikát elhárítva a viszonyok változásával érvelt, amely szükségessé teszi új választás megtartását. Lásd: Pölöskei: *Deák Ferenc a kiegyezési tárgyalások idején*, 526., 534–535.

²¹ Safáry Ágoston (1820–1888) birtokos, jogász és táblabíró, 1848-ban a Dunapatajon megválasztott ordasi protestáns kisnemes (Pataj város ügyvédje) Szeles Lajos kortese volt, majd 1861-ben táblabíróvá választották. Dúzs Lajos kalocsai ügyvéd, egykori pataji jegyző indítványozta, hogy Safáryt tartassák a vármegyei elit körén belül, számára a „választókerület [...] majdan a megye restitúójakor oly állást adjon – és ő hiszi, hogy fog is adni – mely az ő érdemeit megilleti.” *Követválasztási mozgalmak. Duna-Pataj, oct. 28.* Pesti Napló, 1865. november 12. 2. Safáry pályájának korábbi szakaszáról lásd: Toldi: *(Félp)polgárok hadiállapotban*, 742.

²² *Képviselő-választási mozgalmak, okt. 29.* A Hon, 1865. november 4. 2.

²³ A voksolás szabályszerű lebonyolításával megbízott választási elnök feladatát és hatáskörét az 1848. évi V. tc. 28. §-a határozta meg.

²⁴ *Követválasztási mozgalmak. Duna-Pataj, oct. 28.* Pesti Napló, 1865. november 12. 2.

²⁵ Ivánka Imre az 1862–1863 fordulóján induló, Jókai Mór által alapított és szerkesztett, Tisza Kálmán irányvonala mellett elkötelezett A Hon ipari, kereskedelmi és közgazdasági rovatának vezetője volt. Pók: *A határozati párti, balközépi sajtó*, 640–645.

szándékot nem mutató – ellenfelét, a mérsékelt beállítottagú kalocsai köznemes-ügyvéd Nagy Ignác személyét szinte meg sem említette.²⁶ Végül ez utóbbi a választás napján már nem lépett elő hivatalos jelöltté, így Ivánka Imre egyhangú választással újította meg a mandátumát.

A megelőző nap hírlapi krónikája azt hangsúlyozta, hogy a polgári önszerveződési platformok egységesen a jelölt mögé álltak.²⁷ A sajtóbeszámoló tanúbizonysága szerint a helyi értelmiségi és közéleti prominensek egymással versengve látták vendégül a kerület újdonsült képviselőjét. Sikk lett az újráválasztott képviselő társaságában mutatkozni: „Délben mintegy 70 terítékre rendelt ebéden találkoztunk, számos pohárköszöntések között ki kell emelnünk Deák Ferenczre, Földváry Gáborra, mint megyénk jövőendő alispánjára, Dunapataj lelkes és mívelt lakosaira és ezek vezetőjére nt. Torday lelkipásztor mondott toastokat. Este Láng Géza jegyző úrnál társas estebéd [...], a czéhek gyűlhelyein tánczvigalmak voltak, melyeket képviselőnk barátaink kíséretében meglátogatván mindenfelé a ragaszkodás legőszintébb nyilvánításával találkozott. [...] F. hó 3-án képviselőnk a városi előljáróság és számos barátnak kíséretében részt vett az isteni tiszteleten a helybeli ref. egyházban, hol nt. Torday igen szép alkalmi beszédet mondott. Miután követünk Lukácsi gyógyszerész úrnál barátságos vilátsreggelijét bevégezve, a városi előljáróság, a lovas és gyalog bandérium, számos kocsin követő hölgyek és lakosok kíséretében távozott.”²⁸

Ivánka Imre megválasztása során ismét csak visszaköszöntek az igazgatási (vármegyei-községi) hierarchia rendi időkből örökölt úri gesztusai, a hangadó felsőbbbséghez való igazodás rutinja, amelyet a tekintélyek (Földváry Gábor) érdektudatos fellépése, a hivatali szerep (választási elnökség) annak alárendelt értelmezése is megalapozott. Ezek a különböző szintű (helyi paraszti-értelmiségi – megyei) elitet összeháró gyakorlatokat jeleznek. A megosztottság, mint a fent említett októberi „pártegyesítő” értekezlettől távol maradó Nagy Ignác példája mutatta, inkább csak választókerületen belül, (1861-hez hasonlóan) Pataj és Kalocsa viszonylatában sejtett fel.

A „testvéri egyetértésben” azonban 1861-hez hasonlóan az elit mellett az alacsonyabb státuszú, de a közéletben aktív csoportok érdekeltiségét is sikerült fenntartani. A megválasztott képviselő híveként lépett fel az említett csoportok régi, ’48-as beállítottságú hangadója, Tüzkő Imre kádármester,²⁹ de ezt engedik sejtetni a választói névjegyzék számadatai is. A

<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/SajtoTortenet-a-magyar-sajto-tortenete-1/a-magyar-sajto-tortenete-iii-18481867-1253/509a-hatvanas-evek-sajtoja-18601867-1863/611iii-a-hatarozati-parti-balkozepi-sajto-1993/1-a-magyar-sajto-18601865-1994/> (Utolsó letöltés: 2018. október 7.)

²⁶ Nagy Ignác (1801/1802–1883), a Nagykárolyban (ma: Carei, Románia), katolikus köznemesi családban született kalocsai ügyvéd 1848-ban, majd a dualizmus éveiben is politizált. A forradalom idején a dunapataji választókerületben Szeles Lajossal szemben alulmaradt, de a keceli mandátumot végül elnyerte. Magaviseletét a Bach-rendszerben jónak ítélték, népképviseleti országgyűlési tagsága nem befolyásolta negatívan hivatali előmenetelét. Törvényszéki bírói hivatalt kapott, majd 1865-ben és 1872-ben is jelöltként lépett fel a dunapataji kerületben – mérsékelt, utóbb deák-párti programmal. Pálmány: *Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés*, 589–590. Ugyanakkor ingatag mentális állapotra enged következtetni, hogy – rendőri kartonja szerint – 1845-ben „örület-től sújtva” [az eredetiben: „aus einer Wahnsinn befallen” – T. L.], megölte Lujza nevű nővérét. Utóbbira lásd: HM HIM IV. 25. A Bach korszakban politikai szempontból megfigyelés alatt állt gyanús személyek nyilvántartási lapjai, 1850–1857. 68/24.

²⁷ *Megtörtént képviselő-választások. Duna-Pataj, dec. 3.* A Hon, 1865. december 8. 2.

²⁸ Uo.

²⁹ *Megtörtént képviselő-választások. Duna-Pataj, dec. 3.* A Hon, 1865. december 8. 2. Tüzkő Imre (1813/1815?–1899?) kádármester több levelét és beszámolóját közölte 1848-ban Tánics Mihály

„honpolgári kötelesség édes és parancsoló érzetének”³⁰ Dunapatajon alig tettek kevesebben eleget, mint 1861-ben; a sajtóban napvilágot látott november 19-ei jelentés szerint 927 főt írtak össze helyben választójoggal rendelkezőként.³¹ Az 1870-es 5851 fős népességet³² rögzítő összeírás adatait (valamint az 1857-ben felvett 5571 főt) figyelembe véve a lajstromba vettek és a censzusnak is megfeleltek aránya elérte az összlakosság 16–17 százalékát.

A vonatkozó névjegyzék azonban nem maradt fenn. Így, bár nem tudjuk pontosan követni a választóközösség belső, társadalmi csoportszintű esetleges arányváltozásait, a nagyban hasonló mobilizáló tényezők miatt modellként támaszkodhatunk az 1861-es adatokra.³³ Mindkét esetben (nem utolsósorban éppen a presszionáló közhangulat folytán) egyhangú választásról lévén szó, tényleges szavazásra sem 1861-ben, sem 1865-ben nem került sor. Ugyanakkor nincs okunk feltételezni, hogy az alkotmányos mozgalmak örvén nagymérvű, zajos igazgatási elitcserét, sőt (mint 1861-ben) korlátozott földosztást végrehajtó és az

Munkások Ujsága című radikális lapja. 1848-ban tagja volt a legelők felosztása körüli vitás kérdések rendezésére alakított városi bizottságnak, a helyi „közrendűek” képviselőjében jelen volt az első megyebizottmány pesti megalakulásakor is. A szabadságharc során elszenvedője volt a császári csapatok megtorló akcióinak. Amikor Petrichevich Horváth János báró császári ezredes Gaál Eduárd császári biztos kíséretében 1849 márciusában Dunapatajra bevonult, kerestették, majd „kis Kossuthnak, azután kis lázadónak gúnyolva” ötven botütésre ítélték. A Táncsics-lapban közölt egyik írása jelezte a nemzeti kérdést teljesebben szemlélő, patrióta paraszt-polgár narratívájának megszületését: „...azért harcolunk a ráczok, illyrek ellen, hogy ezutánra azon ismert zsarnokoknak ne húzzuk vonjunk, kik véres verejtékinket ingyen kívánták [...] mi készek vagyunk harcolni a legnagyobb elszántsággal édes honunkért”. Idézi: Toldi: *(Félp)polgárok hadiállapotban*, 744–745.; *Szegénynek, a szerencséje is szegény!!!* Munkások Ujsága, 1848. szeptember 24. 422–423. Tüzkő Imre és Ivánka kapcsolata az üzleti-vállalati szférára is kiterjedt. Tüzkő az 1865-ben alapított (1867 novemberétől Első Magyar Gőzhajózási Társaság néven működő) Középdunai Gőzhajózási Társaságnál (ahová feltételezhetően Ivánka révén került) kamatoztatta kortesfellépése tapasztalatait. 1866. novemberben a cég munkásként adta elő alkalmi szavazatát a Budapest nevű személyszállító gőzhajó keresztelődjén. A társaságot röviddel később, 1869–1870-ben elnökölte Ivánka, de már a szobán forgó időszakban is meghatározó részvényesként volt jelen a vállalatban. Lásd ehhez: Tinku-Szathmáry: *Fűziótól „fűzióig”*, 206., 215.

³⁰ A választmányi jegyzőként működő ismert jogász és költő, Dalmady Győző értelmezte ekképp a választó feladatát. *Pest-, Pilis- és Solt t. e. vármegyék központi bizottmányának 1865-ik évi október hó 11-én tartott üléséből*. A Hon, 1865. október 13. 1.

³¹ *Képviselő-választási mozgalmak. Kalocsa, nov. 19.* A Hon, 1865. november 22. 2. A sajtóközlemény szerint a választókerületből összesen 3761 választót vettek lajstromba.

³² A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, 605.

³³ Az 1861-es összeírás során 1015 helyi lakos választó-képességét állapították meg. Habár nincsenek pontos adataink a tárgyévbeli lakosság számáról, az 1857-es adatfelvételt (amely pusztákkal együtt öt és félezer lakost rögzít), és a demográfiai tendenciákat figyelembe véve a helyiek mintegy 18–19%-a vált jogosulttá szavazata leadására. A jegyzék 265 telekhányada alapján jogosultságot nyert gazdát nevesít. Azt írásképi és fogalomhasználati sajátosságokból ítélve legalább ketten készítettek, 211 fő esetében az ingatlan-küszöbértéket (legalább 300 forint) tünteti fel, míg 333 fő esetében a társadalmi státuszra is utaló „házas” megjelölést alkalmazza. A jegyzékbe vett gazdák száma így erősen korrelál a zsellérek által 1857-ben indított legelőelkülönítési perben feltüntetett „fertájtelkes” gazdák („alperesek” által sem vitatott) számával (277). Mindezt figyelembe véve a zsellérek vonatkozásában is jelentős számú szavazóképes személyre következtethetünk. Sőt, ennél tovább menve, a jegyzékbe vételi ügymenetet tekintve, amely már ebben a fázisban a választani szándékozó jelentkezői-részvételi aktivitását igényelte, már a választási szándék is körvonalazható, még ha annak „bejeljesítése”, magának a voksnak a leadása az egyhangú választás miatt el is maradt. Lásd: Toldi: *(Félp)polgárok hadiállapotban*, 747–748., valamint MNL BKVL IV. 320. b 1./ 2. d. Országgyűlési választói névjegyzék 1861.

alkotmányos változásokra élénken rezonáló csoportok (ideértve a hagyományos gazdaelit is) a nagyfokú jegyzékbe vételi hajlandóság mellett a választás alkalmával passzívak maradtak volna.³⁴ Különösen, hogy a katolikus „ellenjelölttel” és híveivel szembeni erődemonstrációra volt szükség (és igény) a döntően protestáns dunapataji lakosság részéről. A különbség 1865-ben abban ragadható meg, hogy ezúttal Nagy Ignác kalocsai jelölt ellen nem volt szükséges felekezeti alapon mozgósítani közvetlenül a voksolás előtt. A számára kedvezőtlen körülmények között ugyanis ő nem tudott érdemi támogatói bázist kiépíteni.

A kerület régi-új képviselője, Ivánka Imre liberális reformerként vallva politikai krédójáról így nyilatkozott választóinak: „Kimondván mennyire öröndetes jelenség az olvasóköri és a dalárda egyesület megalakulása Dunapatajon, ezek mint a művelődés gyújtópontjai és terjesztői tekinthetők, a hogy a 48. törvények csakis akkor fognak egész mértékben áldást hozni a nemzetre, ha a polgárosodás és a művelődés terjedése e honnak minden fiát képessé is teszi a törvényben megadott jogok gyakorlására.”³⁵ Az autonóm, kiművelt polgár eszményképével – Ivánka szavait az elit aspektusából született társadalmi vízióként célszerű vizsgálni – a paraszti társadalom hagyományos hierarchiája állt szemben.

Az alkalmi asztaltársaságokról született fenti beszámoló mutatta, a polgári eszménykép referenciáját adó – bár a paraszti társadalom hagyományos struktúráján részben kívül álló – értelmiség széles körben rezonált a vármegyei tekintélyek fellépésére, gesztusaira.³⁶ Az alkotmányosság örvén bebocsátást nyertek ezzel a hatalmi státuszt alkotó és biztosító tényezők világába.

Az 1865. december 30-án megtartott előljáró választás viszont már ellenkezett ezzel az eszményképpel. Nyíltan feltárult a hatalomgyakorlásra való kiválasztódás nem éppen demokratikus módja. A helyi pozíciókra való választás a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt a városháza udvarán, „birtokon belül” dőlt el. A kiválasztás módját A Hon egyik helyi levelezője is bírálta, az „alkotmányosság” szempontjait kifejezetten szembeállítva a járási igazgatás által követett gyakorlattal.³⁷ Hegedűs Sándor járási főszolgabíró ugyanis a községi bírói székre aspiráló jelöltek válogatásakor ugyan lemondott a kijelölés jogáról, „miután a lakosokat egyenként nem ismerheti, ezért hívta tehát be – az udvartéren összesereglett nép

³⁴ Nagyfokú részvételi hajlandóság jellemezte helyben az 1848-as választásokat. Akkor 702 személy esetében állapították meg a census teljesítését, így a mezőváros 5204 lakosának 13,5 százaléka vált jogosulttá. Ez az országos átlagot (6,07%) messze meghaladó arány volt, s 614-en (a jegyzékbe vettek majd 88 %-a!) ténylegesen le is adták szavazatukat (két fő kivétellel a vármegye által is támogatott Pataj városi ügyvéd Szeles Lajost támogatva). Lásd: MNL BKVL IV. 320. a 3./ 39. d. Választói képességgel bírók névsora, valamint Választási jegyzőkönyv a listákkal. 1848. június 28.

³⁵ *Megtörtént képviselő-választások. Ivánka megválasztását követően mondott beszéde.* A Hon, 1865. december 8. 2. Ivánka eszményképéből a „tevéleges polgárosítás” is következett, az önszerveződést és a közművelődést ugyanis az egyfajta közkönyvtári funkciót ellátó olvasóegylet könyvvállományának gyarapításával segítette. Lásd ehhez: 49. l.

³⁶ Márkus István faluszociológus ezt a nehezen megkerülhető, a formálódó értelmiségi elit számára is igazodást, vonzást jelentő igazgatási-hatalmi gócot a következőképpen írta le: „Tagadhatatlan, hogy vannak idevágó törvények. De nem kevésbé tagadhatatlan, hogy egyetlen, atyafiságosan összefont, fő dolgokban összetartó, rutinos elit állítja ki soraiból mind a törvényhozókat, mind a végrehajtó hatalom embereit, mind pedig az igazság szolgáltatóit a járásbírótól a kúriai tanácselnökig. Ezek az urak nemcsak összejárnak, ami még nem mondana ellent az ágazatok funkcionális elkülönítésének, de mert ugyanannak az érdektudatos és érdekvédő hierarchiának tagjai, az »elkülönülés«, az ettől várható kölcsönös kontroll aligha jön létre valami jogi vagy jogon túli tárgyilagosság jegyében.” (Kiem. az eredetiben –T. L.) Márkus: *Polgárosodó parasztság*, 50.

³⁷ *Vidéki levelezések. Duna-Pataj, jan. 2.* A Hon, 1866. január 6. 2.

közül a városi tanácsterembe – az elől megnevezett öregebb korú és tisztos lakosokat,³⁸ hogy [...] a kijelölendő egyénekre nézve értekezzenek és ajánlatot tegyenek”.³⁹ Ugyanakkor szóba sem jöhetett, hogy a mezőváros „zárt elitklubja” befogadjon bárki csoportján kívül állót a bírói székbe. A négy jelöltre mindössze száznyolcvan adták le voksukat, akik a mezővárosi lakosság mintegy három százalékának akaratát képviselték. A pozíciót Szalkai János, a majdani Polgári Kör és a 48-as Olvasókör 1873. december 15-ei egyesülésével létrejött 48-as Polgári Olvasókör későbbi elnöke foglalhatta el.⁴⁰

A tanácsba alighanem egyetlen zsellérként Zelenák János került.⁴¹ A helyi politizáló közönség körében az 1848-as alkotmányosság egységes támogatást élvezett. A gazdaelit számára ez azonban nem jelentette azt, hogy támogatták volna a szélesebb társadalmi demokratizálódást. Tagjai sokkal inkább a vármegyei vezető csoportok elitcentrikus megközelítésére rezonáltak, így csoportjuk a járás, tehát lényegében a vármegye segítségével távol tartott a befolyásukat veszélyeztető minden fellépést, a tisztújítás procedúrájából igyekezett kizárni a szélesebb társadalmi akaratnyilvánítást. Eközben az alacsonyabb státuszú, politikai fellépést is eszköztárában tartó zsellércsoport az 1860-as évekbeli Kossuth-koncepciónak is megfelelően demokratikusabb értelmezést kapcsolt a ’48-as jelszóhoz.

„Hamis Merkúr” és követői

1867 tavaszától ezen radikálisabb 1848-as üzenetek megfogalmazása és népszerűsítése a Dunapatajon is népszerű, a helyi Olvasókör által terjesztett sajtótermékekre hárult.⁴² Az 1860–1861-ben az Alföldön létrejött, alig burkoltan politizáló egyesületek között szerepelt a pataji Olvasókör is. Az 1861. februárban indult körszervező munkát a június 28-ai alakulás követte. Lőrincz István városi bíró elnöklete alatt 33 személy, 12 előjáró, 11 helyi intelligenciát képviselő fő és 10 közpolgár részvételével alakult meg az egyesület. Mint a politizáló helyi elit egyik reprezentánsa, az aktív egyleti szervező és majdani malomipari vállalkozó, Őri József⁴³ 1865-ös beszámolójában olvasható: „...tagjai honoratiorok, földművesek, kézművesek, keres-

³⁸ Uo. A tudósító ekként írja le a jelöltek személyéről döntést hozó kört: „Minekelőtte a választást megkezdette volna mintegy 35 polgárt a volt tanács befolyásos embereiből be hívatott értekezletre, a kik között az alkotmányos érzelem csak egyhatedrésben volt képviselve.” Uo.

³⁹ MNL BKVL IV. 320. b 1. Az 1865. december 30-ai városi közgyűlés jegyzőkönyve.

⁴⁰ Szalkai János 1894. március 28-án a Kossuth Lajos mellszobrának felállítására választott szoborbizottság korelnöke lett. Schill: *A dunapataji Kossuth-szobor*, 17., 19. A szobrot 1894. december 16-án az ország második köztéri Kossuth-szobraként avatták fel Kossuth Ferenc jelenlétében.

⁴¹ MNL BKVL IV. 320. b 1. Az 1865. december 30-ai városi közgyűlés jegyzőkönyve.

⁴² Stabil olvasótábor, élénk interakciót sejtet a Magyar Ujság, A (megjelenéskor helyben „legnagyobb érdekléssel várt”, 1868-tól megjelenő) Nép zászlója, ritkábban a Szabad Magyarország című ellenzéki lapokban közölt olvasói levelek mennyisége és tartalma is. Az utóbbi két lap elsősorban a plebejus ’48-asok fóruma volt, ahol a radikális, kossuthiánus szellemben megnyilatkozók gyakran összekapcsolták az országos politikai kérdéseket helyi elitellenes érveléseikkel. A Magyar Ujságban közölt levelek szellemisége a közjogi kérdésekre vonatkozóan nem tért el jelentősen az előbbiektől, de abban a helyi elit ’48-as reprezentánsai is megszólaltak. A fenti lapok olvasótáborában jelentős átfedés mutatkozott, nem egy alkalommal párhuzamosan közöltek a községből érkezett leveleket. A „Zászlóban” és a Magyar Ujságban a ’60-as évek végén évente három–négy olvasói levél jelent meg, majd az utóbbi lap esetében ez a szám a ’70-as évek első felére öt–hat olvasói levélre nőtt (A Nép Zászlója közben megszűnt, illetve átalakult).

⁴³ Toldi: *Ellenállók*, 55. Őri József (1831–1907) az 1860-as években többször is tanácsnoki méltóságra emelkedett, majd nevéhez fűződik a kevés helyi modern ipari létesítmények egyike, a vásártér oldalában 1880-ban felállított gőzmalom és gőzfürdő.

kedők; járatunk vasárnapi, gazdasági, politikai, szépirodalmi lapokat, mint csekély tehetségünk engedi, azokra fizetvén elő, hova a többség véleménye hajlik.” A kör közéleti és kulturális orientációját az alakulásban közreműködő személyek jelezték: az emigrációban Kossuth titkáráként (1850–1852) dolgozó, majd Amerikából 1867-ben Dunapatajon élő édesanyjához hazatérő László Károly mérnök, volt honvéd tüzér százados vagy éppen Ivánka Imre. Az előbbi a Kisfaludy Társaság kiadványait rendelte meg az egylet számára, míg Ivánka 26 darab kötetrel segítette az egyleti könyvtárat. Az Olvasókör orientációját még nyilvánvalóbbá tette, hogy az egyesület az 1870. október 23-ai közgyűlésén felvette nevébe a „48-as” előtagot.⁴⁴ Az Olvasókörnek fontos szerepe volt a helyi közélet, így a ’48-as hagyományok értelmezésének formálásában is. Az üzenet befogadását a képviselőjelölt és a kortesei részvételével zajló gyűlések személyes élménye is segítette, tovább mélyítette. Akár sajtó útján, akár személyesen szólították meg a választók, a köz negyvennyolc-képe a mérsékeltébb interpretáció helyett jellemzően a radikális tartalmi elemek befogadására vált nyitottabbá, legyen szó az önmagukra közként tekintő, választójoggal rendelkező közösségi véleményformálók többségéről vagy a plebejus ’48-as gondolatiságot tápláló (egyfajta burkolt népi ’49-ességet megjelenítő), csak részben választóképes közemberekről. A kérlelhetetlenség, a közjogi kompromisszumoktól való elzárkózás egyaránt norma volt tehát a hagyományos elit és a zsellérek-iparosok csoportja számára is,⁴⁵ még ha radikalizmusuk határai máshol is húzódtak.

Ennél fogva az a személy számíthatott leginkább a helyi csoportok támogatására, akinek a negyvennyolcasságból fakadó presztízst még nem tépázták meg politikai alkuk és kompromisszumok.⁴⁶ A ’48-as elviséget kezdetekben megszemélyesítő Ivánka Imrét mindez csapdába ejtette, így a kiegyezéshez való viszonyulását választói morális próbatételként értelmezték. Különösen, hogy Tisza Kálmán csoportja a porosz–osztrák háborúban elszenvedett osztrák vereséget követő új országgyűlési ülészakot nyitó uralkodói leiratra reagálva, amelyben Ferenc József a felelős kormány kinevezését egyebek között az 1848-as törvények előzetes módosításától tette függővé, ismét radikálisabb hangnemre váltott.

Ehhez illeszkedett Ivánkának a kiegyezést megelőző, szintén radikálisabb álláspontja. A képviselőházban főképp honvédelmi és vasútügyi kérdésekkel foglalkozó képviselő 1867. május 28-án, a közönségi törvény elfogadása előtt ennek szellemében még kinyilvánította: „...a mit mondani kívánok, az, hogy én bizonyos tekintetben azon kifejezést: »conservatív« igenis elfogadom: én az 1848. törvényeket, úgy amint vannak, conserválni kívánom, és nem kívánom azokat oly radicalis csonkításoknak alávetni, mint: csonka minisztérium és efféle.”⁴⁷

⁴⁴ DHNGY PMA „A 48-as polgári kör fennállásának 50 éves jubileuma alkalmára” szerkesztett történeti összefoglaló. 1911.; Toldi: *Félpolgárok hadiállapotban*, 738–739. Vö. *Tárcza*. című rovat. Politikai Ujdonságok, 1865. március 22. 137.

⁴⁵ A csoport reprezentánsainak, hangadóinak működése 1848-tól egészen a század ’80-as éveikig radikális ellenzéki lapokban (Táncsics-féle Munkások Ujsága, Madarász József A Nép Zászlója című lapja, később a Függetlenség) közölt olvasói levelekben, beszámolóikban azonosítható és követhető. Jelenlétük, működésük „riportszerző írástudókként” (Tüzkö Imre kádármester, Csille Mihály takács) vagy a megjelent beszámolók alanyaiként (mint a „szegényebb osztály sérelme ellen” az eljáróságot is nyíltan bíráló Szajsz Sándor kovácsmester vagy egy ’48-as kortesvers ismereten, „kézművesként” azonosított szerzője), majd a politikai antiszemitizmus híveiként (Kiss Gábor iparos, Csille Mihály takács) vált láthatóvá.

⁴⁶ „Mi a delegátusokkal soha nem tarthatunk, nekünk határozott és független emberre van szükségünk” – fogalmazott olvasói levelében a már említett Csille Mihály. *Mi történik a hazában? D-Pataj, febr. 16.* A Nép Zászlója, 1868. március 7. 112.

⁴⁷ *Képviselőház napló*, 1867. május 28. 213.

Lényegi különbséget jelentett azonban a kossuthi, a Szélbal⁴⁸ által is vallott állásponthoz képest, hogy Ivánka pragmatizmusából a kiegyezéssel beálló új közjogi helyzetben a részvétel és nem a kivonulás következett. Ivánka helyet kapott a koronát kísérő hattagú küldöttségben,⁴⁹ és Ferenc József honvédségélyezésre tett felajánlása után a köszönetet nyilvánító küldöttség tagjaként foglalt állást a honvédség „pacifikálása” mellett;⁵⁰ ami összhangban állt a központi kormányakarral.⁵¹ Ennek megfelelően 1868 decemberében, immár a Honvédegyelet egyik országos alelnökeként⁵² így foglalt állást a T. Ház előtt: „...kötelességem, mint honvédbajtársaim egyik megbízottjának, t. i. a központi egyelet megbízásából kijelenteni azt, miként az 1848–49-ki honvédség – áthatva a haza iránti kötelesség érzetétől – kész erejét és életét a haza, a törvények és a trón védelmére feláldozni.”⁵³

A fenti gesztusok azonban érdemben eltértek az önmagára konzekvens '48-asoként tekintő csoport programjától, aminek a Böszörményi László által szerkesztett Magyar Ujságban 1867. augusztus 28-án megjelenő, Kossuth által jegyzett írás így adott hangot: Abszolút mértékben elutasítandó az új kormányzati rendszer, a haza „függetlenségével és önállásával incompatibilis osztrák ház uralma” alatt álló országba való hazatérés ezért „erkölcsi lehetlenség”.⁵⁴

Ivánka Imre politikai racionalitása arcvesztéssel járt, a kiegyezést elutasító politikai és élclapok rendre kiszerkesztették „pálfordulását”. A kormánypárti *Borsszem Jankó* egyik 1868. augusztusi, majd egy 1969. februári száma a Tisza Kálmán és Ghyczy Kálmán vezette Balközép félellenzékiségét karikírozta ki személyén keresztül: „Ivánka Imre. T. ház! Én az előttünk fekvő törvényjavaslatot jónak és nagy haladást jelzőnek tartom, de az ellenzék egyik kiváló tagja lévén, opponálnom kelletik.”⁵⁵ Vagy egy másik alkalommal: Ivánka „tiszteli a jobboldalt, maga sem tudja, hogyan lett baloldallivá s őszinte perceiben bevallja, hogy ha az ellenzék kisebbségben nem volna, nem vinné reá lelke, hogy a többséggel ne szavazzon.[...] legjobban szeretné, ha az 1867-es káposzta is megmaradna, de a baloldali kecske is jóllaknék”.⁵⁶ A *Vasárnapi Ujság* pedig így írt az egykori honvédtiszt egyik képviselőházi szerepléséről: „Ivánka Imre, kinek arcán az egykori katonából a legkevesebb vonás van, pedig arra tán legtöbbet tartana, – több a politikusból s legtöbb az üzletemberből; legalább az apró ránczokból szeme körül, a hamis Merkúrt véljük kikandikálni.”⁵⁷

⁴⁸ Vida (főszerk.): *Magyarországi politikai pártok*, 125. A képviselőház szélbali csoportja 1868. április 2-án hivatalosan is politikai párttá nyilvánította magát és felvette az 1848-as Párt nevet.

⁴⁹ *Képviselőházi napló*, 1865. IV., 1867. június 4. 249.

⁵⁰ Farkas: „Névtelen félistenek” *viszontagságai*, 418.; *Képviselőházi napló*, 1865. IV. 1867. június 12. 259.

⁵¹ Az 1867. szeptember 28-ai minisztertanácsi ülés úgy határozott, hogy a honvédegyletek „csak mint jótékonyági segélyezési egyletek jöhetnek tekintetbe”. Vö. Farkas: *Vidats János tragédiája*, 1305., 1307.

⁵² Farkas: „Régi honvédek”, 1034.

⁵³ *Képviselőházi napló*, 1865. XI. 1868. december 6. 372.

⁵⁴ Gerő: *Képzelt történelem*, 58–59.

⁵⁵ *Országgyűlési beszédek. A vérendszert feletti vita alkalmával*. Borsszem Jankó, 1868. augusztus 9. 412.

⁵⁶ *Híresek arczképcsarnoka*. Ivánka Imre. Borsszem Jankó, 1868. február 28. 84.

⁵⁷ *Rajzok az országgyűlésből, II. A balközép*. Vasárnapi Ujság, 1868. augusztus 2. 370. A „hamis Merkúr” metaforája valószínűleg az egykori jellemtisztá katoná elveit feladó, morálvesztett karaktert formálta meg, de üzleti-vállalkozói tevékenységére (amely szintén szembeállítható a becsületes-erényes katoná képével) is utalhat. Ivánka Imre az 1860-as évek közepétől ugyanis részvényese és irányítója volt, ahogy arról már szó esett, a különböző neveken működő (lásd Első Magyar Gőzhajózási

Ivánka szűkebb választói-társadalmi környezetében az általa a politikai kommunikáció fókuszába helyezett (polgári önszerveződést segítő tevékenységével meg is jelenített) polgári életfelfogás és norma közvetlenebb jelentést is nyert. A kiegyezést elutasító Szélbal 1868 elejétől a társadalmi mozgalmak szervezése és koordinálása céljából országszerte Demokrata Körök alakítására tett felhívást. Így jött létre Dunapatajon 1868. február 12-én a község egyik módos gazda-polgára, id. Dobor János⁵⁸ vezetésével és huszonnégy taggal a Polgári Kör.⁵⁹ A demokrata körű hálózat egyes alföldi körűi a fővárosi anyaegyletnél jóval radikálisabb célokat fogalmaztak meg,⁶⁰ Dunapatajon azonban a helyi szervezők eltérő utat választottak. Már az újonnan alakult kör elnevezése is szembevető. Az eredetileg szélesebb bázison nyugvó kezdeményezés *A Nép zászlójában*⁶¹ közölt, az alapítás körülményeiről beszámoló olvasói levél szerint eredetileg valóban „demokrata kör” szervezésére irányult. A számszerű kisebbségben lévő, de minden bizonnyal komoly társadalmi és igazgatási súllyal bíró hangadók ennek ellenére a „polgári” elnevezés mellett határoztak.⁶² A demokrata körű mozgalmatól való elkülönülésük, a társadalmi-politikai radikalizmustól való távolságtartásuk a névválasztás mellett a balközéphez (azaz Ivánkához) való csatlakozásuk szándékában is kifejeződött. Így a *polgári* fogalom (amint az Ivánka-párti Őri József szerepvállalása is mutatja)⁶³ a közjogi vitára visszautalva politikai jelentéstartalmat is kapott.

Társaság), személyszállításban érdekelt gőzhajózási társaságoknak, emellett hitelintézeti működése (brüsszeli székhelyű Banque Crédit foncier et industriel igazgatósági tanácsosaként) is ismert. A közéleti és üzleti szféra összefonódásához, a „hazafias vállalatok” problémájához lásd: Tinku-Szathmáry: *Fúziótól „fúzióig”, 183–184., 213. Vö. Országgyűlési arcképcsarnokunk. Magyarország és a Nagyvilág, 1866. május 13. 296. Merkúr alakját az egykorú kiadvány a következőképp értelmezi: „Mercurius [...] az istenek követe, a cselszövények, kereskedők és tolvajok istene. [...] Mercur a csalást, orzást és hamis esküvést pártol s az ily tettek követőit fiaul nevezé.” Mercurius. Ismerettár, a magyar nép számára: 280., 282.*

⁵⁸ Az 1862-es előjárósági választáskor a zsellérek által még elutasított Dobor János az 1870-as években már elnyerte a bírói széket. Az 1870-es években helyi 48-as pártelnök volt, 1875-ben pedig Monda Gáborral együtt a 48-as Polgári Olvasókört képviselte a Függetlenségi Párt egyéves évfordulójára rendezett gyűlésen.

⁵⁹ DHNGY PMA „A 48-as polgári kör fennállásának 50 éves jubileuma alkalmára” szerkesztett történeti összefoglaló. 1911.

⁶⁰ Farkas: *Vidats János tragédiája*, 1303.

⁶¹ A lap a demokrata körű mozgalommal párhuzamosan indult 1868 elején, Madarász József szócsovének számított, szerkesztője a pesti demokrata kör jegyzője, Áldor Imre volt.

⁶² *Mi történt a hazában? Duna-Pataj, márczius 31-én.* A Nép Zászlója, 1868. április 18. 185. Ennek hatására a levélíró szerint az ezzel egyet nem értő, azonosulni nem kívánó többség (a levélíró mindössze „számosanként” határozza meg ennek a csoportnak a nagyságát) kitörölte magát az aláíró ívről. Az írás mintegy húsz, magát az íven aláíróként hagyó alapítóról tesz említést.

⁶³ Ezt erősítheti Őri József körűalakításban vállalt esetleges szerepe is, aki *A Honban* megjelenő levelében az alakulásra is kitérve (bár magára alapítóként nem hivatkozik) igyekezett cáfolni az Ivánka helyi bázisának apadásáról szóló híreket. Lásd: *Hazai belügyek.* A Hon 1868. április 30. 2. Őri József volt az, aki a helyi egyleti élet aktív résztvevőjeként, szervezőjeként az Olvasókör, a Polgári kör, majd az 1874-ben alakult Kaszino Egylet révén összefűzte a ’60-as és ’70-es évek helyi egyleti mozgalmait. 1874-ben a Kaszino Egylet az első kör volt, amelyet nem közvetlenül felekezeti vagy politikai motiváció hívott életre. Az egylet átmeneti (formális?) feloszlását 1877-ben huszonhárom fő részvételével mondták ki, közülük tizenketten tartoztak az értelmiségi-tisztviselői csoportba, két-két fő képviselte a gazdákat és az iparosokat, míg heten a ’70-es évektől a közélet színterén is láthatóvá váló zsidó kereskedői csoport tagjai voltak. A csekély jelenléttel bíró gazdák között Őri József személye biztosította a kontinuitást. A Kaszino Egylethez lásd: MNL OL K 150. 17663/1877. 600. cs. Az egylet feloszlásáról rendelkező 1877. március 28-i közgyűlés jegyzőkönyve.

Mindezt befolyásolhatta Asztalos János kecskeméti ügyvéd fellépése, aki a demokrata körök szervezésekor, már 1867–1868 fordulóján proklamációival a szélbali célokra is túlmutató társadalmi radikalizmust hirdetett. Ráth Károly, a királyi jogügyek igazgatója ezt így értékelte: „A két rendbeli proklamációt, valamint nyilvános beszédeit nem azokhoz intézte, akiket az 1848-as törvények választójoggal ruháztak fel, hanem általánosan a néphez, tehát a választási joggal nem bíró tömeghez, melyet csak a forradalom tekint politikai jelentőségű tényezőül.”⁶⁴ A kört szervező pataji elit minden bizonnyal tudott Asztalos kecskeméti, majd egyre inkább regionális léptékű működéséről. Csoportjuk körszervező tevékenysége, a „polgár” fogalom monopolizálása egyfajta prevencióként is felfogható, amellyel a *túlzott* társadalmi radikalizmust igyekeztek gátolni. A számukra elfogadható ’48-nak a képviseletével elensúlyozni kívánták az egyes helyi értelmiségek szerint túlzó baloldali Olvasókör befolyását.⁶⁵

Tokrák, mokrák, kaputosok – közjogra hangolt csoportdichotómia

A kiegyezés megkötése körüli közéleti diskurzus – a változóban lévő vármegyei preferenciáktól nem függetlenül – újabb átrendeződést generált. Amint a sajtó beszámolt róla, Ivánka Imre 1868. júniusban „egy röpiratot bocsátott ki választóihoz, ellensúlyozására azon szélső izgatásoknak, melyeket választókerületében Duna Patajon ellene is űznek”.⁶⁶ A filippikákat ugyan nem ismerjük, a tartalmukra azonban következtethetünk. A választói ízlés módosulását szélbaltól erősítő *Magyar Ujságban* egy „többek” aláírással ellátott, 1869. február végén megjelent beszámoló arról szól, hogy az újabb képviselőházi választások alkalmával mindkét politizáló helyi egylet a jelölt Rákóczy János támogatójaként lép fel. Eszerint a Polgári Kör, miután alakulásakor sikerrel távol tartotta magát a radikális elemektől, ekkor már „biztonsággal” csatlakozhatott a vármegyei szélbali jelölthöz. „Utána néztünk képviselőink eljárásainak; s a mult nyáron már minden polgártársunk száján, az hangzott, hogy nem kell nekünk Ivánka tehát mind az »olvasó« mind a »polgári kör« tagjai kötelességüknek tartották polgártársaink azon kérdésére; ki legyen képviselőnk, meghívni Rákóczy Jánost.”⁶⁷

Rákóczy János (1821?–1878) földbirtokos-ügyvéd szintén veretes negyvennyolcas múlttal rendelkezett, a Honvédelmi Bizottmányt vezető Kossuth mellett titkárként, majd pedig kecskeméti kormánybiztosként működött. 1861-től kezdve több alkalommal is megválasztották Pest megye főjegyzőjének. Nála sem hiányzott a vármegyei támogatás: 1867. március 27-én mint megyei tisztségre érdemes személyt – ahogy korábban Ivánka Imrét is – az előbb a Határozati Pártban, majd a mérsékelt baloldalon politizáló Nyáry Pál ajánlotta őt a pataji „városháza nagy termében roppant számban összegyűlők” figyelmébe.⁶⁸

⁶⁴ Idézi: Pölöskei: *Az 1868-as alföldi parasztmozgalom*, 637.

⁶⁵ *Mi történt a hazában? D-Pataj, febr. 16.* A Nép Zászlója, 1868. március 7. 112. Ivánka Imre személyét pártolva ezt a véleményt képviselte Csille Mihály szövegész-iparos olvasói levele szerint Szijj Imre és Balla Lajos ref. iskolai tanító is.

⁶⁶ *Rövid híradások.* Budapesti Közlöny, 1868. június 16. 1720.

⁶⁷ *Eredeti levelek. Duna-Pataj, február vége.* Magyar Ujság, 1869. március 3. 2218.

⁶⁸ *Vidék. Duna-Pataj, mart. 28.* Magyar Ujság 1867. 1. sz. (mutatványlap) 5. Az első lapszámon nem tüntettek fel megjelenési dátumot, feltehetően április 2-án jelent meg (a 2. szám április 3-i keltezésű). A megyei központi választmány képviseletében Nyáry Pál a Solt felső járásnak a mezővárosba összehívott értekezletén sürgette a törvényhatóságok helyzetének országgyűlés általi rendezését. Az értekezlet nemcsak „az alkotmányos megyei tisztikar megválasztásának” irányelveit rögzítette, hanem személyi javaslatokat is tett. Az egyik megyei alispáni székre Földváry Gábort, a megyei főjegyzői tisztre pedig ismét Rákóczy Jánost terjesztették fel.

1868 júniusában a vármegyei közgyűlésben Rákóczy és Ivánka vitája⁶⁹ már jelezte a két jelölt felfogása közötti különbséget, előre vetítve mind egyes kampánynyelvi elemeket, mind a mozgósítási módszert. „Rákóczy János: A közösügyes minisztérium már több mint egy esztendeje hirdeti, hogy Magyarországnak alkotmánya van. Ha a democrata-kört erőhatalommal feloszlatni joga volt a kormánynak, akkor Magyarországnak nincs alkotmánya. (Nagyzaj. Ellenmondások.) [...] A democrata-kör békés célú volt, s kölcsönös capacitatióval igyekezett tagjait felvilágosítani. (Felkiáltások: Fokossal!) [...] a kormány csak akkor oszlatta fel, midőn látta, hogy az országban mindenfelé alakulnak hasonló körök. A kormány reszket a demokráciának még csak nevétől is [...]! [...] Ivánka Imre visszautasítja [...], hogy a jelen kormány ellensége a demokráciának. [...] azon minisztérium, mely a legszélesebb választási alapon létrejött országgyűlésnek felelős, nem lehet aristokratikus. Ez utóbbi elnevezést azonban nagyon bőven osztogatják bizonyos Urak, s aristokratáknak bélyegzik mindazokat, kik nem járnak faluzni s ígérnek olyanokat, miket teljesíteni nem képesek.”⁷⁰

A vitakozó feleket összekötötte ugyanakkor, hogy mindketten a vármegyei igazgatási elit belső köréhez tartoztak (1861 januárjában éppen egymást váltották a főjegyzői tisztségben),⁷¹ ami jó induló pozíciót jelentett számukra a dualista rendszer politikai elitjében.⁷² Kettejük fent szemléltetett, az egykori radikálisok közötti élesedő ellentétekről és a pártosodás folyamatáról tanúskodó véleménykülönbsége megosztotta a helyi igazgatás tagjait és az egyleti életben aktív véleményformálókat. Maguk a körök azonban, mint fentebb láthattuk, legalábbis a *Magyar Ujság* szerint, közös platformra kerültek. Mindezt a „felsőbb” politikai elit erőterének kisugárzása, az önreprezentáció és érdekérvényesítés hullámmozgása szabta meg.

A Rákóczy-pártiak 1869. eleji tudósítása a következőképp folytatódott: „Január hó 17-kén névtelen falragaszok jelentek meg, hogy a kik Ivánkát akarják, jelenjenek meg délután a városháza nagy termében értekezletre. Erre több fiatal polgártársak összefűzén [...] azokat leszaggatni, mit végrehajtván elmentek a városházához tiltakozni a bírák előtt, hogy a városházát, mint a törvény és igazságszolgáltatása helyét kortes tanyává tenni ne engedjék. Ivánka emberei tehát midőn délután összesereglettek szépen elutasították és Őri József házához mentek. Itt megkezdték az aláírást Ivánka részére, de e napon csak 81-en írtak alá. Erre nagyon megijedtek, hogy 1200 szavazó polgárközül csak 81-en övék. [...] felzaklatták az egész

⁶⁹ A Honvédegylet központi választmányának tagjaiként a honvédkérdésben is véleménykülönbség alakult ki közöttük az 1848-as honvédek erkölcsi elismerésének eszközeit illetően. Nem meglepő módon a radikálisabb vélemény Rákóczy nevéhez fűződött. *Honvéd-ügy. Rákóczy, Ivánka és Domahidy indítványai.* A Honvéd, 1868. augusztus 31. 279–280.

⁷⁰ *Hatósági élet. Pestmegye közgyűlése jun. 9-én.* Pesti Napló, 1868. június 13. 2.

⁷¹ Pest megye archontológiája a kezdetektől 2016-ig. https://mnl.gov.hu/sites/default/files/pest_megyei_leveltar/segedletek/pestmegyearchontologiaja_online_o.pdf (Utolsó letöltés: 2024. március 26.)

⁷² Rákóczy János számára mindebből nem következett hosszú és sikeres közéleti pálya. 1870-ben váltohamisítási ügybe keveredett, s bár a vádak alól felmentették, pályája megtört, 1872-ben már nem indult el Dunapatajon. Elszegényedve, látását elveszítve halt meg 1878-ban fivérének rákóci házában, a családi birtokon. *Pest sz. kir. város büntetőtörvényszékének 8269/1870. számú azon ítélete...* Magyar Ujság, 1871. január 24. 1.; *Egy élet tragédiája.* Debreczen. A debreczen-vidéki „függetlenségi párt” közlönye, 1878. március 13. 1.

várost. Viszont mi, a köri tagok [...] a szavazat szedést mi is megpróbáltuk 22–23-dikán [...] huszonnegyediken már kilencszáz negyvenhat választó⁷³ polgár írta alá Rákóczy nevét.”⁷⁴

Mindkét csoport meghatározó hangadói között feltűntek a hagyományos helyi elit egyes prominensei, sőt a köznép körében jó beágyazottsággal bíró, agitációs tevékenységüket igazgatási jóváhagyással folytató személyek is. Ivánka oldalán állt a közéleti működésben paternalista családfői felfogást érvényesíteni óhajtó,⁷⁵ a '70-es évek elejéig mérsékelt baloldali ellenzéki politikizáló Őri József. Rákóczy táborában pedig feltűnt a mezőváros 1848-ban megválasztott bírāja, Bán M. Sándor és a régi negyvennyolcas plebejus, Tüzkő Imre.⁷⁶ De ott volt Ivánka oldalán Kiss Gábor iparos is,⁷⁷ aki másfél évtized múlva a kissé megfáradt hagyományos közjogi ellenzékiiséget megújító radikalizmus híveként Istóczy Győző antiszemita pártja mellett szervezkedett. Ezt a kétosztatúságot azonban megzavarta a Szélfalon is ellentmondásosan megítélt, a pártbéli kommunikációban rendre zavart okozó Madarász József⁷⁸ feltűnése, aki a patajiak invitálására 1869 elején több alkalommal megjelent a községben,⁷⁹ presszió alatt tartva ezzel Rákóczy Jánost is.⁸⁰ Az utóbbi számára ugyanis az elitellenes beállítottságú Madarász közelsége a következőkben is kényelmetlennek bizonyult. A plebejus '48-as felfogást megszemélyesítő és hitelesítő egykori községi honvédek nagyobb számban a Rákóczy-párthoz csatlakoztak, de a különböző '48-as felfogások egyidejű jelenlétével szinkronban volt közöttük, aki Ivánka oldalán kapcsolódott be a versengésbe.⁸¹

⁷³ MNL OL K 2 1869–1872/7. sz. (27. cs.). Rákóczy János megválasztása ellen benyújtott folyamodvány, és kapcsolódó iratok. 1869. Követválasztói összesítő ív. A fennmaradt községsoros követválasztói összesítő íven valójában 965 pataji választópolgár szerepel. Feltételezhető tehát, hogy a hivatalos választást megelőző helyi erődemonstrációról beszámolva az Ivánka-pártot presszionálva szándékosan eltűntették a választók és (a választójoggal esetleg nem is rendelkező) támogatók számát. Ezzel együtt 1861 (1015) és 1865 (927) után ismét az ezret közelítette a választásra jogosultak száma.

⁷⁴ *Eredeti levelek. Duna-Pataj, február vége*. Magyar Ujság, 1869. március 3. 2218.

⁷⁵ Toldi: *Ellenállók...*, 55. Őri József 1883-ban fogalmazta meg felfogását a bírói tisztségről: „...vala mint a családi életben is, a családfő tekintélyének megőrzése, a családtagoknak egyik legfőbb erkölcsi kötelessége; úgy az előjáróság van hivatva: a bíró tekintélyének nem csak megőrzésére, hanem folytonos támogatásuk által annak növelésére is.”

⁷⁶ „Rákóczy János mint duna-pataji választókerület képviselőjelöltnek ünnepélyes fogadtatása Duna-Patajon februárius 24-dikén ment végbe. [...] Képviselőjelöltünk megérkezvén [...] azután Bán Sándor polgártárs házához szállott, hol őt idősb Tüzkő Imre egy valóban megható beszéddel fogadta.” *Eredeti levelek. Duna-Pataj, február vége*. Magyar Ujság, 1869. március 3. 2218.

⁷⁷ *Belföld. Választási mozgalmak. Dunapataj, márcz. 6*. Hazánk, 1869. március 12. 3. Kiss Gábor sorában is megjelenik a demokrata–arisztokrata szembeállítás, csak éppen felcserélve, Ivánka-párti szemszögből, az utóbbi megjelölést Rákóczyra alkalmazva.

⁷⁸ Madarász Józsefről Szederkényi Nándor, a kerület 1873-ban megválasztott képviselője fejtette ki a '48-as berkekben is jellemző véleményt: „Elfogadja Kossuth nézetét, ha az szerencsés lesz, [...] ha nem lesz szerencsés akkor aztán jaj Kossuthnak, meg lesz fújva a »tudas« trombitája ellene is [...] ez tesz kárt a nagy eszmék előhaladásának, ez riasztja el az értelmiséget.” *Halljuk Madarász József urat*. Magyar Ujság, 1874. április 21. 2.

⁷⁹ Egyes hírek szerint Földváry Gábor vármegyei alispán hatósági eszközökkel akarta távol tartani a választókerületből. *Nyílt levél a „Kecskeméti Lapok” szerkesztőjéhez*. Kecskeméti Lapok, 1868. november 28. 5.

⁸⁰ Madarász: *Emlékirataim*, 397–398.

⁸¹ MNL OL K 2 1869–1872/7. sz. (27. cs.). Rákóczy János megválasztása ellen benyújtott folyamodvány, és kapcsolódó iratok. A benyújtott iratokban Rákóczy-párti személyként szerepel Biacsi József egykori honvéd őrmester és Hörcsöki János honvéd káplár, az egykori közhonvédek közül pedig Sulyok József és az 1848-ban nemzetőri szolgálatát éppen Ivánka parancsnoksága alatt megkezdő

Nincs adat arra nézve, hogy Asztalos János 1868-as lefogatása előtt személyes agitációt folytatott volna Patajon. Mozgalma azonban minden bizonnyal itt is hatott, amit Madarász fellépése⁸² erősített fel, fokozva, addig nem látott mértékben dinamizálva az elitellenességet. Erre reflektálnak Tüzkő Imre sorai is: „...a Rákóczi párton az egész választókerületből csak egyetlen egy községi bíró sem volt; [...] Dunapatajon az egyetlen egy. Kaputos sem állt a párt élén. [...] tudni való, hogy a Rákóczi párt a nép söpredékének nevezetett.”⁸³ Egyes adatok szerint már a választás idején szervezkedés indult Dunapatajról a környékbeli falvak, szállások irányába, ahol éjjelente több helyen (például Benedeken) ún. népköröket, előljárásgellenes összejöveteleket tartottak.⁸⁴

A választókerülethez tartozó Kalocsán a parasztpolgári-értelmiségi elit intézményein kívül rekedtek mozgalma valóságos ellenkulturális áramlatot keltett, új kifejezési módot és funkciót adva a tradicionális öltözködési-viseleti formáknak. Az érseki városban a kulturális centrum-adottságok folytán a honorációr-értelmiség jelenléte Dunapatajhoz képest hangsúlyosabb volt, így elsődlegesen ez a társadalmi csoport vált az elitellenes megnyilvánulások célpontjává, s ezzel nemkívánatosná a tárgyalt kampányidőszakkal egybeeső helyi előljárásválasztáskor („nem kell kabát, ki minden úrral a városházából”; „felcserélni a kabátot szűrrel”).⁸⁵ A Rákóczy–Ivánka vetélkedés erőszakos jelleget öltött, és február 24-én a verbális inzultusokon túl (miután többen a „kaputosok” és az „urak” agyonverésére bíztattak) súlyos tettelegességnek is színtere volt a kalocsai utca.⁸⁶

A veszélyeztetettség állapota az „úr-lét” új, a hagyományos elittel közös élményét erősítette fel a polgári-értelmiségi-hivatalnoki réteg körében, önvédelmi érdekközösséggé torlasztva össze az elites csoportokat. Ezt tükrözi a Gajáry Antal és társai által a választási eredményt megtámadó beadványt aláírók személye is, akik között hivatalnokok és ügyvédek éppúgy megtalálhatók, mint helyi gazdálkodók vagy földbirtokosok.⁸⁷

Sulyok János, valamint Örsi Imre. Az ellenpártban viszont feltűnt az egykor ugyancsak Ivánka váci nemzetőrtáborában szolgáló Csizmadia Sándor.

⁸² Pölöskei: *Az 1868-as alföldi parasztmozgalom*, 638–639. Asztalos János és Madarász József a kecskeméti demokrata kör szervezésekor szorosan együttműködött.

⁸³ MNL OL K 2 1869–1872/7. sz. (27. cs.). Rákóczy János megválasztása ellen benyújtott folyamodvány, és kapcsolódó iratok. 1869. Tüzkő Imre 1869. április 25-én az igazoló bizottmányhoz intézett levele. Ivánka és Rákóczy támogatói csoportjainak meghatározásakor az úr mivolt vált kohéziós tényezővé, alulnézeti perspektívából elsődleges leíró és megkülönböztető fogalom: „Az elsőnek [Ivánka Imrének – T. L.] pártján voltak egy-két kivétellel minden *urak*, minden községi és megyei tisztviselő s jelentékeny számú választópolgár. Ellenben Rákóczy urat a nép léptette fel, mely közé alig néhány úri egyén vegyült.” (Kiemelés tőlem – T. L.) *Mi történik a hazában? Kis-Kőrös, márcz. 22.* A Nép Zászlója, 1869. április 3. 160.

⁸⁴ MNL OL K 2 1869–1872/7. sz. (27. cs.). Rákóczy János megválasztása ellen benyújtott folyamodvány, és kapcsolódó iratok. 1869.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Uo. A kalocsai fenyítő törvényszék 1969. április 21-i ítéletének másolata. Az Ivánka pártiakat bántalmazó csoport egyes beszámolóik szerint vasvillával, hosszú nyelű baltával (fokossal) és vonyigóval (ez a téli rakományból kisebb mennyiségű széna vagy szalma kitépésére alkalmas, nyeles horog Duna-Tisza közén használatos tájnyelvi elnevezése), azaz paraszti munkaeszközökkel fegyverkezett fel. Tizennyolc vádlottat állítottak végül törvényszék elé, közülük kilencen kaptak hat hónap és két hét közötti börtönbüntetést, illetve fogságot.

⁸⁷ Lásd: MNL OL K 2 1869–1872/7. sz. (27. cs.). Rákóczy János megválasztása ellen benyújtott folyamodvány, és kapcsolódó iratok. 1869. Gajáry (1861-ig Bettelheim) Antal (1821–1889) zsidó származású, gajári (Pozsony vármegye) születésű egykori 1848–1849-es huszárszázados pályája – egyúttal asszimilációs útja – plasztikusan megjelenítette az igazgatási-tisztviselői elitbe tagozódás rendies

Kalocsán és Dunapatajon alapvetően eltérő függelmi viszonyok érvényesültek, ami ebben a választókerületi konstrukcióban meghatározta a helyi elitek politikai orientációját is. Kalocsán, mint 1865-ben Ivánka egyik támogatója azt rosszállón megállapította, „Pestmegye általános szellemétől sokban eltérő irány gyakorol nagy befolyást”.⁸⁸ Azaz a vármegyei alkotmányos elittel szemben az érseki szék vonzása, domináns szerepe volt meghatározó.⁸⁹ A főpásztori szék ellenében érvényesítendő vármegyei befolyás által hangolt kampány a kalocsainál lényegesen vékonyabb pataji értelmiségi réteget (amelynek tagjai előzőleg is inkább a mérsékelt hangütéssel azonosultak)⁹⁰ inkább háttérbe vonulásra készítette. A hagyományos paraszti elitet ellenben a morális igazodási pontként is ható *ügy* szolgálatában tartotta.

Ivánka 1865-ös fellépése és győzelme alkalmával a megválasztott képviselő személye még a pataji értelmiség számára is vonzóbb, *polgárisabb* alkotmányos beszédmódot jelentett meg. Így, bár a vármegyei érdekvérvényesítési mechanizmus alapvetően akkor sem tért el sem a későbbi, sem a korábbi formáitól, befogadhatóvá színeződött az említett csoport számára is. Részvételükkel valósult meg a helyi és a vármegyei elit egyfajta aszimmetrikus, de szimbiotikus kapcsolata, a domináns státusz kölcsönös gesztusokon és társasági eseményeken keresztül való megélése. Az adott struktúrában viszont jelentősen megnehezült egy többségi állásponttól eltérő állásfoglalás fenntarthatósága, amit a társadalmi radikalizmus ellenében szervezett polgári kör példája mutat: az csakhamar feloldódott az erősebb hangütésű ’48-aság legalábbis látszólagos egységfrontjában (még ha az egyéni belső ellenzéki magatartás Öri József által példázott formája nem is tűnt el teljesen).

A választás terének uralásában ugyanakkor a plebejus csoportoknak is szerep jutott. A részvétel jogi keretei, normái és korlátai az 1861-es választáson tapasztaltakhoz képest is

jellegét. Az 1870-es évek elejétől haláláig a kalocsai székhelyű Solti Közép-járás főszolgabírója volt. Befogadásának szimbolikus csúcspontjaként 1888-ban miskei és csertői előnévvel nemességet kapott. Bona: *Az 1848-49-es honvédsereg*, 63.; Magyarország tiszti cím- és névtára, 153. Fia, a politikus, lapszerkesztő és hírlapíró Gajáry Ödön képviselőházi tagként és szabadelvű politikusként – Ivánkához hasonlóan – Tisza Kálmán belső körének tagja lett.

⁸⁸ *Újdonságok*. A Hon 1865. október 1. 3.

⁸⁹ Ennek figyelembevételével döntött a vármegye 1848-ban a választókerületi székhely Patajra helyezése mellett. Az érseki szék kiterjedt társadalmi befolyását Erdei Ferenc az 1930-as években is azonosíthatónak vélte. Erre a szerző (habár protestáns beágyazottságra tekintettel valószínűleg nem minden elfogultság nélkül) külön is kitért a *Futóhomok* című szociográfiájának Az érsek városa című fejezetében. Haynald Lajos főpásztori hivatali idejében (1867–1891) vált igazán plasztikussá az érseki szék és a kalocsai polgári elit politikai befolyásszerzésre is kiterjedő összefonódása. Ezt reprezentálta a Gajáry család több generációja is (Gajáry Antal főszolgabíró és fia, Gajáry Ödön nagyközségi főjegyző), akik bejáratosak voltak az érseki szalonok exkluzív világába többek között akkor is, amikor érseki meghívásra a húsvéti időszakot rendszeresen Kalocsán töltő Liszt Ferenc adott szűk kör számára koncertet, vagy szenvedélyes kártyajátékosként a zártkörű whist-partikon vett részt. Lásd: *A közelgő Liszt-év*. Ujság, 1935. október 20. 6.; Haynald és Liszt kapcsolatáról: A Kalocsai Érseki Rom. Kat. Tanítóképzőintézet értesítője, 2–9. Haynald az 1880-as évtizedben több alkalommal is nyíltan támogatta Gajáry képviselői ambícióit, de 1869-ben befolyását még inkább közvetve próbálta érvényesíteni, és nem exponálta magát nyíltan a vármegyei jelölttel szemben. Erre Toldy István újságíró, a Kisfaludy Társaság tagja (Toldy Ferenc irodalomtörténész fia) mutatott rá, aki a szóban forgó választás idejéből idézett fel egy – meg nem nevezett – falu küldöttsége által az egyházi felsőbbséghez iránymutatás reményében tett vizitációt: „A kalocsai érsek [...] egy küldöttségnek, mely a falu nevében tanácsért jött hozzá, hogy kire szavazzon, oly diplomatikus feleletet adott, melyből a deputáció azon eredményre jutott, hogy »az érsek dicsérte ugyan előtünk Ivánka Imrét, de úgy látszik, nem bánná, ha Rákóczy Jánosra szavaznánk«, – s az igazhívó falu a hirhedt Rákóczyra adta szavazatát.” Toldy: *Öt év története*, 118.

⁹⁰ *Eredeti levelek. Duna-Pataj, február vége*. Magyar Ujság, 1869. március 3. 2218.

jóval inkább elmosódtak. A választójoggal nem rendelkezők erőszakos nyomásgyakorlása mellett több tudósítás gunyoros megbotránkozással emelte ki a közügyekben addig láthatatlan, legfeljebb joviális, szinte díszletszerű funkciót kapó nők aktív jelenlétét,⁹¹ a „dunapataji amazonok mámoros ovatióit”.⁹² Mindez ugyanis a patriarchális viszonyok tagadását, legalábbis a megkérdőjelezését jelentette. „A helyszínén [...] fanatizált tömeg van; asszonyok gyermekek jelvényesen. [...] Kezükben arannyal kiver drága selyemzástló vagy negyven és több is, rajtuk a földosztás jelvényei: eke, kapa s hasonfélék.”⁹³ Az alacsony státuszú csoportok meg-megújuló birtokszerzési igénye, az elitellenességgel karöltve, ismét hangot kapott, és közszájon forgott: „...az uraságok földjét már osztják, 12 hold jut minden szegényre”.⁹⁴

A jelenség a Balközép nem sokkal korábban alapított lapja, a *Hazánk*⁹⁵ és a *Magyar Ujság* közötti, széles nyilvánosság előtt zajló sajtópolémia tárgya volt. Az előbbi – Ivánka új lapja – azzal vádolta Rákóczyt, hogy maga is haszonélvezője és gerjesztője a nyers szociális demagógiának: „Ivánka és pártja az urakkal tart, hogy a szegény teherviselő népet továbbra is a mostani nagy adóban tartsák. Ivánkánk és a balközépnek köszönhető, miként a papok jószága még el nem vétetett. [...] Válasszátok Rákóczy fejedelem unokáját, megszabadít a némettől, uraktól, a nagy adótól, katonáskodástól. Rákóczy igazi népbarát és azt akarja mint Kossuth” – idézte a lap a szélbali kampány jelszavait.⁹⁶ Rákóczy János a számára időközben terhessé vált szélbali megjelölést visszautasította, és tagadta, hogy tudott volna a „különben is jelentéktelen kihágásokról.”⁹⁷ Az „izgatás communisticus, a szociális rendet felbontó és terroristicus”⁹⁸ – állapította meg nemcsak a balközép orgánuma, hanem a választás eredménye

⁹¹ Erre példaként említhetjük Ivánka Imrének már megválasztott képviselőként történő kivonulását Dunapatajból 1865-ben, amikor a díszmenetben hölgyek is részt vettek. A nők helyét és szerepét a közéleti-politikai események (választások, 1894-es Kossuth-szobor avatás, a századfordulót követő ellenzéki-egyesületi mozgalmak) koreográfiájában a későbbiekben is ez a kötött forma jellemezte. 1869 norma- és státuszrend elleni lázadása tehát ebben a vonatkozásban is egyedülálló, és egyre kevésbé megismételhetővé vált.

⁹² *A fővárosi választások és a Deák-párt.* Pesti Napló, 1869. március 27. 1.

⁹³ *A „P. Napló” magán-táviratai.* Duna-Pataj, márcz. 19. Pesti Napló, 1869. március 19. 4.

⁹⁴ *Követválasztási tudósítások.* Kalocsa, márcz. 22-én. *Hazánk*, 1869. március 25. 2.

⁹⁵ Az 1869 közepén megszűnő, rövid életű lap szerkesztője Ivánka Imre és Podmaniczky Frigyes volt.

⁹⁶ *Nyíltlevel Rákóczy János Pestmegye főjegyzőjéhez!* *Hazánk*, 1869. február 23. 1.

⁹⁷ *Válasz Ivánka Imre barátom nyílt levelére.* *Hazánk*, 1869. február 23. 1.; *Rákóczy János úr által felkérteünk a következő nyilatkozat közlésére.* *Hazánk*, 1869. március 5. 2. Mindehhez képest Rákóczy János a tárgyilagos vármegyei hivatalviselő szerepében elhatárolódott a szalonképtelen csoportoktól, s főjegyzői utasításban rendelte el: „...a kihágások forrása köztudomásúlag a megye szerte nagy mérvben gyakorolt etetés, itatás és pénzbeli vesztegetés [...] az ingyenes etetés és itatás végett nyitott használatba vett kocsmákat és sátrakat haladéktalanul bezárassák, borokat és pénzeket lefoglalják.” *Hazai közügyek.* Magyar Ujság, 1869. március 12. 2246.

⁹⁸ A „communistikus tendenciák” dunapataji megjelenése nem sokkal a választások után a képviselőház május 28-i ülésén is téma volt. Ivánka ekkor nem bocsátkozott részletekbe, és a község nevét sem ejtette ki. Simonyi Ernő azonban megnevezte Dunapatajt. A jelenséget Ivánka egyébként az úrbéri viszonyok „néhány nap alatti” felszámolásával, annak befejezetlenségével, valamint az edukáció hiányával hozta összefüggésbe. A Ház íratlan szabályainak megfelelően meglehetősen visszafogottsággal, a politikai korrektség gesztusaival felmentette a közvetlenül a mandátumvesztése után még éppen általa kárhoztatott Szélbali „jellemtisztá vezérferfiat”, a helyzet orvoslásának módjaként pedig liberális reformer beállítottságával összhangban a „jóakarátú felvilágosítást” jelölte meg. *Képviselőházi Napló*, 1869. I. 1869. május 28. 245–246.

ellen óvást benyújtóknak a kalocsai Gajáry Antal nevével fémjelzett csoportja is.⁹⁹

A sokszínű negyvennyolcas diskurzusban megfigyelhető volt egy szemantikai fordulat is. A kecskeméti kortárs kampánynyelvben „az urak ellen pártot szervező”¹⁰⁰ plebejus-negyvennyolcasok kapcsán keletkezett az egymást gúnyoló felek (’67-esek és ’48-asok) megnevezésére a *tokra–mokra* ellentétpár, amely az arisztokrata–demokrata szembenállást¹⁰¹ fejezte ki. Mindez, amint már a fogalompár kecskeméti genézise során is megállapítható, túlmutat a pusztai közjogi szembenálláson, tekintve az egymással is nehezen „kiegyező” negyvennyolcas árnyalatok egyidejű jelenlétét. Még inkább igaz ez a tárgyalat dunapataji esetben: Ivánka és Rákóczy fentebb idézett megyegyűlési vitája során balközépként, tehát az ellenzék tagjaként Ivánka visszautasította nemcsak a kormányzat, de a „faluzni nem járók” védelmében is az *arisztokratikus* jelzést. Ez az oppozíció baloldali diskurzus nyelvhasználatában még inkább a plebejus konnotációt tolta előtérbe, így a két személy, illetve csoport szembenállása a paraszti, illetve „nagyúri” ellenzékiesség közötti különbségként jelent meg: „Nekünk ugyan sohasem volt ínyünkre Ghyczy meg Tisza urak oppozíciója. Mert hát »nagyúri« oppozíció ez is, semmi más” – olvashatjuk *A Nép Zászlójában* megjelent, pataji választók (?) által jegyzett levélben.¹⁰²

Az 1869. március 18-án megtartott választáson a dunapataji választójogi kerületben Ivánka Imre ugyan jelentős számú, 1114 voksot kapott, az 1806 szavazatot elnyerő Rákóczy Jánossal szemben azonban így is alulmaradt.¹⁰³ A szembenálló táborok vezetői a társadalmi eszkalációt és az azzal járó politikai felelősséget kerülve igyekeztek híveiket az egyetértés „hazafiúi” retorikai közösségébe (vissza)terelni. Rákóczy a következőképp szólította meg a táborát: „... méltóztassanak mindazt, ami a két párt választóit egymás ellenében ellenszenves érzelmekkel töltötte el [...] feledni – s egymásnak a szabadság, egyenlőség és testvériség

⁹⁹ *Irányi Dániel úrnak a „Magyar Ujság” 71-dik számában megjelent visszautasítására, válaszom.* (Ivánka Imrétől – T. L.) *Hazánk*, 1869. március 31. 1.

¹⁰⁰ *A földművelési vita. A képviselőház ülése. Budapest, március 12.* Budapesti Napló, 1900. március 13. 2. Az Asztalos demokrata körszervező tevékenységét jól ismerő Madarász József emlékeztetett arra, hogy a tokra–mokra ellentétpár a kecskeméti közbeszéd terméke volt (használatát azonban nem maradt lokális). Ezt alátámasztja, hogy korabeli – 1868–1869 körüli – említései is nagyobb részt kecskeméti orgánumokhoz kötődtek.

¹⁰¹ Szabó Dániel a közjogi vita tengelyére helyezte az ellentétpárt, a demokrata kifejezés használatáról a következőt állapítva meg: „...a terminus az első időszakban a kiegyezési rendszer egészének közjogi – s ez esetben nem pusztán az államjogi viszonyt értve alatta – kritikáját, később egyértelműen a tömegtársadalom konfliktusaira való reagálást jelent. [...] Közvetlenül a kiegyezést követően a demokrácia kifejezés mindkét magyar ellenzéki párt szókincsének integráns része: mind a kettő használja ezt programjában, valamint 1869-es választfelirati javaslatában is.” A tokra–mokra kifejezést használó közeg és a jelentéstartalom-módosulás példájára hozzátette: „...a mokra kifejezést a korakban a nem szélbali jobb körökben kimondottan pejorative, szinte a »bunkó« szinonimájaként használták.” Lásd: Boros – Szabó: *Parlamentarizmus Magyarországon*, 23.

¹⁰² *Válasz egy méltatlan támadásra.* *A Nép Zászlója*, 1869. április 10. 170. Még a Madarász-orgánum szerkesztőségének is túl radikális volt az „erős hangon írt” pataji levél, távolságot tartva leszögezték: „Nem tudjuk mit ért t. elvtársunk e szó [a szerkesztői megjegyzés a „nagyúri” kifejezésre utal – T. L.] alatt? Ismerünk mi sok »urat«, akik szível-lélekkel 48-asok, s igazán pártolják a nép ügyét.”

¹⁰³ *A „Magyar Ujság” magántávsürgönyei.* *Magyar Ujság*, 1869. március 21. 2279. A választás egyébként a kiegyezés művének politikai letéteményese, az abszolút többségét megőrző (a mandátumok 59%-át megszerző) Deák-párt győzelmével végződött. A törvényhozás második, mérsékelt ellenzéki ereje a Balközép Párt lett (116 mandátum, 27%), míg az 1848-as Párt 41 képviselői helyet (9%) szerzett. Boros–Szabó: *Parlamentarizmus Magyarországon*, 137.

nevében baráti jobbot nyújtani.”¹⁰⁴ A választást megtámadó Gajáry-csoport pedig a képviselőháznak címezett levélben önmérsékletet és társadalmi felelősségvállalást hangsúlyozva állt el végül 1869 májusában a további vizsgálattól: „... a párti surlódás ne hintse a hazafiak közt továbbra is szét a viszály és egyenetlenség veszélyes magvát.”¹⁰⁵

Egészen másféle érdekek mentén, eltérő hangsúllyal kommunikált a kerületet, így a választói közösségét elhagyó Ivánka Imre, aki a bukásáért a „socialis mozgalmat” okolta: „Vegyétek önök [...] köszönetem ragaszkodásukért, melyet a nyers tömeg valódi rémuralma alatt is azon elvek iránt tanúsítottak, melyek hirdetői közé sorozom én is magamat. [...] önmagát 1848-as pártnak nevező szélsőbal, semmi nemű eszköztől nem retten vissza céljainak előmozdításában, [...] Én a duna-pataji választókerület képviselője [...] nem leszek soha többé¹⁰⁶ [...] sorakozzanak idejekorán más név körül, hogy megmenthessék Pestmegyét, a solti járást és a dunapataji választókerület közönségét azon nem irigylendő emléktől: itt aratott első győzelmet azon socialis mozgalom, mely sirjába vezette a magyart!”¹⁰⁷

Földváry Mihály járási főszolgabíró¹⁰⁸ riposztjában lényegbe vágó módon rávilágított az összeháró ’48-as vármegyei és helyi elit hatalmi érdekeire, a kiválasztódás ezeket segítő mechanizmusára, a „funkcionális” radikalizmus mibenlétére: „E járás nem akar, nem akarahat sem forradalmat, sem földosztást [...] Emlékeztetem Ivánka urat, hogy 1861. és 1865-ki választása alkalmával nem kevésbé tartottak tűzköves beszédet mint most, - csak hogy akkor mellette és most ellene! [...] Rákóczit már múlt évi novemberben, dunapataji értelmes-birtokos gazdák léptették fel, kik bizony a földosztás otromba képtelensége felől épp úgy megvannak győződve, mint Ivánka úr velem együtt.”¹⁰⁹

Kiegészítő polgárok – önreprezentáció és konformizmus

A dualizmus korszakát megnyitó választás során mutatkozó fokozott várakozás és aktivitás háttérben ott munkált, hogy az elvűnek tekintett negyvennyolcasság eszméje ekkor még töretlen erővel hatott. Helyben megalapozta ezt, hogy a választójogi szabályozás korlátai mellett is csaknem a teljes ’60-as évtized során ’48-hoz hasonlóan stabilan kiugró volt (16–19 százalék) a választói névjegyzékbe vételi arány. 1869-ben az új rendszer formálódó

¹⁰⁴ DHNGY PMA Rákóczy János pataji választókhöz intézet felhívása. 1869. június 1.

¹⁰⁵ MNL OL K 2 1869–1872/7. sz. (27. cs.). Rákóczy János megválasztása ellen benyújtott folyamodvány, és kapcsolódó iratok. A Gajáry-csoport képviselőházhoz intézett levele, 1869. május.

¹⁰⁶ Ivánka Imre valójában 1881-ben szabadelvű párti képviselőként a ’60-as évektől eltérő konstellációban egy ciklus erejéig visszatért a dunapataji választókerületbe, ahonnan azonban 1884-ben – 1869-cel ellentétben – már csendben és szinte észrevétlenül távozott.

¹⁰⁷ *A duna-pataji kerület Ivánka-párti tisztelt választóihoz!* Politikai Ujdonságok, 1869. március 31. 148.

¹⁰⁸ A Földváry Mihály és Ivánka Imre közötti kapcsolat (és vitahelyzet) szemléltette a csoporttudat erejét. Annak ugyanis hangsúlyos elvi alapja, az összetartozás liberális reformer ellenzéki magatartáson túli alapélménye a megyei közéletben és az országos politikában való működéshez egyaránt erős morális alapot adó ’48-as múlt volt. A közjogi kérdések mentén elinduló pártosodás, az esetleges választókerületi szembenállás vagy vitahelyzet nem erodálta okvetlenül vagy tartósan ezeket a kapcsolatokat. Ivánka Imre, valamint a régi municipalista és ’48-as nemzetőrvezető Földváry Mihály esetében is az összetartó tényezők bizonyultak tartósabbnak (ráadásul mindketten aktív részesei voltak az ágostai evangélikus egyházi életnek is). Így a fenti vitahelyzet nem gátolta későbbi (a Duna-gőzhajózás területén megvalósuló) üzleti és (balközép) pártbéli együttműködésüket.

¹⁰⁹ *Alaptalan támadás nem várt helyről.* Magyar Ujság, 1869. április 7. 1.

ellenzéke még országosan komoly alternatívát nyújtott a kormánypárttal szemben,¹¹⁰ a ki-egyezés műve nem tűnt alkotmányosan kikezdehetetlennek.

A mezőváros alacsonyabb státuszú, a közéletben ugyanakkor aktív zsellér és iparos csoportjainak kötődése '48-hoz részben abból eredt, hogy meg szerették volna haladni a társadalmi állásukat meghatározó vagyoni adottságokat és státuszkorlátokat. Ugyanakkor ki voltak téve annak a nyomásnak, amelyet a '48 nimbuszát működésük igazolásaként, hatalomtechnikai értelemben használó megyei-járási-községi autoritások gyakoroltak rájuk. Mindez azt mutatta, hogy mezővárosi kontextusban 1848 politikai hagyatéka nem számolhatta fel a rendi hierarchia befolyását, sőt mintegy eszközeként belesimult abba. A paraszti társadalomban csak erős korlátokkal és mérsékelten tudott érvényre jutni 1848 demokratizáló, polgárosító tartalma.

Bár a haladást, a művelődést és az alkotmányosság ügyét összekapcsoló kommunikáció valóban a polgárosodás ambícióját éltette, a megörökölt és párhuzamosan ugyancsak tovább élő társadalmi normák következtében egyfajta *félpolgáriként* leírható magatartásminta és attitűd született. „Félpolgári” volt abban az értelemben is, hogy maga a „polgári” fogalom is politikailag terheltén közvetítődött a közösség felé. Így szinte szükségképpen oldódott fel és értelmeződött át a politikai polarizáltságban és a csoportdichotómiában. A fogalom végül az egyleti egyesüléssel létrejött, gazdaelit által dominált 48-as Polgári Körben, tehát az elit felé gravitálva találta meg (szimbolikusan is a „'48-as” fogalommal összekapcsolódva) természetes helyét a helyi társadalmi értelmezési keretben. Ezzel a hagyományos struktúraalkotó tényezők közé épült és kapott egyfajta rendies, statikus jelentést.

A '48-as ellenzékiesség ellentmondásos politikai gyakorlatairól egy másik metszetben, a politikai elit szintjén éppen Ivánka Imre fogalmazott meg véleményt. A vele egy politikai közösségből indult Függetlenségi Pártról ismételt dunapataji képviselővé választásakor, 1881-ben így vélekedett: „Mi nem mondhattunk le álláspontunkról, de vajon megmaradt-e a függetlenségi párt és a 48-asok ott, ahol 1867-ben állottak? E párt, amely 67-ben a koronációról hallani sem akart, hanem azalatt kocsikázni ment, Rákóczi és Bocskai utódjának vallja magát, egyszersmind Őfelsége és az uralkodóház iránti hűséget hirdeti, a mellett azonban az intransigens kormányzónak is hódol [...] a trónbeszéd megfogalmazására és az udvari ünnepélyekre felmegy a királyi várakba, amellet Turinból irat magának leveleket és hirdeti azokat is. Ez talán következetesség?”¹¹¹

Ivánka világosan, bár jó egy évtizeddel korábbi dunapataji tapasztalataira is utalva indulatoktól sem mentesen fogalmazza meg a függetlenségi ellenzék ambivalens helyzetét, amely egyidőben volt a rendszer alkotóeleme, s tett azt tagadó gesztusokat, egyaránt áldozva a tényleges és spirituális uralkodónak.¹¹²

Miképpen nyilvánult meg ez utóbbi a helyi közösség szintjén? A közjogi ellenzékiesség alapját adó függetlenségi eszme befogadását helyben is kettősség jellemezte: a forradalom és Kossuth kultuszának a paraszti tárgykultúrában is megjelenő „kegyszerei”, rítusai széles körű azonosulást kínáltak. Másfelől mindez már nem kérdőjelezte meg a paraszti társadalmi rangsort, sőt konzerválta a domináns csoportok helyzetét. Ezzel összefüggésben, mint az 1880-as évek egyik március 15-i ünnepének szertartásrendje is mutatja, a helyi társadalomban is leképeződött a függetlenségi politikai elit konformizmusa: „...az uralkodóval kibékült

¹¹⁰ Boros–Szabó: *Parlamentarizmus Magyarországon*, 137.

¹¹¹ Ivánka: *A Dunapataj-i kerület*, 7.

¹¹² Gerő: *Képzelt történelem*, 58. Az állam polgára pedig még kevesebb kötöttséggel, még szabadabban bútorozhatta be társadalmi és közéleti mikroterét a Kossuth-kultusz díszítőelemeivel és kegytárgyaival.

nemzet tagjai vessék mélyén szívéikbe [...] »szabadság, egyenlőség, testvériség« valódi értelmét s azok szerint élve s végezve hazafiúi kötelmeiket, legyenek hű fiai e hazának. [...] éltetve az alkotmányosan uralkodó magyar királyt, hű tanácsadóit s a hazát, lelkes »éljen«-zések között lépett le az emelvényről. [...] a dalárda elénekelve a »Marseillaise«-t a lelkes közönség rázendítette a »Szózat«-ot az »éljen a haza« üdvkívánattal s a cigányzenekar »Rákóczi induló« lelkesítő hangjai mellett szétoszlott”.¹¹³

Ez az ambivalencia azonban tovább szövődött: a társadalom politikai-részvételi reprezentációja a képviselőházi választásokat tekintve drámaian csökkent. Az 1860-as évek mezőgazdasági válsága és a következő évtizedben is gyakran szélsőséges időjárás¹¹⁴ a realgazdasági krízishelyzetet mélyítő deflációs pénzpolitikával karöltve az 1870-es évekre súlyos következményekkel járt. A parasztgazdaságokat sújtó válság¹¹⁵ hatására – az 1874-es választójogi törvény nyomán – az adóhátralékosok kiszorultak a választók közösségéből,¹¹⁶ ami főképp a szellérek és a jövedelmüket a csekély földbirtokból kiegészítő iparosok szélesebb rétegeinek részvételét tette lehetetlenné a politikai életben. Amint egy 1876 tavaszán rendezett helyi képviselő-testületi ülésen elhangzott: „Pataj város¹¹⁷ határában már több évek oltá tartó elemi csapások folytonos [!] rossz termések a népet anyagilag annyira megrontották, s annyira elszegényítették, hogy az a már úgy is a legnagyobb mértékre felcsigázott adóját sem képes fizetni....”¹¹⁸

Egy magát „48-as polgárként” meghatározó helyi levelező az elvi opposíció helyett a községi társadalom megrendült egzisztenciájú tagjaként bírálta a kormányzatot 1874 tavaszán: „...vidékünkön harmadik évben küzdünk az inséges évek súlyos terheivel [...] határunkat 1872-ben a jég egészen elverte, 1873-ban pedig a rossz termés, jelenleg pedig a fagy okozta károk teljesen tönkre tették s a kereskedést, a kézműipar pang, termésre nincs kilátás, de van adófelelmes újabb terhek rovása.”¹¹⁹ A fent említett törvény hatályba lépése éppen ezt a létfeltételeiben, gazdasági lehetőségeiben romló helyzetű réteget vonta ki a választók közül. 1875-re már drámai mértékben, 397-re esett vissza a névjegyzékbe felvettek száma.¹²⁰ Ezek

¹¹³ *Március 15-ke*. Mohács és Vidéke, 1886. március 21. 2.

¹¹⁴ Mindezzel részletesebben a jelen írás előzményeit taglaló tanulmány foglalkozik. Lásd: Toldi: *(Fél)polgárok hadiállapotban*, i. m.

¹¹⁵ MNL BKVL IV. 320. b 1. Az 1866. augusztus 31-én tartott városi választmányi tanácskozmány jegyzőkönyve. A helyi lakosság vetőmaghiányának orvoslására mindenesetre ekkor mintegy 13 000 forintba lett volna szükség, amelyből mindössze 5000 forintot biztosított a kormányzati hitelkeret. A szorult helyzetben a helyi választmány a községi bírót 4000 forint kölcsön felvételével bízta meg a pesti nagy takarékpénztárból, amelynek fedezetéül a város ingatlanvagyonát ajánlották.

¹¹⁶ 1874. évi XXXIII. tc; az adóhátralékosok kizárásáról szóló rendelkezést majd az 1899. XV. tc. helyezte hatályon kívül.

¹¹⁷ Dunapataj lehetőségei nem biztosították a rendezett tanács felállítását, így az I. községi törvényként ismert, a mezővárosi kiváltságokat megszüntető 1871. évi XVIII. törvénycikk értelmében városi státuszáról le kellett mondania. Erről azonban a helyi közbeszéd, sőt maga az igazgatás sem vett tudomást, továbbra is városként hivatkozott Dunapatajra. A státuszfolytonosság jegyében egészen a századfordulóig az archaizáló, „PATAI VARAS: PÖTSETI: ANNO: 1704” körirattal ellátott pecsétet használták a képviselőtestületi közgyűlések jegyzőkönyvének hitelesítéséhez. Lásd: Lakatos – Schill: *Adatok Pataj mezőváros pecsétjéhez*, 7.

¹¹⁸ MNL BKVL IV. 320. b 2. d. Az 1876. május 20-ai képviselőtestületi közgyűlés jegyzőkönyve.

¹¹⁹ *Eredeti levelek. Duna-Pataj, ápril 30.* Magyar Ujság, 1874. május 3. 2.

¹²⁰ MNL BKVL IV. 320. c 25. Országgyűlési választói névjegyzék 1875. Ekkortól a teljes korszak végéig, tehát az 1910-es általános országgyűlési választásokig – többszöri visszaeséssel, illetve stagnálással tarkított lassú növekedés nyomán – sem érte el az ezer főt. Az abszolút csúcsot egyébként az 1872-es voksolás előtt jegyzékbe vett 1045 fő jelentette.

a feszültségek a paraszti társadalmon belül az egyes csoportok egymáshoz való viszonyában is éreztették hatásukat. A csoportok közötti mentalitásbéli differenciát a politikai elkötelezettségben is megnyilvánuló morális különbségtételként értelmezte a '48-as központi lap, a *Magyar Ujság* egyik olvasói levele 1875-ben. Az írás, amely kipellengérezte a „tipikus”, elvszerűséget nélkülöző jobboldali választót, a politikai megosztottság felszíne mögött társadalmi feszültségeket is sejtetni engedett: „Ilyen hadlérozó [alkudozó] lehet Sz., aki »Népúj-ságnak« 9-ik számában kiáltoz, s elmondván, hogy városunkban sokan elveszték a választási jogukat, ily gyönyörű hadlérozásba tör ki: »miért nem küldtek a 48-as urak pénzt adónk lefizetésére« [...] Látszik, hogy nagyon elsenyvedt már egy év óta, mivel potyára szert nem tehetett, s még hozzá valószínűleg kimaradt a választók sorából is, s így búsul – hogy vége a potya eszem-iszomnak, melyre tátotta száját, s a lélekvásárló jobboldalnak így kész szavazó gépe sem lehet többé.”¹²¹

Ivánka Imre személyét pályája jó részében körüllegte az a sajtó által is élezett ellentmondás, amely a '60-as évek második felétől társult közéleti működéséhez és megítéléséhez. Jellemző, hogy még a *Vasárnapi Ujság* addigi pályáját összefoglaló, alapvetően méltató írása is 1880-ban – valószínűleg tudattalanul – ezt a képet erősítette: „Pártjának, a régi balközépnek pártszenvédelme soha el nem ragadta. Tárgyilagosabb opposíció senki nem volt, még Ghyczyt sem véve ki, mint ő. A fúzió őt is a kormánypártba sodorta, de most sokkal hevesebb védője Tisza Kálmánnak és politikájának, mint balközépi korában volt, s most gyakrabban fölveszi a kesztyűt az ellenzékkel szemben, mint hajdan a Deákparttal szemben.”¹²²

A '48-as ügy mibenléte, annak korabeli (nemzeti-honvédelmi) képviselhetőségének dilemmái Ivánka személyén keresztül is megvilágításba kerültek. A honvédelem ügyéhez fűződő nemcsak szakpolitikai, de emocionális kapcsolata mindvégig megőrzött valamit az 1848-as szabadságharchoz való kötődéséből, azzal együtt is, hogy Tisza Kálmán oldalán a mérsékeltek táborába való betagozódása kormánypárti képviselővé válásáig (1875) folyamatos volt. Honvédegyleti alelnökké választása előtt, mint láthattuk, szinte a kiegyezés másnapján tanúbizonyságát adta az uralkodóhoz való feltétlen lojalitásnak, s az egyleti életben is az igazodás politikáját képviselte. Már Balközép párti ellenzéki alelnökként is a kormányzat felé húzott azzal, hogy javasolta, a „rég” honvédek mozgalma elégedjen meg a segélyezési ügyekkel.¹²³ 1869. augusztusi elnökké választásától ugyanezt a politikát folytatta. Képviselőházi szerepléseiben ugyanakkor a magyar nyelvű tisztképzés Ludoviceumban történő mielőbbi elindításának egyik legfőbb szorgalmazója volt.

Közéleti énjének e kettőssége, a politikai csoportok közötti közvetítési kísérletei olykor az (ellenzéki) kortársakat is mehökkentő kompromisszumos javaslatok formájában mutakoztak meg. Ezek egyike éles parlamenti és sajtópolémia tárgya lett: indítványozta, hogy a várbéli honvéd-mlékmu 1892. novemberi avatásával egyidejűleg koszorúzzák meg a budavári osztrák parancsnok, a pesti Duna-sor épületegyüttesét indokolatlanul szétlövető Heinrich Hentzi Várban lévő szobrát is.¹²⁴ A felkorbácsolt indulatokat jól érzékelteti, hogy az

¹²¹ *Dunapataj, március 7.* Magyar Ujság, 1875. március 12. 1. A sajtócikkben hivatkozott cikk a Luga László egri érseki nyomdaigazgató által szerkesztett Egri Népújság 1875. március 4-i számának 72. oldalán jelent meg.

¹²² *Országgyűlési képek.* Vasárnapi Újság, 1880. április 18. 250.

¹²³ Farkas: „Rég honvédek”, 1034.

¹²⁴ Gerő: *Ferenc József*, 167.

egykori honvédezredes ötletét Heckenast György függetlenségi és '48-as képviselő nemes egyszerűséggel „az osztrák kegyhajhászat posványába való süllyedésnek”¹²⁵ minősítette.

A kompromisszumkereső, de konzekvens működésre törekvő politikusi magatartás érvényesülését nem könnyítette meg, hogy éppen a szuverenitás szimbólumaként értelmezett hadsereg volt az egyik terület, ahol Ferenc József hatalmának abszolutisztikus jellege kiteljesedhetett. Ez a nehezen feloldható kettősség kísérte végig az 1895-ben főrendiházi tagságot kapó Ivánka Imrét pályáján, hogy alig több mint egy évvel a főrendiházi kinevezés uralkodói kegye után koporsóján a honvéd ezredesi csákójával, kardjával és tábori övével induljon utolsó útjára.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Dunapataji Helytörténeti és Néprajzi Gyűjtemény Pataji Múzeum Archívuma (DHNGY PMA)

„A 48-as polgári kör fennállásának 50 éves jubileuma alkalmára” szerkesztett történeti összefoglaló. 1911.

Rákóczy János pataji választókhoz intézet felhívása. 1869. június 1.

Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltár (MNL BKVL)

IV. 320. a 3./ 39. d. Dunapataj mezőváros feudális kori iratai. Követválasztási iratok 1848. Választói képességgel bírók névsora, valamint Választási jegyzőkönyv a listákkal. 1848. június 28.

IV. 320. b 1./ 2. d. Dunapataj mezőváros polgári kori iratai. Országgyűlési választói névjegyzék 1861.

IV. 320. b 1. Dunapataj mezőváros polgári kori iratai. Az 1865. december 30-ai városi közgyűlés jegyzőkönyve.

IV. 320. b 1. Dunapataj mezőváros polgári kori iratai. Az 1866. augusztus 31-én tartott városi választmányi tanácskozmány jegyzőkönyve.

IV. 320. b 2. d. Dunapataj mezőváros polgári kori iratai. Az 1876. május 20-ai képviselőtestületi közgyűlés jegyzőkönyve.

IV. 320. c 25. Országgyűlési választói névjegyzék 1875.

IV. 320/b. 2 d. Dunapataj mezőváros polgári kori iratai. Legelőelkülönítési per iratai 1858–1862. A dunapataji földes gazdák és házas zsellérek között zajló legelőelkülönítési perben létrejött 1862. július 4-ei egyezség.

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltár (MNL PVML)

XV. 32.c. 140. d. Pest Megyei Levéltár anyagáról készült mikrofilmek 1302–1990. Pest-Pilis-Solt vm. kis- és közgyűlési jegyzőkönyvei 1912/1839.

IV.252.a. Pest-Pilis-Solt vármegye Bizottmányának iratai (1860–1861). Jegyzőkönyvek (1860–1861). Az 1861. január 5-i tisztválasztó megyebizottmányi ülés jegyzőkönyve.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

K 150. 17663/1877. 600. cs. Belügyminisztériumi levéltár. Általános iratok (1867–1944). A dunapataji Kasino Egylet iratai. Az egylet feloszlásáról rendelkező 1877. március 28-i közgyűlés jegyzőkönyve.

K 2 1869–1872/7. sz. (27. cs.). Országgyűlési Levéltár. Rákóczy János megválasztása ellen benyújtott folyamodvány, és kapcsolódó iratok 1869.

Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Levéltár (HM HIM)

IV. 25. Abszolutizmus kori iratok, a Bach korszakban politikai szempontból megfigyelés alatt állt gyanús személyek nyilvántartási lapjai, 1850–1857. 68/24.

¹²⁵ Országgyűlés. A képviselőház ülése október 21. Pesti Hírlap, 1892. október 22. 3.

Nyomtatott források

- A Kalocsai Érseki Rom. Kat. Tanítóképzőintézet értesítője működésének 80. esztendejéről az 1935–36. iskolaévben.* Kalocsa, 1936.
- A magyar hadsereg, mint szervezendőnek képzei Ivánka Imre.* Pest: Osterlamm Károly, 1861.
- A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei.* Pest: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1871.
- Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* Szerk. Greguss Ágost. 4. kötet. Pest: Emich Gusztáv, 1867. (Képviselőházi napló, 1865. IV.)
- Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* Szerk. Greguss Ágost. 11. kötet. Pest: Athenaeum, 1868. (Képviselőházi napló, 1865. XI.)
- Az 1869-dik évi április 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* Szerk. Greguss Ágost. 1. kötet. Pest: Légrády testvérek, 1869. (Képviselőházi napló, 1869. I.)
- Ábrányi Kornél: *Magyarország közléte az ezredik évforduló korszakában. 1. könyv. A király.* Budapest: Athenaeum, 1896.
- Ismerettár, a magyar nép számára,* 7. kötet. Pest: Heckenast Gusztáv, 1862.
- Ivánka Imre: *A Dunapataj-i kerület tisztelt választóihoz.* Budapest, 1881.
- Keményné Pintér Ilona: *Dokumentumok Dunapataj történetéből, 1698–1944.* Dunapataj: Dunapatajiért Közalapítvány, 2023.
- Madarász József: *Emlékirataim 1831–1881. Harmadik rész. 1859. október 3–1881. június 7.* Budapest: Franklin-Társulat, 1883.
- Magyarország tiszti cím- és névtára. 8. évfolyam,* 1889. Budapest: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1888.
- Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal.* IV. kötet. Pest: Ráth Mór, 1853.
- Pest megye archontológiája a kezdetektől 2016-ig.* MNL Pest Vármegyei Levéltár honlapja. https://mnl.gov.hu/sites/default/files/pest_megyei_leveltar/segedletek/pestmegyearchontologia_online_o.pdf (Utolsó letöltés: 2024. március 26.)
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* 5. kötet. Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1897.
- Toldy István: *Öt év története. 1967 – 1872.* Pest: Ráth Mór, 1872.
- A Hon,* 1865., 1866.
- A Honvéd,* 1868.
- A Nép Zászlója,* 1868., 1869.
- Borsszem Jankó,* 1868.
- Budapesti Közlöny,* 1868.
- Budapesti Napló,* 1900.
- Debreczen. A debreczen-vidéki „függetlenségi párt” közlönye,* 1878.
- Hazánk,* 1869.
- Kecskeméti Lapok,* 1868.
- Magyar Ujság,* 1867., 1869., 1871., 1974., 1875.
- Magyarország és a Nagyvilág,* 1866.
- Mohács és Vidéke,* 1886.
- Pesti Hírlap,* 1892.
- Pesti Napló,* 1865., 1868., 1869.
- Politikai Ujdonságok,* 1865., 1869.
- Sürgöny,* 1866.
- Ujság,* 1935.
- Vasárnapi Ujság,* 1868., 1880.

Szakirodalom

- Bona Gábor: *Az 1848-49-es honvédsereg zsidó születésű tisztjei*. Múlt és Jövő, 11. évf. (1998). 1. sz. 59–87.
- Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Budapest: Korona Kiadó, 1999.
- Farkas Katalin: „Névtelen félistenek” viszontagságai. *Az 1848–49-es honvédek segélyezésének és nyugdíjának ügye a dualizmus korában*. Hadtörténeti Közlemények, 128. évf. (2015) 2. sz. 415–444.
- Farkas Katalin: „Régi honvédek” a kiegyezési rendszerben. *Az 1848-49-es honvédegyleti mozgalom története a kiegyezéstől az 1880-as évekig*. Hadtörténeti Közlemények, 130. évf. (2017) 4. sz. 1017–1055.
- Farkas Katalin: *Vidats János tragédiája. A szélsőbaloldali politizálás színterei és korlátai a kiegyezést követő években*. Századok, 147. évf. (2013) 5. sz. 1293–1331.
- Gerő András: *Ferenc József, a magyarok királya*. Budapest: Novotrade Rt., 1988.
- Gerő András: *Képzelt történelem: fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. Budapest: Eötvös Kiadó – PolgArt, 2004.
- Kozári Mónika: *Egy huszártiszt a főrendiházban*. Élet és Tudomány, 52. évf. (1997) 11. sz. 323–325.
- Lakatos Bálint – Schill Tamás: *Adatok Pataj mezőváros pecsétjéhez és címeréhez*. Pataji Forrás, 8. (a Pataji Hírlap melléklete, 2021. április) 1–8.
- Márkus István: *Polgárosodó parasztság. A magyar társadalomfejlődés egy faluszociológus szemével*. Budapest: Dinasztia Kiadó, 1996.
- Pálmány Béla (szerk.): *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*. Budapest: Magyar Országgyűlés, 2002.
- Pók Attila: A határozati párti, a balközépi sajtó. A Hon. In: Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története*. II/1. 1848–1867. Budapest: Akadémia Kiadó, 1985. 639–648. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/SajtoTortenet-a-magyar-sajto-tortenete-1/a-magyar-sajto-tortenete-iii-1848-1867-1253/509a-hatvanas-evak-sajtoja-1860-1867-1863/611iii-a-hatarozati-parti-balkozepi-sajto-1993/1-a-magyar-sajto-1860-1865-1994/> (Utolsó letöltés: 2018. október 7.)
- Pölöskei Ferenc: *Az 1868-as alföldi parasztmozgalom*. Századok, 90. évf. (1956) 4–6. sz. 617–656.
- Pölöskei Ferenc: *Deák Ferenc a kiegyezési tárgyalások idején*. Kisebbségkutatás, 12. évf. (2003) 3. sz. Tanulmányok Deák Ferenc születésének 200. évfordulójára. 524–535.
- Ruszoly József: *Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868*. Budapest: Püski Kiadó Kft., 1999.
- Schill Tamás: *A dunapataji Kossuth-szobor*. Dunapataj: Pataji Múzeum, 2007.
- Spira György: *A tehetetlen kor*. Valóság, 4. évf. (1948) 7. sz. 532–553.
- Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján*. Budapest: Akadémia Kiadó, 1967.
- Szabó Dániel: *A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában. Párt és vidéke*. Történelmi Szemle 34. évf. (1992) 3–4. sz. 199–230.
- Tinku-Szathmáry Balázs: *Fúziótól „fúzióig”*. *Az Egyesült Magyar Gőzhajózási Társaság története érdekcsoportok, piacok és a kormányzati politika viszonyrendszerében*. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (főszerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2023 – Városi gazdálkodás – üzleti kooperáció*. Budapest: Hajnal István Alapítvány, 2023. 183–220.
- Toldi Lóránt: *Ellenállók... Politika és paraszti társadalom egy dunamelléki községben (1848–1920)*. In: Schill Tamás (szerk.): *Dunapataj a 19–20. században*. Dunapataj: Dunapatajiért Közalapítvány, 2016. 11–274.
- Toldi Lóránt: *(Fél)polgárok hadiállapotban: Ivánka Imre volt 48-as honvédtiszt és választói az 1860-as évek elején*. Századok, 157. évf. (2023) 4. sz. 733–760.

MÉSZÁROS BALÁZS

Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ

Aetas 40. évf. 2025. 1. szám, 61–85.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.1.61-85

www.aetas.hu

Vallás, nyelv és polgári érzelmek bábeli zűrzavara

A Pécsi Jótékony Nőegylet alapítása 1871-ben

ABSTRACT. *The Conflicts of Religion, Language, and Bourgeois Sensibilities: The Founding of the Charity Women's Association of Pécs in 1871.* The golden age of new charity women's associations was in the decades following the Austro-Hungarian Compromise, one of these organizations being the Charity Women's Association of Pécs, founded in 1871. Its launch was complicated by debates and resignations, which not only revealed disagreements about the role of women in society and the association's mission and tasks, but deeper conflicts within the city's society as well. This study utilizes the reports and opinion pieces from contemporary publications such as the *Fünfkirchner Zeitung* and *Pécsi Lapok* to present the personal, societal and cultural layers of the conflicts affecting the foundation of the association.

Keywords: *association, women's association, rise of the bourgeoisie, rise of Hungarian identity, societal conflict*

Pécsett az első egyesületeket a reformkorban alapították. Ezek – a Polgári Casino (1836), a Nemzeti Casino (1838), a Pécs–Kárász Kertészeti Egylet (1846), a Pécsi Dalárda (1847) – működése nem volt folyamatos, amiben a szabadságharc és a megtorlás, illetve az önkényuralom légköre éppúgy szerepet játszhatott, mint a társadalmi beágyazottság gyengesége. A Nemzeti Casino 1858-as, majd a Pécsi Dalárda 1862-es újjászervezése jelezte a társadalmi mozgalmak megélénkülését. Olyannyira, hogy az 1860-as, 1870-es évek kétségtelenül az egyesületalapítások egyik csúcsideszakának tekinthetők a városban. A szabadidő eltöltését és a művelődést szolgáló dalárdák és sportegyesületek mellett ebben az időszakban nagyrészt önszervező, temetkezési és jótékony egyesületek alakultak.¹ Úgy tűnik azonban, hogy az egyesületalapítás, illetve -működtetés nem volt könnyű feladat, hiszen az ekkor született szervezetek egy része csak néhány évig működött, aztán elhalt vagy beolvadt más formációkba.² A tanulmányban tárgyalt és 1871-ben alapított Pécsi Jótékony Nőegylet ugyan nem tartozott ezek közé, hiszen egészen 1948-ig működött, egy az alapítás évében kibontakozó konfliktus,

¹ Vö. Márfi: *Pécs Szabad Királyi város dualizmus kori egyesületeinek vizsgálata*, 148–161. Az 1863–1872 között alakult legfontosabb pécsi egyesületek: Pécsi Katolikus Legényegylet (1863), Székesegyházi Zenészek Nyugdíjegylete (1864), Pécsi Kölcsonös Segélyező Egylet (1866), Pécsi Tanítók Egylete (1867), Pécsi Lövész Egylet (1867), Pécsi Consum Egylet (1868), Pécsi Dalkör (1867), Pécsi Izraelita Jótékony Nőegylet (1868), Polgári Olvasó Egylet (1869), Pécsi Nyomdász Egylet (1869), Első Pécsi Munkás és Beteg Rokkantak Egyesülete (1870), Pécsi Torna- és Tűzoltó Egylet (1870), Pécsi Korcsolyázó Egylet (1871), Pécsi Jogász Segélyező Egylet (1871), Mohács–Pécs–Barcsi Vasúti Tisztviselők Köre (1872).

² Pilkhoffer: *Szellemi élet és művészetek, szabadidő és hétköznapiak*, 330–333.

– amelyet alább részletesen bemutatunk –, azonban rávilágíthat arra, hogy milyen nehézségekkel kellett megküzdeniük a polgári átalakulást követően kibontakozó egyesületi mozgalmaknak.

Magyarországon az első nőegyletek még a rendi korszakban, a 19. század első felében alakultak, céljuk általában a szegénység és a nyomor enyhítése volt, ami többnyire elnevezésükben is kifejezésre jutott. A Pécsi Jótékony Nőegylet megszervezése a jótékony nőegyletek alapítása második hullámának idejére, a kiegyezés körüli évekre esett, akkor került rá sor, amikor a szomszédos városokban, Szekszárdon, Mohácson és Eszéken is működött már hasonló nevű és célú egyesület.³

Az egyesülettörténet kutatói a 19. századi egyesületekre mint a demokratizálódás társadalmi formációira tekintenek, hiszen ezek a szerveződések már a polgári átalakulás előtt is gyakran felekezeti és rendi határokon felülemelkedve jöttek létre és működtek, és olyan társadalmi csoportok számára is lehetőséget adtak környezetük és tágabb értelemben a közélet formálására, amelyek a politikai hatalomból nem részesültek.⁴ Különösen ilyen egyesületeknek kell tartanunk a nőegyleteket, amelyek a politikai jogokkal nem rendelkező nők nyilvános tevékenységének kereteit formálták, tágították, és ezáltal a női emancipációt segítették elő. Ebből a szempontból is érdemes tehát vizsgálat tárgyává tenni, hogy milyen társadalmi körülmények között, milyen vélemények, célkitűzések és nézeteltérések mellett jöhetett létre a Pécsi Jótékony Nőegylet.

Az egyesület alapítására vonatkozó iratok nem ismertek. A Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára egyesületi iratai között nem maradtak fenn a korai időszak közgyűlési és választmányi jegyzőkönyvei, sem egyéb dokumentumok.⁵ A korabeli sajtó ugyanakkor nemcsak figyelemmel kísérte, hanem bizonyos értelemben alakította is az eseményeket, így az alábbiakban a két korabeli pécsi lapban, a *Fünfkirchner Zeitung*ban és a *Pécsi Lapok*ban megjelent napi beszámolókra és véleménycikkekre hagyatkozunk, és ezekre támaszkodva kíséreljük meg az együletalapítás eseményeinek személyes, társadalmi és kulturális összefüggéseit feltárni.

Az egyesüléstől a szakadásig

A pécsi nőegylet alapítását 1870-ben Kaufmann József aranyműves kezdeményezte a Pécsi Dalkörnek⁶ a Tomanek-féle vendéglőben a francia–porosz háború özvegyei és árvái javára rendezett szilveszteri jótékony estélyén.⁷ Egy későbbi visszaemlékezés szerint Kaufmann, „aki ismerte más városokban a jótékony nőegyletek áldásdús működését, panaszkodva említette fel, hogy mennyire hiányzik egy ily egyesület városunkban és hogy meg kellene alapítani egy ilyent”. Asztaltársai, Dömel Ferdinánd szobafestő, Kaufmann Imre bádogos, Merk Ferenc szabó, Weidinger Ferenc építőmester, Herbert János molnár, Friedrich Vince

³ Tóth: *Önszervező polgárok*, 92–93. Pécsen nemcsak a nőegyletekben voltak aktívak a nők, a Pécsi Korcsolyázó Egylet vezetésében is helyet foglaltak, és más sportegyesületek tevékenységében is részt vettek. Márfi: *Pécs társasági és kulturális élete*, 192.

⁴ Tóth: *Önszervező polgárok*, 20–21.; Márfi: *Pécs társasági és kulturális élete*, 179.

⁵ Vö. MNL BaVL X. 216.

⁶ A Pécsi Dalkör nem azonos az 1862-ben (újra)alapított Pécsi Dalárdával. Előbbi 1867-ban alakult, és csak rövid ideig működött. Vö. Pilkhoffer: *Szellemi élet és művészetek, szabadidő és hétköznapiak*, 354.

⁷ *Jótékony-estély*. Pécsi Lapok, 1871. január 5.

kárpitos, Clement János cégfestő, Platz Ferenc és Fesztl vasúti hivatalnokok rögvést 20–20 forintot ajánlottak a nőegylet javára, így jött össze tíz alapítótól az első 200 forint.⁸

Néhány nappal később a *Pécsi Lapok*ban Jeskó Lajos evangélikus lelkész csatlakozott a kezdeményezéshez,⁹ és az ügyet támogatta a *Fünfkirchner Zeitung* is.¹⁰ A szervezés szinte azonnal megindult, és az egész várost megmozgatta, az újságok folyamatosan beszámoltak a fejleményekről. Madarász Ilka, Vész Mária és Merk Mária¹¹ január 6-án tették közzé az egyeletalapításra vonatkozó felhívást,¹² majd Ráth Teréziával, Posch Annával és Poszlavszky Annával kiegészülve – Jeskó támogatásával – házról házra járva személyesen bíztatták a város asszonyait és leányait a csatlakozásra.¹³ Kaufmann József adományokat gyűjtött, a Pécsi Dalkör bált szervezett a nőegylet javára.¹⁴ Négy hét alatt kétszázhatvanan csatlakoztak a kezdeményezéshez, és 893 forint gyűlt össze az egyesület céljaira. Jeskó elkészítette az alapszabályok tervezetét,¹⁵ és meghirdették az alakuló közgyűlés időpontját: 1871. január 29-ét.¹⁶

A Pécsi Dalárda nagytermében¹⁷ tartott alakuló közgyűlésen először Jeskó Lajos köszöntötte a megjelenteket magyarul, majd Kaufmann József számolt be németül az egyleti mozgalmhoz csatlakozók létszámáról, illetve a beérkezett és a helyi takarékpénztárban elhelyezett adományok összegéről. Levezető elnöknek Jeszenszky Ilonát, kisjeszeni és megyefalvai Jeszenszky Ferenc Baranya vármegyei alispán feleségét választották meg. Kaufmann József magyarul és németül is felolvasta az egyleti alapszabályokat, amelyekhez egy módosítást is beterjesztett. Az eszéki nőegylet mintájára javasolta egy férfiakból álló tanácsadó testület létrehozását. A sajtó beszámolójából a körülmények, álláspontok nem derülnek ki, csak az tudható, hogy ezt a javaslatot a jelenlévők elvetették. Nem ez volt azonban az egyetlen vitapont a közgyűlésen, amit közvetve onnan tudhatunk, hogy az alapszabályokat azzal a kitétel-lel fogadták el, hogy a hivatalos magyar nyelv nem akadályozza az egyleten belül más nyelvek használatának. Megoszlottak az álláspontok a tisztségviselők megválasztása ügyében is, mert azt a tagok egy része későbbre akarta halasztani, amit azonban a többség elutasított. Az elnöki posztra ezek után Cseh Kövér Annát, a Bach-korszak megyefőnökének és 1867–1870 között Fiume királyi biztosának, szentkatolnai Cseh Eduárdnak a feleségét, alelnöknek a faterkedő Ráth Mátyás feleségét, Ráth Teréziát, pénztárnoknak nagy fölényrel a gépgyáros és gőzmalomtulajdonos iglói és zabari Szontagh Mátyás feleségét, Szontagh Herminát, végül titkárnak elsőprő többséggel Jeskó Lajost választották meg. A választmány megszavazására az alakuló közgyűlésen nem került sor, ehelyett a tagnévsort tartalmazó szavazólapokat

⁸ Krónikás: *A pécsi egyesületek keletkezése. A Pécsi Jótékony Nőegylet*. Pécsi Közlöny, 1908. június 3.

⁹ Jeskó Lajos: *Női emantipatio*. Pécsi Lapok, 1871. január 5.

¹⁰ *Ein interkonfessioneller Frauenverein – Aufruf*. Fünfkirchner Zeitung, 1871. január 8.

¹¹ A korabeli pécsi sajtóban és az egyleti évkönyvekben a nőket férjük után nevezték meg, vagyis a leánykori nevüket nem, legfeljebb a keresztnévüket használták. Egyaránt előfordultak Danitz Mari, Danitz Mária, Danitz Antalné névváltozatok, illetve a még egyszerűbb Országhné vagy egyszerűen Danitz megnevezések. A tanulmányban a férj vezetéknévét és a feleség keresztnévét használjuk a szereplők megnevezésére.

¹² *Ein interkonfessioneller Frauenverein – Aufruf*. Fünfkirchner Zeitung, 1871. január 8.

¹³ *Konstituierende Generealversammlung des Frauenvereins*. Fünfkirchner Zeitung, 1871. február 1.; (K.): *A pécsi nőegylet alakuló közgyűlése*. Pécsi lapok, 1871. február 2.

¹⁴ *Jótékonyczélu bál*. Pécsi Lapok, 1871. január 12.

¹⁵ Junius: *Pécs, 1871. április 7.* Pécsi Lapok, 1871. április 9.

¹⁶ *Aufruf*. Fünfkirchner Zeitung, 1871. január 25.

¹⁷ A Pécsi Dalárda székhelye az Oertzen-házban volt, valószínűleg erről lehet szó. Vö. Vargha: *Adatok a Pécsi Dalárda történetéhez*, 183.

kiosztották a tagok között, február 5-ig kellett kitölteni leadni őket az egyesület titkárának.¹⁸ A *Fünfkirchner Zeitung* – a választást segítő – közzétette saját jelöltjeinek listáját.¹⁹

Az elfogadott alapszabályok²⁰ szerint az egyesület neve Pécsi Nőegylet volt, bár a későbbiekben általában Jótékony Nőegyletként emlegették, és a századfordulón már a hivatalos iratokban és az egyleti kiadványokban is ez az elnevezés szerepelt. Az egyesület célját az „emberbaráti jótékonyosság gyakorlásában” jelölték meg, ami alatt a szegények segélyezését és közhasznú intézetek felállítását értették. Az egylet által nyújtható támogatások három fajtáját különböztették meg: (1) az „alamizsna-osztást”, azaz a pénzben vagy természetben (élelmiszer, ruhaneműk, tűzifa stb.) juttatott segélyeket; (2) a rászorulóknak munkához segítségét és munkaalkalmak teremtését; végül (3) a beteg szegények orvosi ellátásának vagy kórházba szállításának biztosítását. A pénzügyi segélyeket az egyleti alaptőke kamataiból, az éves tagdíjakból, továbbá adományokból, gyűjtésekből, a nőegylet által rendezett ünnepélyek, előadások és táncvigalmak bevételeiből fedezték. Az alapszabályok értelmében az éves bevételeknek csak kétharmada volt segélyezésre fordítható, a fennmaradt egyharmadot az alaptőkéhez kellett csatolni.

A tagság jellege szerint alapító, részvényes – azaz rendes –, továbbá pártoló tagok között tettek különbséget. Alapító tagnak számított, aki egy összegben legalább 20 forinttal járult hozzá az egyesület alaptőkéjéhez. A rendes tagság havi 20 krajcáros tagdíjjal járt, amelyet félévenként előre, januárban és júniusban kellett befizetni. Aki az egyleti célok megvalósulását kisebb összegű pénzzadmánnyal támogatta, pártoló taggá vált. Rendes tagok csak nők lehettek, de az alapító és pártoló tagság a férfiak előtt is nyitva állt.

Az egyesület legfőbb döntéshozó szerve a közgyűlés volt, amit évente egyszer kellett összehívni. Feladatkörébe tartozott a tisztségviselők és a választmány megválasztása, az éves számadások ellenőrzése, illetve az egyleti alaptőke feletti rendelkezés. A közgyűlésen a pártoló tagok is megjelenhettek, fel is szólalhattak, de szavazati joguk nem volt. Az egylet ügyeit a három évre választott és havonta egyszer ülésező választmány kezelte, amelynek munkájában a tisztikar tagjai is részt vettek. Létszámát 60 főben határozták meg úgy, hogy minden újabb 100 tag után 15 fővel kellett bővíteni. A határozatképességhez 12 tag jelenléte volt szükséges. A választmány feladatai közé tartozott a ciklus közben megüresedő tisztségek betöltése, a segélykérelmek elbírálása és a segélyek kiosztása. A szintén három évre választott tisztikart az elnök, az alelnök, a pénztárnok és a titkár alkotta; az utóbbi csak férfi lehetett. Az elnök, illetve az alelnök képviselték az egyesületet, ellenőrizték a pénztárnokot, engedélyezték a kiadásokat, és nyugtázták a bevételeket. A pénztárnok vezette a számadásokat, és gondoskodott a tagdíjak beszedéséről, év végén a közgyűlés előtt beszámolt az évi forgalomról. A titkár felelt a közgyűlések és a választmányi ülések jegyzőkönyveinek vezetéséért és az éves jelentések elkészítéséért.

Már az 1871. évi egyesületi beszámoló kiemeli Kaufmann Józsefnek és Jeskó Lajosnak a nőegylet alapítása körül szerzett érdemeit, s ez az elismerés minden későbbi történeti összefoglalóba bekerült.²¹ Nyilván ennek a kezdeményező szerepnek volt köszönhető Jeskó titkárrá választása. Az 1871. évi évkönyvben azonban a tisztségviselők között hiába keressük

¹⁸ Zur Frauenemantipation. Fünfkirchner Zeitung, 1871. február 1.; A pécsi nőegylet alakuló közgyűlése. Pécsi Lapok, 1871. február 2.; Jeskó Lajos: A pécsi nőegylet 1871. január 29-én tartott alakuló közgyűlésének jegyzőkönyve. Pécsi Lapok, 1871. március 5.

¹⁹ Konstituierende Generalversammlung des Frauenvereins. Fünfkirchner Zeitung, 1871. február 1.

²⁰ A pécsi nő-egylet alapszabályai. Pécsi Lapok, 1871. április 9. Az alapszabályokat az első világháború előtt 1874-ben és 1879-ben módosították. MNL BaVL IV. 1428, 421.

²¹ A Pécsi Nőegylet Évkönyve. 8. Vö. Kun: A Pécsi Jótékony Nőegylet, 6.; Árvai: Városanyák, 74.

Jeskó nevét, mert egy évvel az alapítás után már Vizkelety Imre töltötte be ezt a tisztséget, aki ráadásul 1871 decemberében került a Jeskót váltó Likl János helyére.²² De nemcsak a titkár, hanem a pénztárnok személye is változott az első évben: Szontagh Hermína helyére Erreth Emíliát választották. Az érdemdús Jeskó Lajos és Szontagh Hermína ugyanis csak három hónapig vett részt az egyesület vezetésében, majd mindketten lemondtak tisztségükről. Mi történhetett az egyesület létezésének első hónapjaiban, ami ilyen gyorsan az egyik kezdeményező távozásához vezetett?

A *Fünfkirchner Zeitung*ban már január 25-én megjelent egy baljóslatú kommentár, amely az egyesületi mozgalmat kicsinyes féltékenykedésektől óvta.²³ Amikor aztán az ideiglenes választmányra a január 29-i alakuló ülés után beérkezett 80 szavazatot a tisztikar és négy bizalmi összesítette, és az eredményt közzétette – miközben nagy lendülettel folyt tovább az adományok gyűjtése és a tagok toborzása –, a sajtó a nőegylet szakadásáról kezdett cikkezni. Többben kifogásolták, hogy a szavazatok összeszámlálása zárt körben történt, a *Fünfkirchner Zeitung* az eljárást alapszabályellenesnek bélyegezte, és az ideiglenes választmány összetételére is utalva úgy vélte, az egyesület vezetésében a polgárral szemben „arisztokrata” szellemiség uralkodott el. A német lapban megjelent kommentárra válaszolva a *Pécsi Lapok* visszaütötte „mágnások és polgárok” szembeállítását, s azt hangsúlyozta, hogy származásra való tekintet nélkül mindenki „a haza polgára”. Jeskó a közgyűlési felhatalmazásra hivatkozva megvédte a választás módját és tisztaságát, amit végül a *Fünfkirchner Zeitung* is elismert.²⁴ Március közepére lecsengeni látszott a konfliktus, bár egy rövid epizód azért jelezte a feszültségeket.

Az alakuló közgyűlés után ugyanis egy nőegyleti küldöttség fejezte ki háláját Kaufmann Józsefnél, amire a *Pécsi Lapok* első közlése szerint a választmány határozata alapján került sor. Ezt azonban egy héttel később helyesbítették: Cseh Kövér Anna, Ráth Terézia, Erreth Terézia, Rupprecht Katalin, Poszlavszky Anna és Trenschriner Róza köszönetnyilvánító látogatása magánkezdeményezésre történt. Erre aztán Kaufmann a *Pécsi Lapok*nak írt levelében úgy reagált, hogy a maga részéről jobban is örül, hogy magánkezdeményezésről van szó, hiszen ez is mutatja, hogy az úrhölgyek nem tartják rangon alulinak, hogy egy polgárnak mondjanak köszönetet, és azt ígérte, hogy „a kezdet nehézségeitől, úgy elleneim gáncsaitól soha vissza nem riadva” a továbbiakban is segíteni fogja a nőegylet ügyét.²⁵

A nőegyleten belüli ellentétek a viszonylag nyugalmas március után az április 2-i közgyűlés körül törtek újra felszínre. A német lap vitriolos írásban támadta Jeskót, azt sejtetve, hogy a titkár a közgyűlés kései bejelentésével a megjelentek számát igyekezett mesterségesen lecsorítani – és ezzel ismét példát szolgáltatott a kifogásolt „arisztokrata” szellemre. A Hattyúházban megtartott közgyűlésen – amit az alapszabályok belügyminiszteri jóváhagyásának kihirdetése miatt hívtak össze – az újabb ellentétek egyik forrására is fény derült. Egy már a március 30-i választmányi ülésen is vitát kiváltó javaslat szerint az egyesület védnökének bonyhádi Perczel Miklós főispánt és Kovács Zsigmond pécsi püspököt kérik fel. Vész Mária lépett fel a javaslat mellett, míg a titkár, Jeskó Lajos a szentesített alapszabályokra hivatkozva ellene szólalt fel: az egyházi főméltóság felkérésétől az egyesület függetlenségét és felekezeti semlegességét féltette. A szavazás az ellenzők vereségét hozta, a közgyűlés 110:34

²² A *Pécsi Nőegylet Évkönyve*. 9.; *Likl János úr*. *Pécsi Lapok*, 1871. december 24.

²³ *Der Frauenverein*. *Fünfkirchner Zeitung*, 1871. január 25.

²⁴ *Der Frauenverein*. *Fünfkirchner Zeitung*, 1871. március 1.; *A nőegylet szakadni készül*. *Pécsi Lapok*, 1871. március 2.; *Frauenvereinsangelegenheiten*. *Fünfkirchner Zeitung*, 1871. március 5.

²⁵ *Kiérdemelt köszönet*. *Pécsi Lapok*, 1871. március 9.; *Félreértettük*. *Pécsi Lapok*, 1871. március 16.; *Nyílttér*. *Pécsi Lapok*, 1871. március 23.

arányban elfogadta a javaslatba hozott védnökök felkérését. Jeskó ezt követően az őt ért támadásokra hivatkozva felajánlotta lemondását, mire Cseh Mária kijelentette, hogy ha a titkár kitart szándéka mellett, a választmányi tagok egy része is visszaadja mandátumát. A *Fünfkirchner Zeitung* beszámolója szerint ez meglepte és megijesztette az amúgy Jeskó távozását kívánó „többséget”, amely így a lemondás visszavonását fogadta el. Ezután az immár szentesített alapszabályoknak megfelelően döntöttek a választmány létszámának kiegészítéséről.²⁶

Néhány nappal a *Fünfkirchner Zeitung* április 5-i, Jeskóval szemben kifejezetten ellenséges közgyűlési beszámolójának megjelenése után a *Pécsi Lapok* védelmébe vette az evangélikus lelkészt, sőt rögtön ellentámadásba ment át. Név nélkül ugyan, de egyértelműen Kaufmann szerepére utalva szóvá tette, hogy annak idején a még meg sem alakult nőegylet javára mindenféle felhatalmazás nélkül kezdődött meg az adománygyűjtés, ami utólag jelentős adminisztratív terhet rótt a fiatal egyesületre. Válaszul a *Fünfkirchner Zeitung* a Jeskó által összeállított alapszabályok hiányosságaira és a „többség” akaratára hivatkozva reformprogrammal állt elő: a tagdíjak féléves helyett havi beszedését, Kaufmann korábbi javaslatát felújítva férfi tanácsadók és férfi pénztáros megválasztását, továbbá a teljes kétnyelvűség bevezetését és a bevételek egyharmadának lekötésére vonatkozó bekezdés eltörlését tartotta szükségesnek. Megjelentették továbbá Kaufmann levelét, amelyben nyíltan Jeskót tette felelőssé az egyesületen belül kialakult feszültségekért és azért, hogy a nőegylet megalakulása óta nem folytat tényleges tevékenységet.²⁷

Közben április 16-án a közgyűlési döntésnek megfelelően a nőegylet tizenkét fős küldöttsége felkérte a püspököt és a főispánt az egyesület védnökének, akik a felkérést elfogadták. A *Pécsi Lapok* szerint a védnököknél tett látogatás után a titkár és a pénztárnok nélkül tartott ülést a választmány, amit az érintett asszonyok tagadtak, és találkozójukat baráti összejövetelnek minősítették. Az április 31-én ténylegesen megtartott választmányi ülésen a felekezeti kérdéssel kapcsolatos indulatok aztán ismét a felszínre törtek, s az ülésen a választmányi tagok egy része lemondott, más részüik pedig az ülést követően köszöntő levelet fogalmazott a pécsi püspöknek névnapja alkalmából.²⁸ Bár erre nem utal konkrét adat, de egyértelmű, hogy ekkor került sor Jeskó és Szontagh Hermina lemondására.

Jeskó 1871 májusában, már távozása után a vele szemben lojális *Pécsi Lapok*ban hosszabb cikkben tekintett vissza a nőegylet addigi működésére, amelynek elején személyes sértegettségére is utalt: „...kereset pört sem akarok indítani az egylet atyását illetőleg – ha bár az úgynevezett atya feledni látszik, miszerint a keresztséget nekem volt szerencsém rajta véghezvinni, s az egyleti ügy apostolává avatni.” Az egyesületen belüli ellentétek Jeskó szerint arra vezethetők vissza, hogy „[a] Ravaszság érdekeket keltett, s mesterkélts forrongásba hozta az egylet különféle elemeit, amelyeket egy magasabb célra egyesíteni, egymáshoz közelebb hozni, a nőegyletnek lett volna nemes feladata, s legnemesebb alaki haszna”. Az őt ért támadásokról pedig ezt írta: „Így elmélkedve a Ravaszság házról házra halad, becsenget, kopogtat

²⁶ *Aufschusssitzung am 30. März.* Fünfkirchner Zeitung, 1871. április 2.; *General-Versammlung.* Fünfkirchner Zeitung, 1871. április 2.; *Unser interkonfessioneller Frauenverein.* Fünfkirchner Zeitung, 1871. április 5. A választmány kiegészítéséről: *Frauenvereinsangelegenheiten.* Fünfkirchner Zeitung, 1871. április 16.

²⁷ Junius: *Pécs, 1871. április 7.* Pécsi Lapok, 1871. április 9.; *Frauenvereinsangelegenheiten.* Fünfkirchner Zeitung, 1871. április 16.

²⁸ *Curiosum.* Pécsi Lapok, 1871. április 23.; *A nőegyletet érdeklőleg...* Pécsi Lapok, 1871. április 27.; *Frauenvereinsangelegenheiten.* Fünfkirchner Zeitung, 1871. május 3.; *A Fünfk. Ztg múlt számában...* Pécsi Lapok, 1871. május 7.

s elkiáltja magát: a titkár nem alkalmas az egylet vezetésére! De hisz mi úgy tudjuk, hogy az egylet vezetése az elnököt illeti, az az igazítja magát a Ravaszság: a prot. titkárnak az egyletben megmaradni nem szabad. [...] Rosszat tenni könnyebb, mint jót, a szenvedélyeket felkorbácsolni könnyebb, mint azokat lecsillapítani! Mi könnyebb, mint tüzet vetni a száraz avarba, a vallás, nyelv és polgári érzelmek bábeli zűrzavarát előidézni s az egyletet humanitárius céljaiban veszélyeztetni...” Jeskó utal rá, hogy a személye elleni támadások már az alapszabályok szentesítése előtt megkezdődtek, majd folytatódtak az alapszabályok megváltoztatására irányuló törekvésekkel, az egylet gyámság – értsd: férfiakból álló felügyelőbizottság – alá rendelésének szándékával. Végezetül a titkár azzal indokolta lemondását, hogy nem kívánt segédkezet nyújtani az elfogadott és szentesített alapszabályok felrúgásához.²⁹

Úgy tűnik tehát, hogy Jeskó távozásában szerepet játszott az a körülmény, hogy a pécsi evangélikus egyházközség lelkésze volt, s ezt a feltételezést erősítheti a szintén evangélikus pénztárnok, Szontagh Hermina egyidejű távozásának ténye. Az 1869. évi népszámlálás adatai szerint Pécs népességének 91%-a katolikus, majdnem 7%-a izraelita vallású volt, és a protestáns vallásúak aránya együttesen is csak 2%-ot tett ki.³⁰ Lehetséges tehát, hogy a tisztikar, majd a választmány megválasztása után a katolikus többségű város közönsége megrettent az egyesület négy fős tisztikarában felülreprezentált evangélikusok befolyásától?

Az egyleti titkár

A pécsi evangélikus gyülekezet a nőegylet alakulása idején már több évtizedes történetre tekintett vissza, önálló egyházközségként azonban mindössze három éves múltja volt. A városi polgárok 1692. évi és 1780-ban megújított fogadalma szerint a városban csak katolikusot engedtek megtelepedni, s így a Szepességből, Késmárkról Pécsre költözni akaró evangélikus gyógyszerész, Nendtvich Tamás még 1804-ben is csak a magyar kancellária nyomására kapott letelepedési engedélyt.³¹ Az evangélikusok száma ennek megfelelően csak lassan emelkedett, az 1840-es években mindössze 15–20 család élt Pécsen, s egyházközségük, a magyarbólyi gyülekezet leányegyházaként csak 1846-ban alakult meg. Ekkor létesítették a Nepomuk (ma Munkácsy Mihály) utcában első istentiszteleti házukat, és 1869-ig, a községi népiskolák szervezéséig saját iskolát is fenntartottak. Többségük német anyanyelvű volt, de minden negyedik, majd 1871-től minden második vasárnap magyar nyelvű istentiszteletet tartottak, s a presbiteri ülések jegyzőkönyveit az 1860-as években már két nyelven vezették.³²

Az evangélikusok kis számának megfelelően ebben az időben a vegyesházasságok meglehetősen gyakoriak voltak, a közösség ilyen módon is integrálódott a katolikus város társadalmába, sőt kifejezetten fontos szerepet játszottak a város társadalmi és gazdasági életében. Ott találjuk őket a város és környéke legnagyobb vállalkozásának, a Dunagőzhajózási Társaságnak és a mohács–pécsi vasútnak a tisztviselői között, evangélikus volt Rupprecht János haranggyáros, id. Madarász András, aki az első pécsi vasgyárat, majd Szontagh Mátyással közösen a város első gépgyárát alapította, de emellett gőzmalmot és fürdőt is működtetett. Fia, ifj. Madarász Endre nyomdatulajdonos volt, ő adta ki Pécs első magyar nyelvű lapját, a *Pécsi Lapokat*. Ugyancsak nyomdatulajdonos volt Taizs Mihály, és a város első könyvkereskedője, Valentin Károly is evangélikus volt. Az 1860-as, 1870-es években ráadásul az egyesületek alapításában is vezető szerepet vittek az evangélikusok, a Pécsi Dalárdát Valentin

²⁹ Jeskó Lajos: *Visszapillantás a nőegylet alapítására*. Pécsi Lapok, 1871. május 7.

³⁰ Katus: *Pécs népessége*, 54.

³¹ Móró: *Pécs népessége a török alóli felszabadulástól*, 31.

³² Vö. PEE LH presbiteri ülések 1861–1874.

Károly szervezte újjá, a Pécsi Nyomdászegylet elnöke alapításától ifj. Madarász Endre volt, aki egyben a Széchenyi Egylet elnöke és a Nemzeti Casino alelnöke volt. A Pécsi Torna és Tűzoltó Egylet szervezése körül testvére, Madarász Manó bábáskodott.³³ Ezek alapján a nőegylet szervezésében megmutatkozó evangélikus aktivitás korántsem tekinthető rendkívülinek, így felmerül, hogy Jeskó személye és elképzelései okozták a perpatvart.

A már mintegy 300 fős pécsi evangélikus gyülekezet anyaegyházzá válását 1867-ben ifj. Madarász Endre és Maléter Rudolf kezdeményezte; elhatározták egy templom és lelkészlak felépítését is. Az önálló egyházközséggé válás után hívták meg Jeskó Lajost lelkészüknek.³⁴

Jeskó a szlovák lakosságú, Veszprém vármegyei Bakonycsernyén született 1841-ben, a soproni evangélikus líceumban, majd a hallei egyetemen tanult. Komáromban volt tanító és segédlelkész, amikor megpályázta a pécsi gyülekezet lelkészi állását, s a presbitéri gyűlés a három jelölt közül egybehangzó szavazással választotta meg őt. A hivány, vagyis a lelkész kötelességeit és illetményeit rögzítő okirat szerint 800 forint évi fizetést, lakást, két öl fát és elegendő szenet, az egyházi szolgáltatásokért (keresztelés, esketés, temetés) alkalmanként 2 forint 10 krajcárt kapott. 1869. január 3-án iktatták be hivatalába. A fiatal lelkész erős kézzel látott munkához, s alig pár héttel később már el is bocsátotta az egyházfit, mivel az egy esküvő alkalmával az összegyűlt adományokat ellopta.³⁵ Intézkedett arról is, hogy az orgonista vállalja el a gyermekek énektanítását,³⁶ és az éneklés fellendítése érdekében ötven énekes könyvet kért és kapott a győri evangélikus gyülekezettől.³⁷ Február végén az öntudatos lelkész arról számolt be a presbitérium előtt, hogy bár a város által az evangélikusok számára kijelölt temetőrész megtelt, a katolikus pap nem engedte, hogy protestánst máshova temessen, pedig a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról szóló 1868. évi LIII. törvénycikk értelmében ehhez joga lett volna.³⁸

Kezdeti lendülete azonban csakhamar alábbhagyott; 1869 őszén már azt panaszoja, hogy fizetése családfenntartásra nem lenne elegendő, ezért nőülése esetére magasabb fizetést és lakást kér a gyülekezettől. A presbitérium újabb offertoriumokat adott át neki, és a tervezett lelkészlak megépüléséig havi 40 forint lakpénzt ajánlott.³⁹ Mindezek ellenére fél évvel később Jeskó bejelentette, hogy „az egyházat 1870. szeptember 1-jével elhagyni kénytelen”, de szándékától a presbiterek hosszas marasztalása után visszalépett.⁴⁰ A presbitéri ülés jegyzőkönyve semmilyen támpontot nem ad Jeskó távozási szándékának okát illetően, így nem tudni, mi húzódott meg elhatározása hátterében, s az sem tudható, milyen körülmények bírták mégis maradásra. Annyi bizonyos, hogy pár hónappal távozási szándékának bejelentése, majd visszavonása után, 1870 júliusában már a Pécsi Torna és Tűzoltó Egylet ideiglenes

³³ Csibi: *Egyházak és felekezetek*, 27.; Bezerédy: *Baranya megye testnevelés- és sporttörténete*, 23–27.; Borsy: *A pécsi nyomdászat kezdetei*, 123–124.

³⁴ Baldauf: *A pécsi ág. Hitv. Ev. Egyházközség története*, 20–21.

³⁵ PEE LH presbitéri ülések 1861–1874, 1869. január 30-i ülés.

³⁶ Uo.

³⁷ PEE LH presbitéri ülések 1861–1874, 1869. április 11-i ülés.

³⁸ PEE LH presbitéri ülések 1861–1874, 1869. április 11-i ülés. Jeskó a törvény 22 §-ára hivatkozhatott, amely egyértelműen kimondta, hogy „temetőben a különböző vallásfelekezetek tagjai vegyesen és akadálytalanul temetkezhetnek”. Az ügy az egyházközség panasza alapján a városi tanács, majd a minisztérium elé került, végül a tanács utasította a négy plébániai hivatalt, hogy ne akadályozzák az evangélikus temetéseket. Baldauf: *A pécsi ág. Hitv. Ev. Egyházközség története*, 42.

³⁹ PEE LH presbitéri ülések 1861–1874, 1869. október 25-i ülés.

⁴⁰ PEE LH presbitéri ülések 1861–1874, 1870. május 4-i ülés.

választmányában találkozunk a nevével,⁴¹ majd a pécsi nőegylet alapításába fektette energiáit. A nőegyleti titkári tisztségről való 1871. április 31-i visszalépését követően, júliusban ismét a presbitériumnál panaszkodott, hogy a paplak nedves és egészségtelen, s 260 forint lakpénzt kért, amelyből rendes lakást bérelhetne.⁴²

A lelkészi hivatalban utóda, Baldauf Gusztáv, aki az egyházközség történetét megírta, úgy emlékezett, mintha megjedt volna az evangélikus iskolaközpontokban látott és tanult szellem és a helyi valóság kiáltó ellentététől: „Az ősi soproni iskolában magába szívva a tradicionális igazi evang. egyházi szellemet, mind jobban átérzi, hogy az ő isteni hivatása ezen exponált helyen ezt az egyházi szellemet egy új kis gyülekezetben terjeszteni és megszilárdítani. Az ev. egyház hű dajkájától, a hallei egyetem teológiáján sok tudást és magas műveltséget elsajátítva, céltudatosan és végtelen nagy lelkiismeretességgel végzi magasztos hivatását. [...] Ha sok neki valami munka, veszti néha-néha csalódások miatt reményét: nem késlekedik, nem haboz, egyik úrt a másik után tölt be, egyik hiányt a másik után pótol.”⁴³ A lakással kapcsolatos panaszok és a többszöri lemondási szándék tehát azt jelezhetik, hogy Jeskó elégedetlen volt az evangélikus végvidéken elnyert lelkészi hivatalával, az egyházi énekeket nem ismerő híveivel, a helyi katolikus papok protestánsellenes érzelmeivel. Amikor a város társadalmi életében keresett magának új tevékenységi területet, ott is kudarcot vallott, a Kaufmann Józseffel kibontakozó konfliktusban talán Jeskó túlzott tenni akarása, határozottsága is szerepet játszhatott. De vajon mit akarhatott a lendületes és öntudatos evangélikus lelkész a nőegyleten keresztül elérni? Milyen eszmékért és célokért küzdött a nőegylet megszervezésével?

A nők hivatása

1871. január elején a *Pécsi Lapok*ban megjelent programadó írása szerint Jeskó az egyesületben a nők emancipációs törekvéseinek megvalósulását látta, „mely kíváncsisággal mély igazság, társadalmi életünk erkölcsi szüksége nyilvánul”. Úgy vélte, a kereszténység felszabadította a nőket, hiszen nem ismer különbséget úr és szolga, férfi és nő között, s most már „[a]z egyetemes szabadság által felkeltett érdeklődés a közügyek iránt, a szűk keretű családi tűzhelytől, melynek addig tiszta lángját ápolá, szélesebb, kihatóbb munkára felhívja a nőt, s helyet jelöl ki számára azon tényezők között, melyek a társadalmi élet alakítására, irányítására befolyást gyakorolnak”. Jeskó szerint a történelem bizonyítja, hogy a házimunka mellett az államok irányítása, a tudományok és a művészetek terén is találunk nőket, s a nők „finomabb érzéke, gyengédebb kedélye, tapintatosabb modora” előtt utat kell nyitni a közéletbe – legalábbis annak egy jól körülhatárolható területére: „irányozzuk figyelmüket ama nyomor és ínség felé, mely egyházi és polgári, társas és családi életünkben fojtó lélegzettel fennkísért; vigyük el ama gyámoly nélküli szerencsétlenekhez, kik szögletéről szögletre keresik a könnyörületet, míg nem önbűnök nélkül a börtön fogadja lakóivá s ellenségeivé képződnek a társadalomnak! Vezessük el ama kunyhókba, hol a szülei gyámság alatt a tiszta gyermekkedély elveszti első hímporát, s lassú, de biztos lélegzettel szívja be, nemesebb törekvés hiányában – az erkölcsi élet mérgét.” A közjó érdekében fellépni, a szenvedőkön, a szegény gyermekeken segíteni, ez a helyes emancipáció – zárja írását az evangélikus lelkész, aki tehát a család

⁴¹ A Torna és Tűzoltó Egylet alakuló értekezlete. *Pécsi Lapok*, 1870. július 14. Vö. Bezerédy: *Baranya megye testnevelés- és sporttörténete*, 24.

⁴² PEE LH presbitériumi ülések 1861–1874, 1871. július 15-i ülés.

⁴³ Baldauf: *A pécsi ág. Hitv. Ev. Egyházközség története*, 45–47.

és háztartás keretei közül kilépő nők érvényesülését a társadalmi jótékonyág területén tartotta elképzelhetőnek, sőt kívánatosnak.⁴⁴

Az 1860-as, 1870-es években még sokan vitatták, hogy a nőknek a családi körön kívül bármilyen feladatuk lenne, és azt is, hogy alkotó módon vehetnének részt a közügyek szervezésében.⁴⁵ Jeskó gondolatai ebből a nézőpontból meglehetősen progresszívnek hatnak, ugyanakkor tény, hogy az ezekben az évtizedekben országszerte gombamód szaporodó nőegyletek önmagukban rációfoltak a nőkkel szembeni jellemző előítéletekre.

Jeskó mellett persze mások is megszólaltak a kérdésben. A titkári pozícióért versenybe szállt – de Jeskóval szemben alulmaradt – Schneider István, belvárosi tanító is véleményt formált a nőegylet küldetéséről a *Pécsi Lapok* hasábjain. Ő amellet érvelt, hogy a nőegyletnek leányiskolát kellene felállítania. Schneider szerint a városi nőnevelés legnagyobb problémája az, hogy csupán jó háziasszonyok nevelésére törekszenek, pedig a nő feladata nemcsak a háztartás vezetése, hanem mint „anya a természet törvényeinél fogva hivatva van gyermekeit nevelni, oktatni, lelkekbe oly elveket csepegtetni, szívökben oly érzelmeket kelteni, ébresztetni, [...] hogy a haladás árját ne feltartóztatni, hanem minden nemes és észszerűnek elősegítésében közreműködni hivatva érezzék magukat”. Schneider szerint olyan anyákat kell nevelni, akik „ment minden előítélettől, képesek gyermekeiket oly nevelésben részesíteni, mely őket tetterős és szilárd jellemű emberekké idomítja; kik megkülönböztetik a jót a rossztól, lelkesednek a szép, nemes és magasztosért s készek embertársuk s ép úgy a társadalomért áldozatokat hozni”.⁴⁶ A belvárosi népiskola tanítója ezzel az írásával tulajdonképpen az 1868-ban Veres Pálné által alapított Nőképző Egylet programjához csatlakozott, amely a nőnevelés fejlesztése érdekében a képviselőházhoz is kérvényt intézett, s abban szintén a gyermeknevelés terén a nőkre háruló feladatokkal és felelősséggel érvelt.⁴⁷

A nők általános társadalmi küldetésén túl a konkrét feladatot a nőegyletet szervező asszonyok januári felhívásukban a szegény, elhagyott árva gyermekek valláskülönbség nélküli támogatásában és nevelésében jelölték meg. A *Fünfkirchner Zeitung* kapcsolódó kommentárjában – Jeskóval összhangban – azoknak a szegény gyermekeknek a támogatására szólított fel, akik minden oktatás nélkül nőnek fel, és csavargókként a társadalom terhére lesznek. A lap a legnagyobb veszélyt a családfenntartó betegségében vélte felfedezni, ami a családot a nyomorba taszítja, és a gyermekeket koldulásra kényszeríti: „Mily fájdalmas a szülőknek, hogy koldulni kényszerülnek és gyermekeiket a gazdagok ajtajai előtt látják koldulni.”⁴⁸ Ahogy láttuk, ehhez illeszkedve az alapszabályok is a szegények segítését, a betegek gyógyítását határozták meg célként.

A kérdésben egyébként nők nem nagyon szólaltak meg. Az egyetlen kivétel egy Női levél Tolnából cím alatt a *Pécsi Lapok*ban április 27-én megjelent írás, amelynek aláírója egy Pécsről elszármazott, de Szekszárdon élő „nő, kinek gyermekei és hazája egyiránt szívén fekszenek”. A levél Eötvös Károlynak egy szekszárdi előadásán inspirálódva, de részben Schneider

⁴⁴ Jeskó Lajos: *Női emantipatio*. Pécsi Lapok, 1871. január 5.

⁴⁵ Kéri: *Hölgyek napernyővel*, 42–50.

⁴⁶ S.....ch: *Nőegylet és nőnevelés – Az alakuló pécsi nőegyletnek ajánlva*. Pécsi Lapok, 1871. február 5.

⁴⁷ „A nő van hivatva, hogy mint anya a zsenge csemetének megszabja fejlődése irányát; idejekorán megvesse a szilárd jellem alapját, hogy a még fogékony lélekbe beoltsa a szépnek és jónak szeretetét, az igaz és nemes iránti lelkesedést, a magas eszmék s az emberi ész vívmányai iránti tiszteletet.” *A Nőképző Egylet kérvénye a képviselőházhoz*. Közli: Fábri – Borbíró – Szarka: *A Nő és hivatása II.*, 93. (Eredeti közlés: Fővárosi Lapok, 1869. június 16.)

⁴⁸ *Ein interkonfessioneller Frauenverein*. Fünfkirchner Zeitung, 1871. január 8.

felfogásához is kapcsolódva Fröbel-rendszerű gyermekkert létesítését javasolja a pécsi nőegyletnek: „...gyermekaink gondjainkra bízva, alakítsunk számukra kertet, melyben ők lesznek a virágok. A korán megkedveltetett munka, a társas együttlét, mely őket már zsengekorukban egyesíti a jó cselekvés és alkotásban, a józan egyenlőség magvát hintendik fogékony szívökbe, és oly törzsekké fejlesztendik, melyek az önértzet alapján az élet viharától meghajtva bár, de törve nem, fogják helyüket megállni.”⁴⁹

1871 júliusában Bolgár Kálmán, a *Pécsi Lapok* szerkesztője a nőegylet féléves tevékenységére visszatekintve vont mérleget az addig eltelt időszakról. Úgy vélekedett, hogy az új egyesület nem vonhatta működési körébe „sem a nőnevelést, sem az árvaházat, pedig a nőegylet fogalmába nálunk [ez] már beleértetik, mert Magyarország ily intézetekkel nem bírván, természetes, hogy az egyleteknek e két ügyet programjukba akár használt, akár nem, be kellett vonni”. Bolgár szerint a Pécsi Nőegylet anyagi gyengesége nem teszi lehetővé, hogy árvaházat vagy nőiskolát létesítsen, de segítséget nyújthat a meglévő intézetek fenntartásában. Schneiderhez csatlakozva úgy vélte, a pécsi katolikus püspökkel együttműködve vegyenek részt a leányiskolák munkájának ellenőrzésében, illetve a nőnevelés felvilágosult irányának terjesztésében, továbbá vállaljanak szerepet az árva gyermekek magán házaknál történő elhelyezésében, díjtalan taníttatásában, táplálásában és – ha a megfelelő kort elérték – „elis-mert becsületességű mesterhez” juttatásukban.⁵⁰ Schneider István az utóbbi gondolatot folytatva egy újabb cikkben azt javasolta, hogy a nőegylet a városi árvaház, a Rudolphinum fenntartását támogassa: szervezzen gyűjtéseket az árvák számára, gondoskodjon elhelyezésükről, miután az árvaházból kikerülnek, és kövesse nyomon további sorsukat.⁵¹

A nőegylet, illetve a nők hivatása tehát – bár a hangsúlyok némileg eltérőek – a helyi nyilvánosságban nem képezte vita tárgyát, a javaslatok csak abban tértek el, hogy a jótékony-ság mely területeire koncentrálják az egyesületi energiákat, és ez alapján el kell vetnünk a feltételezést, hogy Jeskó kudarcát az egyesület céljával kapcsolatos nézetei okozták.

Volt azonban, ahogy láttuk, egy szervezeti kérdéseket érintő különbség az alapszabályokat szövegező Jeskó és a másik alapító, Kaufmann József felfogása között. Az utóbbi az eszéki nőegylet mintájára férfiakból álló tanácsadó testületet szeretett volna felállítani. A tanácsadó testületet vagy akár a szakkérdésekkel foglalkozó egyesületi bizottságok vegyes összetételének a lehetőségét a nőmozgalom korabeli folyóirata sem tartotta ördögtől való megoldás-nak.⁵² Mert ha közmegegyezés volt is abban, hogy a jótékony-ság az a terület, amelynek gyakorlásához kifejezetten a nőkre jellemző tulajdonságok (gondoskodás, empátia, gyöngédség stb.) szükségesek, korántsem volt egyértelmű, hogy a nők e tevékenységük során milyen ön-állóságot élvezhetnek, illetve mennyiben szükséges gyámkodni felettük. Ha Jeskó program-adó írásának szellemiségéből indulunk ki, amely szerint az egyetemes szabadságból következik, hogy a nők is irányíthatnak, sőt a történelmi példák alapján erre alkalmasak is, akkor valószínűsíthetjük, hogy Kaufmann és Jeskó vitája nem tisztán szervezeti, hanem részben elvi kérdések körül is folyt. Kaufmann elképzelését az alakuló közgyűlés leszavazta ugyan, de a *Fünfkichner Zeitung* állítása szerint ez nem fejezte ki a valódi többség akaratát. S állítólag ez a „többség” egyéb szervezeti és elvi kérdésekben is változást követelt a Jeskó által fogalmazott és az alakuló közgyűlésen el is fogadott alapszabályokhoz képest – gondoljunk csak

⁴⁹ *Női levél Tolnából*. Pécsi Lapok, 1871. április 27.

⁵⁰ Bolgár Kálmán: *Nőegyletünkről*, Pécsi Lapok, 1871. július 16.

⁵¹ S....ch: *A pécsi „Rudolphinum” című árva- és lelencintézetéről I. (Nőegyletünknek ajánlva)*. Pécsi Lapok, 1871. július 23.

⁵² *A pécsi jótékony nőegylet....* Nők Lapja, 1871. február 22. 4.

a katolikus püspök védnökségének kérdésére, amelyet az evangélikus lelkész határozottan elutasított!

Eszerint viszont Kaufmann és Jeskó konfliktusa, amelyben a sajtóban megjelent nyílt levelek szerint mindkét fél személyében is sértve érezte magát, nem két férfi vitája volt, hanem az egyesületen belüli eltérő elképzelések ütközése. A szemben álló csoportokat az újságok sajtóbeszámolóí meg is határozzák, igaz, kissé homályosan. A sajtó több alkalommal az egyesületben eluralkodott arisztokrata szellemről, majd másutt a Jeskó mögött álló „kisebbség” és az alapszabályok megváltoztatását akaró, Kaufmannal kapcsolatba hozható „többség” konfliktusáról beszélt. E törésvonalak mentén rendeződtek a helyi újságok is, a *Pécsi Lapok* egyértelműen Jeskó mögé állt be, a német lap pedig Kaufmann és a „többség” szócsöveként működött. De vajon pontosan milyen csoportokat kell értenünk az arisztokrata kisebbség és a többség bizonytalannak tűnő megnevezései mögött?

Társadalmi törésvonalak

Január 22-én a *Pécsi Lapok* beszámolója szerint a városban „Éljen a polgárság!” feliratú falragaszok szólítottak fel arra, hogy a nőegylet élére ne „ügyvédnet”, hanem polgárasszonyt válasszanak.⁵³ Egy héttel később az alakuló közgyűlés napján a *Fünfkirchner Zeitung* fel is hangosította a követelést, amikor megírta, hogy a nőegyleten belül sokan ellenzik egy ügyvédfeselés (Advokatin) elnökké választását.⁵⁴

A helyi lapok már január közepén közölték az egyesület vezető tisztségeire esélyes asszonyok neveit. A *Fünfkirchner Zeitung* szerint Danitz Mária, Ocskay Mária, Madarász Ilka, Ráth Terézia, Schulhof Róza, Szontagh Hermína a lehetséges jelölt.⁵⁵ Valamennyien megbecsült pécsi családok tagjai voltak: Danitz Antal ügyvéd, uradalmi ügyész, a kiegyezés után a Baranya vármegyei közgyűlés tagja, később a pécsi törvényhatósági bizottság virilis tagja, a Pécsi Kölsönös Segélyező Egylet titkára, Ocskay Antal pécsi közigazgató, 1867-től megyei másodalispán, majd utóbb megyei törvényszéki elnök volt. Madarász Ilka férje a már megismert ifj. Madarász Endre, akinek testvére, Madarász Hermína Szontagh Mátyás felesége volt. Ráth Mátyás fakereskedő, Schulhof Adolf pedig orvos volt, felesége, Schulhof Róza az 1869-ben alakult Pécsi Izraelita Nőegyletben tevékenykedett.⁵⁶ A felsoroltak közül azonban Danitz Mária és Ocskay Mária – mindketten ügyvédfeségek – végül nem szerepeltek jelöltként az alakuló közgyűlésen, ami alapján feltételezhetjük, hogy ellenük irányult a többség ellenálása.

Az ügyvédekkel kapcsolatos konkrét ellenérzésekre talán a pécsi társadalom sajátosságai adhatnak választ. A jogi végzettséggel rendelkezők ugyanis a dualizmus kori helyi közéletben belül jól elkülöníthető csoportot alkottak. A jogászok helyi társadalmát a sokszínűség ellenére – hiszen egy részük önálló tevékenységet folytatott, más részük az állami és a helyi igazgatásban vagy magánvállalatoknál dolgozott – erős összetartás jellemezte, ami egyesületi szerveződésükben is kifejezésre jutott. A Pécs dualizmus kori társadalomrajzát

⁵³ Korteszkezés. Pécsi Lapok, 1871. január 22.; *Minő szokatlan mozgalom*. Pécsi Lapok, 1871. január 26.

⁵⁴ *Vorstandswahl des Frauenvereins*. Fünfkirchner Zeitung, 1871. január 29.

⁵⁵ *Unser Frauenverein prosperiert*. Fünfkirchner Zeitung, 1871. január 15.

⁵⁶ A nőegyleti tagok társadalmi hátterének felderítésében online adatbázisok voltak a segítségünkre. A férjek kilétének megállapításához a pécsi házassági anyakönyveket (<https://www.familysearch.org>) és Madas József pécsi háztulajdonosokra vonatkozó köteteit (<https://mnytud.arts.unideb.hu/madas/>) használtuk. A férjek 1870 körüli társadalmi tevékenységére vonatkozó adatokat a korabeli sajtóból gyűjtöttük ki (<https://adt.arcanum.com/>). (Utolsó letöltés: 2024. június 14.)

legújabb megíró Kaposi Zoltán szerint a város társadalmi és kulturális hagyományaiban gyökerező jogászkultúra „hátterét a németes gondolkodásmód, a patríciusszellem mellett a helyi oktatási rendszer adta”.⁵⁷ Nem kizárt tehát, hogy ez az öntudatos és szervezett jogászréteg került szembe a bizonyos többséggel.

A *Fünfkirchner Zeitung* mellett a *Pécsi Lapok* is közölte a tisztviselői posztok várományosait, és ezen a listán a fentiek mellett Jeszenszky Ilona, az alispán felesége, Perczel Hermina, a főispán felesége és Országh Teréz, akinek férje, dezséri Országh Lajos a baranyai Kisteleken volt birtokos, is helyet kaptak.⁵⁸ Akárcsak Danitz és Ocskay, ők sem voltak valódi esélyesek, az alakuló közgyűlésen egyedül Jeszenszky Ilona kapott szerepet, de ő is csak levezető elnökként.⁵⁹

A javaslatba hozott, de a választásból kiszorult nők közötti további kapcsolatokra vet fényt, ha megvizsgáljuk, kik voltak azok, akik Jeskóval és Szontagh Herminával együtt távoztak a választmányból. Ilyen volt az elnöki tisztségről három szavazattal lemaradt és Jeskó mellett is nyíltan kiálló Cseh Mária, aki a somberek Sauska családban született, férje, szentkatolnai Cseh Antal pedig a Bács vármegyei Novoszelón volt birtokos, a már említett Jeszenszky Ilona és Ocskay Mária, az Országh család két tagja, Országh Lujza, dezséri Országh József ügyvéd felesége és a már megismert Országh Teréz, továbbá az evangélikus Bock Lajos vasúti üzletvezető felesége, Sarolta, Reök Júlia, Reök Lajos uradalmi ügyésznek, az evangélikus egyház korábbi felügyelőjének a felesége, Bánffay Auguszt, a Deák-párt pécsi vezetőjének és a *Pécsi Lapok* tulajdonosának, a nevét már 1846-ban magyarosító Bánffay Simon ügyvédnek, vármegyei főügyésznek, későbbi közjegyzőnek a felesége, Hiller Gábor ügyvéd, 1873-tól városi virilis felesége, továbbá Krasznay Mária, Krasznay Mihály ügyvéd felesége és Forray Mária, Forray Iván pécsi járási főszolgabíró felesége. Hozzátehetjük, ugyanezek a nők az elsők között csatlakoztak az egyesületi kezdeményezéshez.⁶⁰

A jelölésből kiszorult és a választmányi tagságról lemondott asszonyok között tehát mutatkozik átfedés, ami azt erősíti, hogy az egyesületen belüli törésvonalak viszonylag statikusak voltak. A többi távozóval együtt nemesi származású földbirtokosok, a vármegyével és az uradalmakkal kapcsolatban álló ügyvédek adják ennek a csoportnak a meghatározó jellegét, amelynek a tagjai egyházi, egyesületi, üzleti és családi szálakon is összefonódtak. Az evangélikus családok kétségtelenül a csoport egyik bázisának számítottak – itt kell utalnunk arra, hogy Jeszenszky Ilona veje, Nádasy István földbirtokos 1876-ban vette át az evangélikus egyház felügyelői tisztét –, de a Nemzeti Casino is összekötötte a csoport tagjait, hiszen annak elnöke 1871-től Jeszenszky Ferenc, alelnöke ifj. Madarász Endre, igazgatója Krasznay Mihály volt.⁶¹ E csoport befolyása, a helyi nyilvánosságban játszott szerepe szempontjából is figyelemre méltó, hogy ifj. Madarász Endre nyomdájában készült Bánffay Simon lapja, a Jeskót támogató *Pécsi Lapok*. És mindezek mellett feltűnő az is, hogy többük – Bánffay Simon,

⁵⁷ Kaposi: *Népesség és társadalom Pécsen*, 207–210.

⁵⁸ *Az alakítandó nőegyletnél*. *Pécsi Lapok*, 1871. január 15.

⁵⁹ Az elnöki tisztségért folyó versenyben Cseh Kövér Anna 58, Cseh Sauska Mária 55, Madarász Ilka 6, Koronay Ludovica 4 szavazatot kapott. Az alelnök választása során Ráth Teréziára 54, Erreth Teréziára 45, Krasznay Máriára 14, Madarász Ilkára 15 szavazat érkezett. A pénztárnok választását Szontagh Hermina 87 szavazattal nyerte meg, Reinfeld Sándorné 18, Vész Mária 15, Schulhof Róza 6 és Krasznay Mária 2 szavazatot kapott. *Zum Frauenverein*. *Fünfkirchner Zeitung*, 1871. február 1.

⁶⁰ *Az alakítandó nőegyletnek*. *Pécsi Lapok*, 1871. január 5.

⁶¹ *A nemzeti casino tisztújító közgyűlése*. *Pécsi Lapok*, 1871. január 12.

Danitz Antal, Hiller Gábor, ifj. Madarász Endre, Ország József – kormányzati tisztviselőként, illetve a honvédség állományában aktív szerepet vállaltak a szabadságharcban.⁶²

A választás előtt a *Fünfkirchner Zeitung* annak a kívánságának adott hangot, hogy a nőegylet valódi polgári egyesület legyen, törekvéseiben és tevékenységében is polgári maradjon, és tartsa távol magát az arisztokrata, kékvérű szellemet. Ugyanakkor kijelentette, hogy rangra és társadalmi állásra tekintet nélkül a város minden lakóját polgárnak tekinti, ezért azt tartaná helyesnek, ha minden társadalmi csoport képviseltetné magát az egyesületben.⁶³ Az írás tehát azt sejteti, hogy a tisztviselők megválasztása ügyében két társadalmi csoport, polgárság és nemesség szembenállása jelent meg. Mindaz, amit a „kisebbségről” fentebb elmondtunk, alátámasztja, hogy az ellenállás a vármegyei tisztviselőkkel és ügyvédekkel kiegészült birtokos nemesség szerepvállalásával szemben bontakozott ki. Vagyis nem a város társadalomtörténetéből ismert jogásztársadalommal való szembenállásról van szó, a törésvonalak a kiegyezés utáni években még máshol húzódtak. Nem elképzelhetetlen, hogy a nőegylet körüli nézeteltérésekben, többség és kisebbség ellentétében a dualizmus kori társadalom azon kettéosztottsága került felszínre, amely leglátványosabban a különböző kaszinók tagságának összetételében mutatkozott meg. A legtöbb városban egymás mellett működött úri és kereskedő kaszinó; az előbbibe a nemesi-köztisztviselői réteg, az utóbbiba az iparos- és kereskedőréteg járt.⁶⁴ Ennek a különállásnak Pécsen megvoltak a reformkori előzményei is, hiszen a nemesi jellegű Nemzeti Casino 1838-ban éppen a Polgári Casino két évvel korábbi megszervezésére adott válasz volt.⁶⁵ Ideje tehát megvizsgálnunk, hogy mit tudunk a „többségről”.

A Jeskóval szemben felálló ellentábor központi figurája az eddigiek alapján egyértelműen Kaufmann József volt. Kaufmann 1813-ban született, és feleségével, Hoher Eleonórával – és Mária nevű lányával – együtt az 1840-es évek második felében Prágából vándorolt be Pécsre, ahol a szabadságharc előtt nyitotta meg aranyműves műhelyét. A társadalmi életben is aktív szerepet játszott, a nőegylet nem az első egyesület volt, amely neki köszönhette születését. Tagja volt ugyanis a Pécsi Dalárdának, de mivel annak fegyelmét nem bírta, néhány társával *Vaddalárda* néven kezdték összejárni, vendéglői fellépéseiken szatirikus, vidám dalokat énekeltek. 1867-ben aztán a bohém társaság Pécsi Dalkör néven egyesületté alakult, a Pécsi Dalárda vetélytársává lépett elő, és rendszeres előadásokat és jótékonyági eseteket tartott.⁶⁶ 1870 szilveszterén, ahogy láttuk, egy ilyen jótékony estély szünetében került sor a nőegylet alapítására. A Pécsi Dalkört létrehozó, illetve az egyesületet támogató baráti kör tagjai között több Csehországból bevándorolt iparost találunk. Ilyen volt Friedrich Vince kárpitos, aki a dalkör rendezvényeinek díszítését készítette, és Dömel Ferdinánd szobafestő. Ők mind katolikusok voltak, ahogy a dalkör körül feltűnő többi iparosmester, Herbert Ferenc molnár, Merk Ferenc szabó, Edhoffer Ferenc asztalos, Clement János cégfestő és Keimberg Vilmos aranyműves is.⁶⁷ Kaufmann iparos köre is az elsők között csatlakozott az

⁶² Vö. Romváry: *Pécs Lexikon*, I. 70.; Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok*, I., 202., II. 53., 422–423., 611.

⁶³ *Vorstandswahl des Frauenvereins*. *Fünfkirchner Zeitung*, 1871. január 29.

⁶⁴ Kövér: *A struktúra és tengelyei*, 100. Kövér Nagykörsőről említ példát, ahol a Városi Kaszinó volt az úri kaszinó, ahova a köztisztviselő-értelmiségi, katonatiszti társaság járt, míg a Polgári Kaszinót látogatták a gazdasági felső csoport tagjai.

⁶⁵ Bezerédy: *Adatok Pécs első kaszinóházának építéséhez*, 483.; Glósz: *Hainer Ignác*, 34–36.

⁶⁶ Krónikás: *A pécsi egyesületek keletkezése. A Pécsi Jótékony Nőegylet*. Pécsi Közlöny, 1908. június 3.

⁶⁷ A „Pécsi Dalkör” tisztválasztó közgyűlése. *Kalauz*, IV/3. 49.

egyesülethez, a *Pécsi Lapok* már január 5-én nyugtázta Dömel Erzsébet, Keimberg Vilmos, Herbert Mária és Merk Mária kötelezettségvállalásait.⁶⁸ A nőegylet szervezésében az első pilanattól részt vett Merk Mária és Vész Mária, Vész Albert reáliskolai tanár férje és Kaufmann József lánya, aki anyjával, Kaufmann Eleonórával és Merk Máriával együtt már az ideiglenes választmányba is bekerült. A választmány áprilisi kiegészítésekor Friedrich Antóniát, Dömel Erzsébetet és Herbert Máriát is beválasztották a testületbe. Ez az iparoscsaládokból álló csoport lehetett tehát Kaufmann szűkebb támogatói köre – ahogy láttuk, Vész Mária nyilvánosan is felszólalt a püspök védnöksége mellett az erről szóló közgyűlési vitán.

Érdemes azonban kibővíteni a vizsgálatot, hiszen a Kaufmannál a közgyűlés után tisztelgő látogatást tett asszonyok nem a fenti körből kerültek ki. Cseh Kövér Anna elnök, Ráth Terézia alelnök, továbbá Erreth Terézia, Rupprecht Katalin, Poszlavszky Anna és Trenschnier Róza, az ideiglenes választmány tagjai kereskedők és gyárosok feleségei voltak. Rajtuk kívül mindazok, akik a „szakadás” után is megtartották választmányi pozíciójukat, feltételezhetően ugyancsak Kaufmannhoz álltak közelebb.

Az 1871. évi egyesületi beszámoló választmányi névsorában, amely az 1871-es év végi állapotokat tükrözi, 42 nő szerepel. Döntő többségük, majdnem 90%-uk katolikus, öten az izraelita felekezethez tartoztak. A férfiek foglalkozását tekintve tizennyolcan iparosok, tizenhárman kereskedők. Az utóbbiak között a város legnagyobb kereskedőit – többségük 1873-tól virilis – találjuk: Blauhorn Antalt, Czvetkovits Ferencet, Kovacsics Károlyt, Obermayer Józsefet, Ratkovics Józsefet, Schapringer Joachimot és Zsolnay Vilmost, akik részben egymással is rokonságban álltak. A többiek között van két orvos, tanár, énekes, lapszerkesztő, pénzügyi tisztviselő, nyugalmazott katonatiszt és három ügyvéd, de jellemzőnek látszik, hogy közülük többen – Pázsitzky Ede, Koharits Károly, Likl János, Wachauer Károly – régi pécsi iparos- és kereskedőcsaládokba házasodtak. A választmány meghatározó és végül győztes „többségét” tehát nagyrészt katolikus és erős helyi beágyazottságú iparos- és kereskedőfelesek alkották.

Érdemes azonban egy finom különbségre felhívni a figyelmet. Kaufmann a nála tisztelgő asszonyokat úrnőknek nevezi, önmagát pedig – velük szembeállítva – polgárnak. Ez az önmeghatározása alátámaszthatja azt is, hogy ő állt az „Éljen a polgárság” feliratú falragaszok mögött, de ezt biztosan nem tudjuk. Azt azonban igen, hogy Kaufmann rangkülönbséget érzett önmaga és a küldöttség tagjai, gyárosok és kereskedők feleségei között. Arról a megkülönböztetésről lehet itt szó, amit a korabeli megszólítások rendszere is tükrözött: a kereskedőknek, gyárosoknak a „tekintetes úr”, a kézműveseknek a „tisztelt úr” megszólítás járt.⁶⁹ Az egyletalapítás körül kibontakozó konfliktusban azonban minden jel szerint ezek a kereskedő- és gyárosfelesek közelebb érezték magukhoz Kaufmann felfogását, mint Jeskó Lajosét. Meg kell azonban jegyezni, hogy ugyanazoknak az asszonyoknak a férjei közül, akik a küldöttség tagjai voltak, Ráth Mátyás és Erreth Antal a Nemzeti Casino 1871. évi választmányában együtt ült Bánffay Simonnal és Danitz Antallal, akiknek feleségei a nőegyleti konfliktusban a szembenálló csoportokhoz tartoztak. Az iparos- és kereskedőfelesek „szövetsége” a nőegyleten belül tehát inkább átmeneti lehetett, s nem feltétlenül vezethető le a helyi társadalom korabeli kapcsolatrendszeréből.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a nőegyletben egymással szembekerült két csoport társadalmi karaktere jelentősen eltért, és a katolikus püspök védnöksége, illetve az egyesületi felügyelőbizottság mellett kiálló „polgári többséggel” a nemesi-ügyvédi „arisztokrata

⁶⁸ Az alakítandó nőegyletnek. Pécsi Lapok, 1871. január 5.

⁶⁹ Riedl: *Ungarischer Geschäftsstyl*, 7. Vö. Kövér: *A struktúra és tengelyei*, 98.

kisebbség” került szembe. Volt azonban még egy kérdés, amely hozzájárulhatott az indulatok fokozódásához, és amely tovább árnyalja a szembenálló csoportok jellemzését.

Magyar szellem

A *Pécsi Lapok* a Jeskó távozása után titkárrá választott Likl Jánostól azt várta, hogy „fenntartja a magyar szellemet, mely Jeskó Lajos úrnak kárhozátára volt”.⁷⁰ Ebből arra kell következtetnünk, hogy a konfliktusban a nemzetiség kérdése is szerepet játszott. Tény, hogy, bár az alakuló közgyűlés két nyelven zajlott – a későbbi ellentéteket is előrevetítve Jeskó magyarul, Kaufmann németül beszélt –, az alapszabályok a magyart tették az egyesület hivatalos nyelvévé. Mindezzel szemben, mint láttuk, a *Fünfkirchner Zeitung* áprilisban a kétnyelvűséget, a német és a magyar nyelv egyenértékű használatát és az alapszabályok ennek megfelelő megváltoztatását tartotta volna szükségesnek, ami nem volt egészen indokolatlan követelés, hiszen a városban a kiegyezés után alakult egyesületek többségét a kétnyelvűség jellemezte.⁷¹

Bár az 1869. évi népszámlálás nem kérdezett rá sem az anyanyelvre, sem a nemzetiségre, 1850-ből és 1880-ból rendelkezünk ilyen adatokkal. A század közepén Pécs népességének 44,5%-a volt magyar, 34,4%-a délszláv és 21,1%-a német. Három évtizeddel később a lakosság háromnegyede vallotta magát magyarnak, a délszlávok lényegében eltűntek, és 18,4% volt a németek aránya, miközben a magukat magyarnak vallók fele beszélt németül. Az utóbbi népszámlálás szerint a német anyanyelvűek a belvárosban, a budai és a siklói külvárosban éltek jelentős számban – azokon a területeken, ahol a kereskedések és az ipar tömörült. A németek arányának enyhe csökkenése három évtized alatt arra utal, hogy a városban erős német nyelvű közösség élt, amely a környező sváb falvakból, sőt a Lajtántúlról is utánpótlást kapott, így asszimilációja viszonylag lassan haladt.⁷²

Lenkei Lajos idézi fel visszaemlékezéseiben, hogy Brnóból áttelepült apja a kiegyezés után azért volt kénytelen felhagyni a franciatanítással, mert nem beszélt elég jól magyarul, így magyar tannyelvű iskolába nem vették fel.⁷³ Lenkei apja pedig nem más, mint történetünk egyik szereplője, Gutmann Joachim, aki, miután tanári pályáját feladni kényszerült, annak az 1870-ben indult *Fünfkirchner Zeitung*-nak a munkatársa, majd szerkesztője lett, amely a kétnyelvűség bevezetését szorgalmazta a nőegyletben.

De nemcsak a Lajtántúlról érkező bevándorlóknak okozott nehézséget a magyar nyelv elsajátítása. A városi családoknak a nyilvános társadalmi terekből, az üzleti életből nagyrészt kiszorított, a háztartás vezetésére és a gyermekek nevelésére korlátozott nőtagjai a helyi nyelvek közül általában csak egyet, anyanyelvüket beszélhették jól. Legalábbis ezt mutatja Dietrich Ignác ügyvéd, országgyűlési képviselő és felesége példája, akiknek magánéletébe a szentszéki bíróság előtt lefolytatott válóperük enged betekintést.⁷⁴ Dietrich apja a Baranya vármegyei Drávafokon, az Országgh-birtokon uradalmi tisztviselő volt. Fia Pécssett végezte az akkor már magyar tanítású nyelvű ciszterci gimnáziumot, a püspöki líceumot, majd a pesti egyetemen szerzett ügyvédi képesítést. A kiegyezést követően a szélbalhoz csatlakozott, és 1869–1872 között a pécsváradi kerület országgyűlési képviselője volt. 1859-ben vette

⁷⁰ A nőegylet titkárt fogott. *Pécsi Lapok*, 1871. május 7.

⁷¹ *Frauenvereinsangelegenheiten*. *Fünfkirchner Zeitung*, 1871. április 16. Az egyesületek kétnyelvűségére: Márfi: *Pécs Szabad Királyi város dualizmus kori egyesületeinek vizsgálata*, 135.

⁷² Katus: *Pécs népesége*, 52–54.

⁷³ Lenkei: *Negyven év*, 6.

⁷⁴ PEL I.1.a.1. 1875/1630.

feleségül Kaltnecker Rókus kéményseprőmester és Rihmer Anna leányát, Ágnest. Apósa keresztneve egyértelműen a család németiségére utal, s Dietrich feleségének minden jel szerint német volt az anyanyelve. Az 1874-ben indított válóper során a bíróság előtt németül beszélt, nevét németes alakban írta alá, s ahogy az Dietrichnek a bírósághoz írt ellenkeresetéből kiderül, odahaza – legalábbis, ha dühös volt – férjével is németül beszélt. A származását, neveltetését, kultúráját tekintve is magyar Dietrichnek a pécsi iparoscsaládból származó felesége tehát nem tudott vagy nem tudott jól magyarul. A belvárosi, budai és siklósi külvárosi iparos- és kereskedőcsaládok egy részében minden bizonnyal hasonló helyzet volt jellemző.

A nőegylet szervezése során egymással szembekerült két csoport tehát a mindennapokban használt nyelvében is eltérhetett: a nemesi-tisztviselő feleségek képviselték a „magyar szellemet”, az iparos- és kereskedőcsaládok – illetve különösen az egylet tagságát adó nők – pedig nagyrészt német anyanyelvűek voltak, akik szerették volna elérni, hogy az egyesületen belül is hivatalos nyelv legyen a német.

Amíg a nyelvi különbségek elég egyértelműnek látszanak a két csoport között, felekezeti szempontból a helyzet nem ilyen egyszerű. A választmányban 1871 végén egyetlen evangélikus sem volt, vagyis ők mind demonstratívan kiléptek. Ugyanakkor Jeskó támogatói között nemcsak evangélikusok voltak, sőt, többségük – például Bánffay Auguszt, Ország Teréz, Ország Lujza, Ocskay Mária, Krasznay Mária – ugyanúgy katolikus volt, mint azok, akikkel szembehelyezkedtek. Nem felekezetek közötti ellentétéről lehetett szó tehát, hanem a felekezeti semlegesség következetes és szigorú képviselői, illetve a semlegességet a tagság és a segélyezettek vonatkozásában elfogadó és érvényesítő, de a katolikus püspökségnek a város életében – és nem utolsósorban a jótékonykodás terén – játszott szerepét és súlyát, sőt a püspökségnek való szellemi alárendeltséget elismerő egyesületi tagok felfogása közti különbségről.

Ha ehhez hozzávesszük, hogy a „kisebbség” az egylet vezetésében nagyobb szabadságot adott volna a nőknek, míg a „többség”, amelyet az iparos- és kereskedőcsaládokkal azonosítottunk, helyeselte volna, ha férfiak határozottabban belefolytak az egyesület ügyeibe és segítik tevékenységét, talán nem túlzó a feltételezés, hogy a *Pécsi Lapok* által emlegetett magyar szellem nem egyszerűen magyar nyelvűséget jelentett, hanem a nemzeti liberális program implicit megvalósítását a nőegyleten belül: polgárosodást, szekularizációt és magyarosodást.

A konfliktus rekonstrukciója

Mi történt tehát Pécsen a nőegylet alapítása körül? A nőegylet alapításának gondolata kétségkívül Kaufmann Józseftől származott, aki a Pécsi Dalkör tagjaival „az alaptótkét” is összeadta, de a tényleges megalakulásnak Jeskó Lajos fellépése adott lendületet, aki az alapszabályok elkészítésével szabályozott pályára állította a kezdeményezést. A tagok toborzását párhuzamosan kezdték meg saját társadalmi köreikben a Kaufmann köréhez tartozó családok nőtagjai, Vész Mária és Merk Mária és a Jeskóval kapcsolatban álló Madarász Ilka, és ezzel meg is ágyaztak a későbbi ellentéteknek. A nőegylet ügyét különböző társadalmi csoportok és eltérő elveket képviselő „alapító atyák” egyszerre érezték a sajátjuknak.

A csatlakozók többségét kitevő városi iparos- és kereskedőfeleségek – akik között a kezdeményező Kaufmann József és a Pécsi Dalkör körül feltűnő iparoscsaládok nőtagjai lehetnek a hangadók – az alakuló közgyűlésen még érvényesíthették akaratukat. A magyar nyelvű *Pécsi Lapok* által javaslatba hozott birtokos nemescsaládok képviselői helyett az elnöki pozíció Cseh Kővér Annának jutott, akinek neve korábban fel se merült, de akinek férje az önkényuralom alatt baranyai megyefőnökként pécsi díszpolgári címet kapott, éppen ezért nem

sorolható a nemzeti mozgalom képviselői közé. Megválasztása egyfajta kompromisszumnak tekinthető az egymással vetélkedő csoportok között. Az ideiglenes választmányra leadott, az egyesület taglétszámához viszonyítva alacsony számú szavazat azonban nagyszámú nemesi-ügyvédi családot, a városi magyar elit tagjait juttatta a testületbe, ami utólag a tagság többségét kitevő városi iparos- és kereskedőcsaládok ellenkezését váltotta ki.

Nem kizárt – Jeskó utal erre –, hogy Kaufmann fűtötte az indulatokat, amikor úgy érzékelte, rossz irányba fordultak az egyesület ügyei, de lehet, hogy csak a meglévő feszültségekre támaszkodva indított harcot, hogy visszaszerezze az egyesület feletti befolyását. A rendelkezésre álló források alapján erre a kérdésre nem tudunk egyértelmű feleletet adni. Akárki indította is el a lavinát, az bizonyos, hogy azt létező előítéletek és félelmek mozgatták tovább. Az egyesületi tőke teljes felszabadításának, a nőkből álló egyesület férfiak által történő felügyeletének, a katolikus püspökhöz való viszonyinak és a német nyelv szerepének kérdései osztották meg a tagságot, ami mögött a liberális magyar érzelmű nemesi-tisztviselői városi elit, vállalkozók, földbirtokosok, ügyvédek és a konzervatívabb, német nyelvű és kultúrájú katolikus és a mögöttük felsorakozó zsidó polgárság, nagyrészt iparosok és kereskedők kulturális különbségei álltak, amely különbségek a nők esetében valószínűleg jellemzőbbek, erősebbek voltak, mint a férfiak, a férfiak esetében. Megoldást a konfliktusban Jeskó és az „ügyvédfelések” kivonulása hozott, amivel az egyesületet átengedték a régi városi polgárságnak.

„A zászló kibontva, ám siessetek eléje rang és valláskülönbség nélkül, előkelők és alacsonyok, gazdagok és szegények, az előítélet vészes határait rontsátok le, a személyes érdekeket némítsátok el, itt mindnyájatoknak ereje a közcélra fordíttassék” – írta Jeskó 1871 januárjában az egyesület létrehozására buzdítva a város asszonyait. Négy hónappal később azonban már kénytelen volt belátni, hogy az előítéletek lebontása korántsem egyszerű feladat: „Mi könnyebb, mint tüzet vetni a száraz avarba, a vallás, nyelv és polgári érzelmek bábeli zűrzavarát előidézni s az együletet humanitárius céljaiban veszélyeztetni...” Egy 1870 novemberében a nőegyletek alapítását szorgalmazó, a *Családi Kör*ben megjelent cikk szerzője szerint „[a] nőegyleteknek az emberbaráti célok előmozdításán kívül azon üdvös hatása is van a társadalmi életre, hogy azon válaszfalakat, melyek még most is rang szerint osztályozzák az embereket (s mely leginkább a nők között létezik) lassanként ledöntik; a közös érdek, a közös törekvés közelebb hozza a szíveket egymáshoz; alkalmat nyújt meggyőződni, hogy az embert csak saját becse teszi nemessé”.⁷⁵ A társadalmi erők egyesítésének gondolata a pécsi sajtóban is többször visszaköszött, úgy tűnik azonban, a helyi asszonyok kezdetben ezt nem értették meg. A Kaufmann és Jeskó között a szervezés kapcsán kialakult nézeteltérések mentén a felszínre törtek az egymást átfedő felekezeti, társadalmi, nyelvi és kulturális különbségek. Bolgár Kálmán, a *Pécsi Lapok* szerkesztője szerint az egyesületen belüli viharokat csupán „társadalmi álfogalmak vagy akaratunkon kívül eső balhiedelemből fakadt akadályok” idézték elő.⁷⁶ Ezzel a megállapítással egyetérthetünk még akkor is, ha ezek az álfogalmak és balhiedelmek éppenséggel igencsak valóságosak voltak, és híven tükrözték a korabeli pécsi társadalmon belüli, bár eltűnőben lévő kulturális törésvonalakat.

A következő hónapok és évek eseményei közvetve azt mutatják, hogy valamilyen kompromisszum mentén stabilizálódott az egyesület működése. 1871 júliusában, az új titkár és pénztárnok megválasztása után megkezdték a segélyezést, majd megindult a közhasznú intézmények felállításának tervezése, aminek eredményeként 1877-ben női munkaiskolát,

⁷⁵ Lengyel Dánielné: *A nőegyletek befolyása a társadalmi életre*. Közli: Fábri – Borbíró – Szarka: *A nő és hivatása*, 288–289. (Eredeti megjelenés: *Családi Kör*, 1870. november 13.)

⁷⁶ Bolgár Kálmán: *Nőegyletünkéről*. *Pécsi Lapok*, 1871. július 16.

1879-ben gyermekkertet létesítettek. A nyelvi kérdés nem merült fel többé. A Kaufmann által javasolt felügyelőbizottság ugyan alapszabályi szinten nem valósult meg, de az egyesület tevékenységébe a későbbiekben férfiakat is bevontak. Rögtön az új pénztárnok hivatalba lépését követően négy szakavatott férfit kértek fel a számadások megvizsgálására. Utóbb a közgyűlés által kiküldött bizottságokba is meghívtak köztisztviselőként álló vagy szakértő férfiakat, és férfiak – pártoló tagként – a közgyűlés munkájában is részt vettek, ahol aktív szerepet vitt például Perczel Miklós főispán, a nőegylet védnöke is. Az eseti és szakbizottságokba katolikus papokat is meghívtak, ezzel a katolikus egyház is megkapta azt a befolyást az egyesület ügyeire, ami a város katolikus többsége és püspöki székhelyi funkciója alapján azokban az években indokolt volt, miközben az egyesület tevékenységéből és támogatásából más felekezetek tagjai is kivették a részüket.⁷⁷ A *Fünfkirchner Zeitung*ban felvetett, sőt később a *Pécsi Lapok* által is átvett követelés a teljes bevétel felszabadítására 1874-ben teljesült, amikor a közgyűlés lehetőséget teremtett a bevételek addig lekötött egyharmadának segélyezésre vagy egyéb egyleti célra való elköltésére.

Idővel az 1871. április végén lemondott választmányi tagok egy része is visszakerült az egyesület vezetésébe. Az 1874. évi választmányban ugyanis már ismét ott találjuk Krasznay Máriát és Ocskay Máriát, az evangélikus Szontagh Herminát pedig második alelnöknek választotta meg a közgyűlés. A rehabilitáció azonban nem volt teljes körű, a vármegyében birtokos nemesi családok képviselői az 1870-es években nem játszottak szerepet a nőegylet tevékenységében.

Összefoglalás

Tanulmányunkban arra kerestünk választ, milyen nehézségekkel kellett megküzdenie a ki-egyezés után alakuló egyesületeknek, és azok között különösen a nőegyleteknek. A pécsi nőegylet megszervezésének körülményei egyrészt arra világítottak rá, hogy az egyesületalapítás a férfiak ügye volt, ők kezdeményezték, alakították ki és vitatták meg a nők társadalmi szerepvállalásának formáit. Az egymással versengő személyek és elképzelések ugyanakkor felszínre hozták a helyi társadalmon belüli mélyebb ellentéteket, amelyeknek egyik pólusán a katolikus, konzervatív és részben német kultúrájú iparosfelelőségek, a másikon a liberális és magyar műveltségű nemesi-ügyvédi családok nőtagjai helyezkedtek el. A nőegylet alapítása és szervezése alatt kibontakozó konfliktusban 1870 körül a város régi polgársága hallatta a hangját – talán utoljára –, hogy aztán kulturálisan végérvényesen feloldódjon a helyi magyar középosztályban, „németes gondolkodásmódjával” gazdagítva azt.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára (MNL BaVL)

X. Egyesületek, tömegszervezetek, pártok, 216. Pécsi Jótékony Nőegylet iratai 1928-1947 (MNL BaVL X. 216)

IV. Megyei Törvényhatóságok és Törvényhatósági Jogú Városok, 1428 Pécs város egyesületi alapszabályainak levéltári gyűjteménye (MNL BaVL IV. 1428)

⁷⁷ A városi kisdédóvó támogatásának ügyében kiküldött bizottságban például Anker Hugó székesegyházi kanonok, Szauder Márton tanító is részt vett: *Generalsitzung des Frauenvereins*. *Fünfkirchner Zeitung*, 1872. február 22. Az egyesület karácsonyi adományosztásának állandó szónoka Mendlik Ágoston belvárosi plébános volt. *Fest der Armen*. *Fünfkirchner Zeitung*, 1875. december 26.

Pécsi Egyházmegyei Levéltár I., Püspöki Levéltár (PEL)

1. Püspöki Hivatal, a. Egyházkormányzati anyag, 1. iratanyag, 1875/1630. (PEL I.1.a.1. 1875/1630)

Pécsi Evangélikus Egyházközség, Lelkészi Hivatal (PEE LH)

Presbiteri ülések jegyzőkönyvei 1861–1874 (PEE LH presbiteri ülések 1861–1874)

Nyomtatott források

A Pécsi Nőegylet évkönyve az 1871. évről. Pécs, 1872.

Baldauf Gusztáv: *A pécsi ág. Hitv. Ev. Egyházközség története keletkezésétől 1917-ig.* Pécs: Taizs József Könyvnyomdája, 1926.

Bolgár Kálmán: *Nőegyletünkéről.* Pécsi Lapok, 1871. július 16.

Jeskó Lajos: *Női emantipatio.* Pécsi Lapok, 1871. január 5.

Jeskó Lajos: *Visszapillantás a nőegylet alapítására.* Pécsi Lapok, 1871. május 7.

Krónikás: *A pécsi egyesületek keletkezése. A Pécsi Jótékony Nőegylet.* Pécsi Közlöny, 1908. június 3.

Kun Kálmán: *A Pécsi Jótékony Nőegylet Évkönyve az 1871–1921. jubileumi évekről.* Pécs, 1922.

Lenkei Lajos: *Negyven év Pécs életéből. Egy pécsi újságíró visszaemlékezései.* Pécs: Pécsi Irodalmi és Könyvnyomda Rt., 1922.

Riedl, Anselm Mansuet: *Ungarischer Geschäftsstyl. Sammlung von Beispielen zur Abfassung von Geschäftsbriefen.* Prag: Ignaz Adolf Schaiba, 1856.

S....ch [Schneider István]: *Nőegylet és nőnevelés – Az alakuló pécsi nőegyletnek ajánlva.* Pécsi Lapok, 1871. február 5.

S....ch [Schneider István]: *A pécsi „Rudolphinum” című árva- és lelencintézetéről I. (Nőegyletünknek ajánlva).* Pécsi Lapok, 1871. július 23.

Fünfkirchner Zeitung, 1871., 1872., 1875.

Kalauz. *Szakközlöny a tanügy és népnevelés barátai számára*, 1867.

Pécsi Közlöny, 1908.

Pécsi Lapok, 1870., 1871.

Szakirodalom

Árvai Tünde: *Városanyák. Mozaikok a pécsi nők 19–20. századi történetéből.* Pécsi Mozaik 5. Pécs: Kronosz Kiadó – Pécs Története Alapítvány, 2016.

Bezerédy Győző: *Adatok Pécs első közsínházának építéséhez, a színház épületéhez.* Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1979. Pécs: Baranya Megyei Levéltár, 1979. 481–499.

Bezerédy Győző (szerk.): *Baranya megye testnevelés- és sporttörténete. I. 1867–1945.* Pécs: Baranya Megyei Levéltár, 1987.

Bona Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban.* 1–3. kötet. Budapest: Heraldika Kiadó, 1998–1999.

Borsy Károly: *A pécsi nyomdászat kezdetei.* Pécs: Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1973.

Csibi Norbert: *Egyházak és felekezetek Pécsen 1867 és 1918 között.* In: Vonyó József (főszerk.): Pécs története VI. Iparosodás – Polgárosodás. Pécs a dualizmus korában (1867–1918). Pécs: Pécs Története Alapítvány – Kronosz Kiadó, 2022. 249–280.

Fábrí Anna – Borbíró Fanni – Szarka Eszter (szerk.): *A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895.* Budapest: Kortárs, 2006.

Glósz József: *Hainer Ignác – A nemesi értelmiség a reformkori Baranyában.* Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1983–84. Pécs: Baranya Megyei Levéltár, 1985. 25–42.

Katus László: *Pécs népessége 1848 és 1920 között.* In.: Vonyó József (szerk.): Pécs népessége 1543–1990. Tanulmányok Pécs történetéből I. Pécs: Pécs Története Alapítvány – Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja, 1995. 37–94.

Kéri Katalin: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914.* Pannonia Könyvek. Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2008.

- Kövér György: *A struktúra és tengelyei*. In: Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete. Osiris Tankönyvek. Budapest: Osiris Kiadó, 1998. 66–104.
- Márfi Attila: *Pécs Szabad Királyi város dualizmus kori egyesületeinek vizsgálata 1867–1918 (I. rész)*. Baranyai Helytörténetírás 1989. Pécs: Baranya Megyei Levéltár, 1989. 133–161.
- Márfi Attila: *Német és magyar teatristák Pécsen a reformkorban*. Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1992–95. Pécs: Baranya Megyei Levéltár, 1995. 421–454.
- Márfi Attila: *Pécs társasági és kulturális élete, szórakozási lehetőségei a dualizmus korában (1867–1914)*. In: Pilkhoffer Mónika – Kaposi Zoltán (szerk.): *A dualizmus kori Pécs történetéből. Városgazdálkodás – társasági élet – szegénypolitika*. Pécsi Mozaik 7. Pécs: Kronosz Kiadó – Pécs Története Alapítvány, 2017. 173–280.
- Moró Mária Anna: *Pécs népessége a török alóli felszabadulástól 1848-ig*. In: Vonyó József (szerk.): *Pécs népessége 1543–1990. Tanulmányok Pécs történetéből I.* Pécs: Pécs Története Alapítvány – Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja, 1995. 27–35.
- Pilkhoffer Mónika: *Szellemi élet és művészetek, szabadidő és hétköznapiak*. In: Vonyó József (főszerk.): *Pécs története VI. Iparosodás – Polgárosodás. Pécs a dualizmus korában (1867–1918)*. Pécs: Pécs Története Alapítvány – Kronosz Kiadó, 2022. 325–376.
- Romváry Ferenc (főszerk.): *Pécs Lexikon*. 1–2. kötet. Pécs: Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft., 2010.
- Tóth Árpád: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. A múlt ösvényén. Budapest: L'Harmattan, 2005.
- Vargha Dezső: *Adatok a Pécsi dalárda történetéhez*. Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1979. Pécs: Baranya Megyei Levéltár, 1979. 177–200.

FÜGGELÉK

A Pécsi Jótékony Nőegylet választmányi tagjai 1871. január és december között

választmányi tag neve	választmányi tag leánykori neve	val-lása	férje neve (vallása)	férje foglalkozása	a Fünf-kirchner Zeitung javaslata (január)	ideigle-nes vá-lasztány (február)	választ-mány ki-egészítése (április)	választ-mány (decem-ber)
Bánffay Augusztá*	gr. Berényi Augusztá	kat.	Bánffay Simon	ügyvéd		x		
Bedő Anna	Szabó Anna	ev.	Bedő Károly	kávés			x	
Blauhorn Mária	Adler Mária	kat.	Blauhorn Antal	kereskedő			x	x
Bock Sarolta (Karolina)	Pisztory Sarolta (Karolina)	kat	Bock Lajos (ev.)	mohács-pécsi vas-pálya üzletvezetője		x		
Bodó Karolina	Engloner Karolina	kat.	Bodó István	vármegyei jegyző	x			
Bogovits Alojzia	Neiver Alojzia	kat.	Bogovits Antal	puskaműves			x	x
Bubreg Mari	Vlaszits Mária	kat.	Bubregh János	szűrszabó		x		x
Czetkovits Jozefa	Pheffer Jozefin	kat.	Czvetkovits Ferenc	kereskedő	x	x		x
Cseh Mária	Sauska Mária	kat.	Cseh Antal	földbirtokos		x		
Danitz Mária	Pintér Mária	kat.	Danitz Antal	ügyvéd	x	x		x
Dorazil Betti		kat.(?)	Doraszil Pál	városi alügyész	x			
Dömel Eliz	Engelmann Erzsébet	kat.	Dömel Ferdinánd	szobafestő			x	x
Dulcz Mari	Nagy Mária	kat.	Dulcz István (ev.)	szitakészítő	x	x		x
Egry Irma	Kriszt Mária (Irma)	kat	Egry József	ügyvéd	x			
Erreth Emília	Eitner Emília	kat.	Erreth Károly	molnármester	x	x		
Erreth Teréz	Gilming Teréz	kat.	Erreth Antal	börgyáros		x		x

Forray Mária	Trixler Mária	kat.	Forray Iván	pécsi járási főszolga- bíró		x		
Förster Etelka	Horváth Etelka	kat.	Förster Béla	uradalmi ügyvéd	x			
Frank Józsefné		kat.(?)	Frank József	vármegyei főjegyző	x			
Friedrich Antonia	Altmansperger Antónia	kat.	Friedrich Vince	kárpitós			x	x
Guttman Regina	Fuchs Regina	izr.	Guttman Joachim	lapszerkesztő			x	x
Haidecker Anna	Szauter Anna	kat.	Haidekker Antal	kereskedő	x		x	x
Heindlhoffer Mari	Stirling Matild	kat.	Heindlhoffer József	szappanfőző	x		x	x
Herbert Mari	Schock Mária	kat.	Herbert Ferenc	molnár	x		x	x
Herczeg Mari					x			
Hiller Mária	Kilik Mária	kat.	Hiller Gábor	ügyvéd		x		
Hohe Gertrúd	Frist Gertrúd	kat.(?)	Hohe György	vendéglős	x			
Jeszenkszky Ilona	Siskovics Ilona	kat.	Jeszenszky Ferenc	alispán		x		
Johann Julianna	Glacz Julianna	kat.	Johann Ferdinánd	varga (cipész)	x		x	x
Kaufmann Josefa (Eleonóra)	Hocher Eleonóra	kat.	Kaufmann József	aranyműves	x	x		x
Klein Teréz	Fischer Terézia	izr.	Klein Jakab	kereskedő	x	x		x
Koharits Beatrix	Cvetkovits Beatrix	kat.	Kohárits Károly	orvos		x		x
Kovacsics Mari	Krautszak Mária	kat.	Kovatsits Károly	kereskedő	x	x		x
Krasznay Mari	Keresztes Mária	kat.	Krasznay Mihály	uradalmi ügyész, ügy- véd	x	x		
Krausz Mari	Schwarz Mária	izr.	Krausz Simon	kereskedő	x		x	
Lakits Magdolna	Piacsek Magdolna	kat.	Lakits Ferenc	kereskedő	x	x		x
Lammer Róza	Klausz Rozália	kat.	Lammer Ágoston	kőművesmester			x	x
Likl Katalin	Blauhorn Katalin	kat.	Likl János	ügyvéd			x	x

Littke Berta	Dávid Berta	kat	Littke József	borkereskedő		x		
Mayerhofer Anna	Szalai Anna	kat.	Mayerhoffer Ferenc	kesztyűkészítő		x		x
Merk Mari	Holtai Mária	kat.	Merk Ferenc	szabó		x		x
Neumann Ludovika	Pajor Ludovika	kat.	Neumann Ede	nyugalmazott őrnagy			x	x
Obermayer Jozefa	Blauhorn Jozefin	kat.	Obermayer József	kereskedő			x	x
Ocskay Mária	Rihmer Mária	kat.	Ocskay Antal	ügyvéd		x		
Ország Liza	Orbán Alojzia	kat.	Ország József	ügyvéd		x		
Ország Teréz	Szentiványi Teréz	kat.	Ország Lajos	földbirtokos		x		
Passitzky Paulina	Dömötör Paulina	kat.	Passitzky Ede	orvos		x		x
Pichler Jozefa	Hauer Franciska	kat.(?)	Pichler József	uradalmi gazdasági igazgató	x			
Plichta Celestin	Gerschlager Celesztin	kat.	Plichta Ferenc	kereskedő				x
Porgess Zsanett	Burgauer Janka	izr.	Porges Ede	iskolaigazgató	x			
Posch Anna	Wunderlich Anna	kat.	Posch András	kereskedő	x		x	x
Poszlavszky Anna	Reimer Anna	kat.	Poszlavszky Ferenc	ügyvéd	x	x		x
Ratkovics Mária	Kovacsics Mária	kat.	Ratkovits Ferenc	mészáros			x	x
Reeh Katalin	Pintér Katalin	kat	Reeh Vilmos	kereskedő	x			
Reinfeld Teréz	Ullmann Teréz	izr.	Reinfeld Sándor	kereskedő	x			
Reiter Matild	Frailer Matild	kat.(?)	Reiter Károly	ácsmester	x			
Reök Júlia		ev.	Reök Lajos	uradalmi ügyész	x	x		
Riegl Karolina	Sturm Karolina	kat.	Riegel Antal	kereskedő	x		x	
Rupprecht Katalin	Munczhard Katalin	kat.	Rupprecht János (ev.)	harangöntő		x		x
Schapringer Matild	Leithner Matild	izr.	Schapringer Joachim	kereskedő		x		x
Scholtz Klára	Haidekker Klára	kat.	Scholz Antal	sörfőző				x

Schulhof Róza		izr.	Schulhof Adolf	orvos	x	x		x
Simon Lujza	Engesszer Alojzia	kat.	Simon János	kereskedő	x			
Stirling Mari	Erreth Mária	kat.	Stirling Antal	tímár			x	x
Tomanek Mária	Szinder Mária	kat.	Tomanek Jakab	vendéglős			x	
Trenschiner Róza	Krausz Rózália	izr.	Trenschiner Joachim	kereskedő	x	x		x
Vész Mari	Kaufmann Mária	kat.	Vész Albert	reáliskolai tanár	x	x		x
Vizkelety Albertin		kat.	Vizkelety Imre	pénzügyi titkár, festő		x		x
Vogl Jozefa	Bors Jozefa	kat.	Vogl János	kőfaragó			x	x
Wachauer Júlia	Kaltnecker Julianna	kat.	Wachauer Károly	székesegyházi énekes			x	x
Windisch Franciska	Kotzián Franciska	kat.	Windisch Ferenc	építőmester			x	x
Zsolnay Teréz	Bell Terézia	kat.	Zsolnay Vilmos	kereskedő		x		x

TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Aetas 40. évf. 2025. 1. szám, 86–111.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.1.86-111

www.aetas.hu

Osztrák–magyar történešzviták a *pragmatica sancti*óról a 20. század elején

*Esettanulmány a professzionális történetírások sajátosságairól**

ABSTRACT. *Debates About the Pragmatica Sanctio in Austrian and Hungarian Historical Texts at the Beginning of the 20th Century: A Case Study Of Professional Histories.* The study presents the different interpretations of the Pragmatica Sanctio by Hungarian and Austrian historians and scholars of public law during the Age of Dualism. The second half of the 19th and the first half of the 20th century saw an increasing professionalization of historical writings. In the debates between Hungarian and Austrian historians about the Pragmatica Sanctio, we see scholars of public law, politicians and jurists alongside professional historians citing and debating each other's work. In my study I focus on professional historians like Viktor Bibl, Alfons Dopsch, Henrik Marczali or Ferenc Eckhart, but I also introduce lesser known figures like Laura Polányi, Elek Jakab, or Hans Schlitter. Keeping in mind that new approaches to historiography include the analysis of metaphors, discourse strategies and the power of institutions, my study analyzes the role of institutions, deals with the problem of female historians on the margins, and examines different ethoses and self-representations of professional historians, archivists, and jurists.

Keywords: *historiography, nationalism, professionalism, history of ideas, history of law*

A 19. század és a 20. század eleje az európai történetírások professzionalizációjának az ideje, e folyamat azonban közel sem volt totális, egységes és folytonos. Azon kívül, hogy térben és időben eltérő sajátosságai voltak, nem csak a céhes történészekről szólt. Történészek együttműködtek jogászokkal, politikusokkal, újságírókkal, eközben pedig rendszerint átlépték a diszciplináris határokat. Bár a szakszerűsödő történetírások nemzeti keretek között szerveződtek, és a főbb intézményeik (történelmi társulatok, levéltárak, múzeumok) a nemzeti történelem kutatására jöttek létre, óhatatlanul szembekerültek rivális nemzeti történelmi elbeszélésekkel is.¹ A riválisokkal való szellemi összecsapásokban jól megmutatkozik, milyen különböző diszkurzív szerepet töltenek be a történészek eszményei (például az objektivitás), vagy a kutatással és a történelmi szerepkörrel összefüggő metaforák és fantáziák. Az is kiderül e viták historiográfiai tanulmányozásából, hogy a professzionális történészek miképp próbálták meghúzni a határt dilettáns és szakember között, miközben a viták során e határok mégis gyakran elmosódnak, szemlélítve, hogy a szakmaiság valójában nem volt magától értetődő, kritériumai folytonos igazolásra és újradefiniálásra szorultak.

* A tanulmány elkészítését a Bolyai János ösztöndíj (BO/00246/23/2) támogatta.

¹ Tarafás: *Rivalizáló történelmi narratívák*, i. m.

Ausztriában 1913-ban ünnepelték az oszttrák *pragmatica sanctio* 200. évfordulóját. Ünnepegek, megemlékező cikkek és díszkötésű forráskiadványok jelezték a jubileum fontosságát. Részben az oszttrák rendezvénysorozatra reagálva, magyar politikusok és történészek hozzáfogtak a magyar *pragmatica sanctio* 200. évfordulójának (1923) megtervezéséhez, és ehhez külön kutatócsoportokat hoztak létre.² A *pragmatica sanctio* vonatkozásában a történelmi értelmezések szembenállása természetesen nem ekkor kezdődött: a dualizmus idején is végig megfigyelhető a látens és nyílt vita a különböző felfogások között. Ezek az értelmezések ugyanis összefüggtek azzal, ki hogyan viszonyult a kiegyezéshez: a történészek a *pragmatica sanctio*ról írva gyakran magáról a kiegyezésről mondtak véleményt. A vélemények pedig óhatatlanul különbözőek voltak: már az 1723-as törvények tisztázatlan kérdései is több eltérő megközelítést tettek lehetővé,³ de az egyes történészek és jogtudósok szakmai és világnézeti sajátosságai is tagolták a diskurzust. A viták feldolgozásával a professzionális történetírások működési logikáját és személyi, intézményi környezetét vizsgálom: a nemzeti történetírások közötti vitákon kívül különösen arra koncentrálok, hogy milyen szerepet töltek be a szakmán kívüli vagy a szakmán belül marginális pozíciót betöltő személyek a történetírások számára. A *pragmatica sanctio* körüli vitáknak ugyanis két olyan főszereplője is volt, aki vagy nem volt történész, vagy történészként a szakma peremvidékén helyezkedett el: Csekey István jogtudós és Gustav Turba történész vett részt különösen aktívan a szellemi csörtékben, ezért az ő munkásságukat külön részletességgel elemzem majd. Megközelítem egyszerre épít a historiográfia hagyományosabb és újabb irányzataira: Egyrészt fontosnak tartom a történelmi szövegek filológiai elemzését, bizonyos fogalmak, paradigmák megnevezését, a nagy nevek jelentőségének kiemelését, másrészt tanulmányom főszereplői mégsem a „nagy” történészek, s nem veszem át egyszerűen az egykori paradigmák normarendszerét (például nem ítélem el automatikusan a „dilettáns” szerzőket), hanem kritikusan (de nem elutasítással) viszonyulok úgy az intézményes, mint az intézményen kívüli történetírásokhoz, s bemutatom a köztük lévő kapcsolatokat és ellentmondásokat egyaránt. Először azt mutatom be, hogy kik voltak a 20. század elején vitatkozó szerzők elődjai, akik meghatározták a témáról való beszédet.

A *pragmatica sanctio* történelmi értelmezései a 19. század második felében

A professzionalizáció egyik meghatározó jelensége a forráskiadás volt. 1864-ban jelent meg Szalay László⁴ közleménye a Budapesti Szemlében, amelyben többek között Pálffy Miklós nádor és Szluha Ferenc nádori ítélőmester levelezéséből publikált részleteket. A levelezésben Pálffy és Szluha vitáztak arról, hogy el kell-e a magyaroknak fogadni a Habsburgok nőági öröklésének elvét vagy sem. A forráskiadáshez fűzött kommentár jól szemlélteti, hogy eredeti forrásokhoz jutni nem egyszer privilegizált helyzetet feltételezett: Szalay gróf Pálffy Pál politikustársának mondott köszönetet, hogy a leveleket rendelkezésére bocsátotta családi levéltárából.⁵ Nem rejtette véka alá azt sem, hogy kortárs oszttrák szerzőkkel (Lustkandl⁶) is vitázni kíván, s ezért tartja különösen fontosnak, hogy a jogi és történelmi szemléletet egyszerre érvényesítse az 1723-as események vizsgálatánál: „Mint más tudományokban, úgy a

² Fábiánné: *A magyar pragmatica sanctio*, i. m.

³ Mezey: *A Pragmatica Sanctio*, 513.

⁴ Szalayról újabban Soós: *Szalay László*, i. m.

⁵ Szalay: *Adalékok*, 267.

⁶ Wenzel Lustkandl oszttrák jogász az 1860-as években hosszas vitát folytatott Deák Ferencsel az oszttrák és magyar alkotmánytörténelem kérdéseiről. Kettejük vitája alapvető hatást gyakorolt mind az oszttrák, mind a magyar közjogi, alkotmánytörténelmi nézetek fejlődésére.

jogban is, párosítani kell a dogmatikát a históriával; azaz: nemcsak magát a törvényt, hanem ennek, különösebben a közjogi törvénynek hogymint keletkezését is kell ismernünk.”⁷

1866-ban egy Szalayhoz hasonlóan nagy jelentőségű történetíró, a „Deák-párthoz” tartozó Salamon Ferenc⁸ írt könyvet a *pragmatica sanctio*ról. Kötetét a korszakban végig alapműként hivatkozták, ezért részletesebben kitérek tartalmára. Salamon Szalayhoz képest határozottan történészként és nem jogtudósként nyúlt a témához. Mint írta, „nem szakfogal kozásom a jogtudomány”, ezért a jogi oldalról nem fog beszélni, hanem a „történelmi szempont” érdekli.⁹ Szakmai identitását jól mutatja, ahogy elhatárolta művét a pamflet műfajától. A pamflet a jelen „érdekei” és „szenvédélyei” szerint foglalkozik a történeti adatokkal, Salamon azonban nem pártérdekeket akart követni, könyvében pedig magát egyértelműen történésznek nevezte.¹⁰ A magyar trónöröklés történetét áttekintve, gyakran írt a politikai „kénytelenségről”, azaz szükségességről, amikor a rendek Habsburg-párti magatartását értelmezte, s helyeselte például az ellenállási jogról való lemondásukat 1687-ben, mondván, az ellenállás joga amúgy sem bírt nagy gyakorlati jelentőséggel.¹¹ Nem meglepő módon értelmezésében a *pragmatica sanctio* is szükséges lépés volt. III. Károlyt pozitív szereplőként írta le,¹² a nőági öröklés elfogadását pedig az „ősök” előrelátó cselekedetének nevezte, hiszen a török veszéllyel szemben csak a Habsburgokra támaszkodva lehetett védekezni. Salamon több forrást közölt művében, ám nem válogatás nélkül. A történetírói kritikának a lényeges és lényegtelen elválasztásában, valamint a források bírálatában szánt szerepet: „Ha tudjuk a helyzet domináló szempontjait, gyakran vesszük észre, hogy az emberek nyilatkozataihoz való szó szerinti ragaszkodás csak félrevezet. A helyzet fölfogása az, mely magoknak a szavaknak nemcsak értéket ad, hanem kezünkbe adja a kritikai próbakövet is, hogy a találót és a helyest megkülönböztessük a csupán hatásra számított fogásoktól.”¹³ Salamon elvetette azokat az elméleteket, hogy a magyar rendek csak Habsburg katonai kényszer hatása alatt fogadták el a *pragmatica sanctio*t (a szerző megfogalmazásában: „hazánk második Arany Bullája!”¹⁴) 1722/23-ban. A későbbi viták miatt fontos kiemelni, hogy Salamon – hasonlóan az osztrák történészekhez – csak az 1723. évi 1. és 2. törvénycikkeket tekintette a magyar *pragmatica sanctio* részeinek, azaz a harmadikat, amelyben ismételtelen megerősítették a magyar rendek privilégiumait, nem tartotta jelentősnek.¹⁵

A Salamon Ferenc életművével foglalkozó újabb kutatások kiemelik, hogy bár a professzionális történetírás kiemelkedő alakjaként tartják számon, történészi pályáját valójában végigkísérték a kollégák kritikái.¹⁶ Salamon ugyanis irodalmárként és színházkritikusként kereste kenyerét, mielőtt történetíró lett volna belőle, erre a tényre pedig pályatársai

⁷ Szalay: *Adalékok*, 278.

⁸ A szakszerűsödés folyamatában játszott sokoldalú szerepéhez lásd például: Romsics: *Clio bűvöletében*, 95–97.; Erős: *Modern historiográfia*, 144.

⁹ Salamon: *A magyar királyi szék*, VI.

¹⁰ Salamon: *A magyar királyi szék*, 16.

¹¹ Salamon: *A magyar királyi szék*, 62.

¹² „Míg Leopold [I. Lipót – T. L. D.] az államban csak katonát és jezsuitákat ismert s ezeken kívül legfeljebb a buroaucratáknak tulajdonított értéket, – Károly több oldalú ember s volt benne sok egy már újkori államférfiúból.” Salamon: *A magyar királyi szék*, 109.

¹³ Salamon: *A magyar királyi szék*, 138.

¹⁴ Salamon: *A magyar királyi szék*, 187.

¹⁵ Salamon szerint az egykori törvényhozók is csak az első kettőt sorolták a *pragmatica sanctio*hoz, a harmadik csak általánosságban beszél a rendek jogairól. Ráadásul maguk „az akkori nemesek sem tekintették azt saját jogaik valami erős megújításának”. Salamon: *A magyar királyi szék*, 214.

¹⁶ Zabán: *Salamon Ferenc*, i. m.

sohasem felejtették el emlékeztetni. Ezt a feszültséget látjuk Szilágyi Sándornak a Salamon művéről írt recenziójában is, amely a Pesti Naplóban jelent meg. Szilágyi szerint Salamon életművéből a források tanulmányozása tekintetében időnként hiányzik a „korrektség”,¹⁷ bár egyéb történelmi kvalitásait elismerte: Salamon „higgadt”, a dolgok „mélyébe hatol”, nem pártos, és nem keres bűnbakokat. Szilágyi megismételte Salamon bevezetőjének mondani-valóját: „...a részleghajlás, ha pártérdekből történik, bűn, s még a jóhiszemű sem lelhet feloldozást.”¹⁸ Jellemző egyébként Szilágyi politikai szempontból érzékelhető óvatosságára,¹⁹ hogy bár Salamon könyvének mindössze harmada foglalkozott a 18. század előtti időszakkal, a kritika írója döntően ezeket a részeket ismertette, a *pragmatica sanctió*ról szóló fejezetekről pedig alig tett említést.²⁰ Salamon nézetei a magyar *pragmatica sanctio* definiálásával kapcsolatban egyébként később sem változtak jelentősen, pedig az 1867-es kiegyezés törvényei az 1723. évi első három törvénycikket tekintették *pragmatica sanctiónak*.²¹

Ausztriában a 19. század második felében a *pragmatica sanctio* történetével bővebben először egy jogtudós-történész, Hermann Ignaz Bidermann foglalkozott. Eredményeit 1875-ben egy jogtudományi folyóiratban tette közzé. Történelmi kutatásokat szorgalmazott, mert szerinte így lehetne a széles körben elterjedt téves felfogásokat (például, hogy a *pragmatica sanctio* egyszerű házi törvény volt) cáfolni és rámutatni arra, hogy különböző szövegezésű oklevelek egész sora alkotja a *pragmatica sanctió*t. Bidermann történelmi szemléletét mutatja, hogy időnként felvillantotta az egyes korokban körvonalazódó lehetséges alternatívákat (így a birodalom szétaprózódásának lehetőségét, ami sokáig még opció volt a Habsburg-uralkodók számára), és igyekezett kevésbé határozott véleményt mondani olyan történelmi részletről, amelyhez nem volt forrása.²² Ugyanakkor nem véletlenül jogtudósi közegnek címezte mondandóját, hiszen írásában legalább annyit foglalkozott a jelenbeli politikai állapotokkal, mint a történelemmel. Bírálta a magyar közjogászok és politikusok (főleg Deák Ferenc) álláspontját, akik szerinte nem vesznek tudomást a fennálló „szűkebb realunióról” Ausztria és Magyarország között, és a *pragmatica sanctió*ban csupán védelmi szövetséget látnak.²³ Bidermann kifejtette ezzel szemben, hogy külön védelmi szövetség megkötésére 1723-ban nem volt szükség, mert az uralkodó volt a legfőbb hadúr mint az összállam (*Gesamtstaat*) képviselője, a seregek pedig ebből kifolyólag az egész birodalomban engedelmeskedtek neki – külön véd- és dacsövetség létrehozása értelmetlen volt. Fő következtetése az, hogy a *pragmatica sanctiónak* a jelenre nézve egyedül az a jelentősége, hogy realuniót

¹⁷ Szilágyi egyébként maga sem volt egész életében történész, szépírói és újságírói tevékenységet is kifejtett. Mann: *Szilágyi Sándor történetírói pályakezdetéről*, i. m.

¹⁸ Szilágyi Sándor: *A magyar királyi szék betöltése és a Pragmatica sanctio története. Írta Salamon Ferencz*. [Recenzió] I. rész. Pesti Napló, 1866. július 1. 1.

¹⁹ Gunst Péter szerint a 18. századról történészként írni kockázatos volt a 19. században: Gunst: *A magyar történetírás története*, 206.

²⁰ A 18. századi részekre nézve Szilágyi így szabadkozott: „Nem kísérhetjük szerző művét nyomról nyomra, hisz ismertetésünk már is hosszára nyúlt. S az olvasó türelmét sem akarván sokáig fárasztani, csak röviden emelünk ki néhány mozzanatot.” Szilágyi Sándor: *A magyar királyi szék betöltése és a Pragmatica sanctio története. Írta Salamon Ferencz*. [Recenzió] II. rész. Pesti Napló 1866. július 5. 2.

²¹ 1881-ben is visszautalt a történelmi szereplők korabeli értelmezésére: „...mind végig nem tudtak a rendek arra nézve megegyezni, hogy a most ismert cikkek közül a két elsőhöz hányat és minőket vegyének hozzá.” Salamon Ferenc: *Mi az a „pragmatica Sanctio” az 1867-iki törvényekben?* A Hon, 1881. március 20. 1.

²² Bidermann: *Entstehung und Bedeutung der Pragmatischen Sanction*, 137.

²³ Bidermann: *Entstehung und Bedeutung der Pragmatischen Sanction*, 220.

hozott létre a két ország között, „oly értelemben, hogy egy terület sem szakadhat el a többitől anélkül, hogy a régen adott szavához hűtlenné ne válna, viszont a külső veszély esetén való együttműködés és közös eljárás ezzel még nem lett beiktatva”.²⁴ (Kiem. az eredetiben) A közös védelmet Bidermann szerint nem a *pragmatica sanctio*, hanem az uralkodó iránti hűség garantálja. Fájjalta azonban, hogy a reálunió tartalma közelebbről végülis nem lett meghatározva, és ez adja az alapot a vitákra.²⁵

Azt, hogy mennyire új kutatási téma volt a *pragmatica sanctio*, jól szemlélteti még August Fournier osztrák történész (ő később Napóleon életrajzírójaként vált híressé) tanulmánya a német *Historische Zeitschrift* hasábjain. Nem mellékes körülmény, hogy röviddel a publikáció előtt (1874) kapott állást a belügyminisztérium levéltárában, tekintélyét és kutatási lehetőségeit növelte e pozíciója. Fournier szerint úgy látszik, „szinte példátlan, hogy egy VI. Károly *Pragmatica Sanctio*jához hasonló, világraszóló jelentőségű állami eseménnyel kapcsolatban a legutóbbi időig teljes tisztázatlanság uralkodott, és a történelmet nagy sötétség fedi, amely a megszüntetésére indult számos próbálkozás ellenére még ma sem tűnt el teljesen.”²⁶ Fournier a „sötétség” eltüntetése érdekében publikált néhány forrást (így az 1703-as titkos trónöröklési rendelkezést), a *pragmatica sanctio* történetét pedig röviden összefoglalta, miközben a magyarországi vonatkozásokhoz elsősorban Bidermann és Salamon műveit használta. Fournier egy volt tanítványa, a prágai Ottokar Weber is foglalkozott a kérdéssel. Weber az osztrák középkorkutatók fórumaként működő *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* (MIÖG) lapjain írt röviden arról, hogy volt-e ellentmondás az 1703-as *Pactum Mutuae Successionis* és 1713-as trónöröklési rendelkezés között.²⁷ Weber arra jutott, hogy nincs, az egyes rendelkezések az aktuális történeti körülményekhez igazodva emelték ki jobban egyik vagy másik ág jelentőségét, ám a főbb utódlási kérdéseket mindez nem érintette.

Mind Fournier, mind Weber tanulmányát az aktuális politikai és közjogi viszonyok taglalásától való tartózkodás jellemezte; főleg a történészcéh tagjaihoz intézték mondanivalójukat, szemben például Bidermannal, aki szélesebb (jogász, politikusi, történészi) olvasókörnek írt. Tanulmányaik alapján az is látszik, hogy az újabb publikációk már inkább a részletkérdések tisztázására és forráspublikálásra törekedtek, és kevésbé volt céljuk nagyobb ívű szintézisalkotás. Az osztrák történetírásban a szintézist Gustav Turba alkotta meg, mielőtt azonban kitérnék munkásságára, a professzionalizáció egy másik problémáját szemléltetem Jakab Elek, Polányi Laura és Marczali Henrik szemléletbeli különbségein keresztül.

Az ítékezés helye – Jakab Elek, Polányi Laura és Marczali Henrik történeteinek összehasonlítása

A Kossuth-párti történész és levéltáros, Jakab Elek 1879 és 1880 között négyrészes tanulmányt közölt a *pragmatica sanctio* 1722-es erdélyi elfogadásáról a *Századok* hasábjain. Tanulmányának nem az volt a sajátossága, hogy elítélte a Habsburgok Erdéllyel való bánásmódját; a magyar történetírás ugyanis a korszakban rendre hangsúlyozta (pártállástól

²⁴ Bidermann: *Entstehung und Bedeutung der Pragmatischen Sanction*, 233.

²⁵ Bidermann: *Entstehung und Bedeutung der Pragmatischen Sanction*, 251.

²⁶ Fournier: *Zur Entstehungsgeschichte*, 16.

²⁷ Weber: *Noch einmal das Pactum mutuae successionis*, i. m. Az osztrák történetírásban sokáig vita zajlott arról, hogy a két rendelkezés ellentmondott-e egymásnak, amikor különböző ágakat (József, illetve Károly leszármazói) részesített előnyben a trónöröklés rendjét illetően. Weber publikációja a kérdés végleges rendezését célozta.

függetlenül, Salamon Ferencről Csekey Istvánig²⁸), hogy az uralkodó törvénytelenül bánt Erdéllyel, amikor azt egyszerűen örökös tartományként kezelte, s nem vette figyelembe alkotmányos tradícióit és formáit. Jakab inkább azzal tűnt ki, hogy milyen erőteljes erkölcsi bírálatban részesítette azokat a magyar urakat, akik pozícióért, haszonért, rangért, pénzbeli juttatásért cserében Erdélyben keresztül vitték a Habsburgok akaratát, és előkészítették a trónöröklési rend elfogadását. Név szerint felsorolta őket, és ítéletet mondott róluk, illetve általában a korszakról is. Például, miután bemutatta az erdélyi urak meggazdagodásáról és jutalmazásáról (és a cserében elvárt lojalitásról) szóló forrásokat, megjegyezte: „Azonban ez adat így is a tett szolgálatokat eléggé igazolja, a kir. kormányzók kérése s a cancelláriai ajánlat pedig ama kor erkölcsi állapotát s uralkodó szellemét valóban kedvezőtlen színben tünteti fel.”²⁹

Jakab pályája során különösen Thaly Kálmánnal, valamint a levéltárban felettesével, Pauler Gyulával került összetűzésbe. Thaly a *Századok* szerkesztőjeként 1870-ben például azzal dobta vissza Jakab egyik írását, hogy a politika és a jelenbeli állapotok taglalása az újságírók és nem a folyóirat feladata.³⁰ A *Századok* szerkesztősége egyébként a négyrészes tanulmányt sem hagyta annyiban: rögtön a tanulmány negyedik (utolsó) részének megjelenése után az 1880-as évfolyam tartalmazott egy igen erős bírálatot Jakabnak a Dávid Ferenc (az erdélyi unitárius egyház megalapítója) életéről írt, 1879-ben megjelent könyvéről. A recenzió legalább két oldalban foglalkozott azzal, hogy Jakab személyes kvalitásai alapján miért nem jó történettudós, és miért lenne inkább agitátornak való – a bírálat egyébként kiváló forrás az aktivizmus *versus* akadémiasság ma is aktuális viszonyának tanulmányozásához.³¹ Erdemei elismerése mellett egyes levéltárosok kritikusan vélekedtek Jakabról később is: a magyar *pragmatica sanctio* ünneplését előkészítő bizottság iratai között találunk egy névtelen (talán Csánki Dezső által írt) véleményt Jakab négyrészes tanulmányáról. E szerint Jakab a „maga bőbeszédű modorában, de pontosan mint mindig, összeállítja a tárgyalások folyamatát. Politikai szempontból nem mond semmi újat. Jogtörténeti és közjogi szempontból kiemeli ugyan az egyes törvénytelen phasisokat, de nem precíze és nem felölelésével az összes szempontoknak. Régi dolog, hogy III. Károly Erdélyt örökös tartományának akarta tekinteni s hogy az eljárás szabálytalan volt.”³²

Jakab megközelítésével szemben az egyik első hazai professzionális történész, Marczali Henrik³³ máshogy értékelte a *pragmatica sanctio* elfogadásában szerepet játszó magyar nemeselek szerepét. A tízkötetes milleniumi magyar történetben ő írta a 18. századról szóló részeket, amelyekben bőven kitért a *pragmatica sanctio*ra is. 1722-es erdélyi elfogadásával kapcsolatban leszögezte, hogy „erkölcstelen eszközök” is hozzájárultak ugyan a Habsburgok sikeréhez, ám összeségében az a fontos, hogy a trónöröklési rend erdélyi elfogadása

²⁸ Salamon: *A magyar királyi szék*, 119–123.; Csekey: *A pragmatica sanctio Erdélyben*, i. m.

²⁹ Jakab: *A Pragmatica Sanctio története Erdélyben*, 416. Máshol: „Erdély fiaiban az alkotmány iránti érzület ez időben kétségtelenül hanyatlásnak volt indulva.” Uo. 421.

³⁰ Szabad: *A levéltáros és történetíró Jakab Elek*, 553–554.

³¹ „Valóságos agitatori stílus van, született missionarius, kit minden mozzanat, minden pillanat elragadtatásba hoz. Mindezeket így elgondolva, a sors csodálatos játékának tartjuk, hogy J. E. szobatudós, kinek az a rendeltetése, hogy életének fáklyája régi fólíánsok közt lobogjon s majd a nagy tanulmányokat igénylő művek írása közben hamvadjon el.” Deák: *Dávid Ferencz*, 511.

³² MNL–OL P 2262, 934. „Pragmatica Sanctio”, név és dátum nélkül.

³³ Dénes: *Választott nemzet*, i. m.; Sziájtó: *A történelem diskurzusa*, 103–104.

szükséges volt, nem volt más alternatíva.³⁴ Néhány oldallal később a magyar *pragmatica sanctio* 1723-as létrejöttével és a magyar urak Habsburgoktól kapott jutalmaival kapcsolatban is hasonlóan érvelt: „Nem szabad e jutalmakat és azok elfogadását a közerkölcsök mai mértékével mérnünk. Igen valószínű, hogy, legalább a főurak, ugyanazt a munkásságot fejtik ki, ha ilyenre nincs is kilátásuk.”³⁵ Marczali – Salamonhoz hasonlóan – pozitívan értékelte III. Károlyt, a *pragmatica sanctio*t pedig remek lehetőségnek, bizonyos értelemben kiindulási alapnak tartotta ahhoz, hogy idővel „a Habsburgok monarchiájából magyar birodalom válhatik”,³⁶ hiszen a 18. századtól kezdve Magyarország lett az uralkodó legfőbb támasza, ami jelentősen bővítette a magyarok mozgásterét.³⁷

Mindez azonban nem jelentette, hogy Marczali teljesen elzárkózott volna a jelen kényes pontjait érintő, kritikusabb történeti megközelítésekől, hiszen tanítványa, a polgári radikálisokkal jó kapcsolatot ápoló, ráadásul nőként érvényesülni próbáló Polányi Laura nála írta disszertációját III. Károly magyarországi gazdaságpolitikájáról.³⁸ Polányi eredményeit jellemző módon nem történeti folyóiratban közölték, hanem a *Közgazdasági Szemlében*, amiben az is szerepet játszhatott, hogy unokatestvére és barátja, Szabó Ervin régóta a folyóiratnál dolgozott. Polányi a 18. század első felének magyar országgyűléseit elemezte abból a szempontból, hogy azok milyen gazdasági rendelkezéseket hoztak, és ezek milyen összefüggésben álltak az aktuális politikai és alkotmányos rendszerrel. A tanulmány szerint ezek a törvények társadalmi tekintetben elmaradott politikát tükröztek, amely a földbirtokosoknak kedvezett a jobbágysággal szemben. A földbirtokosok „reakciós” osztálya azért érvényesíthette akarátát a progresszív gazdaságpolitikát szorgalmazó III. Károlyval szemben, mert az uralkodónak szüksége volt a magyar nemesek támogatására a *pragmatica sanctio* ügyében. A *pragmatica sanctio* elfogadásának tehát a hátrányos gazdaság- és társadalompolitika uralomra jutása lett az ára.³⁹ A „reactionárius” gazdaságpolitikát képviselő nemeseket Polányi rendszerint a „pragmatica sanctio megadása céljából teremtett új uralkodó osztály”-nak nevezte, az országgyűlési törvényekben pedig társadalmi osztályok és csoportok érdekeit látta érvényesülni.⁴⁰ A tanulmányt egyébként végig az „uralkodó osztállyal” szembeni kritikus hangnem dominálja, egyedül a végén találunk egy hivatkozást a történelmi körülményekre,

³⁴ „De nagyjában mégis politikai szükség, több: a politikai kénytelenség döntött. Még mindig ott áll a szomszédságban a török. Még mindig veszedelmes, bár nem uralkodó már. Az osztrák hatalom lerázására, különösen akkor, 1717 után, alig lehet gondolni. Ellenben azt lehet remélni, hogy a dynastia a hű Erdélyt nemcsak megtartja szabadságai birtokában, hanem ki is terjeszti azt a török rovására.” Marczali: *Magyarország története*, 207.

³⁵ *Magyarország története*, 223.

³⁶ *Magyarország története*, 225.

³⁷ A teljes képhez hozzátartozik, hogy Marczali az 1910-es évekre sokkal kritikusabbá vált a *pragmatica sanctio* és a kiegyezés kapcsán is. Németül írt alkotmányjogi könyvében sokat bírálta úgy a *pragmatica sanctio*t (katolikus hangsúlyai miatt), mint a kiegyezést. Marczali: *Ungarisches Verfassungsrecht*, i. m.

³⁸ Mihelyt azonban Polányi Laura férjhez ment, Marczali levélben közölte, hogy ezzel „elvesztette” kedves tanítványát, azaz a családosi élet és a történetírás összeegyeztetését csak férfiak esetében tartotta lehetségesnek. Marczalit idézi Szapor: *A világhírű Polányiak*, 53.

³⁹ „Smith Ádám, a szabad munka és szabad versey nagy theoretikusának születése évében, 1723-ban Magyarországon létrehozzák a dolgozó osztályok teljes megkötöttségének, tárgy és magántulajdon voltának törvénybe iktatását.” Strickerné Pollacsek: *III. Károly gazdaságpolitikájának hatása*, 460.

⁴⁰ Strickerné Pollacsek: *III. Károly gazdaságpolitikájának hatása*, 462.

mint amelyek megmagyarázhatták a nemesség magatartását.⁴¹ Polányi tanulmánya valószínűleg a kiegyezés rendszere és az általa stabilizált magyar vezetőréteg közvetett bírálata volt.

A magyar történetírás legbefolyásosabb képviselői (Salamon és Marczali voltak a történešzi szemináriumi rendszer meghonosítói a magyar egyetemeken) szükséges politikai döntésnek tartották a *pragmatica sanctió*t, amivel közvetve az 1867-es kiegyezésről és a fennálló közjogi-politikai berendezkedésről mondtak véleményt. Az, hogy a történešzek melyik témánál és milyen mértékben érvényesítették a múlt megértésének/elítélésének eszméjét, nagyban függött attól is, hogy az adott történeti téma milyen viszonyban állt a jelennel (például: milyen időbeli távolságra volt tőle), vagy hogy a történešz mennyire integrálódott a tudományos és felsőoktatási intézményrendszerbe. Ebből a szempontból megállapítható, hogy a dualizmus kori magyar történešzek többsége megkötötte a maga kiegyezését, s munkáikban egyéssítették a függetlenségi (a Habsburgok Erdély-politikájának elítélése) és aulikus (a *pragmatica sanctio* pozitív megítélése) hagyományokat.⁴² A sokkal kritikusabb hangú szerzők inkább peremhelyzetből érkeztek, és általában ott is maradtak.

A 19. század végére azonban egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy jelentős ellentét van az osztrák és magyar történešzek között a téma megítélése kapcsán. Thallóczy Lajos, aki 1885-től a bécsi kamarai levéltár igazgatója⁴³ volt, 1897-ben a Századokban írt tanulmányt az 1722/23-as törvények közzétételének módjáról, mert reagálni akart Bidermann megjegyzésére, mely szerint „különös”, hogy a magyar törvényekre a záradékot nem a magyar udvari kancelláriában tették. Bár az osztrák tudós nem fejtette ki bővebben a kérdést, Thallóczy felismerte, hogy Bidermann ezzel arra célzott, a magyar törvények az udvari kamaránál készültek, ami az osztrák birodalmiság eszméjét erősítené, szemben a magyar alkotmányos önállóság gondolatával. A magyar történešz ezzel szemben arra jutott, hogy a törvényeket valóban az udvari kamaránál nyomtatták (elsősorban praktikus és nem ideológiai okokból), de nem ott készültek, s a *pragmatica sanctio* közjogi érvényét az sem vonja kétségbe, ha a törvények szövegének első példányát még nem sikerült fellelni a levéltárakban, hiszen a 18. században minden példány eredetinek számított, amit a király aláírt és lepecsételt. Ezek közül elég volt tehát egy is ahhoz, hogy közjogilag érvényesnek tekinthessék a *pragmatica sanctió*t.⁴⁴ A viták azonban akkor vettek újabb fordulatot és kaptak élesebb politikai töltetet, amikor az osztrák történetírás jelentős energiákat fordított a szintézisalkotásra.

Gustav Turba történetfelfogása és az osztrák jubileumi megemlékezések

Gustav Turba 1885-ben végzett a Bécsi Egyetemen történelem szakosként, ám sokáig gimnáziumi tanárként dolgozott. 1898-ben habilitált, 1909-ben pedig rendkívüli egyetemi tanári címet kapott, 1917-ben nevezték ki professzorrá. Alkotmánytörténešz volt, aki a *pragmatica sanctio* és a trónöröklési jog kutatásával vált híressé, ugyanakkor a róla szóló historiográfiai irodalom marginális helyzetű történešznek tartja, aki teljesen sohasem integrálódott az osztrák történešzi körökbe.⁴⁵ Turba például rendszeresen közölt igen kritikus hangú recenziókat az 1897-ben alapított Kommission für neuere Geschichte Österreichs forráskiadványairól,

⁴¹ Strickerné Pollacsek: *III. Károly gazdaságpolitikájának hatása*, 478.

⁴² Cieger: *Nemzeti identitás és állampolgári lojalitás*, i. m.; László: *A kiegyezés történeti párhuzamai*, i. m. A kor magyarországi alkotmányos, politikai és társadalmi viszonyaihoz lásd még újabban a következő kötet tanulmányait: Gyáni (ed.): *The Creation of the Austro-Hungarian Monarchy*, i. m.

⁴³ Juzbašić–Ress (Hgs.): *Lajos Thallóczy*, i. m.

⁴⁴ Thallóczy: *Az 1722/3. magyar országgyűlés*, i. m.

⁴⁵ Scheutz: *Turba ist ein ganz gemeiner Kerl!*, i. m.

amivel nem szerzett jó pontokat a vezető osztrák történészek szemében. Nem mindig a legjobb emberbe kötött bele, amit jól szemléltet az ekkor még gazdaság- és társadalomtörténeti kérdésekkel foglalkozó Heinrich Srbikkel folytatott 1914-es vitája. Srbiket Turba azért támadta meg egy könyvkritikájában, mert az szerinte nem elég képzett a segédtudományokban, és számos hibát vétett forrásközléseiben. Turba kifogásai szinte az őrlőbe kergették Srbiket, barátokkal folytatott levelezéseiben „teljesen közönséges fickónak” nevezte, majd nyíltan polemizálni kezdett vele. Egyrészt Srbik mozgósította történészi kapcsolatait, hogy Turba kritikáját egy pozitív hangú recenzió megírásával ellensúlyozzák a MIÖG hasábjain, másrészt pedig azt válaszolta egy ellenfelének címzett cikkben, hogy minden recenzióknak kiegyensúlyozottnak kell lennie és nem részletkérdéseken fennakadnia. Turba reagált Srbik válaszára: Szerinte egy könyvkritikában csak a „történelmi igazságot” kell keresni.⁴⁶

Még inkább képet kaphatunk Turba történetfeldolgozásáról és más történészekhez való viszonyáról, ha részletesebben megvizsgáljuk az első alkotmány- és jogtörténeti monográfiáját (1903), amelyben áttekintette az osztrák, magyar, cseh trónöröklési jog alakulását a kezdetektől a 18. századig.⁴⁷ A rendkívül ambiciózus munka saját meghatározása szerint a *pragmatica sanctio* „előtörténete” kívánt lenni, és azt vizsgálta, hogy a 18. század eleji trónöröklési rendelkezések (különösen a nőági öröklés) milyen korábbi történelmi jogi hagyományokon alapultak. Turba a jogtörténelmet szoros összefüggésben tárgyalta az aktuális hatalmi viszonyokkal. Szerinte a „jog történelme egyben a hatalom történelme is. Új jogot gyakran a régivel szemben elkövetett jogtalanság útján teremtenek.”⁴⁸ Módszerét tekintve elhatárolta magát a hipotézisektől és a politizálástól, és csak a forrásokra akart koncentrálni.⁴⁹ Ez persze nem jelentette azt, hogy egyéb vonatkozásokban távol tartotta volna magát a politikától. Az előszó szerint Wilhelm von Hartel osztrák oktatásügyi miniszter támogatta kutatásait, e kapcsolat pedig minden bizonnyal segítette abban, hogy több ország levéltárait gond nélkül felkereshette, és kutathatott bennük.⁵⁰ Turba nemcsak az előszóban, de később több helyen is kitért módszertani elvei ismertetésére. Szerinte a történeti kutatás hasonló a természettudományoshoz: „...ahhoz, hogy biztos következtetéseket lehessen levonni, a megfigyelt tárgyat el kell szigetelni, a látszólag összefüggőt gondosan szétválasztva kell hagyni, ezzel együtt viszont lehetőség szerint növelni kell a megfigyelések számát.”⁵¹ A szerző a középkortól kezdve külön-külön megvizsgálta az egyes osztrák tartományok jogtörténetét, és mindenhol a nőági öröklés nyomait kutatta – olyan alapon tett különbségeket az egyes területek között, hogy hol volt kedvezőbb a női öröklés helyzete. Karintia területén például a Habsburgok előtti időkben szerinte a tartományi hatalmak ismételtelen lehetővé tették a nőági öröklést, még ha külön szerződés is kellett hozzá.⁵² A nő „jogi emancipációját” segítő gondolatok Itáliából érkeztek Ausztria területére, ám Turba azt a lehetőséget is felvillantotta, hogy a germánoknál

⁴⁶ Scheutz: *Turba ist ein ganz gemeiner Kerl!*, 67.

⁴⁷ Turba: *Geschichte des Thronfolgerechtes*, i. m.

⁴⁸ Turba: *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 1. Lásd még: „A jog bizony gyakran valamilyen küzdelem eredménye.” Uo. 21. „A jogfejlődés logikája megszűnik ott, ahol a hatalom úgy akarja.” Uo. 29. „Mi, emberek igazából nagyon hajlamosak vagyunk egy hatalom győzelmét annak fejlettebb jogával magyarázni. Így fordul elő, hogy a történetírás, ha nem is rosszindulatból, de gyakran egy olyan párt mellett száll síkra, amelyik jogtalanságra épül.” Uo. 41.

⁴⁹ „Általában hagyom, hogy az új és régi források hassanak rám, mielőtt a korábbi értelmezésekkel és véleményekkel foglalkoznék. Elsősorban a valóság megragadására törekedtem, és kerültem a pusztá teoretizálást vagy politizálást.” Turba: *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 41.

⁵⁰ Turba: *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 3.

⁵¹ Turba: *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 7.

⁵² Turba: *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 14.

a jog területén eredetileg nemi egyenlőség uralkodott.⁵³ Az egyes történelmi korszakokban a női jogi emancipáció ellen és mellett érvelők küzdelmét tárgyalta, jogtörténešzként elsősorban ezek a kérdések érdekelték.⁵⁴ Turbának egyébként mindenképpen a javára lehet írni az összehasonlító módszer alkalmazását: Igen részletesen foglalkozott a cseh és magyar trónöröklés kérdéseivel is, mert szerinte az egyik ismerete megkönnyíti a másik tanulmányozását. Persze az összehasonlítás az aktuális Habsburg-területek összetartozásának elméletét volt hivatott igazolni. A cseh jogfejlődés tárgyalásánál a női öröklés hagyományát szláv jogszokásokra vezette vissza, és természetesen leszögezte, hogy „a cseh koronáért folytatott küzdelem birodalmi jogi szemszögből egyben a nők jogi emancipációjáért is folyt”.⁵⁵ A magyar történelmi példák vizsgálata után arra jutott, hogy a női kormányzást ugyan nem ismerték el a magyar rendek, ám elméletben nem zárták ki a női trónöröklést.⁵⁶ Kiemelte, hogy már Mátyás is gondolt női utód elfogadtatására.⁵⁷ A női emancipáció ellen/mellett érvelők olykor érezhetően kiváltották Turba neheztelését vagy szimpátiáját. Szapolyai János és pártja az osztrák történešz szerint a női természet alkalmatlanságát hangoztatta, így épp nem az emancipációt segítették elő.⁵⁸ Turba az 1867-es magyar törvények bírálatával fejezte be művét, és hozzátette: remélhetőleg a magyar királyválasztási jog sohasem fog újra életbe lépni.⁵⁹

Turba könyve nem aratott osztatlan elismerést osztrák történešzi körökben. Az alsó-ausztriai alkotmány- és társadalomtörténettel foglalkozó Viktor Bibl írt róla kritikus cikket a Wiener Zeitung hasábjain. Bibl szerint Turba „szorgalmas”, műve alapos és impozáns. A nőági öröklés elterjedtségét viszont a valóságoshoz képest túlhangsúlyozta: „...ugyanakkor egészen biztosan túlbecsüli a valóságos eredményeket, amikor már a 13. századra nézve az ’örökös’-ön teljesen általánosan férfit és nőt is ért.”⁶⁰ Bibl hozzátette, hogy a női öröklések inkább kivételnek számítottak, és valamilyen speciális privilégium eredményei voltak. Érezhető a bíráló kifogása Turbának a természettudományokra való hivatkozása kapcsán is. Bár Bibl nem írta le nyíltan, többször elítélte a mű túlságosan „racionális” történelemszemléletét. Idézte Turbát arról, hogy az 1867-es kiegyezésben a magyar fél jogértelmezése nem megfelelő, majd hozzátette: „Ha itt véleményünk szerint a szerző túl racionálisan járt is el, úgy látszik, a cseh trónörökléssel foglalkozó részekben ezt jóvá akarta tenni: itt teljesen biztosan a történelmi jog talaján áll; nem *fentről* világít lefelé, hanem *lentől* felfelé...”⁶¹ (Kiem. az eredetiben) Ám Bibl úgy látta, hogy a cseh jogfejlődésről szóló részek sem sikerültek túl jól, mert Turba mindenáron a jogfolytonosságot akarta kiemelni. Különösen a mű végét minősítette gyengének, ahol Turba aktualizál. Itt Bibl szerint túlságosan „előtérbe kerül” a szerző személyisége. „Egy jogtudományi munkából nem azt akarjuk tudni, hogy az miképp látja a dol-

⁵³ Turba: *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 28.

⁵⁴ Turba: *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 64.

⁵⁵ Turba: *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 234.

⁵⁶ Turba: *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 321.

⁵⁷ Turba: *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 329.

⁵⁸ Turba: *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 343.

⁵⁹ Turba: *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 360. Gernot Heiss szerint az osztrák nemzeti történetírás azáltal, hogy a később szerzett területek történetét is megírták, igazolták azok mindenkori összetartozását. Ez a megállapítás Turba könyvére is érvényes, aki azt akarta bizonyítani, hogy a *pragmatica sanctio* harmonikusan illeszkedett egy középkortól érvényesülő jogfolytonosság folyamataiba. Heiss: *Im „Reich der Unbegreiflichkeiten”*, 456.

⁶⁰ Bibl, Viktor: *Das Thronfolgerecht in Österreich-Ungarn*. Wiener Zeitung, (1903) október 13. 7.

⁶¹ Bibl: *Das Thronfolgerecht in Österreich-Ungarn*, i. m.

gokat, hogy a dolgok mik lehetnének, hanem hogy mi hogyan alakult, *milyen volt valójában*.⁶² (Kiem. az eredetiben)

Turba következő könyve (1906) szűkítette a kutatási területet; immár csak a *pragmatica sanctio*ra koncentrált. A szerző polemikus hajlamát jól mutatják a lábjegyzetek, ahol forráskezelési kérdésekben Lustkandl, Bidermann, időnként Salamon is célkeresztbe került, ugyanakkor Marczalira elismerően utalt. Mindemellett gyakran olvashatunk arról, hogy a *pragmatica sanctio* okleveles anyagát először Turba kutatta minden részletre kiterjedő módon.⁶³ Történelmi kérdések mellett közjogiakat is igyekezett tisztázni. Hosszasan fejtegette például, miért nem jó Habsburg-házát emlegetni trónöröklési kérdésekben, és miért kellene inkább Ausztria-házról beszélni.⁶⁴ A *pragmatica sanctio* 1722-es erdélyi elfogadása Turba szerint is nélkülözte a „népszuverenitás” legcsekélyebb érvényesülését is.⁶⁵ Cáfolta, hogy a horvát rendek 1712-ben azért szorgalmazták a nőági öröklés elfogadását, mert a császár a magyarok ellen akarta kijátszani őket. A rendekkel szemben nem volt kíméletes, az adómentességhez való ragaszkodásukat „egoizmusnak” nevezte.⁶⁶ A *sanctio* elfogadásáért kardoskodó magyar urakat „patriotizmusuk” mellett az uralkodó iránti hűség bizonyításának vágya is motiválta – fejtegette. Kiemelte – a magyar történetírók többségének véleményétől eltérve, ugyanakkor Salamon felfogásához közelítve –, hogy az 1723. évi 3. törvénycikket maguk a magyar urak (így Károlyi Sándor) tartották fölöslegesnek, ezért Turba azt sem számítottta a magyar *pragmatica sanctio*hoz.⁶⁷ Könyve végén ismét elmerült az aktuális kérdésekben. Szerinte a magyar királyválasztás joga sohasem fog érvénybe lépni, mert a magyar *pragmatica sanctio* (amelyet a magyar rendek a dinasztia iránt érzett „hálából” és bizalomból alkottak meg) az osztrák-ház minden ágát elfogadta.⁶⁸ Turba könyvét a *Századokban* Ferdinándy Géza közjogász ismertette, ami jól mutatja a hazai történetírás és jogtudomány összefonódásait. Ferdinándy szerint Turba könyvének ferdítéseit (például, hogy a *pragmatica sanctio* az osztrák monarchia részévé tette Magyarországot) csak közjogász szemével lehet észrevenni, nem elég ismerni a történelmi eseményeket hozzá. De megbocsátó volt azzal kapcsolatban, hogy Turba osztrák nézőpontból elemezte a témát, „a min végre nem is lehet csodálkozni, mert hiszen osztrák író nem tárgyalhat ily kérdést magyar szempontból”.⁶⁹

Ausztriában 1913-ban megemlékező ünnepségek zajlottak a *pragmatica sanctio* 200. éves évfordulója alkalmából. Turba forráspublikációt adott közre, és több osztrák történész (Alfons Dopsch, Hans Schlitter) is megszólalt. A forráspublikáció a *pragmatica sanctio*val kapcsolatos források szöveges, néhány esetben fényképes változatát tartalmazta. Az előszót Karl von Stürgkh gróf, Ausztria konzervatív miniszterelnöke (1911–1916) írta, aki 1713-at Ausztria történelme fordulópontjának nevezte. A miniszterelnöki megbízás miatt érzett kényelmetlenség egy-két helyen átüt Turba bevezető sorain. Egyrészt sajnálta, hogy mindössze négy hónap állt rendelkezésére, és ezért a kötetet rohamtempóban készítette el, másrészt feltűnően hangsúlyozta saját függetlenségét: „A jelen művet illető megtisztelő megbízást

⁶² Bibl: *Das Thronfolgerecht in Österreich-Ungarn*, 8.

⁶³ Turba: *Die Pragmatische Sanktion mit Besonderer Rücksicht*, 6. Később magyar levéltárosok egész sorának (Károlyi Árpádtól Tagányi Károlyig) mondott köszönetet, hogy támogatták kutatásait. Uo., 91. 1a.lábjegyzet.

⁶⁴ Turba: *Die Pragmatische Sanktion mit Besonderer Rücksicht*, 23–24.

⁶⁵ Turba: *Die Pragmatische Sanktion mit Besonderer Rücksicht*, 61.

⁶⁶ Turba: *Die Pragmatische Sanktion mit Besonderer Rücksicht*, 89.

⁶⁷ Turba: *Die Pragmatische Sanktion mit Besonderer Rücksicht*, 119.

⁶⁸ Turba: *Die Pragmatische Sanktion mit Besonderer Rücksicht*, 129.

⁶⁹ Ferdinándy: *Gustav Turba*, 551.

annál szívesebben vállaltam el és teljesítettem, mert itt, mint mindig, a tudományos meggyőződéseim érvényesítésének nem voltak akadályai.”⁷⁰ (Kiem. az eredetiben – T. L. D.) Az előszóban Turba ismét azzal foglalkozott bővebben, hogy miként lehet definiálni a *pragmatica sanctió*t (törvények, jogszokások, oklevelek összessége, nem csupán egy okirat, mint korábban hitték). Most sem hagyta ki a horvátok 1712-es akciójának leírását: „A horvát tartománygyűlés 1712-es döntésének oka nem a császári udvar befolyása, hanem a Magyarországgal kapcsolatos ellenérzés volt.”⁷¹ A forrásközlés módját meghatározta, hogy Turba milyen fogalmakkal dolgozott: a magyar *pragmatica sanctió*nál az 1723-as törvény előszavát és első két cikkelyét közölte, a harmadikat nem.⁷² A magas színvonalú forráspublikációba időnként becsúsztott egy kis malőr, aminek felhánytorgatását a magyar történetírás persze nem mulasztotta el: Marczali Henrik a *Századokban* gúnyolta ki Turbát, amiért a *pragmatica sanctio* erdélyi elfogadásának oklevelén szereplő pecséteken nem tudott mindent dekódolni a magyar nyelvtudás hiánya miatt.⁷³

1913. április 19-én Ausztria majd minden jelentősebb lapja megemlékezett a nevezetes évfordulóról, Turba pedig jelentős hírnévre tett szert, mert a téma legfontosabb kutatójaként ünnepelték.⁷⁴ A publicisztikai felületeken megnyilvánuló történészek is gyakran hivatkoztak az ő munkásságára. Jó példa erre a bécsi levéltáros Hans Schlitter (a Haus-, Hof- und Staatsarchiv munkatársaként több magyar történész kollégája)⁷⁵ cikke, aki a tartománygyűlések és a *pragmatica sanctio* kapcsolatáról írt. Schlitter szerint a 18. század első évtizedéig a Habsburgok többet foglalkoztak a területek szétválasztásával, mint egyesítésével, a családpolitika addig mindig legyőzte az összállamiság eszméjét.⁷⁶ A 18. század elején is eredetileg csupán dinasztikus kérdéssről lett volna szó, ám a magyarok és a horvátok közjogi problémát csináltak a *pragmatica sanctio* elfogadásából.⁷⁷ A szerző a történelmi témán keresztül a jelennel összefüggő kívánságát fejezte ki: éljenek a monarchia népei egymás mellett békében, az összállami (lényegében birodalmi) eszme ígézetében. Schlitter ugyanis azzal zárta cikkét, hogy az összállamiság eszméjének 1723-as végső győzelmében nemcsak a dinasztia, de Magyarország is fontos szerepet játszott.⁷⁸ Közvetlenül Schlitter cikke után jelent meg az oszttrák levéltáros magyar kollégája, a bécsi egyetem jogi karán doktorált Stokka Tankréd cikke a magyarországi vonatkozásokról. Stokka írása különösen azért érdekes, mert szemlélteti a Szent Korona-tan⁷⁹ korabeli népszerűségét, különösen a jogászai végzettséggel rendelkezők körében. Miután a szerző megdicsérte a *pragmatica sanctió*t elfogadó magyar rendek „előrelátását”, leszögezte, hogy a koronatan határozta meg a rendek gondolkozását. A tan szerint a király és a nemzet együtt alkották a modern értelemben felfogott állam testét, törvényeket is csak közösen hozhattak (az uralkodó épp ugyanannyi hatalommal bír, mint a korona

⁷⁰ Turba (Hg.): *Die Pragmatische Sanktion. Authentische Texte*, i. m. V.

⁷¹ Turba (Hg.): *Die Pragmatische Sanktion. Authentische Texte*, XII.

⁷² Turba (Hg.): *Die Pragmatische Sanktion. Authentische Texte*, 166–184.

⁷³ Marczali: *A pragmatica sanctio és Erdélyország*, i. m.

⁷⁴ A Turba kötetét dicsérő számos cikk közül lásd például: *Zum Jubiläum der Pragmatischen Sanktion*. Wiener Zeitung, 1913. április 19. 1–2.

⁷⁵ Fazekas: *A Haus-, Hof und Staatsarchiv*, 29–67.

⁷⁶ Schlitter, Hans: *Die Landtage und die Pragmatische Sanktion*. Reichspost, 1913. április 19. 1.

⁷⁷ Erdély problémáját Schlitter viszonylag egyszerűen letudta: „Erdély már a veszélyeztetett állása miatt is örömmel fogadta el a Pragmatica Uniót [sic!]”. Schlitter: *Die Landtage und die Pragmatische Sanktion*, 3.

⁷⁸ Schlitter: *Die Landtage und die Pragmatische Sanktion*, 3.

⁷⁹ Törő: „A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki”, i. m.

bármely tagja), ezen alkotmányfelfogás pedig ellentétes volt az uralkodó abszolút hatalmát tükröző patrimonialis, illetve a rendek és uralkodó (mint külön jogi személyek) egyezkedését hangsúlyozó rendi dualista alkotmánnyal.⁸⁰ A két egymás mellett megjelenő cikk különösen jó példa arra, miként léteztek együtt közös birodalmi intézményekben osztrák birodalmi és magyar nacionalista történetfelfogások, amelyek a Habsburg Monarchia fennállása szempontjából szét- és összetartó irányban is hathattak.⁸¹

Nem kisebb tekintély, mint a gazdaság- és társadalomtörténész Alfons Dopsch fejtette ki véleményét a *Fremden-Blatt*⁸² megemlékező cikkeinek sorában. Dopsch részletes történelmi áttekintést adott, mert úgy látta, hogy a *pragmatica sanctio*ban foglalt elvek külön-külön megtalálhatók az osztrák történelem korábbi évszázadaiban is. Az oszthatatlanság elvét például már kimondta a *Privilegium maius* is 1358-ban, amely – hiába hamisítvány – 1453-ban birodalmi szinten is törvényerőre lépett.⁸³ Női öröklésre is voltak precedensek mind Ausztriában, mind Cseh- és Magyarország történelmében. Az osztrák–magyar közös védelem gondolata a középkorig nyúlt vissza, ám a magyarok különösen a véres török háborúk tapasztalatának hatására fogadták el a *pragmatica sanctio*t, amely végeredményben a „birodami egység” (*Reichseinheit* – Dopsch itt láthatóan nem az összállam, a *Gesamtstaat* fogalmát használta, hanem a birodalmiságot pregnánsabban kifejező *Reich* kifejezést) gondolatát segített érvényre jutni.⁸⁴ A *Fremden-Blatt* szerkesztősége szerette volna, ha Turba is küld egy megemlékező cikket, ő azonban azzal hátrította el a felkérést, hogy nemrég tett közzé egy forrásgyűjteményt minderről, és vétene az „objektivitás” ellen, ha most kiállna a nagyközönség elé. Néhány kérdést azért fel lehetett tenni neki. A szerkesztőség kérdésére (kinek vagy minek köszönhető az egységes Monarchia létrejötte?) adott felelete szerint a *pragmatica sanctio* „elsősorban a dinasztia műve”.⁸⁵ A széles körben ünnepelt osztrák történész tovább folytatta kutatásait és recenzori tevékenységét, miközben soha nem felejtette el reklámozni saját szorgalmát a forrásfeltárás terén.⁸⁶ Az 1913-as ünnepségeket és azok visszhangját Ausztriában és Magyarországon is élénk figyelemmel követték. A megemlékezéseket Bécsből közvetlenül érkező Thallóczy Lajosban merült fel az ötlet, hogy Magyarországon hasonló, ám nagyobb szabású jubileumot kellene szervezni. Az 1923-as jubileumra való készülődés során tűnt fel a színen Csekey István jogtudós, Turba legjelentősebb magyarországi vitapartnere.

A magyar jubileumi előkészületek és Csekey István bekapcsolódása

A magyar *pragmatica sanctio* 1923-as évfordulójára tervezett munka magában foglalta volna az 1722/23-as eseményekhez köthető forráskiadást, jogi és történelmi bibliográfia összeállítását, valamint a történeti összefoglaló megírását. A javaslat Thallóczy Lajostól érkezett, Balogh Jenő igazságügyi miniszter terjesztette elő, Lukács László miniszterelnök pedig elfogadta. Az előkészítő bizottságot Tőry Gusztáv igazságügyi államtitkár irányította, s ő lett volna az elkészült forráspublikáció szerkesztője is. A történészek a későbbiekben a pénzügyi és egyéb adminisztratív ügyekben Tőryvel tartották a kapcsolatot. Az előkészítő bizottság

⁸⁰ Stokka, Tankréd: *Ungarn und die Pragmatische Sanktion*. Reichspost, 1913. április 19. 3.

⁸¹ Vö. Varga: *Birodalmi és nemzeti történetírói közösségek*, i. m.

⁸² A lapot 1909 és 1918 között szerkesztő Julius Szeps a monarchia hivatalos politikájának elkötelezett híve volt.

⁸³ Dopsch, Alfons: *Der Staatsakt vom 19. April 1713*. *Fremden-Blatt*, 1913. április 19. 2.

⁸⁴ Dopsch: *Der Staatsakt vom 19. April 1713*, 3.

⁸⁵ *Professor Dr. Turba über die Pragmatische Sanktion*. *Fremden-Blatt*, 1913. április 19. 6.

⁸⁶ Lásd különösen: Turba: *Österreichische Staatsverträge*, 189.

(Csánki Dezső, Dőry Ferenc, Fejérpataky László, Takáts Sándor és Thallóczy Lajos történeztvek, Illés József jogtörténezt, Nagy Ernő és Polner Ödön közjogászok) 1913. november 3-án ült össze, és megalkotta a részletes munkatervet, amelyet Tisza István is jóváhagyott. A munka elvégzésére három albizottságot hoztak létre: magyarországi és külföldi történelmi bizottságokat, valamint egy jogi részleget.⁸⁷ Látható, hogy a vállalkozás az oszták változatához hasonlóan a lehető legszorosabban kötődött az államhatalomhoz, ugyanakkor sokkal kiterjedtebb szervezőmunka állt mögötte, amely számos történezt és jogtudós együttműködésére épített, szemben az oszták jubileummal, amely egy történeztre és a bécsi levéltárosok ellenőrző munkájára hárította az ünnepi kiadvány elkészítését. Az idő előrehaladtával bővült a munkában részt vevő személyek köre. Nagy Ernő például bevonta tanítványát, Csekey István⁸⁸ kecskeméti jogakadémiai tanárt, aki már korábban elkezdett anyagot gyűjteni a *pragmatica sanctio* témájához. A külföldi bizottság is egyre több taggal büszkélkedhetett. Thallóczy 1914. január 14-én megbeszélést folytatott bécsi magyar történezt kollégáival, és őket (Győri Árpád osztálytanácsost, Szekfü Gyula állami allevéltárnokot, Bodenstein Gusztáv, Ivanic József és Eckhart Ferenc kamarai levéltárnokot) is bevonta a külföldi bizottság munkájába. Károlyi Árpádot (1913-ig a Bécsi Állami Levéltár igazgatója) kérte fel a külföldi bizottság elnökének, ő azonban nem vállalta a feladatot. Eckhart Ferenc lett a bizottság jegyzője, akinek rendszeresen jelentenie kellett Tőry Gusztávnak a munka állásáról. Thallóczy biztosította az államtitkárt: már csak azért sem lesznek hatásköri összeütközések a különböző bizottságok között, mert az „ügy”-nek „tudományos érdeme” van.⁸⁹

A munkatervben megszabták a főbb irányelveket. A történelmi részek feladata az 1723. évi első három törvénycikk „keletkezését” feltárni, a jogi fejezetek pedig az alkotmányos szempontú méltatást, valamint az oszták *pragmatica sanctió*val való összehasonlítást tűzték ki célul. Minden forrást publikálni akartak, függetlenül attól, hogy azokat korábban közreadták-e.⁹⁰ Világos, hogy ezzel a ki nem mondott cél részben az volt, hogy Turba kiadványait is túlszárnyalják. Későbbi évszázadokra vonatkozó anyag is szóba jöhetett, de csak annyiban, amennyiben azok „a magyar közjogi felfogás folytonosságát és egységét visszatükröztetni képesek”.⁹¹ Fontosabb művet a bizottság tagjai nem publikálhattak a saját szakállukra: a történelmi albizottság második ülésének (1914. május 8.) jegyzőkönyvében szerepel, hogy Csekey István „kijelenti, hogy az általa a Pragmatica Sanctióról kiadandó munkát kiadás előtt a bizottságnak be fogja mutatni hozzájárulás végett”.⁹²

A bizottság munkája idővel számos nehézségbe ütközött. A bécsi történeztvek például nem túl nagy lelkesedéssel fogtak neki a munkához. Talán a 18. század volt történetpolitikai szempontból kényes téma, és nem akartak konfliktust oszták kollégáikkal,⁹³ de az is lehetséges, hogy – akár meggyőződésből, akár személyes vagy intézménypolitikai szempontból

⁸⁷ MNL–OL P 2262, 508–512. „Áttekintés” című dokumentum, keltezés nélkül, a szöveg tartalma alapján Thallóczy halála után, valamikor 1918 körül készült.

⁸⁸ Ruszoly: *Csekey István*, i. m.

⁸⁹ Thallóczy Lajos levele Tőry Gusztávnak 1914. január 16-án. MNL–OL P 2262, 495.

⁹⁰ „Sem gyűjtésnél, sem a publikálásnál nem lehet irányadó az a szempont, hogy valamely okmány ki lett-e már adva.” MNL–OL P 2262, 32.

⁹¹ Uo.

⁹² MNL–OL P 2262, 28–29.

⁹³ Szekfü Gyula 1912-ben részletes historiográfiai tanulmányt írt a Történeti Szemlében az oszták történetírás politikai és tudományos tendenciáiról, ugyanakkor csak a 16–17. századokat feldolgozó szerzőkre koncentrált, a 18. századi vonatkozásokat és Turba munkását nem érintette. Szekfü: *Az oszták központi kormánysszervek*, i. m.

adódó – kényelmetlenséget okozott a vállalkozás szoros kapcsolata a jogász és politikusi körökkel (Szekfű Gyula és Csánki Dezső például nem szívelték egymást). Nem zárható ki az sem, hogy Eckhartnak és Szekfűnek egyszerűen nem volt ideje a *pragmatica sanctio* kutatására. Mindenesetre Eckhart egy Csánkinak írt, összegző jellegű, lakonikus, rideg leveléből úgy tűnik, az egész kezdeményezés inkább az 1916-ban vonatbalesetben elhunyt Thallóczy szívügye volt, akinek persze nem volt érdemes ellentmondani. „A bécsi bizottság az itteni levéltárakban található anyagot átkutatta, lemásoltatta. Feladata lett volna a külföldi levéltárakat is átkutatni. A németországiak el is végeztettek (München⁹⁴ és Drezda). Egyebütt úgy sem lehet anyagot találni. Mindannyian ezen véleményen voltunk Thallóczyt kivéve, aki párizsi, londoni, koppenhágai stb. levéltárakban akart kutattatni. Ez különben most úgysem lehetséges. A bécsi bizottság tehát a feladatait tulajdonképpen befejezettnek tekintheti. Thallóczy halála, illetőleg már 1915 óta az egész ügyről itt egy szó sem esett. A másolatok az én őrizetemben vannak, s bármikor Méltóságod rendelkezésére bocsáthatom őket.”⁹⁵

A levéltári kutatóexpedíciókat nehezítette a különböző családi vagy egyházi levéltárak zártsága. Csánky azzal az érveléssel próbálta Csekey számára lehetővé tenni az Esterházyak kismartoni levéltárában való kutatást, hogy a herceg (Esterházy Miklós) számára hangsúlyozta, ezek a kutatások „hazafias és közérdekű célt” szolgálnak.⁹⁶ Az egri érseki levéltárban folytatandó kutatás érdekében Tisza Istvántól reméltek közbenjárást.⁹⁷ A világháború is jelentős akadállyal bizonyult, hiszen több kutatónak be kellett vonulnia, egyes levéltárakat pedig a harcok közvetlenül érintettek.⁹⁸ A munkacsoportok legeredményesebb és a témáról legtöbbet publikáló tagja Csekey István volt, ezért az alábbiakban bővebben kitérek munkásságára.

Csekey jogtudósként sajátította el a történészcéh nyelvezetét, módszertanát és ethoszát, rendszeresen járt levéltárakba, jó kapcsolatot ápolt több magyar történésszel (például Szekfű Gyulával), és szinte folyamatosan készen állt történelmi, jogi és politikai viták megvívására, legyen a vitapartner osztrák vagy magyar.⁹⁹ Felfogásában – talán éppen kívülálló pozíciójából fakadóan – különösen élesen jelentkezett a professzionalizálódó történetírás (és a jogtudomány) férfiasságesszménye: a 19. századi történészek levéltári kutatások folytatására például kimondva-kimondatlanul csak férfiakat tartottak alkalmasnak.¹⁰⁰ Csekey nem árult zsákbamacskát ezen a téren, egy 1917-es könyvkritikában kifejtette, hogy a történetírásban új eredmény „csak a forrásokra visszamenő levéltári munkával produkálható. Ez pedig nagy oklevéltani és nyelvtudást, amellet erős fizikumot és vasszorgalmat igényel.”¹⁰¹ A kiváló történészek más férfitörténészek termékenységének (lásd a maghintésre való utalást, amely a tudóstársadalom kiválóságainak reprodukciójában a férfi szerepét hangsúlyozza) eredményei: Csekey Thallóczyról írt nekrológiában azt kívánta, bár „elhinthető volna típusának

⁹⁴ A müncheni kutatások sem voltak kifejezetten boldogítóak Eckhart számára. Münchenből írta Bécsbe Angyal Dávidnak: „...jelenleg kutatom a *pragmatica sanctio*t nem nagy eredménnyel, és járom mint becsületes idegen a múzeumokat. Az idő rettenetes.” Eckhart Ferenc levele Angyal Dávidnak 1914. április 7-én. MTA KIK Kt Ms 807/140.

⁹⁵ Eckhart Ferenc levele Csánki Dezsőnek 1918. február 28-án. MNL–OL P 2262, 480–481.

⁹⁶ Csánki Dezső levele Esterházy Miklósnak 1914. június 7-én. MNL–OL P 2262, 524–525.

⁹⁷ Iványi Béla levele Csánki Dezsőnek 1916. április 15-én. MNL–OL P 2262, 143.

⁹⁸ Iványi Béla szerint a bártfai városi levéltárban „szép anyag” van, de mivel „az oroszok a levéltárat összezavarták, feltalálni nem tudtak, s így ennek újbóli megtekintése jobb időkre halasztandó”. Iványi Béla levele Csánki Dezsőnek 1916. szeptember 5-én. MNL–OL P 2262, 81.

⁹⁹ Csekey: *Wien-e vagy Bécs?*, i. m.; Csekey: *A dualizmus*, i. m.; Csekey: *A nőági trónöröklés*, i. m.

¹⁰⁰ Smith: *The Gender of history*, i. m.; Schnicke: *Die männliche Disziplin*, i. m.

¹⁰¹ Csekey: *Timon Ákos*, 7.

magva az országban!”¹⁰² Nyelvezetében megfigyelhető a feminin jelzőkkel körülírt elmélet (amely kellő forrásbázis és forráskritika híján merész kombinációkra „csábítja” a kutatót) *versus* maszkulin, források alapján rekonstruált valóság szembeállítása is. 1923-ban úgy tekintett vissza Gustav Turba munkásságára, hogy „történeti bűvárlatai eredményeképpen merész kombinációkra való hajlandóságától *elcsábítva*, olyan elméleteket állított föl, amelyek a magyar közjogászok és jogtörténészek éles bírálatát hívták ki”.¹⁰³ (Kiem. tőlem – T. L. D.) Csekeynek határozott és nem túl kedvező véleménye volt arról is, milyen a női kézírás.¹⁰⁴

Csekey történettudósi identitását mutatja, hogy támogatta Szekfű Gyulát a *Száműzött Rákóczi* című munka (1913) nyomán kirobbant példátlan közéleti viták idején is, s közben elválasztotta a tudományt a dilettantizmustól: a Szekfűt támadókat dilettánsnak, a megtámadott történešzt viszont szakembernek tartotta. A kecskeméti jogtudós 1916. január 10-én olvasta fel a magyar *pragmatica sanctio* írott eredetijéről szóló eredményeit a Magyar Tudományos Akadémián. Épp aznap, ráadásul közvetlen előtte kapott szót Szekfű hírhedt ellenfele, Ballagi Aladár is, aki Rákóczi-ról beszélt, Szekfűt támadta, és mindezzel teljesen „el-lopta a show-t” Csekey elől.¹⁰⁵ A jogtudós beszámolóját részletesebben idézem, mert számos adalékot nyújt Csekey tudományfelfogásához és Szekfűhöz fűződő viszonyához¹⁰⁶ is:

„A komolyabb lapok igen röviden számoltak be erről az ülésről, szinte kivétel nélkül 'A száműzött Rákóczi' c. alatt. Hogy mi köze ehhez a *pragmatica sanctio* eredetijének, igazán nem tudom; de elég az hozzá, hogy ez alá a cím alá foglalják az én kis felolvasásomról szóló hivatalos kommunikét is. [...] A gyűlésen különben igen sokan voltak jelen. B[allagi]. valószínűleg azt hitte, hogy kizárólag ő érte, pedig rengetegre rúgott az én személyes jó ismerőseim száma, akik pusztán az én előadásom iránt érdeklődtek. A hangnem, a modor, a pökhendiség, a Magyar Miskaság egyenesen undorító volt. Nem volt jobb ízlésű ember jelen, aki hangosan is kifejezést ne adott volna megvetésének. Az öreg akademikusok meg egyenesen tűkön ültek, amikor minduntalan fejükre olvasta a nemzeteladás vádját. Hasonlatai, hanghordozása, taglejtései mind ellentétben voltak Akadémiai méltóságával. Én igazán mélyen megfigyelhettem a hangulatot. Már a gyülekezés alkalmával olyan gunyoros hangok hallatszottak el az akademikusok között, hogy na, mindjárt kezdődik a cabaret. Utána meg bár a berendelt studentek tapsvihara miatt 5 percre fel kellett függeszteni az ülést, de a komoly sorok közt mosoly húzta szájával a szájszögleteket [...] én már régen prelegáltam, amikor az előcsarnokban még mindig hangosan éltette magát az est hőse.

¹⁰² Csekey: *Thallóczy Lajos*, 103.

¹⁰³ Csekey: *Fraknói Vilmos*, 171.

¹⁰⁴ A Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában kutatva egy kézirat forrásról írta: „Mellette egy néhány évvel ezelőtről kelt kézirat ismertetés is, ha nem tévedek, valami női egyetemi hallgatótól. Nincs rajta név, de a stílusról és a kézvonásokról erre következtethetünk.” Csekey István levele Szekfű Gyulának 1916. június 18-án. ELTE EKK, G628.

¹⁰⁵ Szekfű Gyula II. Rákóczi Ferenc emigráns éveiről írott könyve 1914-ben országszerte élénk vitákat, durva támadásokat váltott ki. Szekfű általában az emigráns lelki alkatot bírálta Rákóczi példáján keresztül. A sokak által mitizált kuruc vezért könyvében például Párizsban játékbarlangot üzemeltető, udvarhölgyeknek udvarló, szenilis, naiv egyénnek állította be – hogy a művet támadók számára legérzékenyebb pontot emeljem ki. Amikor Csekey felolvasását tartotta, épp a botrány második hulláma vette kezdetét a Szekfűt támadó, alpári nacionalista Ballagi Aladár főszereplésével.

¹⁰⁶ A Csekey–Szekfű kapcsolatról újabban: Schweitzer: „...hisz minden alkotmányjogi tanulmányban *van politikum*”, i. m.

Berzeviczy [Albert] és Wlassics [Gyula] szerint az én előadásom valósággal megmentette az est komolyságát.¹⁰⁷ Amikor utána egy csoportba verődve még beszélgettünk, utóbbi azt jegyezte meg, ő csak azért örült B[allagi]. felolvasásának, hogy élvezhesse majd azt a szellemes feleletet, amivel a Kolléga Úr széjjelszedi nagy hangú állításait. [...] Biztosan tudom, hogy több barátja volt az akadémikusok sorában, mint ellensége.”¹⁰⁸

A levél rámutat arra, hogy Csekey az elmondottakon túl a történészek között egyfajta közvetítő/diplomata szerepét is betöltötte. Valószínűleg azért hangsúlyozta annyira Szekfűnek, hogy az akadémikusok többsége mellette állt, hogy megváltoztassa Szekfű azon véleményét, miszerint azok nem támogatták őt eléggé a vita idején. Szekfű ilyen – negatív – véleményt alkotott például Csánki Dezsőről is, aki nem melleleg a *pragmatica sanctio* kutatásával foglalkozó történelmi bizottság egyik vezetője volt. Nem minden történésszel alakult azonban konfliktusmentesen Csekey kapcsolata, amit a magyar *pragmatica sanctio* „eredetije” „felfedezésének” története szemléltet.

Ki fedezte fel a magyar pragmatica sanctiót?

Csekey országos hírnévre tett szert, és egyfajta nemzeti hős vált belőle, miután 1914-ben az újságokban megjelent a hír: felfedezte a magyar *pragmatica sanctio* írott eredetijét az Országos Levéltárban. Az Est tudósítója az első pletykák megjelenése után elutazott Kecskemétre interjút készíteni vele, és bár Csekey először visszakozott (mondván, mindez úgyszemint érdeklí a nyilvánosságot), végül megerősítette, hogy igaz a hír.¹⁰⁹ A történészek is visszafogottan nyilatkoztak, Csánki Dezső a levéltár vezetőjeként arról beszélt, hogy „amíg minden kételyem el nem oszlik, és amíg a tudományos kritika egész fegyverzetével nem vizsgáltam felül az okmányt, korainak tartanám arról érdemben nyilatkozni”.¹¹⁰ A felfedezés híre gyorsan elért Bécsbe is, így Gustav Turba már meg is írta a véleményét a *Neue Freie Presse* hasábjain. Turba szerint Csekey nem az eredetit találhatta meg, hanem csak egy tisztázatot, amit Bécsbe küldtek, hogy a nyomtatáshoz felhasználják. Ez azért is valószínű, mert ő maga is találkozott már ilyen kézirattal kutatásai közben a Bécsi Állami Levéltárban.¹¹¹ A felfokozott hangulatot szemlélteti, hogy a magyar történészek szinte azonnal reagáltak: a *Neue Freie Presse* aznap esti kiadásában válaszolt Fejérpataky László, aki szerint egy nyomdának szánt tisztázathoz nem kellett volna a király aláírása és pecsétje (ezek mind szerepelnek a most megtalált dokumentumon), tehát itt mindenképpen az eredeti dokumentumról van szó.¹¹² Az Est másnap részletes, több történész nyilatkozatát tartalmazó válaszcikket közölt. Ekkor kezdett bonyolódni az ügy, ugyanis a felfedezés jogáért elkezdtek egymással is rivalizálni a levéltárosok és történészek. Horváth Sándor, a levéltár allelvéltárnoka igyekezett Csekey szerepét kisebbiteni: „A felfedezésben neki is része van, de az első ember, aki tényleg megállapította, hogy ez a trónöröklési törvény hiteles, eredeti írott példánya, az Horváth

¹⁰⁷ Wlassics néhány év múlva igyekezett Szekfűnek megmagyarázni, miért tanúsított semleges magatartást a vita idején. Dénes: *A történelmi Magyarország eszménye*, 175.

¹⁰⁸ Csekey István levele Szekfű Gyulának 1916. január 12-én. ELTE EKK, G628.

¹⁰⁹ *Megtalálták a Pragmatika szankció eredetijét. Csekey tanár fedezte fel az Országos Levéltárban.* Az Est, 1914. június 10. 3.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ Turba, Gustav: *Die Auffindung eines angeblichen Originals der Pragmatischen Sanktion.* Neue Freie Presse, Morgenblatt, 1914. június 10. 6.

¹¹² Fejérpataky, László: *Die Auffindung eines Dokuments zur Pragmatischen Sanktion.* Neue Freie Presse, Abendblatt, 1914. június 10. 2.

*Sándor országos allelváltáros volt.*¹¹³ (Kiem. az eredetiben – T. L. D.) Horváth ezután belement a részletekbe, és jelezte, hogy bizonyítani tudja a „sorrendet”. Csekeynek megengedte, hogy hetekig használhassa a szóban forgó dokumentumot, ám használat után a jogtudós visszaadta a forrást a levéltárnak anélkül, hogy felismerte volna jelentőségét. Csak pár nappal később jelent meg Csekey náluk ismét, amikor közölte, talán ez lehet az eredeti példány. Horváth ezután visszament a raktárba, és ő állapította meg végérvényesen a hitelességet és eredeti mivoltot. Ezt követően gratulált Csekeynek, hogy „e nevezetes alaptörvény felfedezéséhez nagymértékben hozzájárult”. Horváth nyilatkozata után következett Csánki, Marczali és Fejérpataky állásfoglalása, akik mind Turba véleménye ellen érveltek. Ugyanakkor már az a probléma is felmerült, hogy mikor számít eredetinek egy törvény. Csánki szerint „csak a múlt század óta van gyakorlatban, hogy ő felsége *csak egy példányt ír alá*, az írottat és ez az eredeti, a nyomtatottak pedig a felsőbb sajátkezü aláírása nélkül jönnek forgalomba. Régebben a *nyomtatott példányok* is egyforma értékűek voltak és *egyformán eredetinek tekintettek* az írott példányokkal, mert a nyomtatottakat is *aláírta a király*. Az azonban több mint valószínű, hogy *a kérdéses példány az örökösödési törvény egyetlen írott példánya.*”¹¹⁴ (Kiem. az eredetiben – T. L. D.))

Érzékelve a kutatása által kiváltott éles vitákat, Csekey írt egy cikket a *Pesti Hírlap*ba (miközben szabadkozott, hogy nem akar publicisztikát művelni, ám mégis kénytelen, mert túl nagy a nyomás rajta), amelyben egyaránt odaszúrt a hazai levéltárosoknak és Turbának is. A levéltárosokkal szemben a professzionális történész retorikájával érvelt: „Mindenesetre csak olyan akadhatott rá [az eredeti példányra – T. L. D.], aki ismeri az egész kérdéskomplexumot és annak teljes historikumát. Ezt pedig nem lehet kívánni az Országos Levéltár tisztviselőitől, akik amellet, hogy idejüket teljesen leköti a hivatalnoki igazgatás, jeles tudósok is. Manapság azonban a nagy differenciáció korszakában minden apró részletkérdés egész embert kíván, mert csakis így lehet előre vinni a tudományt.”¹¹⁵ Turbával szemben viszont már az volt a kifogása, hogy nincs jogász képzettsége. „Neki csak az a hibája, hogy a *trónöröklési jog* történetével foglalkozva, mint *történész*, lépten-nyomon jogi kérdésekbe botlik.”¹¹⁶ (Kiem. az eredetiben) Ezt követően a vita eldurvult. Jelentkezett egy kecskeméti kollégája, hogy valójában ő fedezte fel az eredeti példányt. Móríc Károly beszámolója szerint ő már 1903-ban látta ezt a dokumentumot a levéltárban, ám akkor nem volt ideje publikálni a kutatási eredményeit.¹¹⁷ Csekey válaszcikkben reagált. Szerinte Móríc egyike azon sokaknak, akik „ez oklevelet kezükben tartották, anélkül, hogy értékelni tudták volna. Nézték, de nem látták”.¹¹⁸ Ezt követően beszállt a polémiába Pettkó Béla, az országos levéltár volt munkatársa is. Gúnyolta Csekeyt, és arról írt, hogy talán eljön majd az idő, amikor a kecskeméti jogtudós felfedezéséről filmet fognak forgatni, amelyben Csekey lovag megmenti *Pragmatica Sanctio*t, a szűz királylányt, ettől pedig a magyar nemzet boldog lesz.¹¹⁹ Móríc Károly

¹¹³ *Hiteles a Pragmatica sanctio megtalált eredetije, Turba nyilatkozata értéktelen.* Az Est, 1914. június 11. 7.

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ Csekey István: *A pragmatica sanctio írott eredetijéről.* Pesti Hírlap, 1914. június 14. 34–35.

¹¹⁶ Uo. 35.

¹¹⁷ Móríc Károly: *A pragmatika szankció. Felfedezték-e a magyar törvény eredetijét?* Budapesti Hírlap, 1914. június 14. 31–32.

¹¹⁸ Csekey István: *A pragmatika szankció.* Budapesti Hírlap, 1914. június 17. 8–9.

¹¹⁹ Pettkó Béla: *A pragmatika szankció. Válasz Csekey István dr. cikkére.* Budapesti Hírlap, 1914. június 18. 10. Pettkó éles támadása kapcsán érdemes tudni, hogy a vita előtt néhány évvel

egy kicsit később válaszolt. Thallóczy Lajos 1897-es tanulmányát idézte fel, amely szerint nincs jelentősége az „eredeti” példány megtalálásának, majd hozzátette: „Csekey először is nem fedezett föl semmit, mert lajstromozott, nyilvántartott dolgokat fölfedezni nem lehet, másodsor az, amivel olyan nagy port vert föl, nem a pragmatika szankció szövege, de nem is az 1723-iki törvényes hiteles szövege, hanem csak azoknak első, a király által aláírt és az ő pecsétjével ellátott szövege.”¹²⁰

A viták hevében Csekey szükségesnek látta, hogy megvédje magát főnöke, Csánki Dezső előtt. Leveléből érezhető, hogy Thallóczy udvariasan ugyan, de megróttá azért, mert 1897-es Századok-tanulmányát nem ismerte és hivatkozta a vitákban. „Thallóczy úr ő excellenciája magához kéretett, és hosszasan, felette kedvesen és jóindulatúlag beszélgetett el velem, örülvén szinte, hogy az őt is oly közletről érdeklő kérdésnek otthon meglehetősen ismerője van. Viccesen egyenesen a magyar Turbanak akart megtenni. Ma kaptam tőle egy igen szíves hangú levelet, melyben köszönetet mond [...] Pesti Hírlapbeli cikkemért a pragm. sanc. írott eredetijéről s afölötti örömeinek adott kifejezést, hogy benne szerénységem, anélkül, hogy az ő Századok-beli becses tanulmányát ismerte volna, ugyanolyan eredményre jutott. [...] A dolog ugyanis, mint ő excellenciájával tüzetesen megtárgyaltuk, annyiban van, hogy hiába is írkál az én szegény beteg, üldöztetési mániában szenvedő Móricz Károly kollégám, aki – sajnos – egy reá nézve igen kellemetlen ügyéből és igazgatótanácsi határozat folytán valószínűleg mihamarabb (mint ő nevezte) ’ifjúkori barátja’, Pettkó Béla sorsára fog jutni: a pr. s. írott eredetije eddig ismeretlen, publikálatlan volt.”¹²¹ Igaz, Csekey mindehhez hozzátette, Thallóczy 1904 táján már tudomást szerzett a dokumentum létezéséről, mert a levéltárosok értesítették arról.

A vitáknak egyébként nem volt érezhető negatív hatása Csekey karrierjére. 1916-ban az akadémiai kiadó publikálta rövid kötetét a *pragmatica sanctio* írott eredetijéről. A szerző ebben részletesen elmesélte a „felfedezés” történetét, bár a durva támadásokat nem említette. Elismerte, hogy a 18. században a *pragmatica sanctio* minden király által aláírt példánya eredetinek számított, ám mégis a dokumentum fontossága mellett kardoskodott, mondván, az irat birtokában könnyebb lesz vitába szállni osztrák történészekkel.¹²² Könyvében egyébként keveredett a történészi és jogászi érvelés, mert visszatérően utalt saját korának jogi viszonyaira és arra a tényre, hogy kortárs jogi felfogás szerint az általa felfedezett törvénysszöveg számítana az eredeti példánynak.¹²³ Nem mindenkit győzött meg: Miután Csekey a Pester Lloyd napilapban németül részleteket közölt eredményeiből, Turba ismét bírálattá tárgyává tette felfogását. Az osztrák történész szerint a szóban forgó lelet irreleváns, és ő már amúgy is közzétette az eredeti nyomtatott példányok közül az egyiket.¹²⁴ Csekey válaszában vitatta Turba szóhasználatát (például, hogy VI. Károlyt ír III. Károly helyett, vagy hogy csak az 1723. évi első két törvénycikket tekinti *pragmatica sanctiónak*), és ismét azzal érvelt, hogy osztrák vitapartnere nem jogász, hanem történész.¹²⁵ Turba válaszában történelmi érveléssel

elbocsátották a levéltárból, mert nemesi címek pénzért való hamisításával vádolták. Lakos: *A Magyar Országos Levéltár története*, 173.

¹²⁰ Móricz Károly: *A pragmatika szankció. Tájékoztató*. Budapesti Hírlap, 1914. június 28. 35.

¹²¹ Csekey István levele Csánki Dezsőnek 1914. július 23-án. MNL-OL P 2262, 324–327.

¹²² Csekey: *A magyar Pragmatica Sanctio*, 69.

¹²³ Csekey: *A magyar Pragmatica Sanctio*, különösen 46., 48., 68.

¹²⁴ Turba, Gustav: *Das handschriftliche Original der ungarischen Pragmatischen Sanktion*. Pester Lloyd, 1916. január 17. 6.

¹²⁵ Csekey, Stefan v.: *Zum handschriftlichen Original der ungarischen Pragmatischen Sanktion*. Pester Lloyd, 1916. január 24. 6.

támadta Csekeyt: Hangsúlyozta, hogy az akkori magyar közjogban járatos nemesek (Károlyi Sándor, az Erdődyek) is az első két törvénycikket tartották fontosnak, magyar vitapartnere tehát a történelemmel vitatkozik.¹²⁶

A hazai recepcióban voltak elismerő¹²⁷ hangok, ám Eckhart Ferenc 1917-ben kritikus recenziót közölt Csekey művéről a Századokban. Úgy értékelte, hogy a legjelentősebb kérdésekben a mű nem hozott új eredményt Thallóczy 1897-es megállapításához (egy esetleg megtalált eredeti példánynak csak levéltári értéke lehet, a közjogi viták szempontjából nincs jelentősége, hisz régen minden, a király által hitelesített dokumentum eredetinek és érvényesnek számított)¹²⁸ képest. ¹²⁹ „Ezen példány létezéséről eddig nem volt tudomásunk, illetőleg senki sem foglalkozott eddig természetével. Ez adott alapot Csekeynek az értekezés megírására, mely kissé hosszadalmas, ha meggondoljuk, hogy szerző a következő végeredményre jutott, mely mint maga mondja lényegében nem tér el Thallóczy Lajosnak e folyóirat hasábjain 1897-ben közölt véleményétől. [...] A megtalált példánynak tehát, mint Thallóczy annak idején előre jelezte, csak levéltári becse van; oklevéltani és alkotmánytörténeti értéke épen csak annyi, mint többi törvényeink első példányának. Miután a törvénycikkek keletkezésének legnagyobbbrészt ismert történetét és közzétételük módját elmondta, Csekey helyesen kimutatja, hogy az 1722 júl. 17-én a királynak átadott két cikket nem lehet, mint azt Turba tette, a magyar *pragmatica sanction*nak tekinteni. [...] Nagyon hasznos és kíváncsi dolog a *pragmatica sanctió*val Turba után is foglalkozni, de nagyobb szabadsággal és kritikával. Nem annyira a tárgy kiszélesítésére, mint az eredmények világos előadására, kiegészítésére és élesebb kritikára van szükség e kérdésben.”¹³⁰

A viták azonban egy ponton túl már nem folytatódtak. 1918 tavaszán a történelmi bizottság Rugonfalvi Kiss István debreceni történészt bízta meg a *pragmatica sanctio* történelmének megírásával (a jelöltek között volt még Márki Sándor és Eckhart Ferenc). A vállalkozást azonban 1918 őszén érthető okokból leállították, s Csánki a „megváltozott politikai viszonyokra” hivatkozva csupán az összegyűjtött források megőrzését tartotta további feladatának.¹³¹ 1923-ban mindössze elvétve találunk megemlékezéseket a 200 éves évfordulóról:

¹²⁶ Turba, Gustav: *Das handschriftliche Original der Pragmatischen Sanktion*. Pester Lloyd, 1916. január 30. 9.

¹²⁷ Buza: *A magyar pragmatica sanctio*, i. m.; D.: Csekey István: *A magyar pragmatica sanctio*, i. m.

¹²⁸ Thallóczy: *Az 1722/3. magyar országgyűlés*, i. m. Érdemes ehhez hozzátenni, hogy Salamon Ferencet sem izgatta túlságosan az „eredeti” példány kérdése, bár őt ebben a vitában nem idézték. „És amint nem szükséges levéltárakban kutatni a bécsi békekötés okmányait, mert annak egyedül hiteles példánya a Corpus Jurisban van, úgy felesleges az 1723-diki szerződést is másutt keresni.” Salamon Ferenc: *Mi az a „pragmatica Sanctio” az 1867-iki törvényekben?* A Hon, 1881. március 20. 1.

¹²⁹ Eckhart: *Csekey István*, i. m. Nem ez volt az első vita Eckhart és Csekey között. 1915-ben Csekey részletes tanulmányt közölt 18. századi osztrák–magyar alkotmánytörténet tárgyában a *Századokban*, amelyben szintén keveredett a történelmi érvelés és a történetietlen nacionalista közjogi szemlélet, felbukkant a Szent Korona-tan misztifikálása és visszavetítése a középkorba. Eckhart nyílt levélben támadta meg Csekey állításai közül különösen a középkori alkotmánytörténetre vonatkozókat. Csekey: *Az 1741:11 törvénycikk történetéhez*, i. m.; Eckhart: *Nyílt levél*, i. m. A Szent Korona-tanra való hivatkozások Csekey fő művében és annak kortárs fogadtatásában felerősödtek: Csekey: *A magyar trónöröklési jog*, i. m.; Altörjay: *Csekey István*, i. m.

¹³⁰ Eckhart: *Csekey István*, 176–178.

¹³¹ Fábíánné: *A magyar pragmatica sanctio*, 43.

Gábor Gyula jogtörténész a történelmi visszatekintés mellett hangsúlyozta, hogy Magyarországnak csak előnyére válna a Habsburgok visszatérése.¹³²

A professzionalizmus mint többtényezős rendszer

A professzionális történetírások történetét érdemes a kívülállók, marginalizált szereplők, intézményes érdekcsoportok, valamint az alkalmazott retorikai és diszkurzív eszközök figyelembevételével megírni, továbbá nagyobb rendszereken belül elhelyezni. Úgy tűnik ugyanis, hogy a professzionális történészek időnként kiszervezik a történetpolitikai szempontból kényes témák feldolgozását olyanoknak, akik kevésbé integráns részei az akadémiai intézményrendszernek. Nem véletlen, hogy a legnagyobb vitákat Csekey és Turba folytatták egymással, vagy hogy a magyar történelmi bizottság választása végül Rugonfalvi Kiss Istvánra, egy kevésbé jelentős történészre esett, amikor a történelmi szintézis elkészítéséről ötleteltek. A történetpolitikailag érzékeny témák kiszervezése nem bizonyult problémamentesnek. Eckhart például leszögezte, hogy Csekey írásainak élével egyetért, ám a történelmi részeket illetően alapvető – és egyébként teljesen jogos – kifogásai voltak.

Bizonyos értelemben a publicisztika is levezető szelepként működött. Ebben a formában olyan problémákat is lehetett akár polemikusan is boncolgatni, amelyekre professzionális folyóiratokban kevésbé, de legalábbis más hangnemben került volna sor – egyebek mellett Dopsch cikke is példa lehet erre. Bár a vitában részt vevő felek gyakran hangoztatták, hogy nem szívesen vitáznak/írnak tudományos kérdésekről publicisztikai felületeken (lásd Csekey és Turba ezzel összefüggő fenntartásait vagy Csánki óvatos nyilatkozatait), valójában rendszeresen megtették ezt. A média egyre fontosabb szerepe, a viták korábban nem látott mértékben történő felgyorsulása is hozzájárult ahhoz, hogy a történészek nemcsak szűkebb értelemben vett szakemberként, de értelmiségiként is megnyilvánultak. Ezt Csekey ugyan „nyomásként” érzekelte, de sokaknak a nyilvános fórumok teremtették meg a lehetőséget, hogy „nemzetnevelő”, esetleg „hős” szerepében tűnhessenek fel. Persze előfordult az is, hogy egy történész publicisztikai írását semmi sem különböztette meg a szakmai közleményektől: Bibl recenziója Turbáról például ilyen cikk volt, ami bizonyos fokig a publicisztikai és szakmai fórumok összetartozására enged következtetni, és arra, hogy a publicisztikában való jelenlét időnként integráns eleme (és nem ellentéte) volt a történészi szerepfelfogásnak. Érdemes egyébként a szakmán kívülállókat vagy peremhelyzetben lévőket a hivatásos történészeketől nem élesen elválasztva, hanem azokkal együtt szemlélni. Nem az a célja egy ilyen historiográfiai megközelítésnek, hogy automatikusan a marginalizált vagy egyenesen ellenzéki szereplőknek adjon igazat, esetleg relativizálja a professzionalizmus értékeit – Bibl szemmel láthatóan jobban értett a középkori nőági öröklés kérdéséhez, mint Turba, Eckhart pedig joggal utasította el a történetietlen közjogi visszavetítéseket Csekeynél. Inkább az összetett látásmódot szorgalmaznám, amely kritikusan viszonyul mind az intézményesült, mind az intézményen kívüli történetírásokhoz, ezeket azonban együtt láttatja, és felhívja a figyelmet arra, hogy gyakran egymás kiegészítőjeként működtek/működnek – mindez nem zárja ki, hogy adott esetben lehettek egymás határozott ellenségei is.

Az is jól látszik, hogy az egyes módszertani/elvi alapelvek (ítélkezés/megértés) kimondása gyakran igazodott az éppen tárgyalt történelmi téma jellegéhez, és azzal függött össze, hogy egy adott történész mennyiben fogadta el a fennálló intézményes, közjogi és politikai

¹³² Gábor Gyula: *A Habsburg-dinasztia. A Pragmatica Sanctio elfogadásának 200-ik évfordulójára*. Budapesti Hírlap, 1922. augusztus 12. 1–2.

viszonyokat.¹³³ A kritikusabb és politikailag radikálisabb szerzők időnként nem véletlenül az intézményendszereken kívüli ellenkultúrához tartoztak; Polányi Laura is innen (Galilei kör) érkezett.¹³⁴ Jakab Elek és Gustav Turba is kritikákat kaptak céhbeli történészekről azért, mert írásaikban személyiségük túlságosan előtérbe került.

Csekey és Turba *pragmatica sanctio*val kapcsolatos munkássága jól mutatja a professzionális történetírás egyszerre demokratikus és hierarchikus természetét, amit Bonnie G. Smith észrevételezett.¹³⁵ *Hierarchikus*, mert a professzionális történészek egymáshoz és más tudományok képviselőihez való viszonyulását sokszorosan tagolják az intézményes pozíciók, kirekesztő mechanizmusok, bevett diszkurzív hagyományok (a bőbeszédűség és az elfogultság kárhóztatása, a férfierőhöz kötött levéltári kutatás elve stb.), metaforák, amelyek képesek marginalizálni személyeket és meghatározni a tudomány művelőinek legitim körét. Nem mindegy a kutatott téma és a korszak sem, amelyben kutatják. Csekey és Turba kutatásait és azok hatását a politika támogatása és a publicisztika reklámja nagyban megkönnyítette, témájuk eleve kiemelt figyelemre számíthatott, hiszen nemzeti „sorskérdést” tárgyaltak, és jelentős hatalom állt mögöttük. *Demokratikus* (részben), mivel a professzió nyelvezetének, módszereinek, ethosának elsajátítása után elvileg bárki beléphet egy tudományos térbe és láthatóvá válik, még ha nem is azonos esélyekkel indul, mint mások. Csekey és Turba írásait is publikálták szakfolyóiratok, ráadásul utólag a vitáik ellenére a *pragmatica sanctio* egyforma súlyú szakértőiként váltak (el)ismertté, műveiket pedig rendszeresen hivatkozták,¹³⁶ hivatkozzák ma is. Arra is találni példát, hogy még egy Csekeynél és Turbánál is marginálisabb helyzetben lévő történetíró emléke is fennmarad. Polányi Laura 1909-es tanulmánya nem ment (azonnal) feledésbe: ha a későbbi historiográfiai szintézisekben nem is bukkan fel a neve, Szekfű Gyula egyetértően hivatkozta tanulmányát a Magyar történet negyedik kötetében.¹³⁷

A *pragmatica sanctio* „eredetijének” felfedezése különösen azért tanulságos történet, mert szemlélteti, hogyan viszonyultak a források értékéhez a történészek, levéltárosok és jogtudósok. A történészek (Salamon, Thallóczy, Eckhart) azt hangoztatták, hogy egy forrás önmagában nem jelentős, környezete és a hozzá társított értelmezés teszi azzá. Csekey egyébként – ezen a téren a professzionális történetírás felfogásához igazodva – a vitákban nem véletlenül különítette el a nézést a látástól, összekötve ezzel az értelmezést a látás metaforájával.¹³⁸ Érdekes, hogy az értelmezések különbözősége azóta is követ bizonyos tudományos válaszfalakat. Csekey gondosan kialakított önképe (miszerint ő a felfedező, a talált forrás pedig nagy fontossággal bír) ugyanis elsősorban a jogtörténetíráshoz hatott, míg a történészek inkább elutasítóan, de legalábbis ambivalensen viszonyultak hozzá.¹³⁹

¹³³ Ezt újabban különösen Philipp Müller hangsúlyozza úttörő historiográfiai művében: Müller: *Geschichte machen*, i. m. Lásd még: Lingelbach: *Klio macht Karriere*, i. m.

¹³⁴ Csunderlik: *A Galilei Kör története*, i. m.

¹³⁵ Smith: *The Gender of history*, i. m.

¹³⁶ Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, IV., 603–604.; Kerekes György: *A Pragmatica Sanctio*. MTA KIK Ms 1056/18.

¹³⁷ Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, IV., 611.

¹³⁸ „A történetírást ugyanis épp a betűket is képpé formáló belső látás színesztéziája teszi képessé a vizuális megjelenítésre.” Kóvér: *A történész tekintete*, 115.

¹³⁹ Újabban lásd például: „Elég csupán Csekey Istvánra gondolnunk, aki az Országos Levéltárban megtalálta a *Pragmatica Sanctio* eredeti példányát, és az erről való történészi gondolkodást alapjaiban változtatta meg.” Stipta: *Alkotmányjog*, 65.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

- Csekey István levelei Szekfű Gyulának. ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Szekfű Gyula hagyatéka. G628.
- Eckhart Ferenc levelei Angyal Dávidnak. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (MTA KIK) Kézirattár, Ms 807/136–163.
- Kerekes György: A Pragmatica Sanctio. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (MTA KIK) Kézirattár, Ms 1056/18.
- Pragmatica sanctio 200 éves jubileumára tervezett kiadványt előkészítő történeti albizottság iratai. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL–OL) P 2262.

Nyomtatott források

- Altörj Sándor: *Csekey István: A magyar trónöröklési jog, Budapest, 1917.* [Recenzió] Katolikus Szemle, 32. évf. (1918) 9. sz. 854–856.
- Bidermann, Hermann Ignaz: *Entstehung und Bedeutung der Pragmatischen Sanction.* I–II. Zeitschrift für das Privat- und öffentliche Recht der Gegenwart. Bd. 2. Wien: Alfred Hölder, 1875. 123–160., 217–253.
- Buza László: *A magyar pragmatica sanctio írott eredetije.* Magyar Figyelő, 6. évf. (1916) 3. sz. 319–320.
- Csekey István: *Wien-e, vagy Bécs?* Ügyvédek Lapja, 31. évf. (1914) 21. sz. 6.
- Csekey István: *A dualizmus a miniszterelnök újévi beszédében.* Magyar Figyelő, 5. évf. (1915) 1. sz. 83–90.
- Csekey István: *A nőági trónöröklés Horvát-Szlavónországban.* Magyar Figyelő, 5. évf. (1915) 4. sz. 161–180.
- Csekey István: *A pragmatica sanctio Erdélyben.* Erdélyi Múzeum, 32. évf. (1915) 10. sz. 145–159.
- Csekey István: *Az 1741:11 törvényczikk történetéhez és közjogi jelentéséhez.* Századok, 49. évf. (1915) 7–8 sz. 372–386.
- Csekey István: *Magyar hódoló küldöttség kétszáz évvel ezelőtt a királynál.* Magyar Figyelő, 5. évf. (1915) 3. sz. 435–439.
- Csekey István: *A magyar Pragmatica Sanctio írott eredetijéről.* Budapest: MTA, 1916.
- Csekey István: *A magyar trónöröklési jog. Jogtörténelmi és közjogi tanulmány oklevélmellékletekkel.* Budapest: Athenaum, 1917.
- Csekey István: *Thallóczy Lajos.* Jogállam, 16. évf. (1917) 1–2. sz. 101–103.
- Csekey István: *Timon Ákos: Magyar alkotmány- és jogtörténet, 5. kiadás, 1917.* [Recenzió] Ügyvédek Lapja, 34. évf. (1917) 9. sz. 6–7.
- Csekey István: *Fraknoi Vilmos: A Habsburg-ház trónöröklési jogának megállapítása az 1687/88-ik évi országgyűlésen. 1922.* [Recenzió] Századok, 57. évf. (1923) 1–6. sz. 171–175.
- D.: *Csekey István: A magyar pragmatica sanctio írott eredetijéről. A pragmatica sanctio Erdélyben.* Magyar Kultúra, 5. évf. (1917) 426.
- Deák Farkas: *Dávid Ferenc emléke. Írta Jakab Elek.* [Recenzió] Századok, 14. évf. (1880) 6. sz. 510–515.
- Eckhart Ferenc: *Nyílt levél a szerkesztőhöz. Megjegyzés Csekey István cikkére.* Századok, 49. évf. (1915) 9. sz. 570–572.
- Eckhart Ferenc: *Csekey István: A magyar Pragmatica Sanctio írott eredetijéről.* [Recenzió] Századok, 51. évf. (1917) 2–3. sz. 176–178.
- Ferdinándy Géza: *Gustav Turba: Die Pragmatische Sanktion Mit Besonderer Rücksicht Auf Die Länder Der Stephanskronen, 1906.* [Recenzió] Századok, 41. évf. (1907) 6. sz. 551–555.
- Fournier, August: *Zur Entstehungsgeschichte der pragmatischen Sanktion Kaiser Karl's VI.* Historische Zeitschrift, Bd. 38. (1877) 1. Heft. 16–47.
- Henrich, Walter: *Stefan v. Csekey: A magyar trónöröklési jog.* [Recenzió] Österreich. Zeitschrift für öffentliches Recht, 3. Jg. (1918). 6. Heft. 758–759.

- Hóman Bálint – Szekfü Gyula: *Magyar történet*. IV. kötet. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935.
- Jakab Elek: *A Pragmatica Sanctio története Erdélyben*. I–IV. Századok (1879–1880) 3. sz., 4. sz., 5. sz. 189–206., 306–319., 413–424., 300–330.
- Marczali Henrik: *A pragmatica sanctio és Erdélyország pecsétje*. Századok, 48. évf. (1914) 3. sz. 244–245.
- Marczali Heinrich: *Ungarisches Verfassungsrecht*. Tübingen: J. C. B. Mohr, 1911.
- Marczali Henrik: *Magyarország története a XVIII. században*. Reprint kiadás. Budapest: Laude Kiadó, 2000.
- Salamon Ferencz: *A magyar királyi szék betöltése és a Pragmatica Sanctio története*. Pest: Ráth Mór, 1866.
- Strickerné Pollacsek Laura: *III. Károly gazdaságpolitikájának hatása Magyarországra I–II*. Közgazdasági Szemle, 41–42. köt. (1909) 384–397., 455–478.
- Szalay László: *Adalékok az 1723: 1–3. törvénycikkek keletkezéséhez*. Budapesti Szemle, 8. évf. (1864) 62–63. sz. 267–278.
- Szekfü Gyula: *Az osztrák központi kormányzervek történetének irodalma*. Történeti Szemle, 1. évf. (1912) 2. sz. 185–219.
- Thallóczy Lajos: *Az 1722/3. magyar országgyűlés törvényeinek közzétételéről*. Századok, 31. évf. (1897) 8. sz. 673–687.
- Turba, Gustav: *Geschichte des Thronfolgerechtes in allen habsburgischen Ländern bis zur pragmatischen Sanktion Kaiser Karls VI, 1156 bis 1732*. Wien: Fromme, 1903.
- Turba, Gustav: *Die Pragmatische Sanktion mit besonderer Rücksicht auf die Länder der Stephanskronen: Neues zur Entstehung und Interpretation 1703–1744*. Wien: Manzsche Verlag, 1906.
- Turba, Gustav (Hg.): *Die Pragmatische Sanktion. Authentische Texte samt Erläuterungen und Übersetzungen*. Wien: Kaiserlich-Königlichen Schulbücher Verlag, 1913.
- Turba, Gustav: *Österreichische Staatsverträge, Fürstentum Siebenbürgen*. Roderich Goos. 1912. [Recezió] Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Bd. 35. (1914) 187–190.
- Weber, Ottokar: *Noch einmal das Pactum mutuae successionis und die pragmatische Sanction*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Bd. 19. (1898) 699–706.
- A Hon, 1881. Az Est, 1914.
- Budapesti Hírlap, 1914., 1922
- Fremden-Blatt, 1913
- Neue Freie Presse Abendblatt, 1914.
- Neue Freie Presse Morgenblatt, 1913., 1914.
- Pester Llyod, 1916.
- Pesti Hírlap, 1914
- Pesti Napló, 1866.
- Reichspost, 1913
- Wiener Zeitung, 1903

Szakirodalom

- Cieger András: *Nemzeti identitás és állampolgári lojalitás a dualizmus kori Magyarországon*. In: Glässer Norbert – Zima András – Nagyillés Anikó (szerk.): „A királyhűség jól bevált útján...”. Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között. Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2016. 87–98.
- Csunderlik Péter: *A Galilei Kör története*. Budapest: Napvilág, 2022.
- Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfü Gyula – a történetíró és ideológus*. Budapest: Kalligram, 2015.
- Dénes Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága*. Budapest: Balassi Kiadó, 2022.

- Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Budapest: Ráció Kiadó, 2015.
- Fábiánné Kiss Erzsébet: *A magyar pragmatica sanctio 200. évfordulójára tervbe vett kiadvány történeti albizottságának iratai. Tudomány- és levéltártörténeti érdekesség az I. világháború korából*. Levéltári Szemle, 47. évf. (1997) 4. sz. 39–47.
- Fazekas István: *A Haus-, Hof und Staatsarchiv magyar vonatkozású iratai*. Budapest: Magyar Országos Levéltár, 2015.
- Gunst Péter: *A magyar történetírás története*. 2. kiadás. Debrecen: Csokonai Kiadó, 2000.
- Gyáni Gábor (ed.): *The Creation of the Austro-Hungarian Monarchy. A Hungarian Perspective*. New York: Routledge, 2021.
- Heiss, Gernot: *Im „Reich der Unbegreiflichkeiten”. Historiker als Konstrukteure Österreichs*. Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften, 7. Jg. (1996) 4. Heft. 455–478.
- Juzbašić, Dževad – Ress Imre (Hgs.): *Lajos Thallóczy der Historiker und Politiker*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2011.
- Kövér György: *A történész tekintete*. In: Kovács Éva – Orbán Jolán – Kasznár Veronika Katalin (szerk.): *Látás, tekintet, pillantás: a megfigyelő lehetőségei*. Budapest–Pécs: Gondolat Kiadó, 2009. 103–115.
- Lakos János: *A Magyar Országos Levéltár története*. Budapest: Magyar Országos Levéltár, 2006.
- László Andor: *A kiegyezés történeti párhuzamai a kortárs historiográfiában. A kiegyezés történeti mintázata*. Századok, 151. évf. (2017) 6. sz. 1363–1380.
- Lingelbach, Gabriele: *Klio macht Karriere. Die Institutionalisierung Der Geschichtswissenschaft in Frankreich Und Den USA in Der Zweiten Hälfte Des 19. Jahrhunderts*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003.
- Mann Miklós: *Szilágyi Sándor történetírói pályakezdéséről*. Tanárképzés és tudomány, (1990) 5. sz. 50–86.
- Mezey Barna: *A Pragmatica Sanctio és a magyar történeti alkotmány*. Századok, 157. évf. (2023) 3. sz. 495–513.
- Müller, Philipp: *Geschichte machen. Historisches Forschen und die Politik der Archive*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2019.
- Romsics Ignác: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19-20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest: Osiris Kiadó, 2011.
- Ruszoly József: *Csekey István és a magyar alkotmány*. Jogtörténeti Szemle, 18. évf. (2003) 3. sz. 37–46.
- Scheutz, Martin: *Turba ist ein ganz gemeiner Kerl! Rezensionen als Ehrdiskurs am Beispiel der MIÖG (1920–1939)*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Bd. 121. (2013) 63–81.
- Schnicke, Falko: *Männliche Disziplin. Zur Vergeschlechtlichung der deutschen Geschichtswissenschaft 1780–1900*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2015.
- Schweitzer Gábor: *„...hisz minden alkotmányjogi tanulmányban van politikum”. Csekey István írásai a kormányzói jogkör reformjáról*. Acta Humana – Emberi Jogi Közlemények, 11. évf. (2023) 4. sz. 35–57.
- Smith, Bonnie G.: *The Gender of history. Men, Women, and Historical Practice*. Cambridge: Harvard University Press, 1998.
- Soós István: *Szalay László, a Magyar Tudós Társaság titkára*. Történelmi Szemle, 57. évf. (2015) 3. sz. 411–440.
- Stipta István: *Alkotmányjog történeti alapokon. Három István, három nemzeti ünnep, három példa-kép. Írta és szerkesztette Kukorelli István*. [Recenzió]. Jogtörténeti Szemle, 20. évf. (2022) 2. sz. 65–67.
- Szabad György: *A levéltáros és történetíró Jakab Elek pályaképéhez*. Levéltári Közlemények, 44–45. évf. (1973) 1–2. sz. 549–557.
- Szapor Judit: *A világhírű Polányiak. Egy elfeledett család regényes története*. Budapest: Aura, 2017.
- Szijártó M. István: *A történelem diskurzusa. Bevezetés a 20. századi történetírás történetébe és elméletébe*. Budapest: Ráció Kiadó, 2021.

- Tarafás Imre: *Rivalizáló történeti narratívák az Osztrák–Magyar Monarchiában: történelemszemélet és politika 1867–1914*, Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, 2019.
- Törő László Dávid: „A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki”. Eckhart Ferenc történészi munkásságának főbb problémái. Budapest: Ráció Kiadó, 2020.
- Varga Bálint: *Birodalmi és nemzeti történetírói közösségek a 19. századi Habsburg Monarchiában*. In: Szilágyi Adrienn – Bollók Ádám (szerk.): *Nemzet és tudomány Magyarországon a 19. században*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2017. 102–124.
- Zabán Márta: *Salamon Ferenc szakmai életútja. Hivatástörténeti esettanulmány*. Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2014.

BIHARI PÉTER
nyugdíjas középiskolai tanár, PhD

Aetas 40. évf. 2025. 1. szám, 112–127.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2025.1.112-127
www.aetas.hu

A nemzetgyűlés és a bűnbakok (1920–1922)

ABSTRACT. *The National Assembly and the Scapegoats, 1920–1922.* The representatives of the unique National Assembly of 1920–1922 (elected by an extensive franchise and with secret ballot) devoted a lot of time and energy to find answers to the most important question: who lost Hungary during and after the Great War. For the majority of these representatives it was obvious that the defeat and the subsequent revolutions proved to be the work of subversive elements, largely the omnipresent Jews and their sinful Budapest. What's more: the whole liberal era (after 1867) was culpable, as it was urban, liberal, and receptive to Jewish assimilation. They wanted to achieve a radical break with this past and bring about a Christian, national, and agrarian Hungary. Their efforts were partially successful (numerous census law, cane-penalty law), but István Bethlen's politics of consolidation put an end to their wildest hopes. The study is largely based on parliamentary protocols, not widely used by scholars so far.

Keywords: *National Assembly, radical nationalism, anti-semitism, anti-liberalism, incipient consolidation*

A nemzetgyűlés különleges helyzete

Az alábbi tanulmány az 1920–1922-es – több tekintetben különlegesnek nevezhető – nemzetgyűlés képviselőinek eszméit kívánja vizsgálni, elsősorban a közelebbi és a távolabbi múlttal kapcsolatos nézeteiket. Miként vélekedett a magyar parlament 219 képviselője a háborúról, a békéről, a forradalmakról, illetve a dualizmus korszakáról, s közelebbről: kit vagy kiket tartottak felelősnek Magyarország „kálváriájáért”?¹ Lehetetlen ugyanis nem észrevenni, hogy miközben a legtöbb szereplő folyamatosan arról beszélt, hogy a háború elvesztését „köztudottan” a háterszág nemzetellenes erői okozták, ebből mégsem alakult ki a németek tördőfés-elméletéhez hasonlóan burjánzó legenda; a nyilatkozatokat és hivatkozásokat – a nemzetgyűlési naplókön kívül – csak jobboldali politikusok, publicisták elszórt mondataiból lehet összegyűjteni.² A nemzetgyűlés vitáiról mostanáig nem született részletes feldolgozás a történeti irodalomban; az alábbi tanulmány erre tesz kísérletet, remélve, hogy ezzel sikerül közelebb kerülni a magyar tördőfés-legenda vizsgálatához.

Az első sajátosság az, hogy 1920–1926 között egykamarás parlament működött, a felsőházat csak 1926-ban állították vissza. Másodsorban: az 1920. januári nemzetgyűlési választások a korábbiaknál jóval demokratikusabbak voltak; a Friedrich-féle választójogi rendelet

¹ Jászi: *Magyar kálvária, magyar föltámadás*, i. m.

² A magyar „tördőfésről” újabban: Turbucz: *Horthy Miklós beszédei 1919–1923 között*, 196–197.; Veszprémy: *A Horthy-rendszer megszilárdulásának története*, 20–21.; a német és a magyar „tördőfés” összehasonlítása: Bihari: *Lövészárkok a háterszágban*, 242.

széles körű, egyenlő, titkos és a nőkre is kiterjedő választójoggal ruházta fel a (csonka) ország felnőtt lakosságát.³ A népességnek körülbelül negyven százaléka kapott szavazati jogot, amellyel a jogosultak legalább nyolcvan százaléka élt. Mindezt azonban ellensúlyozhatta a még javában tartó – elsősorban a szociáldemokrata párt ellen irányuló – megfélemlítés és terror, amelynek következtében a párt nem indult a választásokon. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a megfélemlítő akciók inkább a választások légkörére hatottak, a szavazás napján már aligha befolyásolták közvetlenül azok eredményét.

A választásokat a Kisgazdapárt és a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (KNEP) nyerte, ez a két párt alkotta – elsősorban többség birtokában – a kormányt támogató erőt, az ellenzéki képviselők elenyésző kisebbségben voltak. Legalább ilyen lényeges emellett az, hogy a nemzetgyűlés képviselőinek zöme, közel kilencven százaléka „új ember” volt a parlamenti politikában; visszaszorult a „régí nagybirtokos-nagypolgári uralkodó elit”, előtérbe került a „birtokos parasztság és a keresztény városi középrétegek”, amelyek „a háború előtti konzervatív-liberális rendszerrel és a forradalmi munkásmozgalommal is szemben álló, egyszerre reformista, társadalmi mobilitást és reformokat akaró, ám ugyanakkor nacionalista, vallásos és antiszemita törekvések hordozói lettek”.⁴ „Az 1920-as nemzetgyűlés jóval ’népközelibb’ volt, mint a dualista korszak országgyűlései” – foglalta össze a közelmúltban Révész Sándor.⁵ Röviden: demokratikusabb volt, és vélhetően többé-kevésbé kifejezte a választók aktuális vágyait és törekvéseit.

Feltűnő, hogy a képviselők mennyire komolyan gondolták, hogy a nyilvánvaló katasztrófák ellenére és azok nyomán egy új Magyarország alapköveit rakják le, illetve kezdik felépíteni. Miközben átérezték a veszteséget, egy rendszerváltás legfőbb részesei kívántak lenni – annál is inkább, mert „a nemzeti szuverenitás kizárólagos törvényes képviselőinek” tarthatták magukat (ahogy az 1920: I. törvénycikk is kimondta). Rakovszky István házelnök már a nemzetgyűlés alakuló ülésén így fogalmazott: „...főtörekvésünk legyen, hogy egy hatalmas, egy szebb, egy erőteljes boldog keresztény Magyarországot teremtsünk.”⁶ Haller István kultuszminiszter pedig kijelentette: „Mi azt akarjuk, hogy egy szociálisan berendezett mintátlam vonzóereje pótolja azt az imperiális erőt, amelyet tőlünk jogtalanul elvitattak.”⁷ Homonnay Tivadar a botbüntetésről szóló törvény vitájában annyit jegyzett meg: „T. Nemzetgyűlés! Kivételes időket élünk, tehát kivételes törvényeket kell hoznunk.”⁸ Kószó István pedig leszögezte: „Mi új hazát akarunk alapítani, új hazát a magyar erkölcsök alapján, s annak megmértelvezői jobb, ha távol tartják magukat ettől a hazától.”⁹ Ismét mások a kétéves mandátum lejártakor – mintegy visszamenőleg – fogalmazták meg elvárásaikat, mint Benárd Ágoston korábbi miniszter, aki csalódott abban, hogy „a keresztény és nemzeti gondolatnak és az ebben való újjászülésünknek leghatalmasabb konzerváló erejét a nemzetgyűlés fogja szolgálatni”.¹⁰ Végül érdemes idézni egy olyan törvény indoklását, amely a „nemzeti újjászülést” nem tiltással, korlátozással vagy büntetéssel akarta előmozdítani; mégpedig a budapesti egyetem közgazdaságtudományi karának létrehozásáról rendelkező jogszabályt. „Már a háború alatt nyilvánvalóvá vált [...], hogy hazánk összeomlás előtt áll, ha a gazdasági erőket

³ Romsics: *Magyarország története a XX. században*, 134–136.

⁴ Romsics: *Magyarország története a XX. században*, 135.; L. Nagy: *Bethlen liberális ellenzéke*, 22.

⁵ Révész: *Húzzuk a keresztünk*, 52.

⁶ *Az 1920-as Nemzetgyűlés Naplói*. 2. ülés, 1920. február 18. I. kötet, 15.

⁷ *Naplók*, 35. ülés, 1920. április 26. II. 280.

⁸ *Naplók*, 65. ülés, 1920. június 22. III. 512.

⁹ *Naplók*, 244. ülés, 1921. augusztus 5. XII. 333.

¹⁰ *Naplók*, 315. ülés, 1922. február 16. XVII. 294.

nem iparkodik restaurálni” – mondta Schandl Károly előadó, egyúttal világossá téve, hogy a törvényjavaslat a „magyar faj” és egyúttal a keresztény középosztály megerősítését célozza.¹¹ (Benárd és Schandl szóhasználatára árulkodó: úgy akarnak haladni, hogy konzerválnak és restaurálnak.)

A képviselők ambícióinak a munkakedvük is megfelelt. Napra pontosan két év alatt a nemzetgyűlés 315 plenáris ülést tartott, 112 törvényjavaslatot tárgyal meg és fogadott el; a naplók 17 kötete mintegy kilencezer oldalt tesz ki. Rendszeresen üléseztek nyaranta és szombatoként is, mi több: a 276. ülést 1921. december 23-án, a 280. ülést 1921. december 31-én, szilveszterkor tartották. „Soha parlament többet nem dolgozott, mint ez” – vélte az utolsó előtti ülésen Griger Miklós, egy később a legitimistákhoz csatlakozó pap-képviselő.¹² Az egyes ülések kezdetén azonban sok panasz hangzott el, amiért a képviselők egy része ritkán látogat el a parlamentbe, így a határozatképesség veszélybe kerül. A honatyák korántsem légius térben dolgoztak; az 1920–1922-es évek izgalmas eseményei hatottak a nemzetgyűlés tanácskozásaira. A kormányzóválasztást követte a békeszerződés aláírása, az elcsatolt területekről menekülők érkezése, a románok és a szerbek kivonulása a megszállt országrészekből, az ébredő magyarok akciói, IV. Károly király visszatérési kísérletei, a soproni népszavazás stb. Ugyancsak lényeges, hogy még fennállt számos háborús korlátozás (internálás, cenzúra stb.); az ország gazdasági helyzete nem javult, a pénzügyek állapota alighanem tovább romlott.¹³

Miniszterelnöki expozék

Mindjárt az első ülésen Rakovszky István házelnök az országot ért kivételes katasztrófát a tatárjáráshoz és Mohácshoz hasonlítva kiemelte: „A mai katasztrófa ezen két katasztrófának összes hátrányát egyesíti magában.” Magyarozatként pedig hangsúlyozta, hogy „el lettünk árulva”; most a „saját véreink árulása folytán süllyedtünk oda, ahol vagyunk”.¹⁴ A belső árulás motívuma így azonnal megerősítést kapott. Az a nézet, hogy a jelen katasztrófája mintegy az összes korábbit egyesíti magában, gyorsan közhellyé vált. Gróf Széchenyi Viktor szerint: „A Mohi-pusztá, Mohács, Világos nem hoztak erre a szerencsétlen magyar nemzetre nagyobb megpróbáltatásokat, mint a mostani idők.”¹⁵ A konzervatív Berzeviczy Albert egy előadásában ugyanezzel az összehasonlítással élt: „Ha jelenlegi katastrófhánkat a nekünk szánt békeszerződés rendelkezései szerint mérlegeljük, arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy az elmúlt nagy nemzeti katastróháinknak majdnem összes jellegzetes vonásait egyesíti magában, s így a legnagyobb és legsúlyosabb válság, mely életerőnket eddig próbára tette. Nagy vér- és vagyonvesztéssel és – valljuk be – nagy erkölcsi romlással is járt már a hosszú és vereséges háború; anyagi és erkölcsi romlásunkat roppant mértékben fokozta azután a belső fölfordulás és lelkiismeretlen kalandorok barbár rémuralma.”¹⁶

Az alakuló ülés első szónoka Huszár Károly volt, a kereszténypárti miniszterelnök, aki – éppen Berzeviczy várakozásaival ellentétben – olykor már-már államférfiúi erényeket

¹¹ *Naplók*, 109. ülés, 1920. szeptember 23. V. 529.

¹² *Naplók*, 314. ülés, 1922. február 15. XVII. 173.

¹³ Tomka: *Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon*, i. m.; Pogány: *Az állami pénzpólitika Magyarországon, 1918–1924*, i. m.

¹⁴ *Naplók*, 2. ülés, 1920. február 18. I. 15.

¹⁵ *Naplók*, 122. ülés, 1920. november 6. VI. 286.

¹⁶ Berzeviczy: *Nemzeti katastróháink*, 69.

csillogtatott.¹⁷ Legfontosabb célnak a „keresztény kurzust”, a „magyar öncélúságot” (ezt tehát nem Gömbös Gyula „találta fel”) és az „agrár-demokráciát” jelölte meg, s rendkívül keményen ítélte el a helyzet felelőseit. „Évtizedeken át szisztematikusan előkészített belső rothasztás” okozta – véleménye szerint – a „keresztre feszített magyarság” kálváriáját. „A polgári elemek gyengesége folytán óráról-órára folyton balfelé tolódott a nemzet, és a végső pillanatban egy tudatos árulásnak következtében csaknem a pusztulás elé került” – jelentette ki.¹⁸ Hozzátette: mindenkinek lakolnia és bűnhődnie kell, aki a nemzeti katasztrófa okozója volt; a kormány példát fog statuálni.

Utódjának, az ugyancsak kereszténypárti Simonyi-Semadam Sándornak kevesebb politikusi erény jutott, ám a közelmúlt elítélésében nem kevésbé bizonyult határozottnak. A kereszténység és a magyarság jelszava volt „az a bűvös szó, amely megtörte a vörös rombolásnak minden gonosz varázsát” – kezdte, majd kitért a felelősökre. „Én tisztában vagyok azzal és számításban tartom, hogy a nagy felfordulásnak 99%-ában zsidók voltak a tényezők.”¹⁹ Megjegyzendő, hogy a 99% amolyan vándor-motívummá vált, sokan használták – olykor megengedően 90%-os arányt emlegetve. A miniszterelnök közölte továbbá, hogy „tényleg megállapítottuk annak szükségességét, hogy az elmúlt kormányok már 1918-tól kezdve egészen a bolsevizmus letöréséig, sőt visszamenőleg is felelősségre vonassanak”.²⁰ Különösnek tűnhet, de Simonyi valójában mérséklően próbált hatni, mintegy visszatartani a nagyon is harcias képviselőket a meggondolatlanul radikális zsidóellenes lépésektől, hogy azután alaposabb megfontolás után rendezhessék a helyzetet. („Tessék elhinni, a zsidógyűlölet, a zsidók elleni antipátia nem ér annyit, mint Magyarország épsége” – mondta.²¹)

A nemzetgyűlés munkáját újabban áttekintő Püski Levente úgy látja: „A nemzetgyűlés első időszakát egyértelműen az érzelmi megközelítés uralta. A jelen–múlt szembeállítás a jó–rossz egyszerű dichotómiája mentén történt”; „a jelen legitimációja a múlt tagadására épült” – az első időszakban egyértelmű és határozott antiszemita tartalommal.²² Érdeemes ehhez hozzáfűzni, hogy az elítélt múltat a képviselők zöme nem kizárólag az 1918–1919-es időszakban találta meg, hanem – mint látni fogjuk – hosszabb időtávban gondolkodva csaknem ugyanannyira a korábbi „liberális” évtizedekben. Dichotómiákból nem kevés akadt: a nemzetgyűlés tagjai folyamatosan alkalmazták (egyebek mellett) a keresztény–liberális, a vidék–Budapest és a magyar–zsidó ellentétpárokat, amelyek mindegyikének a jó–rossz/isteni–ördögi antagonizmust kellett felidézni.

Talán meglepő, hogy e rövid időszak harmadik kormányfője, Teleki Pál gróf – hosszúra nyúlt és elég részletes expozéjában – nem adott történelmi áttekintést, nem próbálta értékelni a közelmúlt eseményeit. Nem tudnánk, hogyan vélekedett a háborús vereségről, ha nem fejtette volna ki egy néhány évvel későbbi beszédében: „Jobban összeroppantunk s azután mélyebbre süllyedtünk, mint azt a körülmények kényszere okozta, és mint azt gazdaságilag vagy politikailag meg lehetne magyarázni. Az okokat társadalmi téren kell keresni. A különben áldásos gazdasági fellendülés folytán a XIX. sz. végére a lelkekben gyökeret vert a materialismus, idegen ideológiáknak kritika nélküli átvétele és bálványyszerű imádása, a középosztálynak, a nemzeti gondolatvilág ezen oszlopának lassú gazdasági összeomlása, a

¹⁷ Berzeviczy: *Búcsú a Monarchiától*, 256.

¹⁸ *Naplók*, 1. ülés, 1920. február 16. I. 3.

¹⁹ *Naplók*, 13. ülés, 1920. március 17. I. 124.

²⁰ *Naplók*, 14. ülés, 1920. március 18. I. 129. A büntetés és felelősségre vonás fontosságáról egykorú forrás: Kozma: *Az összeomlás 1918–19*, 380.

²¹ *Naplók*, 53. ülés, 1920. június 5. III. 221.

²² Püski: *A Horthy-korszak parlamentje*, 239.

művelt elemeknek nemzetnélküli és elnemzetietlenedő elemekkel való átítatása és a liberalizmus hamis, internationalisáló felfogása a lelkeket részben fogékonnyá tette a radikalizmus iránt, részben meggyőződésükben megingatta, részben eltompította. Ebbe a hangulatba toppant a Wilson-féle idealistikus utópia tizennégy pontja. Az állami hatalmi tényező is felmondta a szolgálatot s a legvadabb radikalizmus így felszabadult és fékevesztett propagandája azt teremtette, ami következett: a Károlyi-uralom anarchikus-chaotikus állapotát, aztán a bolsevizmust.”²³

Mint látható, Teleki egyértelműen azoknak a széles táborát gyarapította, akik az 1918-as összeomlást hosszabb távú folyamatokkal magyarázták (amelyekhez nyilván rövid távú hatások is hozzájárultak). A társadalmi, de még inkább az erkölcsi tényezők kiemelése a keresztény politikusok sajátja. Huszár Károly (már nem kormányfőként) például ezzel üdvözölte a földreformtörvény-javaslatot: „Ennek a nemzetnek beteg a lelke, ennek a nemzetnek inficiálva van az egész szellemi élete.”²⁴

A Teleki Pált 1921 áprilisában követő Bethlen István gróf is több, hosszabb távon érvényesülő tényezővel magyarázta az 1918-as összeomlást, amelyek közül a „nemzeti intelligencia” gazdasági megrendülését nevezte elsődlegesnek.²⁵ Programadásként hármas jelszót fogalmazott meg: „...nemzeti, keresztény és agrár irányzatot követünk.”²⁶ Majd ugyanezt megismételte a kormány 1921. decemberi átalakításakor: „Kifejtettem [ti. áprilisban] a nemzeti, keresztény és agrár irányzatot”²⁷ – vagyis a „keresztény” és „nemzeti” jelszavak mellett ő is (akárcsak a korszak más politikusai) egyenrangú harmadik követelésként említette az „agrár”-t. S amint a másik kettőről, úgy ez utóbbról is elmondható, hogy sokértelmű volt: alapvetően a vidéki és (kis)gazda érdekek képviselését jelentette (számosan agrár-demokráciáról ábrándoztak²⁸), azonban még inkább – kifejezetten tagadásként – az új kurzus város- és különösen főváros-ellenességét (nagyjából Horthy gyakran idézett 1919. novemberi beszédének szellemében). A nemzetgyűlési képviselők Budapestet elítélő nyilatkozataiból terjedelmes összeállítás készíthető, itt csak jelzésszerűen következzen néhány: „...az a politika, amely 1918. október 31-ét és 1919. március 21-ét ránk hozta, az igenis a városok bűne volt.”²⁹ (Rupert Rezső) „Nem is a városok, csak Budapest!”³⁰ (Gaál Gaszton); „Judapest csinálta a forradalmat!”³¹ (Griger Miklós); „Az utóbbi évtizedekben szinte közmondásossá vált a romlatlan magyar falvakban, hogy minden rossz Budapestről jön.”³² (Schandl Károly) „Budapest utcáival együtt [...] mindenkor a nemzetköziségnek, a destrukciónak erőforrásává, kútforrásává vált.”³³ (Schandl Károly) „... a magyar faj az Angyalföldre meg a pinceodúba szorult.”³⁴ (Kovács Emil). Usetty Ferenc megfogadta: „nem fogjuk többé megengedni, hogy ez a főváros minden lehessen, csak magyar nem és minden lehessen, csak keresztény nem”³⁵ – a

²³ Teleki: *Válogatott politikai írások és beszédek*, 177.

²⁴ *Naplók*, 125. ülés, 1920. november 10. VI. 421.

²⁵ *Naplók*, 175. ülés, 1921. április 19. IX. 188.

²⁶ *Naplók*, 175. ülés, 1921. április 19. IX. 184.

²⁷ *Naplók*, 263. ülés, 1921. december 7. XIII. 202.

²⁸ *Naplók*, 200. ülés, 1921. június 2. X. 355.

²⁹ *Naplók*, 6. ülés, 1920. február 26. I. 61.

³⁰ *Naplók*, uo.

³¹ *Naplók*, uo.

³² *Naplók*, 47. ülés, 1920. május 26. III. 89.

³³ *Naplók*, uo.

³⁴ *Naplók*, 73. ülés, 1920. július 30. IV. 111.

³⁵ *Naplók*, 20. ülés, 1920. március 29. I. 298.

megoldás az lehetne, hogy „a specifikusan magyar fajgondolat” adjon irányt a keresztény Budapestnek (Vass József).³⁶ Haller István miniszter a *numerus clausus*ként ismertté vált törvény benyújtásakor leszögezte, hogy az egyetemektől „várunk először is tudósokat, de nem Piklereket, nem Jásziakat [így!], nem Alexandereket”, hanem magyar lelkű tudósokat; továbbá célja a vidéki egyetemek fejlesztése Budapest helyett, mert azokban „nem kozmopolita, hanem elsősorban magyar légkör” uralkodik.³⁷ Egyébként a nemzetgyűlés ülésein többször is élénken vitatták, hogy a vidék vagy a város, a gazdák vagy a tisztviselők szenvedtek-e többet a háború és a forradalmak idején, s ki vagy kik álltak ellen keményebben a vörös uralomnak (a tanítók-tanárok magatartását például többen kifogásolták), és végső soron melyik réteg érdemel több és gyorsabb állami segítséget. A viták implicite arról is szóltak, hogy ki „a nép”.

A képviselőket alighanem legjobban érdeklő ügyben Bethlen elsőre annyit mondott, hogy elismeri, „jelenleg van zsidókérdés az országban”, ám hozzátette: „ellene vagyok mindenféle lármás antiszemitizmusnak”; a problémát a keresztény középosztály erősítésével kell megoldani, a jogegyenlőség alapján.³⁸ 1921. decemberi beszédében azonban ennél tovább ment. Egyfelől leszögezte, hogy a keresztény politika „nem az üldözés és a gyűlölet politikája”, hanem a szeretet és a kibékítés, másfelől – a múlttól szólva – elismerte: „a zsidóságnak egy bizonyos része annak idején hadat üzent volt a keresztény vallásnak, hadat üzent volt történelmi tradícióinknak...”³⁹ A szóhasználat alapján azt lehetne hinni, hogy a miniszterelnök valamilyen távoli múltban történt dolgokat próbált felidézni, amelyeknek nincs nagy hatásuk a jelenre. Mindenesre százalékos becslésekbe nem bocsátkozott a „zsidóság” bűnrészeségét illetően.

Radikalizmus és bűnbakképzés (1920)

Mint láttuk, az első időszakban (ez jó néhány hónapot jelent, nagyjából a földreform-törvény 1920. novemberi elfogadásáig) a nemzetgyűlés erőteljesen érzelmi alapon politizált, döntően a jó–rossz dichotómiája mentén közelítette meg a múltat és a jelent. Emberek és csoportok sokaságát – mint a nemzeti katasztrófa fő felelőseit – sorolták a bűnbakok közé. Csak a fontosabbakat említve: Károlyi Mihályt és Jászi Oszkárt (érdekes, hogy kettőjükéről együtt sohasem esett szó), a Galilei-kört, a szabadkőműveseket, a bolsevikokat, a szociáldemokratákat, a liberálisokat, a bécsi politikát, a (destruktív, pacifista) sajtót, elvétve a (dolgozó vagy egyetemre járó vagy választójoggal bíró) nőket, a cseheket és az összes többivel együtt mindig a zsidókat. (A hazai nem magyar nemzetiségekről nem esett szó.) Ha végignézzük az 1920. év törvényein, látható, hogy szinte bármelyik alkalmas volt arra, hogy a „miért veszítettünk?” kérdéskör előkerüljön a parlamenti viták során. Hiszen például a XV. tc. az árdragító visszaélésekkel foglalkozott, a XXV. tc. az egyetemi beiratkozással („numerus clausus”) XXVI. tc. a vagyon, erkölcsiség és a személyiség hatályosabb védelmével („botbüntetés”), a XXXII. tc. az adócsalással, a XXXVI. tc. a földbirtok helyesebb megoszlásával. Az interpellációk és a napirend előtti felszólalások, a háborús „kivételes intézkedések” fenntartásáról vagy az indemnitásról szóló viták is szinte mindig a bűnbakkeresésbe torkolltak.⁴⁰

³⁶ *Naplók*, 47. ülés, 1920. május 26. III. 95.

³⁷ *Naplók*, 96. ülés, 1920. szeptember 2. VI. 150, 154.

³⁸ *Naplók*, 175. ülés, 1921. április 19. IX. 189.

³⁹ *Naplók*, 263. ülés, 1921. december 7. XIII. 205.

⁴⁰ Bihari: *Lövészárkok a hátszágban*, 75–76.

Károlyi, a „züllött szívű és züllött elméjű mágnesivadék” bűneként természetesen a magyar hadsereg „szétzülesztését” rótták fel – bár a szónokok szívesebben beszéltek „Károlyi-ék”-ről, jelezve, hogy a grófot csupán bábnak tekintik.⁴¹ Régi ellensége, Vázsonyi Vilmos szerint már régóta „folyt egy csendes összeesküvés Magyarország forradalmasítására, a front felbomlasztására”, Károlyit pedig „egy kis társaság hatalmába kerítette”.⁴² Klebelsberg Kunó belügyminiszter megjegyezte, hogy „a forradalom egyik fő oka Károlyi Mihálynak tehetség-telensége volt. Egy ambiciózus, de tehetségtelen ember akart egy világtörténelmi momentumban egy nemzetet vezetni, képtelen volt rá, kiragadták gyenge kezeiből a gyeplőt, ez okozta a forradalmat.”⁴³ Feltűnő, hogy Andrássy Gyula gróf is csatlakozott a szétzülesztést (lényegében árulást) emlegetőkhöz, kijelentve: „Az igazság valóban az, hogy dicső hadseregünket ellenségeink szét nem verték, de, sajnos, szétverték a magyarok.”⁴⁴ A gróf azt is ki nyilvánította, hogy csatlakozik a keresztény–nemzeti irányvonalhoz, a „hazafiatlan, nemzet-ellenes szellem” leküzdésére, amely „egy kártékony, veszedelmes pacifizmust hirdetett”⁴⁵, sőt a „zsidókérdést” érintve egyenesen odáig ment, hogy „az ország érdekében szükséges annak a fajnak [!] bizonyos térfoglalását korlátozni, visszaszorítani”.⁴⁶ Nehéz megállapítani, hogy a meggyőződés vagy a politikai helyezkedés játszott-e nagyobb szerepet ebben.⁴⁷

A háború elvesztése és 1918–1919 folytonos viták tárgya volt. Huber János szerint „Zsidók fegyverezték le a magyar hadsereget! Zsidó tisztok!” Majd „ők fogadták meg a leghitványabb magyart, Károlyit”.⁴⁸ Hozzátette: „A Károlyi-forradalom kitörése zsidó érdek volt, ezt senki sem tagadhatja”⁴⁹; illetve: „a zsidóság legelőször a katonai szellemnek üzent harcot” [így!] – magyarázta Kiss Menyhért.⁵⁰ Griger Miklós ugyanakkor kijelentette, hogy „a háborút előbb-utóbb Károlyiék aknamunkája nélkül is elveszítettük volna”.⁵¹ A harcias Gömbös Gyula azért is sürgette „a zsidókérdés intézményes megoldását”, mert a nagy háborút „nálunk a zsidóság befolyásolta Hinterland vesztett[e] el”.⁵² A *numerus clausus*-ról mondott beszédében e gondolatot tudományos alapra helyezte, amennyiben (H. S. Chamberlain műveit felhasználva) arra jutott, hogy minél nagyobb az adott országban a zsidók száma, aránya, annál nagyobb a „letörés, szétbomlás”. Márpedig ez az arány a központi hatalmaknál, azon belül Magyarországon volt a legmagasabb: „tehát az a tanulság, hogy a világháborúban a zsidók száma az egyes államokban kifejtett ellenállás nagyságával fordított arányban van”.⁵³ Fangler Béla azt állította: „Bárhogyan tiltakozzék is a zsidó sajtó, bebizonyított tény és igazság, hogy ebben az országban a zsidók csinálták a Károlyi-féle forradalmat [...], csinálták

⁴¹ *Naplók*, 29. ülés, 1920. április 19. II. 55.; 89. ülés, 1920. augusztus 18. IV. 541.

⁴² *Naplók*, 202. ülés, 1921. június 6. X. 427–428.

⁴³ *Naplók*, 314. ülés, 1922. február 15. XVII. 195.

⁴⁴ *Naplók*, 7. ülés, 1920. február 27. I. 71.

⁴⁵ *Naplók*, 150. ülés, 1920. február 22. VIII. 82.

⁴⁶ *Naplók*, 198. ülés, 1921. május 31. X. 270.

⁴⁷ A gróf hosszabb folyóiratcikkekben is taglalta – a különösen a „zsidókérdést” illetően – átalakult nézeteit. Az 1920. januári választásokkal kapcsolatban elismerte, hogy „Ebben a hangulatban történtek az általános választások, melyek természetszerűleg alkalmazkodtak az uralkodó szenvedélyhez, az antiszemitizmushoz. A győzelmes választási jelszavak mind az antiszemitizmus szótárából vetettek.” Andrássy: *A belpolitikai helyzet*, 323.

⁴⁸ *Naplók*, 27. ülés, 1920. április 16. I. 480.

⁴⁹ *Naplók*, 30. ülés, 1920. április 20. II. 81.

⁵⁰ *Naplók*, 284. ülés, 1922. január 9. XIV. 399.

⁵¹ *Naplók*, 241. ülés, 1921. augusztus 2. XII. 277.

⁵² Gömbös: *Válogatott politikai beszédek és írások*, 66–67.

⁵³ Gömbös: *Válogatott politikai beszédek és írások*, 73–74.

meg a szocialista majd a kommunista forradalmat. Ők az okai annak, hogy a hadsereg szét lett züllesztve.”⁵⁴

Újból felbukkant a háborús évek állandó témája, a fronton vérző magyar, versus a hátszágban nyereszkes zsidó dichotómiája: „...láttuk, hogy míg a mi magyarjaink kint a Doberdón és a Kárpátokban védelmezik hazánkat, addig papírbakancsokat adnak alájuk a legnagyobb részben zsidó szállítók.”⁵⁵ Más megfogalmazásokban: „A harctéren nem voltak percentszerű arányokban”⁵⁶; „Minden magyar vitéz volt, csak a zsidó volt gyáva.”⁵⁷ A mesterségesen szított forradalmak természetesen „idegenek voltak a magyar faj véréből” (Barla-Szabó József);⁵⁸ Griger tényként kezelte, „hogy a zsidóság egy része részt vett a lelkek forradalmasításában”.⁵⁹ Az ÉME-vezető, Hegedűs György úgy gondolta, hogy „Magyarországon a kommunizmust a zsidóság készítette elő, az ő szabadkőműves pincéiben”.⁶⁰ Méhely Kálmán hozzátette, hogy sem a „vörös forradalom”, sem a „fehér reakció” nem a magyar társadalomból fejlődött ki; az előbbi zsidó, az utóbbi pedig német – míg a magyarság tunya és passzív.⁶¹ A veszély nagyon is jelen idejűnek látszott; például az egyik képviselő szerint: „A tisztviselők 80 %-a ma is zsidó és kommunista.”⁶² Feltűnő Szabó József szóhasználat, aki – egyébként a frissen megkötött „Bethlen–Peyer paktumra” utalva – a polgári pártok „háta támadását” emlegette az MSZDP részéről 1918-ban.⁶³

1914 nyarát, a háború kirobbanását – amiről egyesek azért megjegyezték, hogy odáig vezetné vissza a katasztrófa kezdetét – sokan sokféle erőnek tulajdonították: bécsi köröknek, szabadkőműveseknek stb. Csak egy igazán tájékozott és széles látókörű férfiú, Hegedűs Loránt pénzügyminiszter miatt érdemes kitérni erre, aki meglepő kijelentést tett az általa „nagyon csúnya” adónak minősített forgalmi adó bevezetéséről szóló vitában. Ha mégis be kell hozni, az csakis a háborúnak tulajdonítható – mondta –, márpedig „ha minket békében hagytak volna [1914-ben?!], akkor most nekünk egy becsületes költségvetésünk lenne”.⁶⁴ Ezzel nem kevesebbet állított (talán feltételezhető, hogy véleményét a szélesebb közvélemény is osztotta), mint hogy Magyarország (ismét) olyan külső erők játékának esett áldozatul, amelyekre hatni nem lehetett képes – amivel szemben az egyetlen alternatíva az lett volna, ha egyedül áll a földgömbön vagy az óceán közepén, a történelem és a politika minden befolyásától mentesen.

Aligha meglepő, hogy a képviselők mindig „a” zsidóságot vagy „a” zsidókat emlegették; egységes, azonos tulajdonságokat hordozó masszaként jelölték meg – stigmatizálták – a „zsidó fajt”. Leggyakrabban a zsidó hegemonia, zsidó térhódítás, zsidó befolyás, zsidó túlsúly, zsidó elhatalmasodás, zsidó térfoglalás, zsidó nyomulás szókapcsolatokkal éltek, de létezett zsidó párt, zsidó forradalom, zsidó diktatúra, zsidó bolsevizmus, zsidó sajtó, illetve zsidó métely, zsidó csőcselék, zsidó söpredék, sőt zsidóizmus is, s mindezekkel álltak szemben a nemzeti és keresztény értékek. Minden arra mutat, hogy a képviselők többsége eleinte

⁵⁴ *Naplók*, 29. ülés, 1920. április 19. II. 55.

⁵⁵ *Naplók*, 28. ülés, 1920. április 17. II. 31.

⁵⁶ *Naplók*, 155. ülés, 1921. február 28. VIII. 265.

⁵⁷ *Naplók*, 124. ülés, 1920. november 9. VI. 398.

⁵⁸ *Naplók*, 26. ülés, 1920. április 15. I. 438.

⁵⁹ *Naplók*, 279. ülés, 1921. december 30. XIV. 231.

⁶⁰ *Naplók*, 238. ülés, 1921. július 28. XII. 196.

⁶¹ *Naplók*, 283. ülés, 1922. január 5. XIV. 379.

⁶² *Naplók*, 169. ülés, 1921. március 19. IX. 118.

⁶³ *Naplók*, 281. ülés, 1922. január 3. XIV. 296.

⁶⁴ *Naplók*, 212. ülés, 1921. június 21. XI. 115.

a legkomolyabban hitte, hogy először is azonnal kiutasítják a „galíciaiakat” (számukról a legvadabb becslések hangzottak el),⁶⁵ másodszor – mivel a „zsidókérdés” alapvetően gazdasági kérdés (noha sokaknak inkább faji) – a nyereszkesedők, uzsorások, hadiszállítók, „hazaárulók” „könny és vér által szerzett” millióit a nemzet javára mielőbb lefoglalják és szétosztják.⁶⁶ Ezért is utaltak sokan és sokszor a tisztviselők nyomorúságos viszonyaira: követelték, hogy ezeket a vagyontokat a keresztény középosztály javára csoportosítsák át. A legátfogóbb támadások egyikét Ereky Károly „biotechnológiai szakember”,⁶⁷ a Friedrich-kormány korábbi minisztere indította. „Az egykori „toprongyos házi zsidók 40 esztendő alatt” odáig fejlődtek – érvelt –, hogy „ma a Lipótvároshól mint zsidó mágánások dirigálják Magyarország egész közgazdasági, politikai és társadalmi életét”. A háború mindezt csak tovább élezte („tisztá zsidó uralom volt”), „céltudatos aknamunka” folyt, ezért „dőlt össze” az ország – a feladat most az, hogy „a keresztény magyarságot itt megerősítsük, és a zsidó hegemoniát megtörjük”.⁶⁸ A *numerus clausus* törvény vitájában erre rátröfölt azzal, hogy nincs fehér terror, csak zsidó terror; „el fogjuk önöket tiporni”, „az egész zsidóságot!”, mi több, „le fogják gyilkolni a zsidóságot Magyarországon!”⁶⁹ Hozzátette: büszkén ment el Kaposvárra, az ÉME gyűlésére, sőt szerinte „100 képviselő büszke arra, hogy tagja az Ébredő Magyarok Egyesületének” – ami, ha igazat mondott, a képviselőknek közel fele lett volna.⁷⁰

Az „átkos” negyven év kárhoztatása volt e radikális történelemszemlélet alapja, bár pontosabb lett volna ötven évet mondani, a dualizmus korszakát. A szónokok rendre a liberalizmus koráról beszéltek, számukra a liberalizmus a negatívumoknak azt a halmazát jelentette, amitől az „új Magyarországot” meg kell szabadítani. Majdnem annyiszor emlegették, mint a zsidóságot, gyakran együtt is, „zsidó liberalizmus”-ként, „szemita liberalizmus”-ként, esetleg „liberális-zsidó uralom” néven.⁷¹ Az ellenzéki Rupert Rezső szerint a katasztrófák után jön a bosszúvágy, a bűnbak-keresés, és a nemzetgyűlés „két bűnbakot talált, a liberalizmust és a zsidóságot”.⁷² Minthogy a liberalizmus fogalmát az elmúlt korszakhoz kötötték, óhatatlanul valami régieset, avíttat, letűntet idézett fel. Hornyánszky Zoltán azt fájalta, hogy országszerzte még mindig „a régi liberális elemek és nem a keresztény gondolattól átfűtött elemek vannak vezető szerepben”.⁷³ Gömbös Gyula, a frontharcos rosszállóan említette: „Bennünket a liberalizmus szülöttei dirigáltak.”⁷⁴ A mérsékelt Giesswein Sándor, egy türelmes-pacifista keresztény politika képviselője elégedetten nyugtázta: „A régi rendszer, a régi liberális kapitalista rendszer éppen a háború által megbukott.”⁷⁵ (Igaz, egy későbbi beszédében,

⁶⁵ Mahunka Imre szerint „Budapestre igenis bevándorolt körülbelül 400 000 galíciai”. *Naplók*, 61. ülés, 1920. június 16. III. 379. A valós szám ennek legfeljebb az egytizede lehetett: Bihari: *Lövészárkok a háttérben*, 152–153.

⁶⁶ *Naplók*, 22. ülés, 1920. április 8. I. 334.

⁶⁷ Ungváry: *A Horthy-rendszer mérlege*, 93.

⁶⁸ *Naplók*, 57. ülés, 1920. június 10. III. 295–298.

⁶⁹ *Naplók*, 107. ülés, 1920. szeptember 21. V. 459. A *numerus clausus*ról újabban: Paksa: *A numerus clausus és módosítása*, i. m.; Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon* II. 416. sk.

⁷⁰ *Naplók*, 108. ülés, 1920. szeptember 22. V. 504. Zinner huszonhat ÉME-tag képviselőről tud: *Az ébredők fénykora, 1919–1923*. 144. Ungváry szerint azonban a többi szélsőséges szervezet figyelembe véve legalább hetvenen lehettek, a szimpatizánsokat nem említve: *A Horthy-rendszer mérlege*, 96.

⁷¹ *Naplók*, 100. ülés, 1920. szeptember 10. V. 262.; 209. ülés, 1921. június 15. XI. 63.

⁷² *Naplók*, 106. ülés, 1920. szeptember 20. V. 412.

⁷³ *Naplók*, 286. ülés, 1922. január 12. XIV. 484.

⁷⁴ *Naplók*, 106. ülés, 1920. szeptember 20. V. 427.

⁷⁵ *Naplók*, 26. ülés, 1920. április 15. I. 445.

amelyben a női választójog mellett és a faji gondolat ellen szólt, a liberalizmust megengedően emlegette.⁷⁶) Megerősítette a bukás tényét Haller István miniszter, éppen a *numerus clausus* törvény vitájában, az *Egyenlőség* című hetilap egyik cikkével vitatkozva.⁷⁷ Korábban a botbüntetés-törvényjavaslat előadója kikelt az „erkölcstelen pénzszerzés” ellen, majd leszögezte: „Nekünk nem liberalizmus kell, nekünk nem felvilágosodottság kell.”⁷⁸ Amikor 1920 novemberében, midőn az ÉME némely viselt dolgai kerültek elő, Kontra Aladár így védte meg eszmetársait: „Héjjas Iván emlékeztet a Duna és a Tisza köze hálás kegyelettel meg fogja őrizni még akkor is, amikor Rupert és Drozdy képviselő urak kiseded liberális játékait már réges-régen elfeledte és réges-régen átadta a közmegvetésnek.”⁷⁹

A liberalizmussal három baj volt. Az első az, hogy a szabad versennyel és a kapitalizmussal azonosult. Ereky Károly szerint „az volt Magyarország katasztrófája, hogy az akkori képviselők és miniszterek és a régi kormányzati rendszer a szabadverseny princípiuma alapján arra az álláspontra helyezkedett, hogy az erősebb az egész vonalon tiporja le a gyöngébbet”.⁸⁰ Haller József sokkal szemléletesebb hasonlattal élt: „...a kapitalizmus, mint mindent elpusztító óriáskígyó, sziszegve hajtja maga előtt és üldözi halálra a kisegzisztenciákat.”⁸¹ Az efféle idézetek jelzik, hogy a kapitalizmusnak ezt az egyetlen, kárhozatos aspektusát ragadták meg, más vonásait nem akarták tudomásul venni. Bernolák Nándor professzor még a (sajnos internacionalista!) szociáldemokratákkal is egyetértett abban, „hogy azt a régi, tiszta kapitalista rendszert megtűrnünk nekünk nem szabad”.⁸² Nem mellesleg, sokasodtak az állam erőteljes gazdasági beavatkozását sürgető hangok. Nagy Pál például követelte, hogy „hozzunk egy rövid törvényt, amely kimondja azt, hogy 4 szobás lakásnál nagyobbat senki le [értsd: el] nem foglalhat”.⁸³ Haller István hangot adott annak a nézetének, hogy a bankoknak „nemzeti politikát kell folytatniuk”.⁸⁴

A második számú vád a liberalizmus (és kora) ellen így szólt – az elsőtől nem függetlenül: „Az utolsó évtizedekben rövidlátó, a szociális érzéketlenség átkával megvert politikusok intézték Magyarország sorsát.”⁸⁵ (Griger Miklós) A magyar néppel mit sem törődtek, annyira nem, hogy (mint az italmérésről szóló törvényjavaslat vitájában elhangzott) miközben sok „Galíciából bevándorolt kazár” pálinkával fertőzött, „mi Tisza Kálmántól Tisza Istvánig soha semmit sem tettünk, hogy megmentjük a népet ettől az átkos, gyilkos szertől”.⁸⁶ A földreformtörvény vitájában különösen sok elítélő vélemény hangzott el: „...az előző, a liberális Magyarországon nem a nép érdekében kormányoztak”; a liberális politika érzéketlen volt, „színvak a szociális nyomor iránt”.⁸⁷ Itt érdemes közbevetni, hogy míg a liberális korszakot, illetve Tisza Kálmán éveit még csak-csak lehetett szidni, addig Tisza István személyéhez – bármennyire ellentmondásos volt is egykor – csak illő tisztelettel lehetett közeledni, hiszen a háború nagy mártírjának számított, ami okozott némi zavart és zavart hallgatást a

⁷⁶ *Naplók*, 150. ülés, 1921. március 22. VIII. 75.

⁷⁷ *Naplók*, 96. ülés, 1920. szeptember 2. V. 159.

⁷⁸ *Naplók*, 91. ülés, 1920. augusztus 25. V. 7.

⁷⁹ *Naplók*, 131. ülés, 1920. november 17. VII. 88.

⁸⁰ *Naplók*, 302. ülés, 1922. január 31. XVI. 151.

⁸¹ *Naplók*, 21. ülés, 1920. április 7. I. 313.

⁸² *Naplók*, 221. ülés, 1921. július 5. XI. 334.

⁸³ *Naplók*, 225. ülés, 1921. július 11. XI. 432.

⁸⁴ *Naplók*, 294. ülés, 1922. január 21. XV. 369.

⁸⁵ *Naplók*, 17. ülés, 1920. március 24. I. 222.

⁸⁶ *Naplók*, 156. ülés, 1921. március 1. VIII. 299.

⁸⁷ *Naplók*, 121. ülés, 1920. november 5. VI. 266.

képviselők soraiban. Berki Gyula azért kimondta: „Tulajdonképpen Tisza István haláláért azok felelősek, akik körülötte a gyűlölködés gyűrűjét évtizedeken át kiépítették.”⁸⁸ 1922-re azután a viták már annyira szelídültek, hogy egyes képviselők – köztük maga Apponyi Albert gróf is – pozitívan nyilatkoztak a dualizmus évtizedeiről és a liberalizmusról („minden hibája dacára az emberiségnek igen nagy szolgálatokat tett”⁸⁹), amit aztán néhányan követtek (így Giesswein, Rupert, Szterényi József báró stb.).

A harmadik, a legfőbb baj a liberális korszak zsidó-barátsága, zsidó-pártolása volt. A képviselők nagy többsége magát az emancipációt is elvetette, illetve ahhoz kapcsolta a zsidók kárhozatos térfoglalását. Lényegében egyfajta adsza-nesze szerződésként fogták fel a dualizmus törvényhozását; az egyik oldalról a magyarság nagylelkűen jogokat biztosított, de a másik oldalról – cserébe – a zsidók ezzel hálátlanul visszaéltek, minden téren nyomultak és hatalmaskodtak. A 19. századi liberalizmus „mindent megengedett”, „minden jogot megadott” nekik, s a zsidóság hálája a kommunizmus „megcsinálását” jelentette – hangoztatta Fangler Béla.⁹⁰ Ezt a folyamatot a világháború tragédiája tetőzte be. A hosszú és a rövid távú magyarázatok ezen a ponton értek össze: a liberalizmus évtizedeinek „elnemzetietlenedése” árulások sorozata révén a háborús vereségbe torkollt; a zsidókat segítő liberális kormányok mintegy megásták a magyarság sírját. Prohászka Ottokár a *numerus clausus* vitájában elismerte, hogy „1867 óta óriási nagy haladást tett Magyarország”, de – folytatta – a kapitalizmust a zsidók csinálták, a magyarság kiszorult belőle, tönkrement.⁹¹ A szélsőségesen antiszemita Budaváry László – miután megállapította, hogy zsidókérdés mindig is létezett – azal fűzte tovább gondolatait, hogy „ezeréves magyar hazánk romlását legnagyobb mértékben a liberalizmus jegyében keblünkre ölelt zsidóság okozta”;⁹² végül tíz pontban foglalta össze radikális javaslatait a „zsidókérdés” megoldására.

A legizgalmasabb, egyúttal legnehezebb kérdést még nem tettük fel: Valóban a választóik akaratát fejezték-e ki a nemzetgyűlés képviselői, okkal gondoljuk-e, hogy a közvélemény antiliberális fordulata elsősorban azt jelentette, hogy határozott zsidóellenes intézkedéseket várnak a kormánytól és a parlamenttől? Alapvetően a képviselők saját nyilatkozataira vagyunk utalva. Amikor Budaváry László megtette a maga szélsőséges – a szakirodalomban is gyakran idézett – tíz pontos javaslatát, hozzáfűzött ahhoz még valamit, ami viszont semmilyen figyelmet sem keltett: „Bátorságot ad nekem e lépésre különösen az a tudat, hogy a magyar Nemzetgyűlésnek legalább 90 százaléka annak idején, a választások előtt választó híveinek határozott ígéretet tett arra nézve, hogy sok egyéb fontos kérdés mellett erőteljesen követelni fogja a zsidókérdés megoldását is.”⁹³ Lehetséges persze, hogy alaposan túlzott. Egy későbbi ülésen azonban Prakatúr Tamás némileg hasonlóan fogalmazott: „Hiszen ez a nemzetgyűlés [...] 90 százalékban olyanokból került ki, akik a keresztény nemzeti gondolat hívei.”⁹⁴ Érdekesen ragadta meg ugyanezt Bozsik Pál, kijelentve: a nemzetgyűlés képviselőinek „óriási többségét a magyar nemzet lelkének, a magyar faj önfenntartási ösztönének hatalmas fellobbanása küldötte ide”, hogy a nemzet testéből kiélessék a bajokat és nyavalyákat, elsősorban a zsidókérdést. S „éppen a zsidókérdés megoldása, a magyar fajnak a zsidóság

⁸⁸ *Naplók*, 268. ülés, 1921. december 14. XIII. 377.

⁸⁹ *Naplók*, 123. ülés, 1920. november 8. VI. 309.

⁹⁰ *Naplók*, 29. ülés, 1920. április 19. II. 55.

⁹¹ *Naplók*, 103. ülés, 1920. szeptember 16. V. 346.

⁹² *Naplók*, 80. ülés, 1920. augusztus 7. IV. 281.

⁹³ *Naplók*, 80. ülés, 1920. augusztus 7. IV. 280.

⁹⁴ *Naplók*, 293. ülés, 1922. január 20. XV. 296.

gazdasági és kulturális szupremáciája, hegemóniája alól való felszabadítása volt a lényege annak a programnak, amelynek alapján választóink bizalmából a legtöbben helyet foglaltak”. De – tette hozzá rosszallóan és elégedetlenül –, a zsidókérdés még mindig megoldatlan.⁹⁵

Még valami megerősíteni látszik a képviselők idézett nyilatkozatait: Az első időkben több törvényhatóság fordult különféle követelésekkel a képviselőkhez. 1920. június 21-én az elnök a „győri keresztényszocialista vas- és fémmunkások szakszervezete” által benyújtott kérvényt ismertette a zsidókérdés megoldása tárgyában.⁹⁶ Sopron város közönsége a „keresztény irányzat gyakorlati megvalósítása tárgyában” sürgette a nemzetgyűlést.⁹⁷ A bodajkiak kérésére szerényebb, de konkrétabb volt; ők „az 1914 óta bevándorolt idegen honos zsidók” haladéktalan kitoloncolását akarták elérni – hozzátéve, hogy a zsidókérdés mielőbbi megoldását is sürgetik.⁹⁸ 1920 végétől ilyen kérelmeket, felszólításokat már nem tartalmaznak a nemzetgyűlés naplói. Azt a következtetést talán le lehet vonni, hogy a képviselők feltehetően nem mentek szembe választóik és a közvélemény szándékaival, amikor keresztény, nemzeti és agrárius szellemet tükröző intézkedések mielőbbi meghozatalát követelték.

Nyugtalanság és belenyugvás (1921)

Ungváry Krisztián 2012-ben megjelent könyvében indokoltan vetette fel, hogy – ismerve a nemzetgyűlés összetételét és hangulatát – „szinte érthetetlen, hogy miért nem sikerült elérni az előterjesztőknek, hogy javaslataik (a numerus clausus kivételével) akárcsak tárgyalásra kerüljenek és esetleg törvényerőre is emelkedjenek”.⁹⁹ A helyzet azonban az, hogy jó néhány törvényt – mint láttuk – mégiscsak sikerült megtárgyalni és elfogadtatni, köztük legelőször a botbüntetésről szólót, amely alapvetően az árdrágítók, csalók és uzsorások ellen irányult. (A javaslat vitájában néhányan ki is mondták, hogy elsősorban a zsidók üzelmeire csapna le, Ereky pedig meghirdette, hogy „magyar kézbe akarjuk venni a kereskedelmet”; majd a név szerinti szavazást azzal indokolta, hogy „Tudni akarjuk, ki a zsidópárt és ki a keresztény-párt!”¹⁰⁰) A szigorú rendelkezések közé sorolhatjuk az 1921:XIII. törvénycikket is „A hadiváltásról”, amely a frontszolgálatot nem teljesített férfiakra vonatkozott. Az áhított földreformtörvény csak néhány képviselő szövegeiben kapcsolódott össze a zsidókérdés megoldásával,¹⁰¹ akárcsak az új rendszer egyik alaptörvénye „Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről”, amelyet 1921 tavaszán fogadtak el.

A magyarázat részben a politikai konszolidáció kibontakozásában rejlik, amelyben az ÉME fontos – noha szándékaival ellentétes – szerepet játszott. Tagjai 1920 júliusában halálos áldozatokkal járó merényletet követtek el a Club kávéház ellen, majd októberben egy tüntetés során megostromolták a Lipótvárosi Kaszinó és a Demokrata Kör helyiségeit. Válaszul a Teleki-kormány lépéseket tett, felszámolta a budapesti terrorista központokat. „A forradalomnak és ellenforradalomnak legyen már egyszer vége, és következze el a törvény uralma ebben az országban” – óhajtotta Huszár Károly.¹⁰² Immár lehetett konszolidáció-pártinak

⁹⁵ *Naplók*, 193. ülés, 1921. május 23. X. 80.

⁹⁶ *Naplók*, 64. ülés, 1920. június 21. III. 475.

⁹⁷ *Naplók*, 102. ülés, 1920. szeptember 15. V. 301.

⁹⁸ *Naplók*, 121. ülés, 1920. november 5. VI. 257.

⁹⁹ Ungváry: *A Horthy-rendszer mérlege*, 96.

¹⁰⁰ *Naplók*, 62. ülés, 1920. június 17. III. 433., 446.

¹⁰¹ *Naplók*, 124. ülés, 1920. november 9. VI. 379.

¹⁰² *Naplók*, 245. ülés, 1921. augusztus 9. XII. 346.

lenni anélkül, hogy „zsidópártinak” minősítették volna az illető képviselőt. Újabb fordulatot jelentett IV. Károly első „királypuccsa” 1921 márciusában, majd ezt követően Bethlen István gróf kormányalakítása. Témánkhoz ennek annyi köze van (túl a „konszolidált viszonyok” szükségességének ismételt deklarálásán), hogy ettől kezdve a hátralévő tíz hónapban – minden mást háttérbe szorítva – a királykérdés uralta a nemzetgyűlés tanácskozásait. A képviselők (legalább) két táborra szakadtak; a legitimisták és a Habsburg-ellenesek gyűlölködve fordultak egymás ellen, és minden alkalmat megragadtak az ellentábor lejáratására. (Miközben mindenki folyamatosan hangoztatta, hogy a „királykérdést” most nem kellene bolygatni.) Egyre többen vagy többször kértek szót „személyes megtámadtatás” címén. A történelmi viták már nem arról szóltak, hogy kik árulták el az országot 1918–1919-ben, hanem arról, hogy mi minden jót vagy gonosztságot vittek véghez a Habsburg uralkodók hazánkban. Bethlen 1921 novemberében – a király második visszatérési kísérletét követően – benyújtotta a Habsburg-ház trónfosztásáról szóló törvényjavaslatot a Háznak, ami miatt Apponyi gróf tiltakozását fejezte ki, Rupert Rezső viszont megjegyezte, hogy „az egész Habsburg-hagyatékot likvidáljuk”.¹⁰³ Apponyi azért hozzátette, „tudjuk, hogy azt a konszolidációt, amelyre a kormány lépett, megzavarni nem lehet”;¹⁰⁴ Gömbös pedig azt állította, hogy „Károly király visszajövele a keresztény kurzus bukását jelentette volna”.¹⁰⁵ Akárhogy is, a megosztottság olyan erős volt – a kormánypártokon belül is –, hogy „ma már jóformán egyetlen egy kérdést sem tudnak tárgyilagosan letárgyalni egymás között”.¹⁰⁶

Az ÉME radikálisai időnként azért magukhoz ragadták a szót. Arra a kérdésre, hogy ugyan „mi köze az Ébredő Magyaroknak a közigazgatáshoz, Hegedűs György azt felelte, hogy „Mindenhez közünk van!”¹⁰⁷ Ugyanő megosztotta képviselőtársaival azt a gondolatát (fejtetéseiivel egészen Istóczy Győzőig és Verhovay Gyuláig visszanyúlva), hogy az antiszemitizmus oka az a felismerés, hogy „a nemzetek életében mindennek, a legnagyobb katasztrófáknak, a háborúknak oka a zsidóság tudatos munkája volt”.¹⁰⁸ Ezek azonban inkább amolyan utóvédharcok voltak; a nemzetgyűlés megszelídült, legfeljebb a magát „csalhatatlannak érző” Bethlen gróffal szemben sorakoztak fel néhányan. A miniszterelnököt egyes képviselők Tisza Istvánhoz hasonlították, módszereit a régi Munkapártéhoz, az egyik elégedetlenkedő egyenesen „keresztény köpönyegbe öltöztetett junkerizmust” emlegetett.¹⁰⁹ Milotay István szerint a nemzetgyűlés „annak idején”, 1920 elején „a legvehemensebb antiszemita támadások jegyében kezdhetette meg munkáját, s bevégezi azt most egy nagyon megenyhült lelki állapotban”.¹¹⁰ Huszár Károly a Ház levegőjét az utolsó hónapokban eltöltő nyugtalanságot konstataálta.¹¹¹ Hogy ez a nyugtalanság vagy éppen megenyhült állapot a be nem végzett feladatok, a konszolidáló kormányfő eltökéltsége, a tartós megosztottság vagy valami más miatt keletkezett-e, nem tudhatjuk.

¹⁰³ *Naplók*, 259. ülés, 1921. november 4. XIII. 125.

¹⁰⁴ *Naplók*, 266. ülés, 1921. december 12. XIII. 314.

¹⁰⁵ *Naplók*, 266. ülés, 1921. december 12. XIII. 319.

¹⁰⁶ *Naplók*, 288. ülés, 1922. január 14. XV. 46.

¹⁰⁷ *Naplók*, 307. ülés, 1922. február 7. XVI. 348. A *Szózat*, az ÉME napilapja a nemzetgyűlési beszédekhez hasonló tartalmú cikkek sokaságát közölte, elsősorban Bajcsy-Zsilinszky Endre tollából. Lásd: Zétényi (szerk.): *Bajcsy-Zsilinszky Endre és a Szózat*, i. m.

¹⁰⁸ *Naplók*, 286. ülés, 1922. január 12. XIV. 504.

¹⁰⁹ *Naplók*, 296. ülés, 1922. január 24. XV. 470.

¹¹⁰ *Naplók*, 294. ülés, 1922. január 21. XV. 374.

¹¹¹ *Naplók*, 310. ülés, 1922. február 10. XVII. 68.

Összegzés

A tanulmány Magyarország, egyúttal a magyar parlamentarizmus egyik fontos időszakát kívánta bemutatni. Az első megállapítás az lehet, hogy a nemzetgyűlés – tevékenysége, vitái, légköre, az általa közvetített politikai kultúra – lényeges tényezőnek számított a korabeli magyar világban, az újságok nagy terjedelemben foglalkoztak a parlamenti beszédekkel; ezáltal a képviselők jelentősen befolyásolták, alakították a közvéleményt.

Másrészt a nemzetgyűlés többek között azért sem válthatta be sokak kezdeti reményeit – az új Magyarország megalapozását –, mert még kiforratlan pártviszonyok között dolgozott, s a gyakori kormányváltások következtében nem alakult ki határozott politikai irányvonal. Szekfü Gyula „szinte állandósult és reménytelennek tetsző káosz”-nak látta az ellenforradalom első éveit,¹¹² és hasonlókat gondolt Bethlen István gróf is: „...több volt [a nemzetgyűlésben] a szuverenitás öntudata, a hatalmi túltengés, mint a politikai gyakorlat és politikai iskolázottság. Ebben a nemzetgyűlésben még a forradalmi és ellenforradalmi hangulatok domináltak, és a tárgyalásra szánt időt jórészt személyi viták és gyakran a tettegességig elfajuló személyeskedések foglalták el, ahelyett, hogy az ország nagy, életbevágó problémáit a megoldás felé vitték volna.”¹¹³ A képviselőházi naplókat tanulmányozva utólag is az az érzés alakul ki az olvasóban, hogy a viták olykor meglehetősen hisztérikus légkörben folytak.

A képviselők szívesen ízelegették a demokrácia, agrár-demokrácia, kereszténydemokrácia, (magyar) szabadság szavakat, amelyeket többnyire kirekesztő értelemben használtak. Meskó Zoltán azt mondta, hogy a kereszténydemokrácia a „zsidók kiszorítását” és egy „népet szerető középosztály” kitenyésztését jelenti.¹¹⁴ Dichotóm világképük két pólusán az idealizált magyar és a demonizált zsidó helyezkedett el – vagy, ahogy Kunt Gergely néhány éve megfogalmazta a II. világháborús kamasznaplók világképét elemezve: „Hierarchizált és differenciált bipoláris társadalomképük állandó és változatlan eleme a zsidók és magyarok ellentétéből indul ki. A zsidóság negatív tulajdonságokkal felruházott, a magyarokra veszélyes, azokat elnyomott helyzetbe kényszerítő domináns csoportként élt a fejükben. Folytonos fenyegetettség érzése mutatható ki a naplóikban.”¹¹⁵ Mint látható, Kunt ugyanazt érti „bipoláris világkép” alatt, amit a korábban idézett Püski Levente a dichotómiákon alapuló érzelmi megközelítésen. Az új antiszemita hullámmal helyzetbe került képviselők zsidóellenessége egyszerre volt védekező jellegű (a kereszténység, a magyarság, a középosztályok irányában), „kulturális kód” jellegű (a társadalomban található negatív jelenségek megjelölésére szolgált), végül „megváltó” jellegű (a zsidók kiszorítása egy csapásra a magyarság felemelkedését, boldogulását fogja jelenteni).¹¹⁶ A hazaszeretet pedig – az új viszonyok között – már „nem lomha pacifizmus, hanem heroikus fajmentés”.¹¹⁷

Ami végül a bennünket közelebből érdeklő háborús bűnbakkeresést illeti, úgy tűnik, a képviselők szinte kivétel nélkül elfogadták, vallották, hogy a világháborús vereség és összeomlás nem másnak, mint tudatos bomlasztásnak, árulók ténykedésének a következménye volt. Nagyon valószínű, hogy ebben a közvélemény túlnyomó részével azonosan gondolkodtak. Még a kormányt és a radikálisokat rendre keményen bíráló Szilágyi Lajos is úgy

¹¹² Idézi Püski: *A Horthy-korszak parlamentje*, 437.

¹¹³ Idézi Püski: *A Horthy-korszak parlamentje*, 437.

¹¹⁴ *Naplók*, 237. ülés, 1921. július 27. XII. 166.

¹¹⁵ Kunt: *Kamasztűkrök*, 420.

¹¹⁶ Az antiszemitizmus mint „kulturális kód” tézise Shulamit Volkovtól származik. Volkov: *Antisemitism*, i. m. Az antiszemitizmus mint „megváltás” gondolatát Saul Friedländer dolgozta ki. Friedländer: *Nazi Germany & the Jews*, 73–112.

¹¹⁷ Farkas Gyula művét (1929) idézi H. Lukács: *A „faji erők fejlődésrajzáról”, 575.*

nyilatkozott, hogy „már 1920. január 1-jén a 'Virradat' hasábjain külön büntetőeljárást követeltem azok ellen, akik a hadsereget 1918 őszén felbomlasztották”.¹¹⁸ A „zsidókérdés” kapcsán a nemzetgyűlés maroknyi zsidó vagy zsidó származású képviselőjének kivételével mindenki, még a liberálisok is egyetértettek a „zsidó térfoglalás” tézisével. Maga Bárczy István, Budapest neves polgármestere (1906–1918) is így fogalmazott: „Tény az, hogy a zsidók messze felülhaladták azt az arányt [a fővárosi pozícióknál], amelyben a lakosság számában képviselve voltak, és ezt magam sem tartottam sohasem helyesnek és szerencsésnek.”¹¹⁹ A két irányvonal fő különbsége alighanem abban ragadható meg, hogy míg a radikális antiszemita a kétféle érvelést összeesküvés-szerűen összekapcsolták: a „zsidó térfoglalás” tényéből következett szerintük az árulás és összeomlás, addig a képviselőknek egy – a dualizmus korának országgyűlésein szocializálódott – kisebbsége ezt az összekapcsolást nem volt hajlandó megtenni. Ebből adódóan viszont az „üzenetük” Magyarország „kálváriájáról” nem lehetett olyan egyértelmű és hatásos.

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

- Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Nyomtatványai. *Naplók*, I.–XVII. kötet. Digitalizált formában: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/orszaggyulesi_dokumentumok
- Magyar Törvénytár. 1920. évi törvények. Budapest: Franklin Társulat, 1921.
- Magyar Törvénytár. 1921. évi törvények. Budapest: Franklin Társulat, 1922.
- Andrássy Gyula gróf: *A belpolitikai helyzet*. Új Magyar Szemle, 1. évf. 1920. május–július, 317–327.
- Bajcsy-Zsilinszky Endre és a Szózat. Szerk. Zétényi Zsolt. Budapest: IdőJel Kiadó, 2022.
- Berzeviczy Albert: *Nemzeti katastrófháink*. Budapesti Szemle, 182. köt. 520. sz. 1920. április, 65–74.
- Berzeviczy Albert: *Búcsú a Monarchiától*. Berzeviczy Albert Naplója (1914–1920). Szerk. Gali Máté. Budapest: Helikon Kiadó, 2015.
- Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*. Szerk. Vonyó József. Budapest: Osiris Kiadó, 2004.
- Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar föltámadás*. Budapest: Magyar Hírlap Könyvek, 1989. [1920]
- Kozma Miklós: *Az összeomlás 1918–19*. Budapest: Athenaeum, 1933.
- Teleki Pál: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk. Ablonczy Balázs. Budapest: Osiris Kiadó, 2000.

Szakirodalom

- Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszágban*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2008.
- Friedländer, Saul: *Nazi Germany & the Jews*. London: Phoenix Giant Books, 1997.
- H. Lukács Borbála: *A „faji erő” fejlődésrajzáról*. Irodalomtörténeti Közlemények, 71. évf. (1967) 5–6. sz. 563–582.
- Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2012. 2. kötet
- Kunt Gergely: *Kamasztükrök*. Budapest: Korall Könyvkiadó, 2018.
- L. Nagy Zsuzsa: *Bethlen liberális ellenzéke*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980.
- Paksa Rudolf: *A numerus clausus és módosítása*, In: Gróf Bethlen István és kora. Budapest: Osiris Kiadó, 2014. 137–157.
- Püski Levente: *A Horthy-korszak parlamentje*. Budapest: Országház Könyvkiadó, 2021.

¹¹⁸ *Naplók*, 161. ülés, 1921. március 7. VIII. 443.

¹¹⁹ *Naplók*, 48. ülés, 1920. május 27. III. 130.

- Pogány Ágnes: *Az állami pénzpólitika Magyarországon, 1918–1924*. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. 81–127.
- Révész Sándor: *Húzzuk a keresztünk. A magyarországi választások története 1905–2018*. Budapest: Európa Kiadó, 2022.
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris Kiadó, 1999.
- Tomka Béla: *Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon*. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. 47–79.
- Turbucz Dávid: *Horthy Miklós beszédei 1919–1923 között*. Századok, 154. évf. (2020) 1. sz. 183–208.
- Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege*. Pécs–Budapest: Jelenkor Kiadó–OSZK, 2012.
- Veszprémy László Bernát: *1921. A Horthy-rendszer megszilárdulásának története*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2021.
- Volkov, Shulamit: *Antisemitism as a Cultural Code. Reflections on the History and Historiography of Antisemitism in Imperial Germany*. Leo Baeck Institute Yearbook, XXIII. 1978. 25–45.
- Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.

ZÁVODSZKY GÉZA
történész

Aetas 40. évf. 2025. 1. szám, 128–149.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.1.128-149

www.aetas.hu

Gogolák Lajos és a Magyar Nemzet 1938–1944

ABSTRACT. *Lajos Gogolák and Magyar Nemzet 1938–1944.* Lajos Gogolák (1910–1987), born in Pozsony (Bratislava), was a well-educated, multilingual Slavist, and an exceptionally talented publicist. He spoke Slovakian on a native level, and his nostalgia for Upper Hungary, the idealized shared homeland of Hungarians and Slovaks, stayed with him through his whole life. As he was one of the founders of *Magyar Nemzet*, and one of its inheritors after the tragic death of editor-in-chief Sándor Pethő, his publications in the newspaper constitute a valuable chapter of his life's work. In these he criticized the folk writers' romanticization of peasant life, and expressed agreement with both agrarian reform and industrialization. He opposed Catholic workers' movements in defence of parliamentarism. He criticized the publications aligned with the Arrow Cross Party, for which he was threatened with retribution. In 1946 he was blackmailed by internal affairs agencies, and he had to sign up as an intelligence asset. He is not known to have made any incriminatory reports. He left the country in 1957. He was a professor at the University of Vienna until his retirement.

Keywords: *the identity of Upper Hungary, new folk movement*

I.

Gogolák Lajos történész, szociológus, de leginkább kivételes tehetségű publicista volt. 1929-es pályakezdésétől Magyarország német megszállásáig és a *Magyar Nemzet* betiltásáig talán ezernél is több hosszabb-rövidebb írása látott napvilágot a legkülönbözőbb sajtótermékekben. A *Magyar Nemzet repertórium*a¹ szerint csak e történelmi jelentőségű lapban több mint 300 aláírt vagy szignózott írása jelent meg (számottevő részük recenzió színházi előadásról, képzőművészeti kiállításról, szépirodalmi műről). Érzékeny lényeglátóként, humanista-szabadelvű elkötelezettségű polgárként talán nem emelkedett Pethő Sándor színvonalára (mint debatter, igen), az alapító főszerkesztő tragikus halálát követően annak mégis egyik örököse. Műveltségét mohó, csapongó, minden irányban tájékozódó tudásvágya folyamatosan táplálta. A német és a szlovák nyelvet szinte anyanyelvként bírta, de némi lektorálást igényelve írt angolul, jól tudott csehül, olaszul és franciául, olvasott valamennyi szláv nyelven, s mint írásai mutatják, valamilyen szinten a román nyelvet is megtanulta. Két itthon magyarul megjelent önálló kötete szakszerű, új szempontokat és adatokat tartalmazó történelmi munka.² Terjedelmes tanulmányt szentelt Mocsáry Lajosnak.³

¹ Kendéné (összeáll.): *A Magyar Nemzet repertórium*a, i. m.

² Gogolák: *Csehszlovákia*, i. m.; uő: *Pánszlávizmus*, i. m.

³ Gogolák: *Mocsáry Lajos és a nemzetiségi kérdés*, i. m.

Nevével az elmúlt bő hatvan évben leginkább egy-két sajtótörténeti tanulmányban, a *Korunk Szava* és a *Magyar Nemzet* munkatársai között említve találkozhattunk. Kivételt képez a történész Juhász Gyula monográfiája,⁴ amely a magyar társadalom szellemi állapotát vizsgálja a második világháború éveiben. Juhász Gogolák Lajos cikkeit ismeri és bőven idézi.⁵ Katona Jenő említi *Keresztény felelősség* című írását a Vásárhelyi Miklósnak adott interjúban.⁶ 1985 áprilisában Gellért-Kis Gábor vezetésével TV-stáb kereste fel, hogy előkészítse nek egy hosszabb beszélgetést. A felvétel a terv szerint az év májusában került volna adásba – Gogolák a találkozóról levélben többször is említést tett –, az adásra azonban nem került sor, és az előzetesen elkészült anyag sorsa ismeretlen.⁷

A történész-publicista 1987. szeptember 27-én Bécsben bekövetkezett haláláról a *Magyar Nemzet* október 6-án rövid glosszában adott hírt.⁸ A szignóval jelölt szerző – ez az írásból kiderül – az elhunyt személyes ismerőse volt. A megemlékezés kiemeli, hogy „a jobboldali demagógiával szemben vállalt polémiában ő volt az egyik hangadó”. Nekrológ – ha az október 6-i halálhírt nem számítjuk – csupán külföldön, a párizsi *Irodalmi Újságban* jelent meg.⁹ Antal Gábor 1988 elején közölt rövid írása vázlatos életrajzzal viszont már az újrahonosítás szándékát mutatja.¹⁰ Tévedéseit Nové Béla kijavítja, és a tömör életrajz részeként előadja a hiteles (?) dokumentumokkal bizonyítható történetet Gogolák Lajos hősies helytállásáról a nyilas terror idején.¹¹ A történet hosszú életűnek bizonyult,¹² vissza kell térnünk rá. Antal Gábor – a *Magyar Nemzetben* szinte kötelezően – Gogolák születésének 80. évfordulóján ismét fölidézi a befutott pályát, és megjegyzi, hogy átnézve a *Magyar Nemzet* 1938 és 1944 között megjelent számait, egyetlen olyan írást sem talált, amelyet a szerző ma nem vállalhatna.¹³

Két bölcsészhallgató Budapestről 1983-ban „szerencsés véletlen” folytán találkozott az idős történész-publicistával, aki „atyai bizalmába, nagylelkű pártfogásába” fogadta őket.¹⁴ Egyikük Nové Béla volt, másikuk Szent-Iványi István. A baráti kapcsolat Gogolák haláláig eleven maradt. Nové Béla az első kéziből kapott információk és az életműben történő

⁴ Juhász: *Uralkodó eszmék Magyarországon*, 92., 127., 228–230.

⁵ Például: *Eszmei Közép-Európa – közép-európai valóság*. Magyar Nemzet, 1940. január 16. 6. Ezt a cikket újra közli: Ring (szerk.): *Helyünk Európában*, I., 518–520. A kiadványban a szerzőkről függelékben rövid ismertetés olvasható. Gogolák levélben kéri a hibák javítását: Nem állt a nyilas külügyminisztérium alkalmazásában, előadja elhurcoltatása és szabadulása történetének saját változatát. Gogolák Lajos Berend T. Ivánnak, 1987. március 9. RL C.208 18–23. doboz, levelek betűrendben.

⁶ Murányi: *Beszélgetések Katona Jenővel*, i. m.

⁷ „Az egyik férfiú [...] Gellért-Kis Gábor nevezetű óriási filológiai apparátussal, tömött dossziékkal, cédulákkal jött hozzám, szinte minden cikkemet [...] olvasta és idézte, és részletesen elemezte pályámat.” Gogolák Lajos Várkonyi Ágnesnek, 1985. május 1. RL C.208 18–23 doboz, levelek.

⁸ K.K. (Kiss Károly): *Gogolák Lajos halálára*. Magyar Nemzet, 1987. október 6. 8. A temetés szinte sorsszerűen október 6-ára esett.

⁹ Nové Béla: *G. L. halálára*. Irodalmi Újság (Párizs), 1988. 1.

¹⁰ Antal Gábor: *Gogolák Lajos (1910–1987)*. Kritika, 1988. 3. sz. 26–27.; uő: *Gogolák Lajos*, 111–113.

¹¹ Nové: *Adalékok egy szellemi repatriáláshoz*, 23–24.

¹² Vö.: Gogolák Lajos levele Berend T. Ivánnak, 5. jz.

¹³ A. (Antal Gábor): *Nyolcvan éves lenne Gogolák Lajos*. Magyar Nemzet, 1990. március 19.

¹⁴ Talán nem egészen véletlenül. „Szeretnék reflektálni Szent-Iványi Istvánról írt megjegyzéseire [...] évekkel ezelőtt nagybátyja, ki egyik leghűbb ifjúkori barátom és szinte [...] életem megmentője volt a zajló és véres 1945-ös év elején, hozzám – hozzánk küldötte.” Célzás a népbíróági eljárásra. Gogolák Lajos Várkonyi Ágnesnek, 1986. november 23, RL C.208. 18–23. doboz, levelek.

tájékozódás alapján hitelesnek vélt portrét rajzolt.¹⁵ Az íráson átsüt a személyes érintettség, s bár az olvasó érzelni némi idealizálást, ez nem megy túl azon a határon, ami az olvasmányos, élményszerű történeti elbeszélésben – legalábbis e sorok írója szerint – még megengedhető. Az, hogy a világháborús *Magyar Nemzet* belső munkatársát nem vagy alig tartja számon szülőhazája, Nové szerint a „sokféle amnéziával, eszmei és politikai meghasonlással terhelt értelmiségi köztudat” szomorú példája. Nové idézi Keats, Gogolák kedvenc költője sírfeliratának parafrázisát, amit az szóban, levélben gyakran felemlített: „*My name is written on the water*”,¹⁶ pedig enciklopédikus tudása, mellyel sokakat ámulatba ejtett, a késő középkor történetétől saját koráig, a közép- és kelet-közép-európai térség csaknem minden népére és régiójára kiterjedt. Előítélet nélkül tanulmányozta a Dunatáj népeinek történetét és kultúráját, „liberális volt és tudós humanista világpolgár [...], de anyanemzetéhez és a történeti Magyarország eszmei, kulturális örökségéhez mindvégig bensőséggel ragaszkodott” – írja Nové. A tervezett nagy szintézis azonban elmaradt. Nem kedveztek a történelmi katalizmák, 1944–1945, 1956, a nyelvi-kulturális közeg megváltozása, de a könyvek elmaradásának sajátos írói alkata is oka lehetett. Akárcsak mestere, Pethő Sándor, ő is megvallotta, hogy nem vonzza a levéltárakban végzett aszkétikus munka. Nové Béla az értékelést így zárja: „Túlágosan szeretett élni, született hedonista volt, és megrögzött társasági lény.”¹⁷

Magyarország német megszállását követően a betiltott *Magyar Nemzet* munkatársai nehéz helyzetbe kerültek. Parragi Györgyöt Mauthausenbe deportálták, Baráti Huszár Aladárt ugyanoda, majd onnan Dachaubá, a lágerben halt meg. Gogolák Lajos – s itt adjuk át a szót ismét Nové Bélának – szintén bujkálni kényszerül, de segíteni igyekszik azoknak, akik nála is nagyobb veszélyben vannak. Édesanyja Népszínház utcai lakásában – állítja – tizenhét üldözött asszony és leány rejtőzködik, köztük leendő felesége.¹⁸ 1944. október 18-án nyilas fegyveresek törnek a lakásba. Gogolák megpróbálja föltartóztatni őket. Egy géppisztolysorozat leteríti, az üldözötteknek azonban maradt annyi idejük, hogy a cselédlépcsőn az utcára meneküljenek. A felbőszült nyilasok idős édesanyját és nagynénjét félholtra rugdossák, őt pedig a nyilasházba hurcolják. Ott sorsa megpecsételődött volna, ha édesanyjának nem sikerül telefonon utolérnie ifjúkori barátját, báró Kemény Gábort, a nyilas kormány külügyminiszterét, aki még idejében megtalálja és kihozza a kínzókamrából, mondván, gyorsan tűnjön el. Kemény Gábor életmentő közbelépése néhány hónap múlva újabb bonyodalomhoz vezet. Nyilas kollaboráció vádjával most a népbüvész küldi börtönbe, ahonnan azonban, miután tisztazza magát, egy hét múlva szabadon engedik, fejezi be a történetet Nové Béla.¹⁹

Nové Béla írásához érdekes szöveggközlés társul. Gogolák két ifjú barátja ihletésére hozzáfogott emlékiratainak megírásához, a rá jellemző csapongó, szellemes, gunyoros, mások érzelmes, nosztalgizáló modorban.²⁰ Az elkészült részeket levél formájában elküldte

¹⁵ Nové: *Egy „paleofrivol” emlékirat elé*, 286–292.

¹⁶ Nové: *Egy „paleofrivol” emlékirat elé*, 286.

¹⁷ Nové: *Egy „paleofrivol” emlékirat elé*, 287.

¹⁸ Az 1926-ban Szombathelyen született Stirling Gertrud az 1943/44-es tanévben a kőszegi evangélikus leánygimnázium 7. osztályos református vallású tanulója. Vö. *A kőszegi evangélikus „Gyurátz Ferenc” leánynevelő intézet és leánygimnázium évkönyve*, 41. „Kálvinista erényvirág” Makkai Sándor köréből, vö.: Gogolák Lajos Várkonyi Ágnesnek, 1986. november 26. RL C. 208 18–23. doboz, levelek. Gogolák édesanyja, dr. Gallász Gizella felső leányiskolai tanár volt, a kapcsolatot ez magyarázhatja. A Stirling család skót eredetű.

¹⁹ Nové: *Egy „paleofrivol” emlékirat elé*, 288–289.

²⁰ „...fél kézzel, néha szünetelgetvén írom emlékezéseimet [...] a jelenkorban és a közelebb és távolibb jövőben nem kiadásra szánvák. Említettem egykor [...], hogy majd szándékom lenne a Rád-ay-

Magyarországra, mígnem azok kétszáz sűrűn gépelt oldal terjedelmű *Emlékezések*²¹ című kéziratát nem kerekedtek. Nővé a birtokában lévő kéziratból két tárgyi egységet alkotó részt kiemelt, és ezeket szerkesztett formában, *Romemlékek* címmel²² két egymást követő folyóiratszámában közzétette.²³

A *Holmiban* megjelent tanulmány és a csatolt Gogolák-szövegek felkeltették e sorok írójának érdeklődését, és arra buzdították, hogy a figyelmébe ajánlott, a Ráday Levéltárban őrzött terjedelmes anyagot, időt nem kímélve, egészében áttanulmányozza. Nyilvánvaló volt, hogy az *Emlékezések*, mint a legtöbb memoár, erős kritikára szorul, a személyek megítélése szubjektív, a hangnem – bár nem ritkán nosztalgiaiba fordul – „frivol”, egyszer-egyszer egyenesen obszcén, de az arcok rajzása, a helyszínek és találkozások személyessége, a szellemes asszociációk és az ezer felől érkező műveltségzsidók lekötik az olvasót. A hagyatéék 2500 levelet is tartalmaz, természetesen az emigrációs időszakból, 1957-től az immár bécsi professzor haláláig. A különféle jegyzetek garmadája mellett találunk mintegy 50 tanulmányt, többnyire a magyarországi nemzetiségi kérdéstről és Kelet-Közép-Európa történetéről, de például a reformkor nemzedékéről, irodalmi témákról is, több esetben német nyelven, és egy monográfiát Ferenc Ferdinándról. A teljes fond citálásának nem ez a helye,²⁴ de két elgondolkodtató, provokatív, publikálás esetén bizonyára heves viharokat kiváltó tanulmányt az 1945-től 1956 végéig terjedő időszakról érdemes megemlíteni: *Adalékok 1945–1956 szociológiájához. Az új magyarországi uralkodó osztály struktúrája, valamint Prolegomena egy rendszer és egy forradalom szociológiájához és pszichológiájához*.²⁵

A kutatás során megérlelődött a vélemény, hogy indokolt lenne az életmű feldolgozása, késői elégtételként a hányatott sorsú, egyeseket elidegenítő, másokat megnyerő, karakteres tehetségnek. A képet árnyalta Nővé Béla újabb tényfeltáró tanulmánya, amely nem titkolt lelkiismeretfurdalással lerombolja az emlékművet, melyet nyolc évvel korábban fölállított.²⁶ Igaz, mint a bevezető sorokban mondja, Gogolák Lajos, másként Ludwig von Gogolák sokban rejtélyes portréját megrajzolni forrásokkal alátámasztott adatokkal – illetve azok hiányában – nem könnyű, „vádak és intrikák, legendák és önmítoszok [...], a retusálások” mármár elfedik a valódi arcot.²⁷ A tragikus sorsú Pásint Ödön 1950. évi öngyilkosságának ÁVH-s vonatkozásait kutatva²⁸ Nővé kezébe került „Szalánczi Péter” BT-559. nyilvántartási számú, 120 oldalas, végleg csak 1980-ban lezárt iratanyaga. A dossziében található 1946. szeptember 21-ről keltezett nyilatkozatban Dr. Gogolák Lajos kötelezi magát, hogy a Budapesti Főkapitányság számára kapcsolatán keresztül informatív munkát végez „gazdasági, politikai és egyéb a demokrácia alapját biztosító vonalakon”.

Beszervezési nyilatkozat aláírása megfélemlített emberrel 1946 őszén, a Szovjet árnyékában sarjadó demokrácia viszonyai között (de Rajk László belügyminisztersége idején) az

könyvtárra, ill. levéltárra bízni zárt anyagban nem éppen fennkölt hagyatékomat...” Gogolák Lajos Benda Kálmánnak, 1985. augusztus 10. RL C.208 18–23. doboz, levelek.

²¹ RL 10. doboz XX. 1–2.

²² Gogolák Lajos többször kijelentette, hogy amit ír, csak „romemlékek”. A cím forrása: *Romemlékek*. Szerkeszté Beöthy László a r. komáromi tűz- és vízkárosultak javára. Kiadja Lukács László, 1851.

²³ *Romemlékek*, I. 293–310., II. 498–517.

²⁴ Nagy Edit: *A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárának repertórium*a, i. m.

²⁵ RL C.208 24. doboz I. Már az emigrációban keletkeztek, az írógép betűje alapján az ötvenes évek végén.

²⁶ Nővé: *Enigma-változatok*, 108–140.

²⁷ Nővé: *Enigma-változatok*, 108.

²⁸ Nővé : *Hivatása kisebbségmentő*, i. m.

érintett részéről talán kevésbé viszolyogtató, mint egyes nagy tehetségek önként vállalt és ártó szándékú jelentései a pártállam idején. Az viszont súlyosabban esik a latba, hogy 1948-tól Gogolák immár az ÁVH ügynöke, s e minőségben ír (ha írt) jelentéseket nyolc éven át, 1956-ig. Munkadossziája nem maradt fenn, ezért jelentéseit nem ismerjük, kettő kivételével, amelyek 1946. október 15-i keltezéssel a B-dossziában találhatók, és a beszerzés folyamatában, mintegy a „kiképzés” részeként keletkeztek.²⁹

Gogolák 1944 októberében valóban a külügyminisztérium állományába került; ezt iratok bizonyítják, ezt a népbíróági eljárásban maga sem tagadta. Az október 17-i nyilas pogrom során édesanyja Népszínház utcai lakását is feldúlták, de ő bizonyíthatóan nem tartózkodott ott, a történet a hősies helytállásról, üldözöttek mentéséről utólag, már az emigrációban fölépített és újra meg újra előadott mítosz.³⁰ Az valószínű, hogy érte inzultus – ez szerepel a Budapesti Népiügyszég nyomozást lezáró határozatában is³¹ –, szorongatott helyzetében ezért fordult ifjúkori barátjához, aki a Külügyminisztérium kulturális osztályán helyezte. A népbíróság előtt tett vallomása szerint erről az ellenállás vezetőit tájékoztatta, ezt a tanúk (mások közt Pásint Ödön és Ortutay Gyula) megerősítették. Tényleges tevékenységet nem végzett, fizetést nem kapott.³² A nyomásgyakorlás eszközeül persze – a későbbiekben egyre inkább – megfelelt e homályos folt. Az iratmásolatokban kitakart sorok találhatók (az anonimizálási törvény szerint az egészségi állapotra, kóros szenvedélyre, szexuális életre vonatkozó adatokat törölni kell), ami a zsarolási potenciált illetően további feltételezésekhez adhat alapot. A kutatás szempontjából azonban a döntő fordulatot az jelenti, hogy a forrásanyag egy része alig vagy csak erős fenntartásokkal használható. Gogolák potenciális kiszolgáltatottsága 1980-ig nem szűnt meg.³³

Kérdés, hogy a fentiek ismeretében ki kell-e iktatni a magyar eszmetörténetből a lehangoló fordulat előtt keletkezett értékes publicisztikai művet, mint amit a retusált önarckép, a függetlenségét veszített toll visszamenőleg lefokoz. Nyilvánvalóan nem. Az emigrációban keletkezett, egyenetlen, de helyenként érdekesítő személyes anyag pedig ajánlható arra, hogy szigorú kritikával, a misztifikációt kerülve hasznosítsuk olyan részletek kapcsán, amelyek más forrásból nem ismerhetők meg. Az emlékiratok történeti szempontból egyébként is

²⁹ Vö. Kurecskó: *Dekspiráció az „egyházi reakcióban...”*, i. m. A kizsartolt beszerzési nyilatkozatot követően több jelentést írtak és aláírtak (1946. szeptember 9-i keltezéssel). Kovrig Béla 1948. október 15-én az amerikai követség segítségével elhagyta az országot.

³⁰ 1962-ben német nyelvű önéletrajzában a történetet nyolc idős üldözöttel adja elő (*acht älter sog. Jüdinnen*). *Lebenslauf*. Wien, 16. Mai 1962, RL C.208 10. doboz XVIII. 1. Gogolák Várkonyi Ágnesnek: „...anyám és nagynéném 18 öreg zsidóasszonyt rejtett el nagy lakásunkban, – ha említett gyermekkorai hű barátom [Kemény Gábor] nem szabadít meg, akkor már nem élnék, és nem írhatnám Magának ezt a hálával és hűséggel telt levelet.” Gogolák Lajos Várkonyi Ágnesnek 1985. január 27. RL C.208 18–23. doboz, levelek (Kemény Gábort a Budapesti Népbíróság kegyelemre ajánlotta.) Lásd még: Gogolák Lajos Berend T. Ivánnak, 5. jz. A történetnek annyi igazságmagja lehet, hogy Gogolák édesanyja valóban menedéket adhatott egy vagy több üldözöttnek.

³¹ Kelt 1945. december 7-én. Közli Nővé Béla: *Enigma változatok*, 114–115.

³² A népiügyszég nyomozást megszüntető határozatát idézi Nővé: *Enigma változatok*, 114–115. A határozat szövegében: „...a demokratikus magyar kormány terheltet a felállítandó moszkvai követséghez sajtóeladói minőségben kinevezte.” Radó György szerint Gogolák kinevezését a szovjet fél vétozta meg *Pánszlávizmus* című könyve miatt. Radó: *Székfü Gyulával Moszkvában*, 60.

³³ Az állambiztonság Kovrig Bélával még 1955-ben is megkísérelte fölvenni a kapcsolatot, zsarolási potenciál nélkül, mert Kovrig az Egyesült Államokba érkezve eskü alatt feltárta az előzményeket a hatóságoknak. Vö. 29. jz.

veszélyes írásművek, tele vannak hazugságokkal – Bernard Shaw-val szólva nemcsak tudatalatti, hanem átgondolt hazugságokkal.³⁴

II

Gogolák Lajos 1910. március 19-én született Pozsonyban.³⁵ Felmenői német és szlovák eredetű,³⁶ nemzedékek óta magyarrá lett kisbirtokosok, jogászok, közhivatalnokok. Anyai nagyapja, dr. Gallász Károly a pozsonyi ítélőtábla, majd a királyi kúria bírása. Édesapja, szintén Lajos, nyugdíjazásáig az OTI aligazgatója, nagybátyja, dr. Gogolák Károly a Bethlen-kormányban a miniszterelnökség adminisztratív államtitkára volt.

Kisiskolásként a pozsonyi német nyelvű evangélikus gyermekotthon gondjaira bízta. Nem tudni, hogy a német–magyar Pozsonyban miként találkozott a szlovák nyelvvel, de a családnak kiterjedt dzsentrí rokonsága és ismeretségi köre volt Árvában, Liptóban, Gömörben.³⁷ A szünidőket bizonyára rokonoknál töltötte, és – mint írja – később is sokat kóborolt rövidnadrágban, szandálban a felső-magyarországi – immár szlovenszói – hegyek-erdők között, és a cseh csendőrök „eligazítottak, és meghatottságot is mutattak, hogy bírom még őshazánk nyelvét”. A család a világháború vége felé Budapestre költözött. A szülők korán elváltak, egyetlen fiuk Budapesten a nagyobb részt német nyelven oktató Málnai-féle magániskolában tanult, majd a pesti piarista gimnázium növendéke lett, ahol nem érezte jól magát, ötödik osztályban meg is bukott, mert a tananyag helyett francia irodalmat, Voltaire-t, Zolát, Anatole France-t „és a régi Felvidékről szóló német, magyar és tót nyelvű műveket” olvasott.³⁸

Érettségi után a Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karára iratkozott be, és szűkebb baráti körével meghatározó szerepet játszott az egyetemi közéletben.³⁹ 1931 februárjában a Bartha Miklós Társaság alelnökévé választották. Másodéves joghallgató, amikor említett cikke, *A felvidéki lélek kialakulása és a magyarság a Magyar Szemlében* napvilágot látott.⁴⁰

³⁴ Pritz: *Bevezető*, 9.

³⁵ Adatbázisokban a születés napja március 18. Gogolák valamennyi önéletrajzában 19-ét ír. RL C.208. 10. doboz XVIII. 1, magyar, német és angol nyelven. A *Helyünk Európában* kiadvány függelékében a születési adat javítását kéri: Gogolák Lajos Berend T. Ivánnak, 5. jz.

³⁶ Gogolák egyik német nyelvű önéletrajzában a sziléziai Gogolinig vezeti a rokoni szálakat, eszerint felmenői soltészként kerültek volna a Felvidékre. *Lebenslauf*, 37. jz. Emigrációban Ludwig von Gogoláknak írja a nevét. A család címerpecsétje a Pestvármegyei Levéltárban, Kőszeghi: *Nemes családok Pestvármegyében*, 115.

³⁷ A Szepes megyei Gánócon nagyszüleivel több emlékezetes nyarat töltött. *Szepesi magyar majális*. Magyar Nemzet, 1939. július 16. „Kisgyermek korom óta elevenen figyeltem családkunk és rokonságunk körében a beszélgetéseket régi rokonságunkról, feledés ködébe olvadó ismerőseinkről, rendkívül érdekeltek a beszélgetések, amelyeket nagyatyám, nagynéném, anyám folytattak őseink fenyesekkel vadregényes tájáról jövő látogatókkal, hasonló osztályhelyzetű urakkal és nénikkel, avagy egyszerű tót polgárasszonyokkal, akik Árvából keresték fel nagyatyámat.” *Emlékezések*, 75/A.

³⁸ *Emlékezések*, 1/A. Tanárait állítólag irritálta szláv neve. Édesapja és nagybátyja, mint írja, szláv nevéket történelmi és becsületbeli okokból nem dobták el, s ez számára is presztízst jelentett. Amikor viszont 1982-ben a *História* folyóirat aktuális számát szlovákosított névre kapta, felháborodottan tiltakozott. Vö.: Glatz Ferenc Gogolák Lajosnak, 1982. október 5. RL C.208 18–23. doboz, levelek.

³⁹ *Kohó* címmel ifjúsági lapot szerkesztett Gyöngyössi István, Gogolák Lajos, Gyulay Pál, b. Kemény Gábor. Az *Egyetemi Kör* 1930. október 8-i alakuló ülésén megválasztott ügyvezető alelnök b. Kemény Gábor, alelnök Gogolák Lajos.

⁴⁰ Gogolák: *A felvidéki lélek kialakulása és a magyarság*, 7–15. Nagybátyja megmutatta a kéziratot Ottlik László miniszterelnökségi osztálytanácsosnak, aki „szívére ölelte a régi Felvidékről szóló írást, azt felolvasta gr. Bethlen Istvánnak, majd közvetlenül átadta Székfi Gyulának a Magyar

Ezt követően Bethlen István orgánumban folyamatosan jelentek meg cikkei, „történetpolitikai” tanulmányai, jellemzően szlovák és cseh tematikával,⁴¹ követve a szekfűi célkitűzést, hogy „minél több magyar legyen képes illúziók ködétől a demagógia lángolásától távol” higgadt öntudattal tekinteni belső problémáinkra és külső viszonyainkra.⁴² 1937-től átvette az addig Ottlik György által írt *Külpolitikai Szemlét* is, amit „szenvtelenségéből és álelőkelőségéből” áthangolt „merészkedő antináci, nyugatszlv és szovjetbarát fórummá”.⁴³

1934-ben jogból doktorált, etnikai kisebbségekhez kapcsolódó témakörből. 1932–1934-ben a bölcsészkaron Szekfű szemináriumának tagja, de Gerevich Tibor óráira is eljárt, érdeklődését megosztotta a Duna-medence kérdőjelei, a közép-európai nyelvi–nemzetiségi kisebbségek problematikája, valamint a művészettörténet között. Szekfű mellett tanársegédi feladatokat látott el, előadásokat tartott a Kelet- és Délkelet-Európai Intézetben – bár nem volt kinevezett tanársegéd.⁴⁴ Kurzust tartott a jogi karon a kisebbségjogról, szlovák és német nyelven. 1935–1936-ban a prágai egyetemen Josef Pekař professzort hallgatta. 1936–1937-ben Rómában bejáratos a Falconieri palotába, egyidejűleg az Instituto Corrado Ricci tagja, művészet- és művelődéstörténetet tanul. Hazatérve bibliográfus szakértő a Széchenyi Könyvtárban.⁴⁵ Mint történészt Szekfű-tanítványként tartották számon, s Szekfűt ő is a legnagyobb kortárs történésznek tartotta, de polgári demokrata velleitása és Erdély iránti rajongása miatt útja többször elkanyarodott.⁴⁶

Bizonytalan adat van arra, hogy Gogolák Lajos festéssel és plasztikával alkotóként foglalkozott. Zolnai Bélát emlékezteti emigrációból írott levélben, hogy hajdani otthonában, „amely a vak sors és az Isteni Gondviselés jóvoltából ellengett zord időknek szárnyain [Déli-báb utcai lakását bombatalálat érte], hogy ott tölem jeles plasztikai művek valának láthatók”, melyeket Zolnai és vele más professzorok⁴⁷ különleges műveknek „attribuáltak”. Jelenleg a „*gegenstandslose Kunst*”-nak hódol, az Österreichische Galerie két nagyméretű festményét és egy plasztikáját megvásárolta, a kapott összeg részben fedezte szicíliai üdülésüket.⁴⁸

Újságírói pályakezdése Széchenyi György gróf kéthetenként megjelenő lapjához, a *Korunk Szavához* köthető. A professziót ebben a fiatal katolikus újságírókat tömörítő

Szemlében való »legmagasabb helyről« kívánt közlés végett.” *Emlékezések* 1/A.; Gogolák Lajos Várkonyi Ágnesnek, 1986. november 23. RL C.208 18–23. doboz, levelek.

⁴¹ Gogolák: *A szlovenszkói magyar ifjúság újabb mozgalmái*, 234–246.; *Egy prágai út*, 354–365.; *Ruszinok a cseh politikában*, 159–168.; *A csehek önmagukról*, 59–70.; *A cseh nacionalizmus és a szudétanémet kérdés*, i. m.; *A Felvidék, a táj és a történelem*, 208–219.

⁴² Szekfű: *A magyar folyóirat problémája*, 1–4.

⁴³ *Emlékezések* 5/A.; Buzinkay: *A magyar sajtó*, 371. A baloldali kisgazdákat és a népieket, például Kovács Imrét is foglalkoztatta a szovjet típusú szövetkezet. Vö. Gogolák: *Szovjetország agrárpolitikája*, 9.

⁴⁴ Magyar nyelvű önéletrajza szerint: „1938-ban egy évig a Pázmány-egyetemen a Statisztika és Kisebbségjogi Intézet tanársegédeként működtem.” Bécs, évszám nélkül. RL C.308 10. doboz.

⁴⁵ Az adatok egyedüli forrásai az emigrációban keletkezett német nyelvű önéletrajzok. RL C.208 10. doboz, XVIII. 1

⁴⁶ „Elolvastam Szekfű Gyula különben nagyszerű irállyal szerzett 16. századi részlege illetékes fejezteit, – micsoda lenézés, fitymálás, gyűlölködés Erdély ellen, amibe még »faji« értékelések is belejártanak [...] amikor is Martinuzzi–Utjesenics »délsláv« származásáról ír megvetőn Hazánknak valóban legnagyobb történetírója.” Gogolák Lajos Várkonyi Ágnesnek, 1983. január 27. RL C.208 18–23. doboz, levelek.

⁴⁷ Gortvay György (1882–1966) orvostörténész, Csekey István (1889–1963) jogtörténész.

⁴⁸ Gogolák Lajos Zolnai Bélának, 1959. március 25. RL C.208 18–23. doboz, levelek. Ez az egyetlen általam ismert forrásadat. Az Österreichische Galerie Belvedere adattárában jelenleg nem szerepel Gogolák neve.

műhelyben sajtátította el. Első itt megjelent cikke, *Intellektuális ifjúságunk helyzete* címmel a fiatalságot sújtó gazdasági és lelki válságot elemzi, keresztény és magyar kiutat keres.⁴⁹ A számos könyvismertetést és egy *Széchenyi* meg egy *Németh László* cikket⁵⁰ követő *Asszimiláció vagy disszimiláció*, valamint a *Szent István birodalma és a faji gondolat* című írások már a *Magyar Nemzet* felé mutatnak.⁵¹

1933-tól szórványosan máshol is jelentek meg Gogolák-cikkek, például a *Napkeletben* Szekfű Gyuláról,⁵² Bangha Béla folyóiratában, a *Magyar Kultúrában* több is.⁵³ A *Magyar életformák és katolikus irodalom* című kétrészes cikk jezsuita folyóiratban, egy „katolikus” újságíró tollából állapítja meg, hogy az a látnoki ihlet, mellyel a népe sorsába tekintő Széchenyi István „a katolikus lelkiismeret hányódásain át látta nemzetünk kérdéseit”, teljesen hiányzik a katolikus szellemiségű társadalmi és irodalmi életből. „Hódít és uralkodik ott egy másik közhangulat, melynek gyökerét nem nehéz megtalálni Ady, Szabó Dezső és Móricz Zsigmond alkotásaiban⁵⁴ [...] mindhárman kálvinisták [...] műveikből a predestináció sötét moraja zúg, s népüket »végzetes népnek« tekintik, véghetetlen pesszimizmus és a parasztság entuziaszta imádata közt hánykódik szellemük, melyet [...] véresre mar a magyarság sorsa, sehol egy úgynevezett ideális hang [...], de vajon találhat egy ily hangot az, ki tényleg belenézett bajaink lényegébe?»⁵⁵

Gogolák Lajos azt írja az *Emlékezésekben*, hogy a *Magyar Szemlében* napvilágot látott korai írása Pethő Sándor figyelmét is fölkelte, majd barátságát is meghozta. Valóban, 1935-től egyre sűrűbben jelennek meg írásai a *Magyarságban*, melynek Milotay István megjelentésszerű távozása után, 1935. január elsejétől immár Pethő Sándor a főszerkesztője. 1937. április 29-én Gogolák Lajos mutatta be a *Deák Ferenc Társaság* vitaestjén Pethő Sándor *A magunk útján* című kötetét, amely a *Magyarságban* megjelent vezércikkek válogatását tartalmazza. Mit jelent egy nemesebb, klasszikusabb értelemben vett magyar publicisztika – tette fel a kérdést – egy olyan korban, amikor a közvéleményt ábrándok és idegen eszmeáramlatok befolyásolják? „A pillanatnyilag ható koreszmék ellenében” a magyar történelem folytonosságát kell hangsúlyozni – hangzik a válasz.⁵⁶

1937-től találkozunk olyan Gogolák-írásokkal a *Magyarság* és a *Korunk Szava* hasábjain, melyek nyíltan szót emelnek a náci „új barbárság áradata” ellen. Vannak magyar

⁴⁹ Gogolák: *Intellektuális ifjúságunk helyzete*, 13.

⁵⁰ Gogolák: *A mai Széchenyi*, 223–224.; uő: *Németh László: Ember és a mű*, 253–254.

⁵¹ Gogolák: *Asszimiláció vagy disszimiláció*, 253–254.; uő: *Szent István birodalma és a faji gondolat*, 467–411. A *Korunk Szavához*: Jelenits István: *Jegyzetek a Korunk Szavához* (Gogolák Lajosról is). Irodalomismeret, (2011) 1. sz. 35–44. A *Korunk Szava* lapengedélyét a laptulajdonos, Széchenyi György gróf halála után nem újították meg. Gogolák: *Széchenyi György gróf és emlékezete*, 518–519.

⁵² Gogolák: *Szekfű Gyula történetírása*, 646–651.

⁵³ Gogolák: *Juhász Gyula, a költő*, 340–344.; Gogolák: *Az új embertípus és nemzeti művelődésünk válsága*, 477–480.

⁵⁴ Ugyanezt a három alkotót emeli ki Szekfű Gyula: „...először kiáltotta a világba sírva és repesve, átkozódva, fenyegetve, vagy realista részletezéssel Ady Endre, Móricz Zsigmond és Szabó Dezső.” Szekfű: *A népi elv két arca*, 5–12.

⁵⁵ *Magyar életformák és katolikus irodalom I. rész*, 513–516., *II. rész* 12–15. A katolikus Gogolák Lajos protestantizmus iránti rokonszenve többször megnyilvánul, nem egyedülként. A publicisztikában mesterét, a katolikus újságíróként számon tartott Pethő Sándort az Országos Protestáns Diákszövetség jubiláris közgyűlése 1936-ban egyhangú lelkesedéssel örökös dísztaggá választotta. Magyar Országos Tudósító, 1936. április 3.

⁵⁶ *A Deák Ferenc Társaság vitaestje Pethő Sándor „A magunk útján” című könyvéről*. Magyarság, 1937. április 30. 5.

fiatalok, olvassuk, kik a német *Kraft und Freude* mozgalom hajókirándulásain „tanulják ismerni a német erőt és a nordikus szellemet”, de mélyen járatlanok a magyar műveltség értékeiben. Egyesekben megmozdul „és a disszimiláció felé áhítozik apáik és anyáik asszimilált vére, és a német megváltás felé eped”.⁵⁷ A német–magyar kulturális egyezmény aggasztja Gogolákot. „A német arányok lassan már elfogják előlünk az eget, a szabad látóhatárt.” A németség életformát talált magának a diktatúrában, a magyarságnak viszont szabad levegő kell. Nem szabad megengednünk, hogy a német–magyar kulturális egyezmény mögé politikai törtétek furakodjanak.⁵⁸ A *Magyarság* címlapján 1938. május 21-én méretes betűk jelentették: *Jobbra!* Csupán néhány hónap telik el, és Gogolák Lajosból korábbi lapja hasábjain „népfrontista csehbarát” lett, aki „katolikus maszkban” jelentkezik tájékozó német- és Hitler-ellenes cikkekkel.⁵⁹ Gogolák publikál az 1937-ben induló *Az Ország Útjában* is. A *Deák Ferenc Társaság* folyóiratának (megjelenik 1943-ig) szerkesztője Dessewffy Gyula és Barankovics István.

Bethlent és híveit, a *Magyar Szemle Társaság*, a *Deák Ferenc Társaság* köreit, de a kisgazda politikusokat is érzékenyen érintette a *Magyarság* elvesztése. Minden követ megmozgattak, hogy konzervatív liberális és/vagy németellenes politikájuk orgánumhoz jusson. Az erőfeszítéseket siker koronázta: két és fél hónapi feszült várakozás után – Imrédy Béla miniszterelnöksége idején – megszületett a lapengedély, az anyagi hátteret a katolikus konzervatív (konvertált) Chorin Ferenc és Kornfeld Móric biztosította. 1938. augusztus 25-én megjelent a *Magyar Nemzet* első száma, főszerkesztő Pethő Sándor. A szerkesztőség vázát a *Magyarságból* érkezett, a szélsőjobboldali fordulatot elutasító újságírók alkották.⁶⁰ Az első szám címlapján *A magyar társadalomhoz* című, jól ismert programcikk. A túloldalon Gogolák Lajos első pillantásra akár átugorható évfordulós írása szerepel *Két német költő* címmel.⁶¹ „A politikai Németország mellett van egy egyetemes emberi Németország is – írja –, melynek örök költői, tudósai, gondolkodói mindnyájunkkal közösek.” Mindnyájunkat neveltek a nagy német szellemek „a tiszta emberiség, a méltányosság, a jog, a szabadság eszméinek [...] az antik hellén szépségnek tiszteletére”. Theodor Körnerrel, aki Zrínyiről írt drámát, a Himnusz költője foglalkozott. A szabadság gondolata minden nemzettel minden korban közös, „ezért szerették a szellemi Magyarország úttörői a szellemi Németországot”. (Itt szükséges megjegyezni, hogy 1939. szeptember elsején bevezették az előzetes sajtócenzúrát, államtitkári eligazítást tartva a külpolitikai irányvonalról, például Németország küzdelméről „rokonszenvesen” kell írni,⁶² 1941. június 27-től pedig Magyarország hadviselő fél Németország mellett.)

Az augusztusi számok egyikében helyet kap a mindvégig Gogolákkal maradó gyermekkori élmény, a felvidéki táj és annak föltároló történelme. Még a bécsi döntés előtt tett nyári végi utazás élménye csordul ki *Egy „sötét” vidék* című írásában, amely fölfedi személyiségé-

⁵⁷ *Magyar humanitás*. *Magyarság*, 1937. november 12. 1.

⁵⁸ *Kultúrkapcsolatok és nemzeti öntudat*. *Magyarság*, 1937. december 15. 1.

⁵⁹ „*Jobboldali utánpótlás*” avagy a népfrentista csehbarát Gogolák Lajos, mint „szociális tanácsadó-jelölt”. *Magyarság*, 1938. október 5. 6. (A kormány a szociális ügyek intézésére a vármegyékbe a főispánok mellé szociális tanácsadókat jelöl. Gogolák Lajos Dessewffy Gyula gróffal a jelöltek között.)

⁶⁰ *A Magyar Nemzethez*: Vásárhelyi: *A Magyar Nemzet (1938–1939)*, I. I–IX.; Vásárhelyi: *A bilincsbe vert beszéd*, lapszám nélkül; Pethő: *A Magyar Nemzet története*, i. m.; Závodszy: *A kolozsvári alma matertől a Magyar Nemzet rostrumáig*, i. m.

⁶¹ Adalbert von Chamisso (1781–1838) halálának századik, Theodor Körner (1791–1873) halálának százhuszonötödik évfordulóján.

⁶² Gorda: *A cenzúra működése*, 113–120.

nek ritkán tetten érhető lírai rétegét. A „sötét” jelző a magára hagyatottságot jelenti, amely már 1918 előtt jellemző volt Budapest vonzásában, a túlságos centralizáció következtében. Csak öreg fatemplomok vannak itt – Árvában, Liptóban – és falusi temetők, hol „messzi tűnt nemzedékek nyugszanak, testvériesen, magyarok, szlovákok, németek, ahogy egyek voltak az életben is”. Feltűnő, hogy milyen idegenek itt a hangos cseh turisták, akik megrohanják Árva várát, és keserűen mosolyogni kell a cseh hölgyeken, akik „pravoszláv templomok után szimatolnak a hagymakupolák nyomán”. A cseh történelmet kitűnően ismerő és a cseh néppel egyébként rokonszenvező szerző a csehszlovakizmust teszi felelőssé az általa némileg idealizált „közös magyar–szlovák otthon” elmúlásáért.⁶³ Nem vitatja azonban a cseh impérium eredményeit. Senki nem vonhatja kétségbe „ennek a nagyon értelmes, alapos, kitartó és munkás népnek [...] képességeit, főképpen polgári és szervező tulajdonságait”.⁶⁴

1938 nyarán és különösen a müncheni egyezményt követően a magyar társadalmat a trianoni határokat felülíró revízió mértéke, módja foglalkoztatta. A magyar revíziós igény Pozsony, Nyitra, Kassa, Ungvár, Munkács visszatérésével számolt. Gogolák is Pozsonyról és Kassáról ír: „Az őszi ködön át mintha megindult volna az erdőkkel, hegyekkel, templomok tornyaival együtt Pozsony vára is felénk.”⁶⁵ Lakóinak többsége a múltban német volt, de ez a németiség életével, szellemével egy magasabb értelmű magyarságot bizonyított. A város jezsuita és evangélikus iskoláiba három országrész fiatalsága özönlött. Pozsony falai látták nagyra nőni a szlovák nacionalizmust, de azt is látták, mint lett ez a nacionalizmus a cseh imperializmus zsákmánya. Magyar–szlovák barátságot, testvériséget keresünk? Pozsony szimbólumot kínál ehhez is. Bél Mátyás könyveinek címlapján távolból a négytornyú vár látszik, a tudós könyvei között Hungária felséges alakja előtt áll, s a felirat: *Oh dulcis mea patria, quae me genuisti cera Pannonia* – a Hungarus tudat nosztalgikus megújítása ez.

A *Magyar Nemzet* irányát és színvonalát Pethő Sándor vasárnapi vezércikkei szabták meg.⁶⁶ A „felvidéki”-nek elkötelezett Gogolák Lajos hasonló szellemben, hasonló terjedelemben mindenekelőtt a változóban lévő szlovák–cseh–magyar kapcsolatokat elemzi. A ropant német erő árnyai rávetülnek a magára hagyott cseh népre, a cseh politikusok azonban – a szerző szerint – az európai hatalmi viszonyok alakulásában nem vétlenek. Csehország 1918-ig látványos utat tett meg az Osztrák–Magyar Monarchia biztonságában, de a háborús összeomlás idején éppen a cseh vezetők voltak azok, akik meggyőzték a nyugat-európai politikusokat, hogy a monarchia szétbontása európai érdek, írja Gogolák Lajos. A magára maradt Ausztria útja szükségszerűen ugyanazon nagynémet egység felé vezetett, amelynek megvalósítására korábban a Habsburg dinasztia törekedett, de Bismarck háborúi a porosz vezetésű Német Császárságot hozták létre. A kicsiny Ausztria mára a nagypolitika irányítójából a nemzetiszocialista Német Birodalom provinciája lett. Csehország 1918-ban megújult, de az új cseh államiság „nyugati” és „nagyhatalmi” politikát csinált, dunai politika helyett. A dunai politika magával hozta volna a cseh–magyar megegyezést, széles körű autonómiák rendszere jött volna létre. Ez a gondolat eredeti, a Duna-medence újrendezéséről elmélkedők általában nem számoltak Csehországgal. Csehország azonban ellenséggé tette a lengyeleket,

⁶³ Gogolák Lajos: *Egy „sötét” vidék*. Magyar Nemzet, 1938. augusztus 28. 15.; uő: *A Felvidék: a táj és a történelem*, 208–219.

⁶⁴ Gogolák Lajos: *Szlovákok és csehek új ellentétei*. Magyar Nemzet, 1939. július 27. 1–2.

⁶⁵ Gogolák Lajos: *Pozsony*. Magyar Nemzet, 1938. október 9. 17.; uő: *Kassa*. Magyar Nemzet, 1938. október 16. 12.

⁶⁶ Pethő Sándor: *Célok, erők, lehetőségek*. Magyar Nemzet, 1938. október 9. 1.; uő: *A magyar impérium törvénye a Felvidéken*. Magyar Nemzet, 1938. november 6. 1.; uő: *A komáromi nász*. Magyar Nemzet, 1938. november 8. 1.

magyarokat, németeket (a szudétanémet autonómiatörekvések letörésével), és rátelepedett a szlovákokra.⁶⁷ Gogolák Lajos kritikus az 1867 utáni viszonyokkal, de a gondolatmenetet folytatva, merész gondolattársítással kijelenti, hogy az öregedő Ferenc József a középkori császári elhivatottságok végső örököseként az első közép-európai volt, az első dunai ember. Hivatásának tudta, hogy egyben tartsa az öreg monarchia területeit és népeit, véglegesen a dunai megoldás alapjaira helyezkedett.

1939 nyarán Gogolák Lajos a Szepeességben tett utazást. A lap közönsége bizonyára érdeklődéssel olvasta „a kitűnő fiatal történésznek, lapunk munkatársának szepeességi vándorútjáról közölt politikai terepfölvételeit [...] – tárgyi és adatbeli mozaikjait az átélés lírájának forró hőfoka olvasztotta össze egy fegyvelmezett agyvelőnek összefoglaló és rendező szintézisében” – mondott véleményét Pethő Sándor.⁶⁸

1939 nyara azonban a Szepeességben a táj varázsa és a gazdag történelem ellenére nem a merengések ideje – ez Gogolák véleménye. Itt a közelmúltban jobban, mint bárhol máshol, „a népeket egyesítő Hungária békés és szép értelme nemcsak eszme volt, de mindennapi valóság”. A cseh politika azonban fő ellenfélnek a magyar szellemiséget tekintette, a nagy múltú magyar iskolákból német iskolarendszert csinált, ide a szudétanémet vidékről jöttek a tanárok, akik aztán a *völkisch*–*alldeutsch* gondolatot ültették el a cipszer ifjúságban, lebontva a gátakat az e földön előzmény nélküli Karmasin-féle propaganda előtt. A szlovák nacionalizmus is ostromolja a magyarsággal szellemi közösségben élő szepesi–sárosi szlovákságot, azt hirdetve, hogy inkább fenyegeti őket a magyarság kisebbségi (!) imperializmusa, mint nyugat-szlovákiai nemzettársaikat.

Visszatérően elmarasztalást kap Gogoláktól a magyarországi Felvidék-politika is, mely a magyarság fogalmát kizárólag népi-etnográfiai alapon határozza meg, s így lemond a nem magyarul beszélő, nem is magyar származású, mégis magyar kötődésű népességről. Fölveti ezt már a komáromi tárgyalások kapcsán is. Nem magyar nemzetállamban, hanem birodalomban kellett volna gondolkodni, amelyben egyenrangúként valósul meg az ekkor még bizonytalan szlovák autonómia, elmosva az éles különbségeket a nyelvhatáron.

A cseh, de különösen a szlovák kérdés a közép-európai rendezés része. Mi változott meg Közép-Európában az 1932-es év óta, amikor Pethő Sándor esszéje, *A magyar Capitoliumon* napvilágot látott?⁶⁹ A Párizs környéki békék nyomán létrejött atomizált államalakulatok egyetlen realpolitikai létalapja az volt – amint Gogolák Lajos kifejti –, hogy a nyugati politika támaszpontjai lettek a legyőzött Németország mögött. A kisantant államok között az aktuális hatalmi-politikai érdekeken túl nem létezett történeti-kulturális kapocs. Sajátos paradoxonként „éppen Magyarország ellen csináltak politikát, ahonnet egyedül lehetett volna megkísérelni a Duna-völgye és a Kárpát-medence népeinek összefogását”.⁷⁰ Pethő Sándor még jó reménnyel, a magyar királyeszme jegyében hirdette meg a maga utópiáját. A negyvenes évek elejére azonban a hódító, avagy a kegyúr szerepét a nemzetiszocialista Németország vette át. A szélsőséges szlovák irredenta pedig egyben a német hatalom bábja.

⁶⁷ Gogolák Lajos: *Nemezis*. Magyar Nemzet, 1938. szeptember 15. 1.; uő: *Csalódás és kijózanodás az új cseh politikában*. Magyar Nemzet, 1939. március 5. 8.; uő: *„Fin de l’indépendance tchéque...”* Magyar Nemzet, 1939. március 17. 1.

⁶⁸ Pethő Sándor: *A Táttra alatt*. Magyar Nemzet, 1939. augusztus 6. 1.

⁶⁹ Gogolák Lajos: *Szlovákok és magyarok*. Magyar Nemzet, 1939. április 25. 5.; uő: *A szlovák nacionalizmus csalódásai*. Magyar Nemzet, 1939. július 19. 1.; uő: *Őszinte szó a magyar–szlovák ellentét ügyében*, Magyar Nemzet, 1939. augusztus 3. 1.

⁷⁰ Gogolák Lajos: *Közép-Európa válaszáton*. Magyar Nemzet, 1940. július 28. 9.

Milyen menedéke maradt a véres háború közepén az embereknek a Duna völgyében? Az egyik a nemzeti elv, a nacionalizmus, mondja a szerző, a másik az otthon, a haza földje. A haza ősi emberi érzelmek összessége: a család, az atyai ház, a szülők, az otthon, az ételek és italok ízei, a nemzedékek hosszú sora által fölhalmozott műveltség. A magyar reformkor nagyjainak nemzeteszméje – melyet nacionalizmusnak is nevezhetünk – a nép fölemelését, a polgári szabadságjogok kiterjesztését tartalmazta.⁷¹ A magyar forradalom veresége, de leginkább 1867 után a szláv mozgalmak jellege azért lett "forradalmi" és „demokratikus”, mert társadalmi feszültségek társultak nemzeti törekvésekkel – idézi Gogolák Lajos egyik tanulmányát a névtelen recenzens.⁷² A reformkor nagy nemzedékének fiai és unokái a patrióta érzelmek megtartása mellett a nyugat-európai nemzetállami példa nyomán úgy vélték, hogy a hazának, az államnak és a nemzeti nyelvnek „egy princípiumot kell képviselniük”. Így következett az anyanyelvi magyarosítás korszaka, amely a nem magyar nyelvű vidékeken egyben társadalmi kérdés is volt, és az állammal „népies” erők szegültek ellen. A szociológus Gogolák meghatározása: „A haza örök elveivel szemben a nacionalizmus a tudomány úgynevezett változó fogalmai közé tartozik.”⁷³

Ma – írja – létezik más is: léteznek fiatal államnacionalizmusok, amelyek támadásokban, gyűlölködésben élik ki magukat, más nemzetek szidalmazásában, míg magukat istenítik. A közép-európai nacionalizmusokat az intelligencia termeli és hordozza. Lehetséges azonban a nacionalizmusnak más értelme is, mint a hatalom és az erőszak. Legyen a nemzeti törekvések célja az önismeret fejlesztése, a közműveltség emelése, az iparosodás, az általános jólét emelése! Ez *népi politika*. Az úgynevezett történelmi osztályok Magyarországa alakuljon át *népi Magyarországgá*, amint azt Szekfű Gyula mondja.⁷⁴ Magyarország számára ez biztosíthatja a központi helyet a Duna és a Kárpátok völgyében. Egy független, szabad és jólétben élő magyar nép egyetlen szomszédja számára sem jelenthet sérelmet.⁷⁵ Ugyanakkor fájdalmas, hogy a környező népek, államok, amelyek emancipálódtak, demokratizálódtak, előre haladtak a nemzeti integrációban, van iparos osztályuk, polgárságuk, mégis a 19. századi nemzetiségi sérelmek hangoztatásával támadnak a magyarságra, felhánytorgatva feudális viszonyokat, nemesi uralmat, magyarosítást. A rideg tények, írja, nem csökkenthetik reményét és idealizmusát, hogy az idegen hatalmi beavatkozás ellenére⁷⁶ eljön az az idő, amikor a méltányosság, emberiség, okosság és az egyensúly eszméje az együttműködés példás területévé változtatja a Dunát. „A háború tombolása közben – válik hangja szinte himnikussá – emeljük fel a béke és a szeretet fényét az itt élő nemzetek fölé! Magyarország, az örök Magyarország, mely joggal kér magának helyet a népek igazságos családjában, méltán elől járhat e megértés nehéz terepén.”⁷⁷

⁷¹ Vö. Huizinga: *Patriotizmus, nacionalizmus*, i. m. Gogolák ismerteti azonos címmel: Magyar Nemzet, 1941. március 30. 7.

⁷² *A magyarság és a szlávok*. Magyar Nemzet, 1942. június 24. 9. Recenzió a hasonló című tanulmánykötetről, mely a Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézetében elhangzott előadások, köztük Gogolák előadásának szövegét is tartalmazza. Név nélkül jelent meg, de a szerző nagy valószínűséggel maga Gogolák Lajos.

⁷³ Gogolák: *A magyarság és a szlávok*, i. m.

⁷⁴ Szekfű: *Népiség, nemzet, állam*, 5–13.

⁷⁵ Gogolák Lajos: *A Duna völgye és a nemzeti eszme új értelme*. Magyar Nemzet, 1943. július 18. 11.

⁷⁶ A szövegösszefüggésből kiviláglik, hogy Gogolák a magyar kormány és Jozef Tiso tárgyalására céloz.

⁷⁷ Gogolák Lajos: *Egyéniség és szabadság a közép-európai kérdésben*. Magyar Nemzet, 1943. augusztus 1. 5.

Gogolák Lajos nem részese az ún. népi–urbánus vitának, de a „népi”, „népies” problémakör, a népi írók és a falukutatás természetesen foglalkoztatja, oldalgázások is akadnak, mindkét irányba. Nézetei eredetiek és egyediek. Ignótus Pál, Zsolt Béla magukhoz közelállónak tartották,⁷⁸ viszont akad olyan szerző is, aki meglepő módon a népiek közt említi.⁷⁹ Borbándi Gyula, a népi mozgalom monográfusa tisztázza, hogy a különböző szerzők a „népies” és a „népi” jelzőt felváltva használják, az adott körbe tartozó tollforgatók azonban magukat következetesen népi íróknak nevezik. A közéleti szerepet vállaló népiek el akarták különíteni mozgalmukat a merőben irodalmi népiességtől (Tömörkény István, Móra Ferenc, Nyíró József). Urbánus viszont ebben az összefüggésben az – folytatja Borbándi –, „aki a népiek elleni küzdelemben az urbánusok mellé tette le a garast (tehát például Márai, a legpolgárabb magyar író nem sorolható az urbánusok közé)”.⁸⁰

Gogolák „a nagyon derék és puritán” Simándy Pállal vitatkozva a *Jelenkorban* egyértelműen kimondja: a népiesség igazi mértéke számára „még ma is Arany János, avagy Petőfi Sándor, elméletben pedig Erdélyi János, Arany László, de legfőképpen Gyulai Pál”.⁸¹ (Kiem. az eredetiben – Z. G.) Szólhat az üzenet Németh Lászlónak, de másoknak is. „Napjaink nagy parasztdívatjában és paraszttromantikájában” Darvas József könyve, az *Egy parasztsalád története* (1939), „ez a szép és tanulságos írás” szolgál reménységgel arra, írja, hogy a népies írók, ha hajlamosak is „megvetni belátás vagy kellő műveltség híján a klasszikus szépséget, írói szolgálatuk alapjában véve az egyetemes magyar szellemiségnek nagy gyarapodást jelent”.⁸² Utóbb például említi Illyés Gyula kötetét is (*Csizma az asztalon*, 1941) – „A parasztságról szóló vallomások könyve”. Nem szociológia, nem szociográfia, nem társadalomtudományi munka, hanem „egyszerűen csak irodalom”.⁸³

A falukutató írók 1940. január 27-én Szabó Pál tízéves írói jubileuma alkalmából díszvacsorát rendeztek. Gogolák baráti hangvételi beszámolójában a résztvevőket a parasztság szellemi előharcosainak nevezi, akik eddig is következetesen sürgették a parasztság aktív részvételét a közéletben „és társadalmunk átigazodását az ország leggyökeresebb rétegének igényei szerint”.⁸⁴ A mai parasztkérdés közösségi gond és feladat, „nem csupán természetes orvosság és ellenszer bizonyos gyökértelen urbanizmussal, nagyvárosi sznobizmussal szemben”; a népies irányú fiatal szellemiség Kölcseyt, Petőfit, Adyt idézi, és a szabadság és embe-riesség ígéretével akarja szolgálni a magyarság ügyét.

A kritika sem marad el. A népi írók szakítsanak az ábrándokkal, a ködképergetéssel. A paraszttromantikától el kell érkezni a „szociális realizmus”-hoz. E terminus Gogolák alkotta kifejezés, az íróknak a társadalmi problémákat kell ábrázolni, a realizmus eszközeivel. Főlrója a szociológiai ismeretek hiányát. Dózsa György emlegetése nem tesz jót a cselekvő

⁷⁸ Zsolt Béla a válságos év után 1946–1947-ben közli írásait a *Haladásban*.

⁷⁹ Ungváry Krisztián Szabó Zoltánnal egy sorban említi Gogolákot, talán mert a *Szellemi honvédelem* rovat szerkesztését 1940 elején hasonló szellemben Gogolák Lajos folytatta. Ungváry: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege*, 239.

⁸⁰ Borbándi: *A magyar népi mozgalom*, 133., 193.

⁸¹ Gogolák: *Népiesség és nemzeti kultúra*, 1. 5–6.; uő: *Még egyszer az „új népiességről”*, 9–10. Gogolákra hivatkozva hasonlóan: Kovács Imre: *Sznobok és viharadarak*. Magyar Nemzet, 1941. december 28. 7.

⁸² *Egy magyar parasztsalád története*. Magyar Nemzet, 1939. április 30. 20.

⁸³ „Csizma az asztalon”. *Jelenkor*, 1941. október 19 7–8. Korábban: „Az Illyés Gyula által vezetett népiesség a legkorszerűbb és legeurópaiabb szellemirány Magyarországon napjainkban.” Illyés Gyula *Magyarság* című naplójegyzeteinek recenziójában. Magyar Nemzet, 1939. január 29. 27.

⁸⁴ Gogolák Lajos: *Szociális realizmus vagy paraszttromantika?* Magyar Nemzet, 1939. február 5. 8.

mozgalomnak – üzeni Féja Géának, aki nyitóelőadását Dózsa megidézésével kezdte. „A kétes emlékeztető Áchim Andrást sem lehet megtenni a magyar parasztság hőségének”, írja.

A negyvenes évek elejére egyre kiábrándultabban nyilatkozik a népiekről. Sokan szívesen beletörődtek volna a műveltség színvonalának csökkenésébe, véli, ha ez a tömegek felemelkedésével, öntudatosodásával jár. A nép felemelkedése elmaradt, de megmaradt a szellem süllyedése. A falut a szakmaiság érdekelné, nem „az aszfalton, kávéházban virágzó agrárromantika”. A népies írók egy csoportja országépítésre, a társadalom átalakítására készült, anélkül, hogy akadt volna bárki, aki például egy új népi közigazgatás kidolgozásával foglalkozott volna.⁸⁵ Gogolákra hivatkozva hasonlóan ítélkezik Kovács Imre is: A népiek egykor a forradalom viharadai voltak, Féja Géa viszont még ma is a paraszti őserőről, az örök parasztról ír, de a politikai szerepvállalást a népiek elhárították.⁸⁶

A publicisztikai közegben, legalábbis a népiekről szóló vitában újszerű, eredeti megállapítás az, hogy az igazi népiesség „a haladást hordozó ipusztériális civilizáció eredményeiben szeretné részletetni a magyar parasztságot [...] népfeleslegünket csak az iparban helyezhetjük el”. Ezt a *Magyar Szemlé*ben, provokatív megállapításokat is tartalmazó esszéjében írja, melyben a társadalmi válságból született programirodalmat ostromozza. Az új irodalmi és társadalompolitikai népiesség szerinte a hagyományos Magyarország mértékével mér, maradi, „a nép” „az anyaföld”, „az örök paraszt” tudománytalan politikai frázisok. A falukutatóknak nincs jövőkéjük, az agrártársadalom gondjait annak korlátai között akarják megoldani. Hiányzik az értékes irodalmi mű, a klasszicitás, az epigonok nem Móricz Zsigmond java műveit, hanem újabb szerepvállalásait követik. Babits volt talán az utolsó, kiben élt még a tiszta irodalom eszménye és a klasszikus mérték, s aggódva húzódott félre a társadalmi hivatásvállalás elől.⁸⁷ A főnti nyilvánvaló igazságokat a népiek ellen fordítani persze nem méltányos, hiszen a magyar agrárszegénység helyzetének emberöltőn belüli megoldása csak földreform útján volt lehetséges, ez pedig a népiek programjának sarkalatos eleme volt.

A nagy gazdasági válság világszerte, de főként Európában sokakban kételyeket ébresztett az iránt, hogy parlamentáris keretek között megőrizhető-e a gazdasági szereplők egyensúlya, különös tekintettel a szabad verseny torzulásaira, az éleződő osztályharcra, a munkából élők szociális helyzetére. Magyarországon tovább élt a dualizmus korában kialakult parlamentáris rendszer, de tért nyertek totális államot vizionáló jobboldali radikális, nemzeti szocialista nézetek is. XI. Pius pápa *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikájában az osztályellentétek kiküszöbölésére javasolja „a társadalmi szervezetben olyan rendezett szerveket, rendiségi alakulatokat [kell] teremteni, amelyekben az egyének [...] ténylegesen gyakorolt társadalmi funkciójuk [hivatásuk] különbözősége szerint [tagozódnak be]”.⁸⁸ A magyar katolikus közvélemény egy része a hivatásrendiség gondolatában az új katolikus állam formáját, a modern társadalom katolikus rendjét üdvözlölte – egy másfajta totalizmust.

Gogolák Lajos Kovrig Béla *Korfordulón*⁸⁹ című cikkgyűjteményének bírálatával⁹⁰ kapcsolódott be a hivatásrendiség körüli vitába. Kategorikus fogalmazással Egyed István, a kitűnő közjogász és a *Magyar Nemzet*ben is folyamatosan publikáló Almásy József írásai

⁸⁵ Gogolák Lajos: *Társadalmi változás – irodalmi revízió...* Magyar Nemzet, 1942. január 2. 7.

⁸⁶ Kovács Imre: *Sznobok és viharadarak*. Magyar Nemzet, 1941. december 28. 7.

⁸⁷ Gogolák Lajos: *Irodalmi válság – társadalmi változás*, i. m. Babits a tehetség és az irodalmi színvonal jogcímén elfogadta a népi irányzat képviselőit, amint azt Gogolák is megjegyzi.

⁸⁸ Pius pápa „*Quadragesimo anno*” kezdetű körlevele a társadalmi rend megújításáról. Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár, 20. (Letöltés: 2024. január 20.)

⁸⁹ Kovrig: *Korfordulón*, i. m.

⁹⁰ Gogolák Lajos: *Korfordulón...* Magyar Nemzet, 1940. március 31. 9.

ismeretében a problémakört lezártak minősítette.⁹¹ Elismerte, hogy Kovrig Béla „korunk egyik igen tanult emberfője” és konzervatív irányzatok képviselője, kifogásolta azonban, hogy akként lép tudományos szerzőként a nyilvánosság elé, hogy egyidejűleg „a kormányzatnak egyik fontos propagandaszervét vezeti”, s ez gyanút ébreszt.⁹² Kovrig kötete, mely címével ellentétben nem mondja meg, „merre fordul a kor”, a hivatásrendiségnek Gogolák szerint már idejét múlt programját keresztény kegyességgel vegyíti. Kovrig ahhoz a felemás politikai és szociológiai iskolához tartozik, írja, amely még nem mer egészen szakítani a szabadság-gondolattal, de már az új tekintélyelvű ideológiák felé tájékozódik, s azok provokatív hatását keresztény elvek közbeiktatásával igyekszik enyhíteni – paradox módon akkor, amikor az új barbarizmussal szemben a csalódott Európában a kereszténység magasodik fel, mint a szabadság és szellem védelmezője, mint „a tiszta emberiség egyetlen oszlopa”.

Gogolák Lajos írása persze válaszokat és viszontválaszokat, felháborodott glosszát⁹³ és elemző, vitatkozó cikkeket hívott elő.⁹⁴ A jezsuita Varga László – egyebek között a jezsuita folyóirat, a *Magyar Kultúra* munkatársa – a *Magyar Nemzet* főszerkesztőjének címzett olvasói levélben ad kifejezést csodálkozásának: Miként lehet, hogy valaki a szabadság nevében hadakozik olyan írás ellen, „amelynek minden sorát [...] a hitben nyert tudástól és az emberi személyiség Istentől nyert méltóságának, tehát a szabadságnak megbecsülésétől eltöltött szellem diktálta?”⁹⁵ Az elvbarátok többnyire szép idézetekkel bizonyítják, hogy Kovrigot mennyire áthatja a teológiai értett szabadság szeretete, de nem értik vagy mellőzik, hogy Gogolák (és például Almásy) a parlamentarizmus, a népképviselő *elvi* alapján áll a hivatásrendiség bármely formájával szemben. Vértesi Frigyes teológiai tanár viszont nemcsak szabadsághimnuszot idéz Kovrig kötetéből: „Aki [...] a teremtetett lelkes ember védelmében szociális reformot akar, az nem kívánhat parlamentáris demokráciát [...] az új, a szociális állam-eszméből sarjadó szociális reformot csak tartósan egyirányú, tekintélyelvű hatalmi berendezkedés valósíthatja meg.” Majd sorolja a magyarországi parlamentarizmus visszasságait, amire Gogolák lakonikus válasza: A parlamentáris intézményekkel Magyarországon nem az a baj, hogy voltak, hanem az a baj, hogy nem voltak tökéletesek.⁹⁶

A vita 1943-ban újra föllángolt a *Nemzeti Újság*,⁹⁷ a *Jelenkor* és a *Magyar Nemzet* háromszögben, bár a mártír Freesz József⁹⁸ a *Nemzeti Újság*ban leszögezi,⁹⁹ hogy katolikus oldalról már számtalanszor kijelentették: az osztrák hivatásrendi állam nem XI. Pius pápa tanítását valósította meg, és az egyház a hivatásrendiséget nem államformának, hanem gazdasági és társadalmi rendező elvnek tekinti. Ugyanakkor a kisgazdákhoz közelálló Acsay Tihamért, aki a *Társadalomtudományban* írt recenziót Almásy József könyvéről, valamint a

⁹¹ Egyed István: *A népképviselő védelmében*, 161–167.; Almásy József: *Népképviselő és érdekképviselő I.* 9–10.; *Népképviselő és érdekképviselő II.*, 1. 7–8.

⁹² 1939–1940-ben Teleki Pál felkérésére a miniszterelnökségen a lélektani hadviseléssel foglalkozó osztályt vezeti.

⁹³ *Tollhegygyel*. Magyar Kultúra, 1940. április 20. 143. [Névtelen glossza]

⁹⁴ Vértesi Frigyes: „Korfordulón”. *Jelenkor* 1940. május 15. 7–8.; *Gogolák Lajos válasza*. *Jelenkor*, 1940. május 15. 8–9.; Almásy: *Népképviselő vagy új rendiség?* 5–6.; Dr. Lacza: *Népképviselő vagy új rendiség?*, 5.; Almásy: *Hivatásrendi országgyűlés és diktatúra*, 7–8.; uő: *Katolikus társadalmi szervezkedés és politika*, 1–3.

⁹⁵ Varga László S. J, *levele a szabadság és tekintély viszonyáról*. Magyar Nemzet, 1940. április 21. 7.

⁹⁶ *Gogolák Lajos válasza*, i. m. [8–9.

⁹⁷ A *Nemzeti Újság*hoz: Klestenitz: *Fejezetek az egyházi sajtó történetéből*, 69–92.

⁹⁸ Freesz Józsefet, az EMSZO igazgatóját 1948-tól az állambiztonság be akarta szervezni, de ellenállt. Az ÁVH kínzásainak következtében 1951-ben elhunyt.

⁹⁹ Freesz József: *A „társadalomtudomány” és a hivatásrendiség*. *Nemzeti Újság*, 1943. október 17. 10.

Társadalomtudomány körét liberális jelzővel illeti.¹⁰⁰ Gogolákot azonban „nem rettentí el a diszkreditálás, ahogy liberális jelzővel illetnek tisztességes és komoly szellemi és emberi megnyilatkozásokat”.¹⁰¹ Visszahivatkozik korábbi cikkeire, melyekben a hivatásrendi állam totalitása ellen tiltakozott, ezúttal azonban a hivatásrendiséget mint társadalmi mozgalmat is elutasítja. A politika szerint azért él ezzel a divatba hozott áramlattal, hogy elejét vegye a dolgozók alulról, belső indíttatásból jövő szervezkedésének. „Kérdezzük meg e dolgozókat: az a megoldás kell-e nekik, melyet Freesz József vagy más korszerűek kínálnak? Freesz Józsefet fogadják el vezetőiknek, ideológusaiknak?” Gogolák – pártszókinccs mellőzésével – arról az emberi öntudatról ír, amely „roppant léptekkel visz előre az egyenjogúság [...] felé, s nem ismer kegyes alkudozást, nagyobb gazdasági érdekeknek való alárendelést, kizsákmányolást”. Nyisztor Zoltán kimondja, persze a fölháborodás hangján, hogy a célkeresztben „az egyházhatóságilag jóváhagyott, általánosan megszervezni elrendelt és az egész magyar katolicizmus által dédelgetett egyesületek”, a KALOT és az EMSZO áll.¹⁰² A pengeváltás, mondhatni, egy adott körön belül folyik, hiszen a csörte részesei mind kötődnek a katolikus egyházhoz, szociálisan érzékenyek, és szembenállnak a totális rendszerekkel, különösen a nemzetiszocialista Németországgal. Almásy József katolikus pap (persze Freesz József, Nyisztor Zoltán és Ijjas Antal is az), és Gogoláktól sem idegen a katolikus sajtó. Ő is úgy kezdi idézett cikkét, hogy „az ember nem szívesen hadakozik arrafelé [Nemzeti Újság], honnét méltánylást, megértést, sőt talán segítséget remél...” Ijjas Antal a másik oldalról, de hasonló tartalommal intonál: „[egyese], akik hosszú időn át zengték dicséretét a katolicizmus társadalomszervező eszményének [...] az egyetemes kereszténység természetjogi elveire hivatkoztak [...], de mindig valahogyan úgy a baloldal felől és a baloldal felé...”¹⁰³

Gogolák Lajost a tárgyalt témakörök mellett erősen foglalkoztatja az asszimiláció-disszimiláció¹⁰⁴ és a patriotizmus-nacionalizmus¹⁰⁵ kérdésköre. Erdélynek a magyar történelemben betöltött szerepét a szívéhez olyannyira közelálló Felvidék elé helyezi, Szekfűnek a 16. századról egyébként kitűnően megírt könyvét ez okból vegyes érzelmekkel olvassa. A magyar múltból a reformkor nemzedékét tartja legtöbbre, kéziratái között szép tanulmány maradt fenn Rákóczi Ferencről.¹⁰⁶ A csehek és szlovákok mellett természetesen érdekli a lengyelség (kiemelten a lengyel–orosz viszony),¹⁰⁷ a rutének,¹⁰⁸ a délszlávok¹⁰⁹ és Szovjet-

¹⁰⁰ Acsay: *Almásy József: A Tízparancsolat a közéletben*, 311–317.

¹⁰¹ Gogolák Lajos: *Mi a baj a „Társadalomtudomány” és a hivatásrendiség körül?* Magyar Nemzet, 1943. október 26. 7. Továbbiak: Gogolák: *Keresztény felelősség*, 1-2.; uő: *Utoljára a „hivatásrendiség” ügyében*. Magyar Nemzet, 1943. november 6. 5.

¹⁰² Nyisztor Zoltán: *Erről van szó!* Nemzeti Újság, 1943. november 21. 3. Almásy József válasza: *Miről van szó?* Jelenkor, 1943. december 1. 5.

¹⁰³ Ijjas Antal: *Mi a baja egyeseknek a hivatásrendiséggel?* Nemzeti Újság, 1943. október 30. 3.

¹⁰⁴ Gogolák Lajos: *A függetlenségi gondolat és a disszimiláció*. Magyar Nemzet, 1939. január 28. 1.; uő: *A magyarság és az asszimiláció*. Magyar Nemzet, 1939. április 2. 11.

¹⁰⁵ Gogolák Lajos: *Patriotizmus, nacionalizmus*. Magyar Nemzet, 1941. március 30. 7.

¹⁰⁶ HU RL C.208 10. doboz XII.1

¹⁰⁷ Gogolák Lajos: *Lengyel intézet a Pázmány Egyetemen*. Magyar Nemzet, 1939. május 24. 6.; uő: *Lengyelek és oroszok*. Magyar Nemzet, 1943. május 9. 7.; uő: *A lengyel kérdés*. Magyar Nemzet, 1944. február 2. 5.

¹⁰⁸ Gogolák Lajos: *Az ukrán gondolat*. Magyar Nemzet, 1938. december 12. 25.; uő: *Ruszin föld, magyar hagyomány*. Magyar Nemzet, 1939. március 19. 11.

¹⁰⁹ Gogolák Lajos: *Délszláv problémák. A szlovén kérdés és a délszláv egység*. Magyar Nemzet 1941. április 18. 5.; uő: *Pasics Nikola*. Magyar Nemzet, 1943. június 20. 4.; uő: *Szerbek és horvátok az események kohójában*. Magyar Nemzet, 1944. február 6. 5.

Oroszország¹¹⁰ is. 1943-tól, amikor a német vereségek következtében fordulat állott be, érdeklődése középpontjába a kisállamiság kerül.¹¹¹ Ezeknek az írásoknak az elemzése azonban szétfeszítené e tanulmány kereteit.

A szerző két utolsó Magyar Nemzetben megjelent cikke – az egyik éppen Magyarország német megszállása napján – március 15-e és Kossuth Lajos történelmi örökségére emlékezik, de a már-már rituális jelzők csupán a szerző következetesen kifejtett szaktörténeti koncepciójának keretét képezik. E cikkeknek persze számos előzménye van. A háborút viselő nemzetiszocialista Németország vonakodó szövetségeseiként,¹¹² a helytartóként viselkedő német követség és a sajtócenzúra komor felügyeletében a magyar újságíró tiltakozását aligha jelezhetne volna másképp, mint a nemzeti konszenzust bíró szabadsághagyomány méltatásával.

Sok minden megváltozott az elmúlt közel száz évben – írja korábban, 1941. március 15-én¹¹³ –, erre az ünnepre mégis hittel gondol az ország, a nép. Érezzük, hogy e naptól még várunk valamit. Ennek az ünnepnek az üzenete változatlan és egyetemesen emberi: szabadság, egyenlőség, testvériség. E program nemcsak az ifjú költőket lelkesítette, ez akkor a legnagyobb politikai és társadalomalakító erő volt. A magyar 1848 ugyanis nem egyszerű „polgári” forradalom, mint a kor nyugat-európai szabadságmozgalmai, hiszen az országnak nem is volt európai értelemben vett polgársága. „A társadalom mélyében roppant erjedések értek”, a nép fölemelte szavát, s ez szól a márciusi pontokból, ez nyert megfogalmazást az 1848-as törvényhozásban. Ha 1849 nem torkollik tragédiába, megvalósulhattak volna a nemzeti szabadság és az emberiség követelményei úgy, ahogy azt Kossuth és Petőfi hirdette. Magyarországon ezért nyúlik vissza minden emberi és szabadságtörekvés 1848 márciusához, „a nagy nap még változatlanul felénk világít ígéreteivel”. Gogolák Lajos következetesen és kizárólagosan használja az „emberiség”, „emberiség” szavakat, de a „humánus”, „humanitás” szavaknál gazdagabb jelentésben. A „humánus” mint „emberbarátság” fogalma az ő eszmérendszerében a teljes egyenlőség és társadalmi igazságosság követelményével társul, és erős szociális tartalma van. Egyebek mellett ezért tartották sokan Gogolák Lajost baloldalinak.

A magyarországi nemzetiszocialista sajtó viszont nyíltan perbe száll március 15 és 1848 szellemével. A *Magyarság* évfordulós cikke szerint¹¹⁴ semmi történelmileg értékelhető esemény nem történt március 15-én. Néhány lelkes fiatalember utcára csábította a pesti polgárokat, és 12 pontban összefoglalták mindazt, amit több vármegye már évekkor azelőtt írásba tett. Ma nem egy idegen hatalom, hanem a zsidóság érdekében osztályharcot szító elemek ellen kell szót emelni, és erre nem alkalmas a 12 pont, jelenti ki a *Magyarság* publicistája.

Gogolák Lajos azonnal fölveszi a kesztyűt.¹¹⁵ Sorolja a nevezetes pontokat: a törvény előtti egyenlőség polgári és vallási tekintetben, közös teherviselés, képviselő egyenlőség alapján, esküdtszék – „avagy egyetlen magyar ember sem érti és értékeli az unió Erdéllyel csodálatos hitvallását?” A nyilas elfogultság „pártszenvédélye lobogása közepette” a 12 pontot egyszerűen máglyára veti, mindezt az általa hirdetett jobboldaliság és nemzeti eszme nevében. Gogolák a vitairatot folytatva kifejti: A *Magyarság*, amely állítólag annyit küzd a nép

¹¹⁰ Gogolák Lajos: *A két Oroszország*. Magyar Nemzet, 1943. február 14. 5.

¹¹¹ Gogolák Lajos: *Svájc és a kis nemzetek*. Magyar Nemzet, 1943. 06. 9.; uő: *A dán parasztdemokrácia*. Uo. 1943. június 11. 11.; uő: *A kis népek és Európa*. Uo. 1943. december 8. 5.; uő: *Magyarország a kis nemzetek között*. Uo. 1943. december 22. 4.; uő: *Kis nemzetek az európai válságban*. Uo. 1944. február 11. 5.; uő: *Finnország Kelet és Nyugat között*. Uo. 1944. február 19. 5.

¹¹² Montgomery: *Magyarország, a vonakodó csatlós*, i. m.

¹¹³ Gogolák Lajos: *Március 15*. Magyar Nemzet, 1941. március 15. 4.

¹¹⁴ Vig Sándor dr.: *1944. március 15*. Magyarság, 1944. március 15. 5.

¹¹⁵ Gogolák Lajos: *A „Magyarság” ártékelési március 15-ét*. Magyar Nemzet, 1944. március 17. 5.

jogaiért, nem örül annak, hogy március 15-e a dolgozó magyarok egyetemes ünnepe, „szép vágyak és reménységek szimbóluma”, melynek jegyében különbség nélkül eggyé forr a nemzet. A *Magyarság* nyilas elfogultságának nem felel meg ez a nemes testvériség. „Dr. Vég Sándor nyilas testvérnél, történelmünk ezen új és ragyogó átértékelőjénél” március 15-ének csupán két hozadéka van: a jobbágyság felszabadítása egybekötve a zsidók befogadásával, mely utóbbi már ekkor visszavonást szült. Méltatlankodva teszi hozzá, hogy a nemzet súlyosabbnak ítélte a Habsburg elnyomást, mint „a zsidó tolakodást”. Valósággal sajnálja – jegyzi meg Gogolák –, „hogy a nemzet nem fordult már akkor a zsidókérdés felé”. Ismerjük be bűntudattal, zárja gondolatait a *Magyar Nemzet* szerzője, hogy nem vallottuk teljes hűséggel 1848-at, „csakis így születhettek az ily kicsiny, de kínos irálygyakorlatok, melyeket az egész nemzet osztatlan felháborodásának kellene visszautasítania”. E sorok olvastán nem meglepő, hogy Gogolák Lajos Szálasi Ferenc hatalomátvétele után veszélyben érezte életét. Elég a *Magyar Nemzet* egy másik munkatársára, Lendvai Istvánra gondolni, akit a nyilasok elhurcoltak, és a fogságot nem élte túl.

*Kossuth és a dunai népek testvérisége*¹¹⁶ című írása, még utoljára, a közép-európai népek sorsáról, az együttélés módozatairól elmélkedik. Kossuthnak nem állíthatunk méltóbb emléket, írja, mintha felelevenítjük a „Nagy Száműzött, a Felejtethetlen Nagy Hazafi” dunai terveit. Nem akar vádat emelni a dualizmus mint akkor kínálkozó reálpolitikai megoldás ellen, a német túlsúly miatt szélesebb bázist keresve Kossuth is állást foglalt a Hohenwart-féle kiegyezési terv, a cseh államiság, a cseh korona jogai mellett. Kossuth azonban ennél meszebbre látott. Világos volt számára, hogy környezetünkben nem csupán nemzeti, nemzeti-ségi téren megy végbe erjedés, látta, „mint jár körbe itthon is, szomszédságunkban is az emberi szabadság gyönyörű génusza, várván, hogy a nemzetek kinyújtsák feléje esdő karjukat”. A nagyhatalmak Eris almájaként dobták a nemzetiségi elvet a Dunatáj kis nemzetei közé, Kossuth eszmerendszerében viszont a teljes értékű nemzeti lét együtt jár a szabadsággal, emberisésséggel, az általános szavazati joggal, önkormányzatisággal. A magyar is „fiatal nemzet”, népének megújításra, polgárosodásra van szüksége. A kis népek egymásra vannak utalva, szabad szellemük ellen fog állni a két nagyhatalomnak, melyekben még kísért a Szent Szövetség szelleme. A „szabadelvű” Magyarország azonban, mint azt a Kossuthal együtt gondolkodó Gogolák mondja, a centralizáció és az etatizmus útját választotta, részben éppen a nemzetiségek vélt fenyegetésére hivatkozva. Ha a kossuthi önkormányzati vármegye megvalósul, a hazai nemzetiségek előtt is tág lehetőségek nyíltak volna, és öntudatra ébredésük a magyar állam keretein belül, a magyar fejlődéssel párhuzamosan ment volna végbe.

III

A publicisztikai életmű maradandó, érdemi elemzésre számot tartó része 1944. március 19-én lezárul. Gogolák Lajos, miután a hatnapos vizsgálati fogságból Debrecenben 1945 tavaszán kiszabadult, engedélyt kapott, hogy Budapestre utazzék, azzal a feltétellel, hogy lakás-címét a Budapesti Népgyűszéknél bejelenti. 1945 nyarán a Magyar Újságírók Szövetségének igazolóbizottsága Mihályfi Ernő elnökletével „dicsérettel” igazolta.¹¹⁷ Már 1945 elején

¹¹⁶ Gogolák Lajos: *Kossuth és a dunai népek testvérisége*. Magyar Nemzet, 1944. március 19. 5. Előzménye: uő.: *Az igazi Petőfi és az igazi Kossuth*, Magyar Nemzet, 1943. február 7. 5.; uő.: *Újra: „Az igazi Petőfi és az igazi Kossuth”*. Magyar Nemzet, 1943. február 21. 7. Almásy Józseffel a Magyar Nemzet hasábjain kibontakozott vita részeként. A Magyar Nemzet utolsó száma az ország német megszállását követően, március 22-én jelent meg.

¹¹⁷ Az 1957. január elejéig terjedő adatok elsődleges forrása Gogolák magyar nyelvű önéletrajza, RL C. 208. 10. doboz XVIII. 1

minden bizonnyal azért ment Debrecenbe, hogy a megújuló sajtóéletben szerepet vállaljon. Első rövid írása Zsolt Béla jóvoltából a „jászista” *Haladásban*¹¹⁸ látott napvilágot 1946. február 14-én, ahol aztán cikkei 1947. október végéig rendszeresen megjelentek. Állandó munkatársa lett 1946 márciusától az *Új Magyarországnak*, mely hetilap, Buzinkay Gézát idézve, a Bethlen István-i tájékoztató-külpropaganda folyóiratnak a koalíciós idők igényei szerint felújított változata volt.¹¹⁹

1947 áprilisában Katona Jenő ambiciózus szerkesztésében indult a Független Kisgazda Párt balszárnyának orgánuma, a *Politika* című hetilap. Gogolák már az első számban cikket írt, s mi meglepőbb, folytatásos „regénnyel” jelentkezett. A *kegyes iskola* nyolc folytatásban önéletrajzi elemekből szőtt elbeszélés, egy piarista gimnázium légkörét idézi.¹²⁰ Gogolák Lajos 1946 elejétől 1951. december végéig fölkelhető publicisztikájának minősítéséhez a társadalomtörténet mellett mindenekelőtt pszichológiai fölkészültség szükséges: mint jut el (nem egyedül) a folyamatos alkalmazkodás során, a gyors változások közepette a vállalható polgári progressziótól az uszításig a Rajk-per idején a Páffy György ellen emelt vád kapcsán (a Mucsai Tuhacsevszkij című pasquilusban).¹²¹

Katona Jenő 1949 szeptemberében a *Kis Újság* szerkesztői székébe került (a Rajkot elmarasztaló írás elől elzárkózó Antalffy Gyula helyére), s ettől kezdve Gogolák is a lap munkatársa annak 1952. augusztusi megszűnéséig. (Még verseket is publikált.) 1949-ben a *Magyar Nemzetben* fél évig *Művészeti élet* címmel rovatot vezet, két vezércikke is megjelenik, de ekkor a *Magyar Nemzet* már nemigen különbözött a hivatalos párt-sajtótól. 1952 végétől az 1956-os forradalomig a *Szabad Művészet* című képzőművészeti folyóirat olvasószerkesztője. Itt megjelent művészeti tárgyú cikkei színvonalának megítélése művészettörténész feladata.¹²² Történeti munkáinak kéziratait állítása szerint a *Történettudományi Intézet* nem adta ki és nem szolgáltatta vissza.

1952-ben megnősült, felesége, Stirling Gertrud ekkor már tüdőgyógyász szakorvos.¹²³ Közlése szerint felesége édesapja 1953-ban a szombathelyi politikai rendőrség foglyaként halt meg. Üllői út 42. szám alatti lakásukat a Corvin közli harcok során a szovjet tankok szétlőtték. 1957. január 10-én feleségével és anyósával elhagyta az országot.

Kapcsolatfelvétele az emigráns szervezetekkel nem volt zökkenőmentes. A Szabad Európa Rádió 1957-ben még elhárította közreműködését.¹²⁴ A személyeskedéssel és intrikákkal terhelt emigráns közegben működése és publikációs tevékenysége hullámozó, de cikkei a külföldi orgánumban elszórtan a nyolcvanas évek közepéig megjelentek, magyar egyesületekben számos előadást tartott.¹²⁵

¹¹⁸ „...mely hetilap felújítottan ápolni igyekezett az [...] elkallódott jászista tradíciókat, nékem módot adott baloldali hírem megújítására...” *Emlékezések*, 10.

¹¹⁹ Buzinkay: *A magyar sajtó és újságírás története*, 403.

¹²⁰ Gogolák Lajos: *A kegyes iskola*. *Politika*, 1947. április 5–május 24.

¹²¹ *Mucsai Tuhacsevszkij*. *Politika*, 1949. szeptember 17. Az asszociáció és jelzője alighanem Katona Jenőtől származik. Vö.: *Az áruló útja*, vezércikk. Uo.

¹²² Ehhez lásd: Nóvé: *Töprengések*, 133–139.

¹²³ Lásd a 16. jz.

¹²⁴ Bede István (a Szabad Európa Rádió magyar osztályának vezetője) Gogolák Lajosnak, 1957. június 25. HU RL C. 208, levelek; Gogolák Lajos Bede Istvánnak, 1957. július 3. Uo.; Gogolák Lajos Borbándi Gyulának, 1957. július 3. Uo., visszakéri kéziratát.

¹²⁵ Borbándi Gyula Gogolák Lajosnak, 1985. november 1., kéziratot kér tőle az Európai Protestáns Szabadegyetem tanulmányantológiájába. RL C.208, levelek

Szlavistaként, német nyelvű történészként több irányban próbálkozott. Hátizsákjában magával hozott kéziratai, mint írja,¹²⁶ mind a német, mind az angol tudományosság érdeklődésére számot tarthatnának, érdeklődést azonban csak a bécsi egyetem részéről tapasztalt. Hugo Hantsch professzornak, az egyetem történeti intézete igazgatójának ajánlására mint diplomás magyar menekült Rockefeller ösztöndíjat nyert, a Heinrich Felix Schmidt vezette Kelet- és Dél-európai Intézetben szabadúszóként órákat tartott, majd az ösztöndíj lejárta után az egyetem oktatója lett. Ide tartozik, hogy „osztrák” (leginkább Habsburg birodalmi) felmenőire és a kelet–délkelet-európai németiséget felölelő kutatásaira hivatkozva, államérdekéből, soron kívül osztrák állampolgárságot kapott 1958-ban. Miskolczy Gyula 1962-ben bekövetkezett halála után, immár egyetemi tanárként a helyébe lépett. 1963-ban Schmidt professzor is elhunyt, és a szlavisztika, valamint a dunai térség történetének avatott tanára 1985. évi nyugdíjba vonulásáig Gogolák Lajos. 1987-ben hunyt el, október 6-án temették. Publikációs listái kéziratos hagyatékában tanulmányozhatók, két német nyelven megjelent történeti munkáját mind a Széchényi Könyvtár, mind a Ráday Könyvtár őrzi.¹²⁷

Az 1960-as évek elejétől a hazai történészek sűrűn látogatják Bécset. Gogolák mindenkit ismer, de az ismeretségen túl szoros emberi kapcsolatot csak ifjúkori társával, Benda Kálmánnal tart fenn, s családi barátság szövődik a feleségével egyidős Várkonyi Ágnessel. Soha nem látogatta meg az elhagyott Magyarországot; ennek okát csak találgatni lehet. Várkonyi kérdésére, mikor láthatja a Széher úton, így válaszol: „Nem hiszem, hogy láthat, ahogy olyan kedvesen írta, a Széher úton; mi nem megyünk Budapestre vissza, nem is tudom, hogy hazámnak tekintsem-e...”¹²⁸

Az *Emlékezések*ben így ír: A negyvenes évek elején az Irányi utcában, egy barátja házából kilépve, a kapubejárat mellett órásüzletet pillantott meg, kirakatában gyönyörű antik empire és biedermeier órák, az egész üzlet zenélt. Bent egy nagyon öreg, hajlott hátú órásmester arany zsebóra szerkezetére hajolt, a pultnál egy szőkés fiatalember állt, szemük a kirakaton át találkozott. „Hosszú-hosszú világtörténeti tragédiákkal teljes évek után” a bécsi belvárosi Schönlaterngasse öreg házait nézegették feleségével, és nézték egy ódon kis órásüzlet kirakatát, balról a Heiligenkreuzerhofba vezető kapu mellett. Bentről visszanezített az olyannyira ismerős szempár. A nyitott ajtón kilépett az órás, és szerényen megszólalt: „Hallom, nagyságos asszonyom, magyarul beszélnek... én is magyar vagyok, budapesti vagyok, az Irányi utcában volt az üzletünk.” El kellett jönniük, de még időben, sok mindent el tudtak hozni. A Gogolák házaspár bement az üzletbe, és nézték-nézték a gyönyörű órákat, többnek a számlapján: Ofen–Pesth.¹²⁹

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Ráday Levéltár (RL)

C.208 10. doboz XVIII. 1. Önéletrajzok magyar, német és angol nyelven. Gogolák Lajos hagyatéka 1956–1987.

C.208 10. doboz XX. 1-2. Emlékezések. Gogolák Lajos hagyatéka 1956–1987.

C.208 10. doboz XVIII. 6. Tanulmányok a magyar történelemből. Gogolák Lajos hagyatéka 1956–1987.

¹²⁶ Hivatkozott önéletrajza, vö. 118. jz.

¹²⁷ Gogolák: *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes*, i. m.; uő.: *Volk, Nation und Staat*, i. m.

¹²⁸ Gogolák Lajos Várkonyi Ágnesnek, 1983. február 1. RL C.208 18–23. doboz, levelek.

¹²⁹ *Emlékezések*, 68.

- C.208 18–23. doboz Levelezés (címezettek betűrendjében) Gogolák Lajos hagyatéka 1956–1987.
C.208 24. doboz I. Adalékok 1945–1956 szociológiájához. Az új magyarországi uralkodó osztály struktúrája; Prolegomena egy forradalom szociológiájához és pszichológiájához. Gogolák Lajos hagyatéka 1956–1987.

Nyomtatott források

- Acsay Tihamér: *Almásy József: A Tízparancsolat a közéletben*, Társadalomtudomány, 23. évf. (1943) 3. sz. 311–317.
- A kőszegi evangélikus „Gyurátz Ferenc” leánynevelő intézet és leánygimnázium évkönyve az 1943/44-es iskolai évről. Kőszeg, 1944.
- Almásy József: *A Tízparancsolat a közéletben*. Társadalomtudomány (1943) 23. évf. 3. sz. 311–317.
- Almásy József: *Népkepviselő és érdekképviselő I.* Jelenkor, 1. évf. (1939) 6. sz. 9–10.
- Almásy József: *Népkepviselő és érdekképviselő II.* Jelenkor, 2. évf. (1940) 1. sz. 7–8.
- Almásy József: *Népkepviselő vagy új rendiség?* Jelenkor, 2. évf. (1940) 13. sz. 5–6.
- Almásy József: *Hivatásrendi országgyűlés és diktatúra.* Jelenkor, 2. évf. (1940) 17. sz. 7–8.
- Almásy József: *Miről van szó?* Jelenkor, 5. évf. (1943) 23. sz. 1.
- Almásy József: *Katolikus társadalmi szervezkedés és politika.* Jelenkor, 3. évf. (1941) 11. sz. 1–3.
- Egyed István: *A népképviselő védelmében.* Magyar Szemle, 37. köt. (1939) 3. sz. 161–167.
- Gogolák Lajos: *A felvidéki magyar lélek kialakulása és a magyarság.* Magyar Szemle, 7. köt. (1929) 1. sz. 5–14.
- Gogolák Lajos: *Intellektuális ifjúságunk helyzete.* Korunk Szava, 2. évf. (1932) 1516. sz. 13–14.
- Gogolák Lajos: *A szlovenszkói magyar ifjúság újabb mozgalmái.* Magyar Szemle, 18. köt. (1933) 7. sz. 234–246.
- Gogolák Lajos: *Magyar életformák és katolikus irodalom 1. rész.* Magyar Kultúra, 20. évf. (1933) 24. sz. 513–516.
- Gogolák Lajos: *Magyar életformák és katolikus irodalom 2. rész.* Magyar Kultúra, 21. évf. (1934) 1. sz. 12–15.
- Gogolák Lajos: *Juhász Gyula a költő.* Magyar Kultúra, 21. évf. (1934) 20. sz. 340–344.
- Gogolák Lajos: *Az új embertípus és nemzeti művelődésünk válsága.* Magyar Kultúra, 21. évf. (1934) 22. sz. 477–480.
- Gogolák Lajos: *Szekfü Gyula történetírása.* Napkelet, 12. évf. (1934) 11. sz. 646–651.
- Gogolák Lajos: *Egy prágai út.* Magyar Szemle, 24. köt. (1935) 8. sz. 354–365.
- Gogolák Lajos: *A mai Széchenyi.* 5. évf. (1935) 13. sz. 213–224.
- Gogolák Lajos: *Csehszlovákia.* Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1935.
- Gogolák Lajos: *Németh László: Ember és a mű.* Korunk Szava, 6. évf. (1936) 13–14. sz. 253–254.
- Gogolák Lajos: *Ruszin Szkó a magyar politikában.* Magyar Szemle, 26. köt. (1936) 2. sz. 159–168.
- Gogolák Lajos: *A csehek önmagukról.* Magyar Szemle, 27. köt. (1936) 5. sz. 59–70.
- Gogolák Lajos: *A cseh nacionalizmus és a szudétanémet kérdés.* Magyar Szemle, 28. köt. (1936) 1. sz. 24–34.
- Gogolák Lajos: *Asszimiláció vagy disszimiláció.* Korunk Szava, 8. évf. (1938) 9. sz. 253–254.
- Gogolák Lajos: *Szent István birodalma és a faji gondolat.* Korunk Szava, 8. évf. (1938) 13–14. sz. 407–411.
- Gogolák Lajos: *A Felvidék, a táj és a történelem.* Magyar Szemle, 34. köt. (1938) 11. sz. 208–219.
- Gogolák Lajos: *Széchenyi György gróf emlékezete.* Korunk Szava, 8. évf. (1938) 18. sz. 518–519.
- Gogolák Lajos: *Pánszlávizmus.* Budapest: Cserépfalvi, 1940.
- Gogolák Lajos: *Népiesség és nemzeti kultúra.* Jelenkor, 2. évf. (1940) 5. sz. 5–6.
- Gogolák Lajos: *Még egyszer az új népiességről.* Jelenkor, 2. évf. (1940) 7. sz. 9–10.
- Gogolák Lajos (Ferdinandy Mihállyal): *Magyarok és délszlávok.* Budapest: Officina, 1940.
- Gogolák Lajos: *Irodalmi válság – társadalmi változás.* Magyar Szemle, 41. köt. (1941) 9. sz. 215–222.

- Gogolák Lajos: *Mocsáry Lajos és a nemzetiségi kérdés*. Magyarságtudomány. 2. évf. (1943) 2. sz. 289–456.
- Gogolák Lajos: *Keresztény felelősség*. Jelenkor, 5. évf. (1943) 21. sz. 1–2.
- Gogolák Lajos: *Szovjetország agrárpolitikája*. Jelenkor, 2. évf. (1940) 19. sz. 9.
- Gogolák Lajos: *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes*. I–III. München: Oldenburg Verlag, 1963–1972.
- Gogolák Lajos: *Volk, Nation und Staat im Pannonischen Raum vom XVIII. bis zum XIX. Jahrhundert*. Eisenstadt: Landesarchiv, 1973.
- Kovrig Béla: *Korfordulón*. Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1940.
- Kőszeghi Sándor: *Nemes családok Pestvármegyében*. Budapest: Hungária Könyvnyomda, 1899.
- Lacza István Dr.: *Népképviselet vagy új rendiség*. Jelenkor (1940) 2. évf. 14. sz. 5–6..
- Nóvé Béla: *Romemlékek 1–2*. Holmi, 13. évf. (2001) 3. sz. 286–292., 4. sz. 498–517.

Magyar Országos Tudósító (könyvmatos)

- Magyarság, 1937–1938.
- Magyar Nemzet, 1938–1944., 1990.
- Nemzeti Újság, 1943.
- Haladás, 1946–1947.
- Politika, 1947–1949.

Szakirodalom

- Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. New York: Püski, 1983.
- Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története*. Budapest: Wolters Kluwer, 2016.
- Gorda Éva: *A cenzúra működése 1939–1945 között Magyarországon*. Hadtudományi Szemle, 1. évf. (2008) 2. sz. 113–120.
- Huizinga, Johan: *Patriotizmus, nacionalizmus*. Pécs: Danubius, 1941.
- Jelenits István: *A Korunk Szavához*. Irodalomismeret, 2011. 1. sz. 35–44.
- Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon*. Budapest: Kossuth, 1983.
- Klestenitz Tibor: *Fejezetek az egyházi sajtó történetéből*. Budapest: Médiatudományi Intézet, 2020.
- Kurecskó Mihály: *Dekspiráció az „egyházi reakcióban” — egy beszervezés története Kovrig Béla, az áldozat szemzőgéből*. ArchivNET XX. századi történeti források. 17. évf. (2017) 3. sz. (Utolsó letöltés: 2024. január 30.)
- Martin József (szerk.): *Magyar Nemzet 50 év. Jubileumi emlékkönyv 1938–1988*. Budapest: Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 1988.
- Montgomery, John Flournoy: *Magyarország, a vonakodó csatlós*. Budapest: Libri, 2004.
- Nagy Edit: *A Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltárának Repertórium*. leveltar.r.gy.hu/leveltarismerteto (Utolsó letöltés: 2024. január 3.)
- Nóvé Béla: *Hivatása kisebbségmentő. Pásint Ödön pályaképe*. Kolozsvár: Kriterion, 2012.
- Pethő Tibor: *A Magyar Nemzet története 1939–2018*. Budapest: Jaffa, 2018.
- Pritz Pál: *Bevezető*. In: Horváth Jenő – Pritz Pál: *Emlékirat és történelem*. Budapest: Magyarságtudományi Társaság, 2012.6–16.
- Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában*. 1. köt. Budapest: Magvető, 1986.
- Ungváry Krisztián: *A Horthy rendszer antiszemitizmusának mérlege*. Budapest: Jelenkor, 2016.
- Vásárhelyi Miklós: *A Magyar Nemzet*. In: Kendéné Palágyi Erzsébet: *A Magyar Nemzet repertórium* 1938. augusztus 25. – 1944. március 22. I–IV. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1988–1991. I–IX.
- Vásárhelyi Miklós: *A bilincsbe vert beszéd*. In: Murányi Gábor (s. a. r.): *Vásárhelyi Miklós sajtótörténeti tanulmányai*. Budapest: Irodalom Kft, 2002. kka.hu_soros/kiadvany.nfs/bilincsbe%vertbeszed.pdf. (Utolsó letöltés: 2023. november 1.)
- Závodszky Géza: *A kolozsvári alma matertől a Magyar Nemzet rostrumáig. Pethő Sándor (1885–1940)*. Pécs–Budapest: Kronosz, 2019.

BEA CSABA
tanár, történész, Ph.D.

Aetas 40. évf. 2025. 1. szám, 150–164.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2025.1.150-164
www.aetas.hu

Antti Jalava és tevékenysége a magyar kultúra szolgálatában

ABSTRACT. *Antti Jalava and his Work in the Service of Hungarian Culture.* The aim of this study is to present a unique aspect of István Széchenyi's remembrance outside of Hungary. Antti Jalava released his book about Széchenyi in 1901, but it hasn't been examined by historiography before. It was released at a sensitive time, as the measures suppressing autonomy introduced by the czarist regime provoked antagonistic reactions. The author depicted the Count, a moderate reformer, as an example to follow. The work used Zsigmond Kemény's essay about Széchenyi as one of its sources. The work is not free of biases and simplifications, but at certain points it's surprisingly detailed and authentic. Its genre is educational, moral history textbook, that was able to introduce Széchenyi and Hungary to the Finns. The study examines the circumstances of the book's creation, utilizing the methods of comparison and background analysis. In the future it might constitute the basis of a comparison of Széchenyi interpretations published in different countries.

Keywords: *Széchenyi reception, Finnish patriotism, early 20th century, protection of Finnish autonomy, Zsigmond Kemény's depiction of Széchenyi*

Számtalan életrajz, értelmezés, cikk, tanulmány született már Széchenyi Istvánról, a „*legnagyobb magyarról*”. Ugyanakkor neve külföldön a szakmát kivéve nem annyira ismert. Kodály Zoltán, Bartók Béla, Petőfi Sándor vagy Puskás Öcsi mellett neki is helye lenne a magyarokról kialakult nemzetközi pantheonban. Éppen ezért rendkívül érdekes, sőt különleges eset, ha idegen nyelven, idegen földön egy egész könyv jelenik meg róla, még hozzá a távoli Finnországban. 1901-ben Antti Jalava *Tapani Széchenyi* című művét jelentette meg a Helsinki székhelyű Kansanvalistus-Seura (Népművelő Társaság, eredetileg kötőjellel írva, a modern finn nyelvben viszont már anélkül írva: Kansanvalistusseura). A Tapani az István keresztnév finn megfelelője, ugyanúgy közvetve a görögből (Sztephanosz), közvetlenül a német–angol nyelvből (Stephan–Steven–Stephen) került átvételre, mint magyar megfelelője.

Antti Jalava és tevékenysége a magyar kultúra szolgálatában

Antti Jalava (eredetileg svéd nevén, még nevének finnesítése előtt: Anton Almberg) 1846-ban Turku közelében, Maskuban, egy kicsiny délnyugat-finnországi községben született. A turkui gimnázium elvégzését követően felvették a Helsinki Egyetemre, ahol a tudományok kandidátusa (1868), majd magisztere (1869) lett. Finn nyelvet tanított különböző iskolákban (például egy svéd tannyelvű leányiskolában Helsinkiben 1868 és 1878 között). Az egyetem a magyar nyelvi lektorává is kinevezték, mely pozíciót 1881-től 1909-ben bekövetkezett haláláig töltötte be. Az ez idő tájt Oroszországhoz tartozó, de többé-kevésbé autonóm Finn

Nagyhercegség élén álló szenátus és az országgyűlés számára is dolgozott fordítóként, nyomdaigazgatóként, tolmácként és titkárként. Felesége egykori tanítványa, a nála kilenc évvel fiatalabb Alma Jalava volt, aki svéd anyanyelvűként férjével otthon finnül társalgott, s a nők felemeléséért küzdő aktivistaként ismert.¹

Jalava 1874-ben, huszonnyolc évesen külföldi tanulmányútra indult, így ismerkedett meg 1875-ben a magyar kultúrával, mely azonnal elnyerte tetszését. Járt ugyan Németországban, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia egyéb területein (Ausztriában, illetve Csehországban) is, de feleségének azt írta, legszívesebben egész tanulmányútját hazánkban töltötte volna. Összesen hatszor látogatott Magyarországra, utoljára 1903-ban. Budapesten kívül járt a Balatonnál, Székesfehérváron, Egerben, Miskolcon, Debrecenben, valamint Erdélyben. A 1848–1849. évi szabadságharc iránti tiszteletből ellátogatott Aradra és Világosra is. Először magyar nyelvészek (Budenz József, Hunfalvy Pál, Szinnyi József) kerültek közvetlen kapcsolatba vele, azonban nemsokára egyéb tudományágak képviselőivel, sőt közéleti szereplőkkel is sikerült ismeretséget, barátságot kialakítania. Magyarországi élményeiről az *Uusi Suometar* nevű lapban számolt be, melynek szerkesztője volt. Élményeit tehát igyekezett megosztani a szélesebb közönséggel. Könyvet is írt *Unkarin maa ja kansa* (Magyarország és népe) címmel már 1876-ban, vagyis első magyarországi útját követően.² A fennomán orientációjú, a mérsékeltebb, ófinn irányzathoz tartozó *Uusi Suometar* egyébként alapvető szerepet játszott a finn nyelv használatáért vívott harcban a svédvel szemben. Ennek a harcnak volt része például az 1883-ban született nyelvrendelet, melyben a finnt az igazságügy terén a svédvel egyenrangúnak ismerték el, s a bíróságokon ettől kezdve a helyi önkormányzatok nyelvét kellett használni.³ Jalava Szinnyi Józseffel közös művet is publikált a magyar nyelvről, „amelyben nyelvkönyvek módjára nyelvgyakorlatokhoz kapcsolódva ismerteti a magyar leíró nyelvtan fontosabb tényeit”. Jalava használta a nyelvkönyvet a helsinki egyetemen.⁴ Szinnyi egyébként nemcsak Jalaván keresztül volt érintett a finn kultúrában: felesége maga is finn volt!⁵

Más híres magyar személyekkel is közvetlen kapcsolatban állt Jalava. Görgei Artúr például Visegrádon vendégül is látta. Jókai Mórral szintén jó kapcsolatot alakított ki; annál is inkább, mert néhány regényét átültette finn nyelvre. Lefordította Az új földesúr című

¹ Jalava, Antti (1846–1909) rövid ideig az *Uusi Suometar* főszerkesztője, majd hosszú ideig annak aktív munkatársa, magyar nyelvi lektor, finn nyelvtanár.) <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilö/2894> (Finn nemzeti biográfia, utolsó letöltés: 2024. július 14.) Felesége a szegényeket igyekezett felkarolni, többek között a népegészségügy fejlesztésével, illetve a háztartástan tantárgyként való bevezetésével. A háztartástan azóta is a finn tanterv része, már az elemi/általános iskolától kezdve.

² Lakó: *Antti Jalava*, 33–35. Elektronikus formában: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://epa.niif.hu/03000/03018/00020/pdf/EPA03018_honismeret_1978_1_033-035.pdf (Utolsó letöltés: 2024. július 1.) A cikkben a szabadságharcra utalva nyomdahibának köszönhetően tévesen 1948–49 szerepel.

³ Rammi–Pohls: *Poliittisen fennomaanien syntyy ja nousu*, 112–114. Velük szemben álltak az ún. svekamánok, akiket a *Nya Pressen* lap képviselt, mely azt hirdette, a finn nyelv fejletlen, a svéd alkalmasabb többek között jogi funkciókra.

⁴ A mű címe: Szinnyi–Jalava: *Unkarin kielen oppi-kirja*, i. m. Lásd: Maticsák–Laihonen: Fejezetek a finn–magyar lexikográfia történetéből, 193. <https://www.szaktars.hu/tinta/view/maticsak-sandor-et-al-rokon-nyelveink-szotariai-2014/?query=jalava+antti&pg=194&layout=s> (Utolsó letöltés: 2024. május 5.) Ugyancsak: Lakó: *Antti Jalava*, 19–20., 27.

⁵ Hilma Rosendahl vette feleségül. Az első ismert magyar–finn házasság nagy feltűnést keltett mind Finnországban, mind pedig Magyarországon. Lakó: *Szinnyi József*, 21.

regényét és több más irodalmi munkáját. Jókai „Magyarország híres barátjának” nevezte őt.⁶ Jókaival német nyelven folytatott levelezése fennmaradt. Korrekt viszonyukra utalnak például az alábbi sorok: „Helsingfors, 1878. december 14. Igen tisztelt Uram! Amikor három évvel ezelőtt szerencsém volt Önt meglátogatni, olyan nagylelkű volt, hogy megengedte a műveit finn nyelvre fordítani anélkül, hogy honoráriumot kötött volna ki ezért. E művek közül egy most már megjelent finnül, mégpedig «Az új földesúr», és ezennel van szerencsém Önnek abból egy példányt elküldeni. A fordítónak persze nem illik a saját munkáját megítélni; de mivel Ön bizonyára nem fogja tudni azt felülvizsgálni, mégis megengedem magamnak, hogy Önt, igen tisztelt Uram, biztosítsam, hogy ez a fordítás mindazzal a gondossággal készült, amilyenre egy olyan író, mint Ön, műveinek más nyelvekre való fordításánál jogot formálhat. Azok felől a kifejezések és beszédfordulatok felől, amelyek nekem mint a magyar nyelvben még nem tökéletesen jártasnak érthetetlenek voltak, barátom, Budenz J. professzor volt szíves felvilágosítást adni, és ily módon mintegy 100 kérdésemre választolt, amelyeket írásban intéztem hozzá. — A finn olvasók számára, akiknek még kevésbé ismerősek a magyar viszonyok, a szöveg alatti megjegyzésekben egy sereg magyarázatot és közlést mellékeltem.”⁷

A magyar tudomány, illetve politika hálával tekintett Jalava tevékenységére, hiszen a magyar kultúra népszerűsítését, terjesztését vállalta magára. Előbb a Magyar Történelmi Társulat választotta 1877-ben tiszteletbeli tagjává, majd a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává 1902-ben.⁸ Széchenyiről írott művének egy példányát az MTA is őrizte.⁹ Érdekes és egyben sajnálatos ugyanakkor, hogy bár Jalava volt az első finn, aki hazánkat megismertette és népszerűsítette Finnországban, s a magyar nyelvet tanította is, idővel neve teljesen feledésbe merült a finnugristák szűk körét kivéve.

Jalava Széchenyi-ábrázolása: egyetlen historiográfiai előzmény

A mindezidáig egyetlen Jalaváról szóló rövid magyar nyelvű cikkben, mely 1978-ban jelent meg, Lakó György a következőket írja a Széchenyiről szóló műről: „Első monográfiáját Széchenyi Istvánról írta (1901). Bemutatja a nevéhez fűződő alkotásokat, ismerteti politikai programját és műveit. A felháborodás hangján szól Metternich politikájáról és a szabadságharcot követő elnyomásról. Kiemeli, hogy ebből az időből a Széchenyi által alapított Magyar Tudományos Akadémia maradt meg az egyetlen olyan intézménynek, amely táplálta a magyar nyelv és a nemzeti érzés szent lángját a jövő jobb időkéig.”¹⁰ Lakó György (1908–1996) finnugrista, az MTA tagja, 1970-től a Finn Tudományos Akadémia külső tagja volt. Fő szakterülete a finnugor összehasonlító hang-, alaktan, valamint a magyar szóképzés története volt. 1956-ban nevezték ki az ELTE BTK Finnugor Tanszék élére, ahonnan 1978-ban vonult nyugalomba. Tevékenységét a nyelvrokon népek kultúrájának kutatásában és megismertetésében a Jyväskyläi Egyetem díszdoktori címmel ismerte el.¹¹

⁶ Lakó: *Antti Jalava*, 33.

⁷ Györffy: *Jókai Mór levelezése, 1876–1885*, 434. <https://www.szaktars.hu/argumentum/view/gyorffy-miklos-szerk-jokai-mor-levelezese-1876-1885-1992/?query=jalava+antti&pg=441&layout=s> (Utolsó letöltés: 2024. május 05.) Helsingfors Helsinki svéd neve.

⁸ Lakó: *Antti Jalava*, 34. Illetve lásd még: <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/2894u> (Utolsó letöltés: 2024. május 5.)

⁹ Erre bizonyíték egy 1902-es lajstrom, lásd: *A M. Tud. Akadémia Széchenyi-Múzeuma 1902. május hó 1-én*, 7.

¹⁰ Lakó: *Antti Jalava*, 34.

¹¹ Honti: *Emlékbeszéd Lakó György rendes tag felett*, i. m.

Lakó összegzése Jalava Széchenyi könyvéről helytálló, de nem beszélhetünk részletes elemzésről. A tény, hogy a Széchenyiről szóló máig egyetlen és rendkívül kedvező megvilágítású mű még nem került vizsgálat alá, indokolatlan hiányt jelez.

A mű megjelenése és struktúrája

A könyv 1901-ben jelent meg Helsinkiben. A megjelenés helye nem meglepő, hiszen a korabeli finn kiadványok nagy részét a fővárosban publikálták. A korabeli magyar viszonyokhoz képest is még inkább főváros-centrikusnak mondható a finn sajtó, bár létezett néhány vidéki kiadó és nyomda.

A kiadvány egy életrajz-sorozat negyedik részeként látott napvilágot. Az első három részben is fontos történelmi személyiségekről olvashatunk: 1. Johan Ludvig Runeberg; 2. Johan Henrik Pestalozzi; 3. Johan Vilhelm Snellman. Önmagában a tény, hogy egy finn sorozat negyedik részét Széchenyinek szentelték, egyedülálló. A sorozatban ezt követően megjelent még Fredrik Cygnaeus, George Washington, Elias Lönnrot, Luther Márton, Frans Mikael Franzén, majd Deák Ferenc életrajza. Hogy az első tíz személy között két magyar is található, nem indokolható nemzetközi ismertségükkel, a valódi ok a finn író elkötelezett magyarbarátsága volt. A Deákról szóló kötetet szintén Jalava írta, ami mutatja, hogy nagyon elkötelezett volt a magyar történelem prominens személyiségei iránt, illetve Széchenyi és Deák között analógiát látott az általa preferált mérsékeltesség, valamint a kompromisszumkészség tekintetében. A két kötet egymást követő évben jelent meg, a szerző a két államférfi által reprezentált mérsékelt (*maltillinen*) attitűdöt láthatólag ébren kívánta tartani. Ma a fent megnevezett sorozatbeli személyek mindegyike szerepel a finn tankönyvekben, a két jeles magyar államférfi kivételével. Jalava jelentőségét tehát a magyar történelem favorizálásában nem lehet túlbecsülni.

Terjedelem tekintetében a Széchenyi életrajz nem marad el a többitől.¹² A kötetek ára általában 1 márka 25 vagy 1 márka 50 penny körül mozgott. (A Széchenyi-kötet az utóbbiakhoz tartozott.)

A sorozat első finn hősei mindannyian a finn nemzeti ébredés kiemelkedő alakjai. Logikailag tehát Széchenyi alakja is szervesen kapcsolódik a ki nem mondott koherens vezérfonalhoz, a nemzeti felemelkedéshez. Lönnrotot (1802–1884) talán nem kell bemutatni, a Kalevala kapcsán ő hazánkban is ismert. A Kalevala hősiessé tette az ősfínneket, ezáltal járulva hozzá a nemzeti identitás kiépítéséhez. Runeberg (1804–1877) ugyanezt tette a közelmúlttal, illetve ő szerezte a finn himnuszot, melyet Maamme-laulunak hívnak. (A maamme szó jelentése: országunk.) Franzén (1772–1847) tájázóbrázolása fontos szerepet játszott, mivel kialakította a finn sztereotípiát a finn nemzeti tájról, melyet a tavak dominanciája jellemez.¹³ Snellman (1806–1881) a nép felemelését a népneveléssel, az oktatással, az általános műveltségi szint növelésével, az értelmiség szerepének kiemelésével és nemzetiesítésével dinamikus módon, a sajtó eszközeit kiaknázva, nem csupán szűklátókörűen a nyelvkérdést szem előtt tartva igyekezett (sikerrel) elérni. Az 1844-ben általa alapított és szerkesztett *Saimaa* olyan fórummá vált, ahol a reformerek hallathatták hangjukat.¹⁴ Érdekes az időbeli hasonlóság (ha nem is épp egybeesés) Kossuth Lajos *Pesti Hírlap*jával. Snellman kétségtelenül a finn nemzeti ébredés folyamatának egyik legfontosabb szereplője. Programja (melyet finn

¹² A mű 127 oldalas. Runeberg életútját 106, Pestalozziét 115, Snellmanét pedig 144 oldalon örökíti meg a sorozat.

¹³ Tommila: *Mitä oli olla suomalainen 1800-luvun alkupuolella*, 51–68.

¹⁴ Tommila: *Mitä oli olla suomalainen 1800-luvun alkupuolella*, 60.

nemzeti programnak hívnak) helyenként párhuzamba állítható Kossuthéval vagy Széchenyiével. Akárcsak Kossuth, egyszerre volt liberális és nacionalista.¹⁵

A Széchenyi könyvből hiányzik a ma már megszokott tartalomjegyzék. A fejezetek a következő címetek viselik: 1/ Széchenyi István családja és apja. Gyermekkora és fiatalkora. Felkészülés a felelős feladatokra; 2/ Betekintés Magyarország állami és nemzeti sajátosságaiba, hátterébe az elmúlt évszázad elejéig; 3/ MTA, Nemzeti Kaszinó, Lótenyésztési Egyesület alapítása. A Nemzeti Színház létrehozása; 4/ Széchenyi írásban megjelent művei: *Hitel*, *Világ*, *Stádium*; 5/ Széchenyi materiális kezdeményezései: Lánchíd, Vaskapu, Tisza-szabályozás; 6/ Széchenyi, az államférfi az 1832/36-os és az 1839/40-es országgyűléseken; 7/ A Kelet népe. Beszéde az MTA éves közgyűlésén. Az 1843/44-es diéta; 8/ *Politikai program-törvények*. Az 1847/48-as diéta. Magyarország első kormánya. Széchenyi nyilvános életének vége; 9/ Széchenyi utolsó évei és halála. Családi élete.

A mű fejezetekre osztása arányos, körülbelül megfelel annak, amit akkor és ma a gróf életének különböző szakaszairól gondoltak/gondolunk, illetve amit és ahogy a tankönyvekben tanítanak. Nem mindig pontos a cím, például a 8. fejezet egyik alfejezete a „Magyarország első kormánya” címet viseli, azonban itt kimaradt egy jelző: a „felelős”. Vagy Széchenyinek nem csupán három könyve jelent meg, mint ahogy azt a 4. fejezet címe alapján gondolhatnánk. Ugyanakkor a szerző természetesen megemlékezik a többi műről is.

A kötet egyetlen képet tartalmaz, Friedrich von Amerling festményét Széchenyiről, amit Széchenyi István bátyjai, Lajos és Pál rendeltek meg a festőtől és ajándékoztak 1836-ban a Magyar Tudományos Akadémiának.¹⁶

A mű aktuálpolitikai háttére: a századvég és a századelő Finnországa

A kötet 1901-ben, egy nagyon érzékeny időszakban jelent meg. Az időzítés nem véletlen: Jallava könyve egyben politikai állásfoglalásnak is tekinthető.

Finnország a napóleoni háborúkhoz kapcsolódó orosz–svéd háborút lezáró békét (1809) követően nagyhercegségként a cári Oroszország része lett. Az egész 19. század folyamán, de különösen annak második felében kiemelt fontossággal bírt a finnek részéről, hogy autonómiájukat megőrizték, sőt fejlesszék. A finn történelmi emlékezet e tekintetben különösen pozitív uralkodókként tartja számon a Sándorokat, közülük is elsősorban I. és II. Sándor cárt. Alapvetően két vélemény alakult ki a finn történettudományban. Az egyik szerint már II. Sándor (uralkodott: 1855–1881) halálával kezdtek finn szempontból rosszul alakulni az események. A másik vélemény szerint kifejezetten II. Miklós (1894–1917) uralkodása az, ami finn szempontból óriási kockázatot jelentett, különösebb előzmény nélkül. Abban konszenzus uralkodik, hogy II. Miklós idején komoly, alapvető és strukturális szintű elnyomást szenvedett a finn autonómia a cár és Helsinkiben székelő főkormányzója, Nikolai Bobrikov (1839–1904, hivatalban: 1898–1904) radikális centralizációs és oroszosító törekvései

¹⁵ Tommila: *Mitä oli olla suomalainen 1800-luvun alkupuolella*, 61–64. A szerző nem von párhuzamot a finn és a magyar államférfiak között, de egyes esetekben feltűnő a hasonlóság, ezeket érdemes hangsúlyozni: a nyelvkérdés; a sajtó mint a reformok szócsöve; a sajtó kiemelt jelentősége a társadalmi viták terén; a nyilvánosság szerepe; a köznép felemelése az oktatás által; a sajátjának tartott kultúra megvédése; a reformok egymáshoz kapcsolása és dinamizmusa. Finn értékelés szerint Snellmanban erősebb volt a nacionalizmus, mint a liberalizmus, de ez az adott körülmények között, ahol a svéd kultúrával és nyelvvel hosszú, évtizedekig tartó harcot kellett vívni, érthető.

¹⁶ https://mta.hu/mta_hirei/ismet-az-mta-szekhazban-az-alapitot-abrazolo-festmeny-110341 (Utolsó letöltés: 2024. május 6.)

nyomán. A fordulópont tehát 1894, az új cár trónra lépte, illetve 1898, az új finnországi fő-kormányzó kinevezése.¹⁷

A Bobrikov által készített programot a cár jóváhagyta. Ennek főbb pontjai a következők voltak: 1/ A finn hadseregnek az orosz alá történő rendelése, s ezután finn katonákat és egy-ségeket lehetőség legyen bárhol bevetni akár a Finn Nagyhercegség határain túl is. 2/ Az orosz nyelv szerepének növelése a finn (és svéd) rovására, először annak hivatalossá tételével a szenátusban és a központi hivatalokban, később az oktatásban is. 3/ Az autonóm finn intézmények közül többek között a vám- és pénzügyi szervezetek különállásának, illetve ezzel párhuzamosan az orosz–finn vámhatárnak a mihamarabbi megszüntetése. 4/ Az orosz nyelvű sajtó Finnországba történő „importja”, ezáltal a cári propaganda terjesztése, ezzel párhuzamosan az ellenzéki finn sajtó megrendszabályozása a szigorodó cenzúra által. (Az első hivatalos orosz nyelvű közlöny típusú újság a *Finlåndskaja Gazeta* volt, amely 1900. január 13-án jelent meg először. Egyébként ez maradt az egyetlen hosszabb távon megjelenő orosz nyelvű hírlap Finnországban Az eloroszosítási törekvések erős passzív ellenállásba tor-kollottak, a finnek nem voltak hajlandók előfizetni ilyen lapokra, még akkor sem, amikor néhány évig egy hasonló, de finn nyelvű, *Suomen Sanomat* („Finnországi Hírek”) nevű pár-huzamos hetilapot is indított a főkormányzói hivatal¹⁸). 5/ A helsinki egyetem mint önálló és fennomán intézmény „letörése”, valamint a középszintű iskolák fokozott felügyelete. 6/ A tankönyvek szigorú ellenőrzése. 7/ A hivatalokban az oroszok előnyben részesítése, a fenno-mánok lecserélése lojális alkalmazottakkal. A finnországi hivatalviselési követelmények eny-hítése oroszok vonatkozásában.¹⁹

A finnek Bobrikov személyében a politikai ördög megtestesülését látták.²⁰ Célkitűzései azonban részben megvalósultak, és komoly károkat okoztak a finn autonómia terén. Eredeti programja mellett azonban megszületett egy további fontos rendelet, amely a finn politikát (ha ideiglenesen is) egységfrontba kovácsolta. Ez az ún. februári manifestum, melyet II. Miklós 1899-ben adott ki. A rendelet kimondta, hogy a birodalmat érintő minden ügyben a törvényhozás nem a finn rendek, hanem a birodalmi tanács és a szentesítés jogán magának a cárnak a feladata. A finn szenátusnak (amely főleg inkább egyfajta végrehajtói hatalmat gyakorolt) ugyan véleményezési joga volt, de határozata semmiben nem kötötte meg az ural-kodó vagy akár a törvényt javasló személy (nevesítve: a birodalmi miniszter, a finnügyi ál-lamtitkár, illetve a finnországi főkormányzó) kezét. Ez tipikus „gumijogszabály” volt: a cár, illetve a törvényjavaslatot előkészítő főtisztviselő maga dönthette el, mely dolgok tartoznak a birodalmi érdekeltségű vagy érintettségű ügykörbe. A finn közvéleményt villámcsapásként érte a manifestum. Benne (nem ok nélkül) alkotmányellenes puccsot láttak, amely alapjai-ban veszélyezteti a Sándor cárok által megerősített jogokat.²¹ A finn sajtó és a politikai elit, így Jalava is okkal tartott attól, hogy a kormányzat végső célja a Finn Nagyhercegség teljes alávetése az orosz birodalmi szerveknek. Ezért volt lényeges, hogy mihamarabb demonstrál-ják annak elfogadhatatlanságát.

A Bobrikov által képviselt keményvonalas változások ellen azonnal mozgalom szervező-dött, ami mutatja az ellenzék támogatottságát, még akkor is, ha nem ért el sikert a cári

¹⁷ Hornborg: *Suomen historia*, 241–243.

¹⁸ Manninen: *Suomen kansan ajantieto*, 319. Illetve Leino–Kaukiainen: *Sensuuri ja sanomalehdistö Suomessa vuosina*, 39.

¹⁹ Zetterberg: *Suomen historian pikkujättiläinen*, 550.: Tommila: *Mitä oli olla suomalainen 1800-luvun alkupuolella*, 44.

²⁰ Jutikkala: *Finnország történelme*, 272.

²¹ Hornborg: *Suomen historia*, 241.; Zetterberg: *Suomen historian pikkujättiläinen*, 552–553.

udvarban. Közel 523 000 tiltakozó aláírásával már 1899 márciusában delegációt küldtek a finnek Pétervárra, majd amikor ezt a cár még csak nem is fogadta, és néhány napon belül eredménytelenül kellett visszatérniük, nemzetközi tiltakozó akciót is szerveztek, ezer elismert tudós és művész nevével fémjelezve. Ez utóbbi kísérlet is kudarcra lett kárhóztatva, hiszen II. Miklós nem engedett sem finn, sem európai nyomásnak, sőt az ellenállást támogató sajtó ellen azonnal bevetették a cenzúrát. 1899 és 1901 között huszonnégy újságot tiltottak be véglegesen, ötvenet ideiglenesen. Jelzi a közvélemény és a sajtó egységét, hogy ebben a kérdésben nem létezett finn–svéd ellentét: a 24 végérvényesen betiltott lapból 11 volt svéd és 13 finn nyelvű.²² Különösen azon lapok voltak veszélyben, melyek a Finn Nagyhercegség jogi különállását hangsúlyozták az Orosz Birodalmon belül.²³

Jalava, egyrészt mint az *Uusi Suometar* megegyezéspárti fennomán lap szerzője, másrészt az 1874-ben alapított Kansanvalistusseura munkatársaként természetesen támogatta az ellenállás mérsékelt formáit, úgymint aláírásgyűjtés, cikkírás, a finn identitás további erősítése. A Népművelő Társaság az ország első népművelő, edukatív kultúrapártoló közössége volt, ezt ma is büszkén hirdeti.²⁴ Igen komoly eredményeket ért el már jóval az ominózus rendelet megjelenése előtt is. A fennománok mindig is elsöprő többséggel rendelkeztek itt, a társaság felhasznált minden létező lehetőséget a finn identitás megvédésére, érte ezalatt az irodalom támogatását, előadásokat, ünnepségek szervezését, olvasóegyletek szervezését, kórusok és dalárdák működtetését. Ilyen keretek között lehetett az oroszosító politikát támadni, bírálni, de persze magára a pétervári udvarra nem lehettek hatással. A társaság jelentősége a finn identitás megerősítésében rejlik, illetve nem elhanyagolható hatása az erősödő nőmozgalmakra, illetve a fiatalság orientálására sem.²⁵ A közhangulatot érzékelve a Pétervárhoz hű főkormányzó 1900. július 2-án rendeletileg megtiltotta, hogy bárki nyilvános gyűlést szervezzon az ő engedélye nélkül.²⁶

Az orosz „elnyomás első korszakának” (*ensimmäinen sortokausi*) időszaka csak a Jalava könyvének megjelenését követő harmadik évben, 1904-ben mérséklődött, egyrészt a Bobrikov elleni gyilkosság következményeképp, másrészt a cári udvarban történő változásokkal összefüggésben.²⁷

Az örök ellenfél: Kossuth

Sajátságos, hogy már a kiadvány első oldalán felmerül Kossuth Lajos neve, sőt egy tőle vett híres idézettel veszi kezdetét a mű. Nem véletlen: Jalava ismerteti, hogy Széchenyi a legnagyobb magyar, akit még legkomolyabb politikai ellenfele, Kossuth Lajos (finnül: Lutvikki Kossuth) is méltatott.²⁸ Már ezen a ponton egyértelmű, hogy Széchenyi példaképként szolgál a műben, s Kossuthtal szemben a szerző egyértelműen Széchenyit pártolja. A példaképpálítás igénye természetesen megfigyelhető a sorozat többi kötetében is.

Kossuth gyakran szerepel a mű oldalain, de mindig Széchenyi ellentétéként, ellenfeleként. Ábrázolása sematikus, leegyszerűsítő, negatív. A szerző nem tudta és nem is akarta

²² Hornborg: *Suomen historia*, 242–243.

²³ Leino–Kaukiainen: *Sensuuri ja sanomalehdistö Suomessa vuosina*, 40.

²⁴ <https://kansanvalistusseura.fi/tietoa-meista/> (Utolsó letöltés: 2024. június 29.)

²⁵ Zetterberg: *Suomen historian pikkujättiläinen*, 539–541.

²⁶ Manninen: *Suomen kansan ajantieto*, 320.

²⁷ Hornborg: *Suomen historia*, 241.; Zetterberg: *Suomen historian pikkujättiläinen*, 551., Klinge: *Keisarin Suomi*, 353–354. Máshol a „harc az autonómiáért” kifejezés a domináns, habár az elnyomás szót is használják. Jutikkala: *Finnország történelme*, 270.

²⁸ Jalava: *Tapani Széchenyi*, 5.

megkerülni a szokásos „Széchenyi vagy Kossuth?” dichotómiát. Kemény Zsigmond 1850-ben kifejtett (*Forradalom után*) értelmezésének felel meg álláspontja. Kemény hatása kimutatható a műben, sőt előfordul, hogy Jalava idéz tőle, habár a citált kiadványt nem jelzi, csupán a szerző személyét. Tőle idézte például a Széchenyi szájába adott szavakat Kossuthot *flagellum* Deinek, vagyis az Isten ostorának nevezve az 1848-as háborús helyzetben.²⁹ Jalava egyébként gyakran idéz, de sem szél-, sem lábjegyzetet nem használ, legfeljebb az idézet szerzőjét nevezi meg, aki általában maga Széchenyi. Lábjegyzetet csak ritkán tesz, akkor is csupán egy-egy gondolat pontosítása végett.

Kossuth neve mellé konstans módon odakerült a heves/lobbanékony/hirtelen haragú jelző. Kossuth Jalavánál Széchenyi leghevesebb/legindulatosabb politikai ellenfele.³⁰ A Kossuthtal kapcsolatban használt másik gyakori kifejezés a *kiihotuspolitiikka*, ami magyarul „izgató/serkentő/lázító/felbujtó politika” jelentésű.³¹

Jalava az empátiánkra apellál, amikor a hosszan tartó sajtóháborúról ír Kossuth és Széchenyi között, utalva arra, hogy az utóbbi magányosan vívta csatáját.³²

Furcsának találja, hogy Széchenyi elvállalt egy olyan miniszterséget, ahol Kossuth lett az egyik miniszterháza,³³ amit a kötelességtudatnak tulajdonít, ezzel is emelve Széchenyi hitelességét, önfeláldozását: együttműködni kényszerült az általa nem mérsékeltnak, hanem keményvonalasnak (másik lehetséges fordításban radikálisnak) tartott Kossuthal. A mű Széchenyit végig *maltilinen*, vagyis mérsékelt, nyugodt, míg Kossuthot *jyrkkämielinen*, vagyis keményvonalas politikusként értékeli.³⁴ A könyv végén találjuk az utóbbira a legterhelőbb kifejezést, amit „féktelen mértéktelenség”-ként fordíthatjuk.³⁵

A „mértéktelenség”, forradalmiság, radikalizmus elvetése Jalava korában egyes értékelések szerint a finn nemzeti mozgalom jellemzője. A 19. századi finn mozgalmak törvényes alapon nyugodtak. Az ifjúfinnek (*nuorsuomalaiset*) az ófinneknél (*vanhasuomalaiset*) valamivel radikálisabbnak minősültek ugyan, mivel a szociális kérdést is előtérbe helyezték, s az ófinnek programját túlzottan „lagymatagnak, langyosnak” (*laimea*) vélték, azonban a szerves fejlődésben hittek, nem a forradalmakban.³⁶ A finn nemzeti mozgalom vezetői általában véve a szerves, megfontolt, fokozatos fejlődés hívei voltak. A cárral megegyezésre törekedtek. Széchenyi mentalitása, felfogása, aki a reformkorban a bécsi udvarral való megegyezést pártolta, tehát közelebb állt a korabeli elfogadott *mainstream* finn normákhoz, mint az ellentéteként értelmezett Kossuth. A munka egyéb súlyos jellemhibát is tulajdonít a volt kormányzónak, Széchenyi *Politikai program-töredékek* című, 1847-ben befejezett művéből hosszasan idézve, azzal teljes mértékben és minden kritika nélkül egyetértve: Kossuth az önszereket bűnébe esett, másrészt túl tág teret engedett a képzeletének, vagyis álmodozó.

²⁹ Jalava: *Tapani Széchenyi*, 104.

³⁰ Jalava: *Tapani Széchenyi*, 5. A „*kiivas*” szó elsődleges jelentése: „heves, lobbanékony, hirtelen haragú, haragos, indulatos, felindult, felgerjedt”. Másodlagos jelentése: „buzgó, tüzes, szenvedélyes”. Papp: *Finn–magyar szótár*, 268–269.

³¹ Jalava: *Tapani Széchenyi*, 70. A finn szó értelmezésével kapcsolatban lásd: Papp: *Finn–magyar szótár*, 265. A szó például az étvágyserkentés jelentésben nem negatív regiszterű, de általános és politikai értelemben az, mivel közel áll az ’uszítás’ szóhoz.

³² Jalava: *Tapani Széchenyi*, 94–95.

³³ Jalava: *Tapani Széchenyi*, 99.

³⁴ Jalava: *Tapani Széchenyi*, 101. A finn „*jyrkkämielinen*” összetett szó, melynek első fele a következő jelentésekkel bír: „meredek, éles, radikális, merev, rideg, goromba, kemény, hajthatatlan”. Papp: *Finn–magyar szótár*, 207.

³⁵ Jalava: *Tapani Széchenyi*, 127.

³⁶ Rammi–Pohls: *Poliittisen fennomaanien synti ja nousu*, 114.

Harmadikként pedig azt említi Jalava, hogy önmagát prófétának tartotta.³⁷ Jalava célja a Széchenyi kultusz erősítése: Minél indulatosabb és negatívabb Kossuth, az agitátor képe, annál komolyabbnak, felelősségteljesebbnek tűnik az olvasó számára Széchenyi. Nyilvánvaló Jalava azon szándéka, hogy a mérsékeltebb finn politikai irányvonal, az ófinnek pozícióját alátámassza nemzetközi mintákkal, például Széchenyi (majd egy évvel később Deák) alakjával. Ebben az interpretációban tehát Kossuth az ifjúfinnek, Széchenyi (és Deák) az ófinnek ideológiájának és politikai módszertanának reprezentánsa.

Széchenyi kapcsolata más személyekkel

Nem csupán Kossuthot említi többször a szerző. Egyes személyek csupán egyszer vagy csak egyetlen fejezetben szerepelnek, például Károlyi György gróf vagy a csupán az utolsó fejezetben két bekezdés erejéig szereplő Seilern Crescentia grófnő, Széchenyi felesége. Jalava javára írható, hogy olyan személyeket is említ olykor, ha csak nagyon röviden is, akikre a jelenlegi, de a régebbi történelem tankönyveink sem vesztegettek túl sok szót. Példa erre Lovassy László, akiről elmondja, hogy fogságot szenvedett a bécsi udvar politikája következtében, s megemlíti azt is (ami ki szokott maradni a tankönyvekből), hogy Wesselényit dicsőítette Lovassy.³⁸ Akad néhány olyan történelmi szereplő, akiket több fejezetben is megemlít a szerző, illetve részletesebben foglalkozik velük: Wesselényi Miklós báró és Deák Ferenc.

Wesselényi már a könyv elején feltűnik mint Széchenyi barátja, akivel katonaként Debrecenben találkozott először. A személynevek itt is finnesítve szerepelnek, így lesz Wesselényi Miklósból Nikolaus Wesselényi. A báróhoz Jalava a féltelenség/fanatizmus (*hurjapäisyys*), bátorság (*rohkeus*), délcegség/hősiesség (*uljuus*) tulajdonságokat köti.³⁹ Az első kettő egyértelmű, a harmadik szónak (nem egyedülálló módon a finn nyelvben) több jelentése is létezik, de mindkettő illik a báróra, akár a fizikális (délceg), akár a mentális (hősies) jelentést tekintjük.

Wesselényi szerepének bemutatása valóságghű, sőt azt kell mondani, meglepően hiteles. Ugyanis két egyenrangú arisztokrata barátságát, együttműködését mutatja be. Megjegyzi: „Wesselényi ismertette meg Széchenyit alapvetően a magyarországi belső viszonyokkal”. Ugyanakkor „Széchenyitől sokat tanult Wesselényi annak komoly világlátott tapasztalataiból, szépirodalmi tudásából és angol nyelvtudásából, hiszen Széchenyi tanította Wesselényit angolra”.⁴⁰ Jalava jól értesült, és meglepően hitelesen mutatja be a két jeles államférfi kapcsolatát, kitérve „hároméves” közös utazásukra is Németországban, Franciaországban, Angliában. Jalava itt az adatokkal eléggé nagyvonalúan bánt: Széchenyi ugyanis 1821–1822-ben járt Angliában és Franciaországban barátjával, közös utazásaik két naptári évet érintettek körülbelül másfél év hosszan.⁴¹ A Sors elvette ugyan Wesselényi apját, de adott neki egy őszinte barátot – fogalmaz Jalava.⁴² A megismerkedésről viszonylag részletesen ír, jórészt Kemény Zsigmond leírásához (*A két Wesselényi*) hasonlóan. Jalava egy az egyben vett át adatokat Keménytől, Kemény nyomán ábrázolja a két arisztokrata barátságos rivalizálását,

³⁷ Jalava: *Tapani Széchenyi*, 90–93.

³⁸ Jalava: *Tapani Széchenyi*, 59.

³⁹ Jalava: *Tapani Széchenyi*, 14.

⁴⁰ Jalava: *Tapani Széchenyi*, 15–16.

⁴¹ Az út 1821 októberében kezdődött, Bécset érintve. A következő év tavaszán kaptak útlevelet Angliába és Franciaországba, ahová München, Augsburg és Strasbourg közbeiktatásával, hazafelé pedig többek között Frankfurt, Würzburg, Regensburg érintésével utaztak. 1822 augusztusában indultak haza Angliából, de külön útvonalon. Gazda: *Széchenyi napjai*, 21–22.

⁴² Jalava: *Tapani Széchenyi*, 17.

valamint barátságuk gyümölcsöző voltát.⁴³ Mint más esetekben is látni fogjuk, Kemény Zsigmond hatása egyértelműen kimutatható Jalava művében. Wesselényi Széchenyihez fűződő barátságára és egyébként is korrekt viselkedésére említi a szerző példaként azt is, amikor a báró kiállt a gróf mellett annak mentális tekintetben súlyos időszakában. A vád az volt, hogy a gróf csak tettetű őrültségét. Wesselényi határozott módon elutasította ezt, s hogy a gróf elmenekült volna a válság és a veszély elől, s nem mentális összeroppanás áldozata lett.⁴⁴ Széchenyi és Wesselényi barátságának leírása egybecseng történettudományunk mai álláspontjával: „Egymással párhuzamosan formálódtak a Magyarország jövőjére vonatkozó elképzeléseik [...] az elsőseget kutatni reménytelen vállalkozás.”⁴⁵ Jalava javára kell írni, hogy (habár a didaktikus, példakép-felmutató célzat végig tetten érhető a műben) jelen esetben nem a történelmi hitelesség és hűség kárára történt a kifejtés. Jalava egyébként más vonatkozásokban sem távolodik el a történelmi hűségtől, legfeljebb helyenként egyszerűsít, idealizál, pártoskodik, a *sine ira et studio* elvére fittyet hányva (hiszen nem is akar elfogultságmentesen írni).

Deák Ferenc is többször szerepel a műben, gyakran Wesselényivel és Széchenyivel együtt. Nemcsak reformkori szerepéről, illetve miniszteri tevékenységéről esik szó. A legfontosabb következtetése Jalavának az, hogy az 1867-es kiegyezéssel Deák megvalósította azt, amit Széchenyi mindig is szeretett volna: az uralkodó és Magyarország viszonyának megnyugtató rendezését, illetve az ország politikai függetlenségének visszaszerzését. „*A tapasztalat Széchenyit igazolta*” – fogalmaz a szerző.⁴⁶ Az író tehát csatlakozik ahhoz a dualizmus kori *mainstream* vélekedéshez, hogy Deák Széchenyi munkáját tetőzte be, annak céljait valósította meg. Deák és Széchenyi tevékenysége között kontinuitást tételez fel. Az interpretáció alapja az, hogy Széchenyi a birodalmi szempontok elsőbbségét elismerte, így együttműködési hajlandósága erősebb volt. Deák szintén prioritásként értékelte a birodalom biztonságát 1865. évi húsvéti cikkében. Ez megkönnyítette a két politikus eszmerendszerének összeegyeztetését. Ez a párhuzam természetesen elsősorban az 1849 előtti Széchenyit állította előtérbe, hiszen 1849 után Széchenyi „Azonos maradt önmagával [...] ugyanakkor [...] jelentős mértékben átalakult”.⁴⁷

Az, hogy Jalava Deákot Széchenyi munkája betetőzőjének tartotta, hozzájárult ahhoz, hogy már a következő évben, 1902-ben megjelentette róla szóló könyvét. Jalava célja itt is az ófinn vonal erősítése volt az orosz elnyomással szemben, mértékletességben, kompromisszumkésztségben, de határozottságban és következetességben is példát felmutatva.⁴⁸ Az ófinnek a Habsburg–magyar viszony analógiájára az orosz–finn viszony rendezését kívánták, akár engedmények árán is. Jalava az *Uusi Suometar* szerzőjeként ezt a szándékot kívánta alátámasztani, a közvélemény előtt igazolni és támogatottságát erősíteni.⁴⁹

⁴³ Vö. Kemény: *A két Wesselényi Miklós*, 121.

⁴⁴ Jalava: *Tapani Széchenyi*, 106–107. Vö. Kemény: *A két Wesselényi Miklós*, 182.

⁴⁵ Fónagy–Dobszay: *Széchenyi és Kossuth*, 40.

⁴⁶ Jalava: *Tapani Széchenyi*, 126–127.

⁴⁷ Gergely: *Széchenyi István*, 153.

⁴⁸ Miként például Kosáry Domokos is fogalmaz: „Széchenyi a mindenkori forradalom ellen szolgál bátyaként [...] mint [...] a helyes [...] politika mondhatni időtlen érvényű képviselője.” Kosáry: *Széchenyi Döblingben*, 25.

⁴⁹ Vares: *Vieroksutut kohtalotoverit*, 108–112.

Széchenyi a műben: a tartalmi elemek

Ha egyetlen mondatot kellene kiválasztani Széchenyi értékeléséről, mely legjobban összegzi Jalava véleményét és pozitív elfogultságát, az alábbi választanám: „Egyetlen más egyén sem tett annyit a magyar nemzet szellemi és anyagi fejlődése érdekében, mint Széchenyi.”⁵⁰ Milyen módon erősíti Jalava Széchenyi pozitív imázsát, s milyen módszerekkel támasztja alá a gróf történelmi szerepét a finn közönség előtt? Kemény Zsigmondhoz és Csengery Antalhoz hasonlóan a kontrasztív komparáció eszközeivel. Ahogy Deák Ágnes fogalmaz az 1850-es években kibontakozó magyarországi Széchenyi-kultusz kapcsán: „Az ábrándozás ellenében a reálpolitika szükségességének elvét állították fel, s ennek mintájaként Széchenyi Kossuth elleni fellépését kívánták bemutatni. [...] A nagy katasztrófa árnyékában Széchenyi mint próféta tűnt fel...”⁵¹

Jalava Széchenyit (teljes joggal) kezdeményező szellemű, proaktív egyéniségként ábrázolja, aki „nemes példájával” elől járt szinte mindenben. Sok példát idéz erre, de a leginkább ismert példa a Tudományos Akadémia alapítása, ám Jalava e ponton nem feledkezik meg a többi alapítóról sem.⁵²

Mindenekelőtt államférfinek minősíti Jalava a grófot, szembeállítva a politikust (*politikko*), illetve az államférfit (*valtiomies*), számára Kossuth természetesen csak politikus lehet.⁵³ Széchenyi kvázi prófétaaként jelenik meg a kötetben. A szabadságharc leverését követő terrorról (konkrét részletek említése nélkül, általános áttekintést adva) szólván leszögezi, hogy a gróf szörnyű jóslata bevált. Értelmezésében csak az ő általa alapított Akadémia őrizte valamennyire a „fényt”.⁵⁴ Kemény hatása e ponton is tetten érhető, aki így fogalmaz: „Széchenyi István vala, ki ügyeink mélyébe, és jövőnk szürkületei közé legélesebb szemmel nézett.”⁵⁵ Kiemeli Jalava, hogy egyedül Széchenyi érezte a „szláv veszélyt”, míg politikustársai nem ismerték fel azt.⁵⁶ Leegyszerűsítve Széchenyi érdemének tulajdonítja a „szilárd nemzettudat” magyarországi kialakulását.⁵⁷ Itt is tetten érhető az a szemléletmódbeli jellemző, hogy komplex folyamatokat egy-egy személynek tulajdonít. Továbbá Széchenyi imázsához hozzátartozik Jalava munkájában, hogy még mentális visszaesése idején is megőrizte kognitív kompetenciáit. Jalava megfogalmazásában: „Széchenyi még betegelméjüként is bölcsőbb volt, mint sok egészséges elméjű.”⁵⁸

Hiányos azonban a családapa és a férj Széchenyi bemutatása. Sem minőségében, sem mennyiségében (értve ezalatt a ráfordított oldalak számát) nem hangsúlyos e két fontos

⁵⁰ Jalava: *Tapani Széchenyi*, 5.

⁵¹ Deák: *Széchenyi István és a magyarországi közvélemény az 1850-es években*, 190.

⁵² Jalava: *Tapani Széchenyi*, 26. Említi Károlyi Györgyöt (40 000 Ft), Andrássy Györgyöt (10 000 Ft) és Vay Ábrahámot (8000 Ft), az utóbbit keresztnév nélkül, valamint nevét „y” helyett j-vel írva. Ez utóbbi részben magyarázható azzal, hogy a finn nyelvben az „y” ü-ként ejtendő, ezért félrevezető lett volna a magyar nyelvet nem ismerő finnnek számára annak használata.

⁵³ Jalava: *Tapani Széchenyi*, 55.

⁵⁴ Jalava: *Tapani Széchenyi*, 111.

⁵⁵ Kemény: *A két Wesselényi Miklós*, 127.

⁵⁶ Jalava: *Tapani Széchenyi*, 72–73.

⁵⁷ Jalava: *Tapani Széchenyi*, 126.

⁵⁸ A döblingi elmegyógyintézetben szellemileg újra alkotó Széchenyiről meghatóan így fogalmazott Kosáry Domokos: „...e mélységből miként emelkedett ki újra Széchenyi. Tört szárnnyal, félig bénultan is, e zárt falak között... hogyan találta meg ismét a politikai cselekvés eszközét.” Kosáry: *Széchenyi Döblingben*, 5. Lásd még: Csorba: *Széchenyi István*, 170.; Csorba: *A beteg Széchenyi*, 1991. <https://www.holmi.org/1991/09/csorba-laszlo-a-beteg-szechenyi> (Utolsó letöltés: .2024. július 14.)

funkció ábrázolása.⁵⁹ Érthető ez, hiszen Jalava a példamutató államférfit mutatta be, a nemzeti pantheon kvázi vezérét, az egyedülálló zsenit, az országépítőt, a nemzet magányos lelkű prófétáját.⁶⁰ Hiányzik továbbá a megyei élet és Széchenyi viszonyának tisztázása. Kemény Zsigmond esszéjében, ha viszonylag röviden is, de magyarázni igyekszik azt a közkeletű véleményt, mely szerint a gróf „nem vette eléggé tekintetbe a municipalis életünket sőt számításból kifeledé: mondják bírálói. Sok függ a szemponttól, melyről e kérdést tekintjük. Hitem szerint nála majdnem historiai szükség volt a megyei küzdelmektől távolmaradás. Mert már első fellépésekor reformtervének alapjai a sérelmi politicán és a rendszerezett ellenzésen többnyire kívül estek.”⁶¹ Jalava a megyei önkormányzatok világába nem ad betekintést, az országos eseményekre koncentrál.

A mű forráshasználata és stílusa

Alapvetően három forrásból dolgozott a szerző: Kemény Zsigmond esszéiből, különös tekintettel *A két Wesselényi*, illetve a *Széchenyi István* című szövegekre, melyeket Csengery Antal jelentetett meg 1851-ben Pesten. A Kemény–Csengery féle interpretáció végig nyomon követhető a műben.⁶² Másrészt Jalava felhasznált magyarországi sajtóforrásokat. Továbbá hasznosította Széchenyi István *Naplóját*. A legtöbb idézet Széchenyitől származik művében, elsősorban a *Naplóból*, szinte minden harmadik oldalon. Ennek folytán Széchenyi szemszögéből szemléljük az eseményeket, másrészt az olvasó empátiáját kétségkívül növeli, hogy a gróf kötelességtudatáról, küldetésstudatáról, önmarcangoló jelleméről elsőkézből szerezhet információkat. Szokatlan egy életrajz esetén az ennyire egyoldalú forráshasználat, ugyanakkor a mű javára válik a primer forrás használata, mivel beleláthatunk a gróf gondolataiba, eszmevilágába, kétségeibe.

A többi forrást legtöbbször konkrét idézet nélkül hasznosította Jalava, ritkábban, de egyáltalán nem sporadikus jelleggel fordult idézethez. Szép példa a sajtó használatára Wesselényi már említett megnyilatkozása Széchenyi védelmében 1848 őszén. Jalavát láthatólag a vádak nagyon felháborították, érzelmi érintettségét támasztja alá az is, hogy három oldalon keresztül idézi forrását. Az erkölcsi célzat is tetten érhető, hiszen gerinces, karakteres régi barát állt ki a Pesti Hírlap hasábjain egy azóta tőle politikailag eltávolodott, az élet és a történelem folyása által önkorrekcióra szorult és meghasonlott másik szellemi nagyság mellett.⁶³

A mű több más fejezetében is tetten érhető a Kemény Zsigmond esszéjéből történő direkt átvétel, például *A Kelet népe*, különösen annak a gróf megítélését befolyásoló hatása kapcsán. Kemény így ír erről: „A Kelet népe megbuktatá Széchenyi régi népszerűségének nagy részét. Könyvei azontúl is keltek, szónoklatai figyelemmel, vállalatai bizodalommal

⁵⁹ Jalava: *Tapani Széchenyi*, 124–126.

⁶⁰ Felesége nevét említi, de gyermekeiét nem. Széchenyi szerelemre lobbanását említi, s hogy milyen fájdalmat kellett emiatt évekig átélnie, de arról nem tudósít, hogy volt-e hatása ezen szerelemnek a gróf közéleti működésére. Azt is állítja, hogy szerelme tárgya, Crescentia boldog volt idős férjével, Zichy Károllyal, és Széchenyi a szenvedéllyel nem tudott hatni a tisztaszívű hölgyre ekkor. Jalava: *Tapani Széchenyi*, 124–125.

⁶¹ Kemény: *Széchenyi István*, 401.

⁶² Érdekes, hogy ez a liberális értelmezés dominálta ugyan a finn szerző művét, de ez nem tekinthető általánosan jellemzőnek, hiszen például Deák Ferenc és Eötvös József nem használta fel Széchenyi kultuszát saját programjában. Deák: *Széchenyi István és a magyarországi közvélemény az 1850-es években*, 187–198.

⁶³ Jalava: *Tapani Széchenyi*, 106–108.

kísértettek; de az egyén iránt hosszas ideig kevés rokonszenv vala, s lelkesedés többé soha.” A finn kötet szinte szó szerint idézi itt a magyar író.⁶⁴

Találhatók azután olyan részei Széchenyi életének, például a katonai pálya elhagyása, melyet Jalava, szemben Keménnyel, nem fejt ki alaposan. Keményhez hasonlóan említi, hogy Széchenyi megunta a katonai pályát, de nem tér ki a részletekre.⁶⁵

Széchenyi ábrázolása Jalavánál mindazonáltal kissé más, mint Kemény Zsigmondnál. Az utóbbi jobban kitért a gróf ellentmondásos, grandiózus személyiségére, annak összetettségére, s nagyobb hangsúlyt fektetett a lélektani történésekre. „Ő nehezen fölfogható egyén volt, az kétségtelen. Ezer apró ellentmondás szövődött nála és olvadt föl egy magasabb következtetességbe. Jelleme hasonlított írmodorához, mely szétáradó, bonyolított, incisumokkal terhelt, egyenetlen és félreccsapongó volt, s mellyben a logikai fonalat nem az találta meg, ki az egyes eszméken, hanem az, ki az eszmetömbekben tekintett végig.”⁶⁶ A két ábrázolásmód közötti eltérés több okra vezethető vissza. Egyrészt a magyar olvasókat jobban érdekeltette a legnagyobb magyar jelleme, vívódása, míg a távoli finn olvasóközönség számára a gróf tettei, cselekedeti, írásai voltak fontosabbak, s Jalava a mérvadó, mérsékelt (habár később Kosuth miatt részben népszerűségét veszített) politikust kívánta bemutatni. Mások a hangsúlyok a két írónál, hiszen a cél és a közönség is eltérő. A finn író elsősorban nem eseménytörténeti elemeket vett át Keménytől, hanem főképp értékítélettel rendelkező, általános vonatkozásokat. Kemény esszéjében Széchenyi elsősorban egy szofisztikált, önmarcangoló, divergens gondolkodású géniusz-próféta. Jalavánál a magyar történelem kimagasló, dinamikus, az alkotmányosság talaján álló, messzelátó (vagyis szintén prófétikus), hányatott sorsú alak, kinek munkáját Deák tetőzte be a kiegyezéssel.⁶⁷

Jalava munkájára egyértelműen jellemző a romantikus szemléletmód, ami a korban elfogadott volt. Olykor hasonlatokkal él, Széchenyit például egy alkalommal például méhhez hasonlítja, amikor külföldről (elsősorban Angliából) hozott anyaggal építkező, szorgos építőként ábrázolja. Anyag, eszme (*aate*), érzés (*tunne*), tapasztalat (*kokemus*): mind importálta őket hazája javára.⁶⁸ Mindemellett összehasonlítva Kemény Zsigmond stílusával, valamivel kevésbé romantikus, illetve szentimentális. Kemény nyelvezete messzebb áll a mai használt nyelvhez képest, mint Jalaváé. Igaz ugyan, hogy műve fél évszázaddal korábban jelent meg, mint a finn szerzőé, de feltűnő Kemény archaikusabb nyelvezete, szóhasználata. A finn művet egy mai finn jóval könnyebben el tudja olvasni, mint Keményét egy mai magyar. Jalava nyelvezete lényegretörőbb, „spártaibb”, mint Keményé, de a finn politika és irodalom *mainstream*-je sohasem a barokkos körmondatokról volt híres.

Összefoglalás

Antti Jalava szerepe a dualizmus kori Magyarország népszerűsítésében, a magyar történelem és nyelv megismertetésében nem csupán kiemelkedő jelentőségű, hanem egyedülállóan fontos. Műve „A legnagyobb magyarról” mindezidáig a magyar (és a finn) történettudomány által nem vizsgált szelete művelődéstörténetünknek. A munka a finn történelem szenzitív időszakában született, amikor a finn közvélemény határozottan kiállt az abszolutisztikus cári

⁶⁴ Kemény: *Széchenyi István*, 498.; Jalava: *Tapani Széchenyi*, 74. Nem lényeges különbség, hogy „a régi népszerűség” helyett a finn verzióban „népszerűség a nemzet körében” megfogalmazás szerepel.

⁶⁵ Jalava: *Tapani Széchenyi*, 18.

⁶⁶ Kemény: *Széchenyi István*, 343.

⁶⁷ Jalava: *Tapani Széchenyi*, 127.

⁶⁸ Jalava: *Tapani Széchenyi*, 13.

rendszer által a 19. század végén bevezetett centralizációs és autonómiaellenes rendeletek ellen. Széchenyit ennek sodrában Jalava mint mérsékelt reformert, az ófinn irányvonal értékeit követő példaként állította az olvasóközönség elé. Műve nem mentes ugyan az elfogultságtól, leegyszerűsítésektől, s alapjait tekintve pedagógiai célzatú, de történelmileg nem hiteltelen, sőt helyenként meglepően részletes és hiteles munka, amely alkalmas volt arra, hogy Széchenyit és vele Magyarországot a finn olvasóközönség számára megismertesse, közelebb hozza, sőt akár pozitív példaként mutassa be.

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

- A M. Tud. Akadémia Széchenyi-Múzeuma 1902. május hó 1-én. Budapest: Hornyánszky, 1902.
- Györffy Miklós (szerk.): *Jókai Mór levelezése, 1876–1885*. In: Nagy Miklós (szerk.): *Jókai Mór összes Művei III. Levelezés III*. Budapest: Argumentum–Akadémia, 1992.
- Honti László: *Emlékbeszéd Lakó György rendes tag felett*. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcaj-pgclcfndmkaj/https://mta.hu/data/dokumentumok/i_osztaly/1_osztaly_emlekbeszedekek/Emlékbeszéd_Lako_Gyorgy.pdf (Utolsó letöltés: 2024. július 11.)
- Jalava, Antti: *Tapani Széchenyi*. Helsinki: Kansanvalistus-Seura, 1901.
- Kemény Zsigmond: *A két Wesselényi Miklós*. In: Csengery Antal: *Szónokok és státusférfiak*. Pest: Heckenast, 1851. 85–186.
- Kemény Zsigmond: *Széchenyi István*. In: Csengery Antal: *Szónokok és státusférfiak*. Pest: Heckenast, 1851. 333–512.
- Papp István: *Finn–magyar szótár*. Budapest: Akadémia, 1962.
- Szinnyei József – Jalava, Antti: *Unkarin kielen oppi-kirja*. Unkarin kielen oppi-kirja. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1880.

Szakirodalom

- Csorba László: *Széchenyi István*. Budapest: Officina Nova, 1991.
- Csorba László: *A beteg Széchenyi*. Holmi, 3. évf. (1991) 9. sz. 1130–1140.
- Deák Ágnes: *Széchenyi István és a magyarországi közvélemény az 1850-es években*. In: *Széchenyi Magyarországa és Európa*. Budapest: Széchenyi Társaság, 2004. 187–198.
- Fónagy Zoltán – Dobszay Tamás: *Széchenyi és Kossuth*. Budapest: Kossuth, 2003.
- Gazda István: *Széchenyi napjai*. Budapest: Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület, 1991.
- Gergely András: *Széchenyi István*. Pozsony: Kalligram, 2006.
- Hornborg, Eirik: *Suomen historia*. Porvoo-Helsinki: Werner Söderström, 1965.
- Jutikkala, Eino – Pirinen, Kauko: *Finnország történelme*. Debrecen: Kairosz, 2004. Ford. Kádár György.
- Klinge, Matti: *Keisarin Suomi*. Espoo: Schildt, 1997.
- Kosáry Domokos: *Széchenyi Döblingben*. Budapest: Magvető, 1981.
- Lakó György: *Antti Jalava, a finn–magyar kapcsolatok megalapozója*. Honismeret, 6. évf. (1978) 1. sz. 33–35.
- Lakó György: *Szinnyei József*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.
- Leino-Kaukiainen, Pirkko: *Sensuuri ja sanomalehdistö Suomessa vuosina 1891–1905*. Jyväskylä: Gummerus, 1984.
- Manninen, Antero: *Suomen kansan ajantieto*. Porvoo: Werner-Söderström, 1948.
- Maticsák Sándor – Laihonon, Petteri: *Fejezetek a finn-magyar lexikográfia történetéből*. In: Maticsák Sándor – Tóth Anikó Nikolett – Laihonon, Petteri (eds.): *Fejezetek a finnugor lexikográfia történetéből. Rokoni nyelveink szótárai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2014. 193–234.
- Rammi, Pirkko – Pohls, Maritta: *Poliittisen fennomaanien synty ja nousu*. In: Tommila, Päiviö – Pohls, Maritta (eds.): *Herää Suomi – Suomalaisuusliikkeen historia*. Jyväskylä: Gummerus, 1989. 69–118.

- Tommila, Päiviö: *Mitä oli olla suomalainen 1800-luvun alkupuolella*. In: Tommila, Päiviö – Pohls, Maritta (eds.): *Herää Suomi – Suomalaisuusliikkeen historia*. Jyväskylä: Gummerus, 1989. 51–68.
- Tommila, Päiviö: *Suuri adressi*. Porvoo: Werner-Söderström, 1999.
- Zetterberg, Seppo (ed.): *Suomen historian pikkujättiläinen*. Porvoo–Helsinki–Juva: Werner-Söderström, 1989.
- Vesa, Vares: *Vieroksutut kohtalotoverit: Suomalaisten näkemyksiä itäisen Keski-Euroopan ja Balkanin kansoista maailmansotien välillä*. In: *Historiallisia tutkimuksia* 269. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2015. 108–112.

GYÁNI GÁBOR
HUN-REN BTK Történettudományi Intézet

Aetas 40. évf. 2025. 1. szám, 165–172.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.1.165-172

www.aetas.hu

Téeszneurózis. Van? Nincs?

A pszichikum mint „társadalmi tény”

A lelki élet és vele együtt a lelki torzulás, valamint a társas élet, a társiasság (a „társadalom”) közötti kapcsolatok összetettek és alapjában közvetettek, nem csoda tehát, ha a tudományban ez a kérdés heves viták tárgyát képezi. Az ún. devianciák (öngyilkosság, alkoholizmus, bűnözés, pszichózis, neurózis) kifejezetten szociológiai fogalma természetesen arra vonatkozik, hogy emögött mind társadalmi ható okok is munkálnak, és a jelenség nem szűkíthető le kizárólag a szubjektív elme működésére. Ez előtt a szociológiai fogalomalkotás előtt egyengette az utat Émile Durkheim, amikor az öngyilkosság kiváltó okai között előkelő szerepet tulajdonított az ún. anómiának, vagyis a társadalmi integráció tökéletlenségének.¹ Felfogása mélyén a társadalmi tényezők (a „tények”) emberi viselkedést befolyásoló, azt netán meg szabó meggyőződése rejlett, miszerint: „1. a társult egyének alkotta csoport másfajta realitás, mint ugyanezek az egyének külön-külön; 2. a kollektív állapotok a csoportban – amelynek természetéből kisarjadnak – előbb léteznek, mint sem az egyént mint olyant érintenék, és új alakban merőben benső létre tennének benne szert.”² Mindez teljes összhangban áll Durkheim antipszichológiai emberképével.³

Mindamellet az olyan devianciák, mint az elmebetegségek vagy az elmebeli zavarok (a pszichotikus betegségek és a neurózis) tekintetében határozott nézetkülönbségek mutatkoznak a pszichiáterek (egy csoportja) és a szociológusok között. Egyes pszichiátriai magyarázatok szerint az elmebetegség és talán még a neurózis is tisztán biológiai (genetikai) vagy egyéni élettörténeti adottságok és folyamatok következménye. Ez a szemlélet a freudizmus tanításához is közel áll. Ezek szerint a zavarodott lelki megnyilvánulások nem „reaktív” jellegű válaszok az egyént kívülről érő eseményekre, még ha az időbeli egymásutánosság látszólag erre is engedne következtetni, ami azonban nem feltétlenül jelent oksági viszonyt.⁴ Úgy tűnik viszont, hogy a neurózis – szemben a pszichotikus állapottal – inkább lehet alkalmas szociológiai értelmezésre, mivel kiváltó okai között a társadalmi tényeknek, úgymint az egyént és a csoportokat érintő eseményeknek és társas életbeli folyamatoknak, a társadalmi struktúrának mint olyannak szintúgy komoly szerepük van. Ugyanakkor, figyelmeztet Bastide: „...a szociális tényezőket nem kell abszolutizálni [... egyszerűen] tekintetbe kell venni a miliő befolyása mellett a biológiai momentumokat vagy az alkati hajlamokat.”⁵

Ezek után némi gyanakvással tekinthetünk azokra a tudományos kijelentésekre, amelyek közvetlen és mechanikus megfelelést vélnek felfedezni a strukturális társadalmi folyamatok

¹ Durkheim: *Az öngyilkosság*, i. m.

² Durkheim: *Az öngyilkosság*, 325.

³ Durkheim: *A szociológia módszertani szabályai*, i. m.

⁴ Bastide: *Az elmebetegségek szociológiája*, 449.

⁵ Bastide: *Az elmebetegségek szociológiája*, 453.

és például a neurózisok keletkezése és elterjedtsége között adott időben és adott népességben. Erre a tudományos gyakorlatra példa a NEB állami emlékezetpolitikáját a tudományos kutatás eszközeivel megtámogató „vidékkutató” történész témacsoport tevékenysége, amely – *egyebek mellett* – azzal is érvel a Kádár-kori mezőgazdasági termelőségvetkezetek káros mivoltát bizonygatva, hogy közvetlen oksági összefüggés áll fenn a téesz-szervezés és a téeszek működése, valamint a falusi deviancia hatvanas és hetvenes évekbeli állítólagos virulenciája között.

A téeszneurózis tana a történetírásban

E nézet első megszólaltatója és annak máig is fő szószólója, Ö. Kovács József kezdetben csak futó és homályos utalással intézte el a dolgot, ilyenformán: a kutatás eddig úgymond mellőzte a „patologikus agrárfordulat” (sic!) módjának és mértékének a vizsgálatát. Ennek kapcsán a szerző a megállapításához tartozó lapalji jegyzetben megemlíti: „Annak ellenére állítható ez összességében, hogy például a pszichiátriai kutatási eredmények már az 1970-es években utaltak az ún. tsz-pszichózisra (Juhász 1974).”⁶

Ö. Kovácsnak a témában való akkori meglehetősen járatlanságát bizonyítja, hogy itt még pszichózisról, vagyis elmebetegségről és nem neurózisról beszélt. Ennek során arra a még az 1970-es éveket jóval megelőzően lefolytatott, *egyetlen* kis falu népességét érintő szociál-pszichiátriai kutatásra utal a szerző, melynek eredményeit Juhász Pál valójában már az 1960-as években közzétette egy szakfolyóiratban, amiről azonban Ö. Kovács akkor még nem tudott. Igaz, Juhász később is publikált ebben a témában, amikor többnyire újra elismételte korábban tett megállapításait; az 1970-ben és 1971-ben megejtett ismételt vizsgálatról pedig további tanulmányokban számolt be, melyekben azonban már *nem erősítette meg* előző megfigyeléseinek eredményeit. Juhász Pál ezen írásait később kivétel nélkül mind dokumentálom.

A „vidékkutató” történészek által táplált diskurzus elhatalmasodásával az Ö. Kovács jóvoltából korábban már megpendített tézis idővel önálló életet kezdett élni, és egyre gyakrabban bukkant fel az érvelésben. Ugyancsak Ö. Kovács volt az, aki egy későbbi cikkének már a címébe is felvette az ún. téeszneurózis fogalmát. Az olvasónak azonban csalódnia kell ezt az írását elolvasva, mert abban semmi érdemleges nem szól arról, hogy a népesség mekkora hányadában hatott ez a neurózis, amit állítólag a Kádár-kori téesz-szervezés és a téeszek korai működése váltott ki a falusi népességben. Arról sem tudhatunk meg semmit, hogy milyen lelki tünetekkel járt ez a fajta neurózis. A szerző mindezek helyett azt ecseteli, hogy milyen sok a „gyenge téesz” a hatvanas évek elején, és milyen rendezetlenek voltak akkoriban a földvagyon körüli jogi viszonyok (a földnyilvántartás ügye), valamint hogy a téeszek felállítása intenzív (el)vándorlási folyamatokat indukált. Kizárólag a strukturális folyamatok és a társadalmi történések bemutatására szorítkozik tehát a szerző, és legfőleg retorikai szinten kerül elő nála az állítólag mindezek közvetlen következményeként elkönnyvelhető „téeszneurózis” kérdése. Amikor erről elmélkedik, ír és mond, 12 sor erejéig beszél a dologról nagyobb ívű tanulmányában, amiből azonban nem derül ki, hogy Juhász Pál, a klinikai pszichiáter ténylegesen mit vizsgált Csengersimán a hatvanas évek elején, és mire jutott akkor és ott, valamint hogy miként alakultak később a neurózis morbiditás ezzel (mármint a téeszszel) összefüggő helyi fejleményei. Amiről pedig lehetne, sőt kellene is beszélni, mert Juhász 1964 és 1975 között hat publikációt is megjelentetett erről a témáról; Ö. Kovács ebből 2012-

⁶ Ö. Kovács: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában*, 403. 21. jegyzet. S még egy utalás ugyanerre: Uo. 420. 67. jegyzet.

ben még csak egyet ismert. S azért is beszélni kell minderről, mert Juhász idővel másmilyen következtetésekre jutott a téeszneurózis diagnosztizálása során, de erről majd később szólnunk.

Ö. Kovács egy idő után egyre szabadabban bánt a Juhász-féle kutatás bizonyos megállapításaival, úgy hasznosítva azokat, hogy közben soha sem tisztázta a téeszneurózis eredeti pszichiátriai értelmét, és a történelem kronológiai rendjébe sem illesztette be a Csengersimán szerzett lokális szociál-pszichiátriai kutatási tapasztalatokat. Így, amikor hevesen vitatta Varga Zsuzsanna angol nyelvű munkájának fő téziseit, egyszerűen csak kijelentette: a termelőszövetkezet világa nemhogy nem teremtett új és életképes életcélokat a *későbbiekben* a falusi emberek számára, de az 1970-es és 1980-as években folyó deviancia-kutatások (!) ennek épp az ellenkezőjét bizonyítják. Ehhez Juhász Pál *egyetlen* publikációját idézte szerzőtársával készült írásában (azt, amely korábban még nem szerepelt hivatkozásai sorában), valamint Losonczi Ágnes egyik munkáját említette még bizonyíték gyanánt; az utóbbi azonban – jegyezzük meg gyorsan – *nem kifejezetten* a falusi és a téesztagok emlékezeti anyagai alapján számol be a magyar társadalom kollektív öntudatáról.⁷ Losonczi Ágnes valóban fontos könyvének az anyaga ugyanis egy *pesti* városnegyed lakosai körében 1993–1995-ben gyűjtött életútinterjú szövegtörzset feldolgozásával szolgál. Ezek között pedig egyáltalán nem szerepel olyan emlékezeti tanúságtétel, amelyet bármilyen összefüggésbe hozhatnánk a kollektivizálás Kádár-kori eseményeivel, de még a Rákosi-korabeli hasonló történetekkel sem. Ráadásul Losonczi Ágnes könyve nem szociál-pszichiátriai munka, amely tisztázhatná, hogy járt-e vagy sem valamely múltbeli életesemény neurózissal; ez egy szociológiai beszámoló, melyben még *csak szó sem esik neurózisról*.⁸ Kérdem: hogyan kerül itt a csizma az asztalra? Milyen bizonyítékkal szolgálhat ez a szociológiai látlet a falusi paraszti, a téeszekkel összefüggő valamikori neurózisok problémavilágához?

A „vidéktörténészek” körében ezután megszokott eljárás lett az ún. téeszneurózis mint kész tény emlegetése a mezőgazdasági téeszekkel összefüggő káros fejlemények úgymond elengedhetetlen kísérőjelenségeként. Az egyébként pszichológus végzettséggel is rendelkező (!) Csikós Gábor egy hosszabb tanulmányában mindössze 17 sort szentelt a kérdés taglalásának, ahol is utalt Juhász Pál és társai 1960-as és 1961-es terepfelvételi kutatási eredményeire. Ennek nyomán megállapította: „A fenti cikkekben közös elem, hogy a vidék pszichés mutatóinak romlását nagyrészt [...] a 'termelőszövetkezeti átalakuláshoz' kötik.”⁹ Vagyis, fogalmazza meg a szerző végső következtetesként: kétségtelen a téeszítés okozta trauma korabeli elterjedtsége. S mire alapozza vajon Csikós ezt a magabiztos megállapítást? Szakirodalmi forrásként Juhász Pál négy szövegét tünteti fel a jegyzetekben, valójában persze csak hármat, mert közülük kettő egymással azonos, amely ráadásul nem is kimondottan a téeszneurózisról, hanem a falusi alkoholizmusról szól (a téeszneurózis megnevezés még csak elő sem fordul benne). Egy további, Juhász kezétől származó idézett közlemény a falusi nők mentálhigiénés problémáját taglalja, a téeszneurózis helyett. S végül szerzőnk Juhász utolsó, e tárgyban írt, 1975-ben megjelent érdemleges tanulmányát is feltünteti, ahol azonban, mint ahogy majd látjuk, Juhász már tagadja az általa korábban konstatalt „téeszneurózis” időbeli tartósságát.¹⁰

⁷ Csikós – Ö. Kovács: *Elbeszélés és történeti magyarázat*, i. m. Az itt bírált munka: Varga: *The Hungarian Agricultural Miracle?*, i. m.

⁸ Losonczi: *Sorsba fordult történelem*, 174–194.

⁹ Csikós: „Az Isten, az ÁVÓ vagy a Párt azt tesz velem, amit akar”, 342.

¹⁰ A szóban forgó írások: Juhász: *A falusi nők mentálhigiénés problémái*, i. m.; uő: *A neurózis és az alkoholizmus néhány szociológiai vonatkozása*, i. m. Ez az írás egy konferenciaelőadás szövege,

A téeszneurózis képze mélyen beleívódott tehát a „vidéktörténészek” gondolkodásába, amire lépten-nyomon mint köztudott és egyben elfogadott tudományos igazságra hivatkoznak. Így jár el Horváth Gergely Krisztián is azon vitáirátában, melyet a vidéktörténeti témacsoportot érő szakmai bírálatoktól megvédendő tett közzé nemrégiben. Horváth ezúttal kijelenti, hogy a kollektivizálás bűnei „együttesen felelősek a falusi társadalom elsorvasztásáért Magyarországon”.¹¹ S milyen laplji jegyzet tartozik vajon ehhez a sommás megállapításhoz? „Vidéktörténész” kollégái publikációi mellett Losonczy Ágnes idézett munkája (!) kerül elő újra, mint kétséget kizáró szakirodalmi bizonyíték. Érdekes módon Juhász Pál falusi neurózisról szóló közleményei ezúttal hiányoznak a felsorolásból, talán azért, mert a „vidéktörténészek” korábban már oly gyakran említették közülük egyiket vagy másikat (de soha sem azok teljességét), hogy a saját írásaikra történő hivatkozás – gondolhatta Horváth – bizonynyal pótolja majd ezt a feltűnő hiányt. Ez azonban korántsem igaz.

Az eddigiekből is kitűnhetett, hogy milyen kivételesen nagy bizonyító erőt tulajdonítanak a „vidéktörténészek” a Juhász Pál és munkatársai által az 1960-as évek elején egyetlen magyar faluban végzett szociál-pszichiátriai vizsgálati eredményeknek általános tételük („a falu kommunista elsorvasztása, lelki nyomorba döntése”) alátámasztása során. Különösen furcsán hat ennek fényében, hogy eddig még *egyetlen alkalommal sem* kerítették sort Juhász kutatási eredményeinek részletes bemutatására, és persze arra sem tértek ki, hogy miként módosult ez a kutatási beszámoló az idők során a később megismételt terepmunka nyomán. Ez a hallatlanul hanyag tudományos eljárás igazán megérdemli tehát, hogy végre szembesítsék a Juhász-féle téeszneurózis vizsgálatok tényleges tartalmával, és azok valódi mondani-
valójával. Erre keritünk most sort.

Téeszneurózis Csengersimán

Juhász Pál (1916–1984) orvos, előbb a Debreceni Orvostudományi Egyetem, majd a Semmelweis Orvostudományi Egyetem professzora, a klinikai neurológia elismert szaktekintélye munkatársaival együtt kiszállt a Szatmár-Szabolcs-Bereg megyei határmenti Csengersimára, hogy szociálpszichiátriai vizsgálatokat végezzen.¹² A kutatócsoport a debreceni és a budapesti klinikák segítségével 1960-tól rendszeresen felkereste a falut, ahol heteket, sőt hónapokat is eltöltöttek. A kikérdezés és az orvosi (pszichiátriai) megfigyelés után statisztikai összeggést készítettek, és a kutatások eredményeit szakfolyóiratokban jelentették meg Juhász Pál neve alatt. A teljes népességre vonatkozó morbiditási vizsgálatot 1970-ben és 1971-ben megismételték, de a megfigyelés és az értékelés ekkor már korántsem volt annyira teljes körű, mint 1960-ban és 1961-ben: ekkor például már a neurózisra készíthető lehetséges társadalmi ható okokat sem osztályozták.

A hatvanas évtized eleji vizsgálat Csengersima összes, vagyis 629 lakosát érintette: ebből kiderült, hogy a falu népességéből 391 főt számlálnak a betegek, akik részleges vagy teljes munkaképtelenséget okozó idült betegségeinek esetszáma 511 volt. Ezeknek a betegségeknek valamivel kevesebb mint a harmada (31,7% – 162 eset) volt neurózis, ami azt jelenti, hogy

amelyet Csikós külön is feltüntetett (!). Végül: uő: *A neurózis morbiditásának emelkedése egy magyar falu közösségében*, i. m.

¹¹ Horváth: *A magyar típusú jelenkortörténet – a vidéktörténet szemszögéből*, 821.

¹² A nevezett kutatásokról és az eredményekről szóló beszámolóink a következő tanulmányokon alapul. Juhász: *A falusi betegek*, i. m.; uő: *A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom a falusiak neurózisának szempontjából*, i. m.; uő: *Egy kelet-magyarországi falu lakói neurózisának szociogén kóroakai*, i. m.; uő: *A neurosis morbiditásának alakulása*, i. m.; uő: *A neurózis morbiditásának emelkedése egy magyar falu közösségében*. In: Andorka: *A deviáns viselkedés*, 504–528.

minden *negyedik* falubeli szenvedett ekkor tájt neurózisban. Juhász ugyanakkor megjegyezte: „az általunk vizsgált faluban a lakók neurosisának százalékos előfordulása nem alacsonyabb, mint a rendelkezésünkre álló ilyen irányú kimutatások szerint egyéb közösségekben”.¹³ Vagyis nagyjából olyan mérvű volt, mint Birminghamben, melyre a szerző külön is utal.

A beszélgetések eredményeképpen felállított kórokozó társadalmi körülmények osztályozására nyolc kategóriát állapítottak meg, melyeknek csupán *egyike* volt a „termelőszövetkezeti mozgalom problémái”-ból levezethető kórokozó.¹⁴ Egyszóval: a 162 betegből 41 fő szenvedett – szerintük – téeszneurózisban, ami a betegek kerekén *egynegyede* volt! Mi következik ebből: nem más, mint hogy bár a téeszszervezés tetőpontján valóban sokak neurózisát kapcsolatba lehetett hozni ennek az eseménynek a lelki megrázkódtatásaival, ennek ellenére mégsem állítható, hogy ez az élettény tette volna beteggé a falu neurózisban szenvedő lakosainak a nagyobb részét (ahogy azt Csikós egy helyen állítja); sőt ennek éppen az ellenkezője igaz!

Ha így áll a helyzet, akkor ennek az első – és még teljes körű – szociálpszichiátriai vizsgálatnak a konkrét eredményei alapján tételesen nem állítható, hogy a falusi neurózis akkori fő vagy egyedüli okozója a téeszszervezés lett volna. S ezzel ki is húztuk a talajt a „vidéktörténelem” azon szokványos megszólalásainak a talpa alól, mely szerint az ún. téeszneurózis meghatározó volt a falusi neurózisok betegségi tabelláján. S akkor még nem beszéltünk arról, hogy mennyire általánosíthatók vajon a „véletlen kiválasztás” nyomán ebben a 629 lélekszámú faluban elvégzett szociálpszichiátriai vizsgálatnak az eredményei. Ráadásul a társadalmi kórokozók azonosítása egyáltalán nem vonja maga után, hogy azokra lehetne vagy kellene redukálni a betegség lehetséges kiváltó okait. Ahogy Juhász egy helyen önkritikusan meg is jegyzi: „az adott neurózis pathogenezisére vonatkozóan a milió adottságainak csupán objektív számbavétele alapján nem vonhatunk le következtetést”.¹⁵ Márpedig a téeszbe belépő tagok száma (és azok népességbeli aránya) vagy a téesztagságból származó jövedelemcsökkenés ténye mind-mind ilyen, a milió „csupán objektív számbavételéből” adódó lehetséges kórokozó. Juhász ezek után megállapítja, hogy például az életszínvonal alakulása és a neurózis keletkezése között nincs közvetlen és erős összefüggés: „az életszínvonal önmagában nem vezet neurosishoz”.¹⁶

Külön kérdés, hogy miért okozhatott akkor neurózist a téeszek újonnan teremtetett világa? Juhász megítélése szerint a munkahelyi viszonyok hatására állhatott elő ilyen helyzet: „a gazdasági függőség kérdése, a nagyüzemi munka szervezettségéhez való alkalmazkodás szükségessége, a vezetők irányításának elfogadása, az irányításban való részvétel [?], a közösségben végzett munka alapján az egyének társadalmi bírálata új elvének elfogadása” stb. mind hozzájárult a neurotikussá váláshoz.¹⁷ Az idézett érvelés gyengéje, hogy Juhász mindezt annak tudatában konstatálja, hogy saját ismeretei szerint is Csengersima a múltban egyáltalán nem egy hagyományos gazdálkodó paraszti világ volt; egyszerre volt tekinthető kisparaszti és zsellérfalunak, ahol – 1945 előtt – a gazdasági cselédek adták a népesség

¹³ Juhász: *A falusi betegek*, 33.

¹⁴ Juhász: *A falusi betegek*, 38. Zavaró viszont, hogy amíg a morbiditások gyakorisági mutatója esetében a neurózis előfordulását a betegségek összlétszámához viszonyították (31,7%), a továbbiakban, így a kórokozók osztályozásánál is, a neurózisban szenvedő betegek képezték ezt a viszonyítási pontot.

¹⁵ Juhász: *Egy kelet magyarországi falu*, 93.

¹⁶ Juhász: *A falusi betegek*, 43.

¹⁷ Juhász: *A falusi betegek*, 43.; uő: *A neurosis morbiditásának alakulása*, 21.

számszerű többségét.¹⁸ Nem egészen állja meg tehát a helyét az a fajta érvelés, miszerint a téészesítéssel Csengersima agrárnépessége úgymond elvesztette volna azt az érzését, hogy a sorsát maga irányítja;¹⁹ hiszen, legalábbis 1945-ig, a többség itt az uradalmi munkaszervezet merev rendszerébe tagolódott be, így aligha jelentett számára merőben új élményt a nagyüzem munkaszervezeti rendjében dolgozni. Még akkor sem, ha az 1945-ös földosztás néhány évre mindenkit gazdálkodó kisparaszttá tett a faluban. Juhász maga is érzi érvelése ellentmondásosságát, és mintegy szabadkozva egy helyen meg is jegyzi: „A termelőszövetkezetek 1958–59. évi megalakulásakor nemcsak az történt, hogy a magánvagyon gyarapítása révén remélt gazdasági emelkedésének álmát látta a parasztság megsemmisülni, hanem az utolsó évek [!] közvetlen tapasztalata alapján élvezett *gazdasági függetlensége, helyesebben lát-szólagos függetlensége feladására kényszerült*. Nem emlékezett már a bolettára, a mezőgazdasági termelés kríziseire [...]. Nem emlékeztek, nem számoltak a korábbi nyomorúságos helyzetükre, helyzetükkel.”²⁰ (Kiem. az eredetiben Gy. G.)

S miként alakult a falu morbiditási képlete a későbbiekben? Az 1970-ben és 1971-ben megismételt vizsgálat arra a megállapításra vezetett, hogy a hatvanas évek során valamelyest tovább emelkedett a morbiditási arány. Ebből a vizsgálatból azonban nem derül fény arra, hogy milyen társadalmi kórokozók állhattak az emelkedés hátterében. A kutatói tapasztalat mégis azt mondatta a klinikai pszichiáter Juhással, hogy kisebb szerepe volt (vagy lehetett) benne az ún. téészneurózisnak, szemben az egy évtizeddel korábbiakkal. Ezt az adatszerűen egyébként nem igazolt véleményét az ilyen és hasonló kijelentései sugallják: „Tíz év alatt saját tapasztalatai alapján a parasztság a termelőszövetkezetet sajátjának érzi. [...] Olyan gazdasági megerősödésnek részese a parasztság, melyet aligha képzelt valamikor.”²¹

Mi bújhat meg akkor a növekvő neurózis morbiditás hátterében? Nem más, mint a falu felgyorsult urbanizálódása, amely máshol és máskor szintén fokozottan hajlamosított a neurózisra.²² Elvileg szóba jöhet még itt a „szorongásnak és félelemnek a magatartást éveken át determináló mechanizmusa” is, amely a világháború számtalan súlyos megrázkódtatása, a háborút követő megannyi strukturális átalakulás traumatizáló hatásával járt együtt. Viszont, fűzi hozzá Juhász a témáról 1970-ben napvilágot látott, majd a témában utoljára megjelent (1975-ös) tanulmányában: „a termelőszövetkezetek megerősödésével, a családi életszínvonal emelkedésével a neurózisok számának csökkenésével, elsősorban a tsz-neurózisok vonatkozásában, számolni lehetett”.²³ Vagy: „Évek óta nem találtunk a faluban olyan neurózist, amelyet a közös nagyüzemi gazdálkodás elfogadásával kapcsolatos nehézségekre lehetne visszavezetni. Az itt-ott felbukkanó és a neurózis kialakulását elősegítő munkahelyi sérelmek nem jelentenek a mezőgazdasági termelőszövetkezettel szemben elutasítást.”²⁴

*

Tiszta beszéd, aminek olvastán legföljebb csak csodálkozni lehet azon, hogy Ö. Kovács József és nyomában mások miért úgy hivatkoznak a klinikai pszichiáternek *erre a tanulmányára*

¹⁸ Juhász: *A neurosis morbiditásának alakulása*, 14.

¹⁹ Juhász: *Egy kelet-magyarországi falu*, 96.

²⁰ Juhász: *A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom*, 249–250.

²¹ Juhász: *A neurosis morbiditásának alakulása*, 21–22.; uő: *A neurózis morbiditásának emelkedése*, 511–512.

²² Juhász: *A neurosis morbiditásának alakulása*, 22–25.; uő: *A neurózis morbiditásának emelkedése*, 528.; uő: *A neurózis és az alkoholizmus*, 69–70.

²³ Juhász: *Egy kelet-magyarországi falu*, 95.

²⁴ Juhász: *A neurózis morbiditásának emelkedése*, 525.

is, vagy olykor éppen csak erre, mint ami azt a vélekedésüket támasztja alá, miszerint a magyar falvakban (és nem csak Csengersimán) *tartósan* létezett az ún. téeszneurózis. A forrásként használt szakirodalom ilyen *szembetűnően felszínes* használatával súlyosan félrevezetik az érdeklődő, de tájékozatlan olvasót, úgy tüntetve fel a hivatkozott (de nem bemutatott és elemzett!) szakirodalmat, mint amely kétségtelen tudományos bizonyítékát adja a saját rögeszméiknek. Ezen állításaik mögött azonban *nincs hiteles szakirodalmi fedezet!* A „vidéktörténészek” érintett körének éppúgy érdemes lenne tehát elfelejteni végre ezt az általuk automatikusan és klisészerűen használt érvet, mint ahogy azt is el kellene felejteniük, hogy a forrásoknak úgymond vétőjoga van az övékétől eltérő történeti interpretációkkal szemben, mely elvet állítólag a német fogalomtörténész teoretikus hirdette meg. A Koselleckre való hivatkozás ebben az esetben éppoly fals retorikai fogás,²⁵ mint a klinikai pszichiáter Juhász Pálra (és kivált a szociológus Losonczy Ágnesre) történő mutogatás a téeszneurózis dolgában.

Mindezt csak tetézi, hogy a klinikai pszichiátria az utóbbi évtizedekben már nem használja a neurózis fogalmát, amely így nemcsak a szakirodalomból, de a terápiás gyakorlatból is *teljesen* kikopott. Ennek fő oka, hogy a neurózis hagyományos fogalma nélkülözi az egyértelmű diagnosztikai kritériumokat, erősen ideologikus a tartalma és egyúttal negatív értékítéletek is tapadnak hozzá. A neurózis fogalmának a lebontása, annak illeten való dekonstrukciója a neuroticizmus néven számon tartott különféle „utódkategóriáknak” ad ma helyet (*perfekcionizmus, kényszeres tünetcsoport, poszttraumás stressz-zavar /PTS/*), amelyek gyógyszeresen kezelhetők. S noha mindegyikük mélyén hasonló lelki defektus hat, amit a neurózis megnevezés egyetemleges módon kifejez, a lényeg mégis csak az, hogy a szaktudomány újabban (sőt immár évtizedek óta!) lemondott mindezen lelki tünetek neurózisként való megnevezéséről. Ennek fényében kivált idejétmúlt a 21. században a valamikor még „téeszneurózisként” megnevezett tünet együttes reflektálatlan és nem éppen szaktudományos használata, a vele való folytonos példálózás.²⁶

BIBLIOGRÁFIA

- Bastide, Roger: *Az elmebetegségek szociológiája*. Ford. Buda Béla. In: Andorka Rudolf et al (vál.): *A devianás viselkedés szociológiája*. Budapest: Gondolat, 1974. 442–463.
- Csikós Gábor: „Az Isten, az ÁVÓ vagy a Párt azt tesz velem, amit akar”. *Modernizált vagy traumatizált vidék?* In: Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Lefojtva. Uralom, alávetettség és autonómia a pártállamban (1957–1980)*. Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2021. 339–360.
- Csikós Gábor – Ö. Kovács József: *Elbeszélés és történeti magyarázat – „magyar agrárcsoda” és a források vétőjoga*. Archivnet, 22. évf. (2022) 1. sz. (<https://www.archivnet.hu/hozzaszolas-csikos-gabor-o-kovacs-jozsef-elbeszeles-es-torteneti-magyazat-magyar-agrarcsoa-es-a>). (Utolsó megtekintés: 2022. december 6.)
- Durkheim, Émile: *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*. Ford. Józsa Péter. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.
- Durkheim, Émile: *A szociológia módszertani szabályai*. In: uő: *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok*. Ford. Léderer Pál és Ádám Péter. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978. 25–36.
- Gyáni Gábor: *Egyfajta vitastílusról*. *Történelmi Szemle*, 65. évf. (2023) 4. sz. 769–771
- Horváth Gergely Krisztián: *A magyar típusú jelenkortörténet – a vidéktörténet szemszögéből*. *Történelmi Szemle*, 64. évf. (2022) 4. sz. 805–824.

²⁵ Ehhez lásd: Gyáni: *Egyfajta vitastílusról*, i. m.; Tomka: *A jelenkortörténet kutatásáról*, i. m.

²⁶ Mindehhez vö. Tringer: *A neurózis fogalmának rehabilitációja*, i. m.

- Juhász Pál: *A falusi betegek neurosisának kórokai*. Ideggyógyászati Szemle, 17. évf. (1964) 2. sz. 33–44.
- Juhász Pál: *A mezőgazdasági termelőségvetkezeti mozgalom a falusiak neurózisának szempontjából*. In: Dr. Gegesi Kiss Pál (főszerk.): *Pszichológiai tanulmányok VII.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965. 245–254.
- Juhász Pál: *A neurosis morbiditásának alakulása egy magyar faluban, lakói gazdasági megerősödésének és az urbanizáció kezdetének fázisában (1960–1971)*. Ideggyógyászati Szemle, 26. évf. (1973) 1. sz. 14–26.
- Juhász Pál: *A neurózis morbiditásának emelkedése egy magyar falu közösségében*. In: Andorka Rudolf et al (vál.): *A deviáns viselkedés szociológiája*. Budapest: Gondolat, 1974. 504–528.
- Juhász Pál: *Egy kelet-magyarországi falu lakói neurózisának szociogén kórokai*. Magyar Tudomány, 15. évf. (1970) 2. sz. 90–103.
- Juhász Pál: *A falusi nők mentálhigiénés problémái*. Magyar Pszichológiai Szemle, 32. évf. (1975) 3. sz. 307–313.
- Juhász Pál: *A neurózis és az alkoholizmus néhány szociológiai vonatkozása*. Szociológia, 1980. 1. sz. 69–79. A folyóirat nem tüntet fel évfolyamszámot – Gyáni.
- Juhász Pál: *A neurózis morbiditásának emelkedése egy magyar falu közösségében*. In: Andorka et al (vál.): *A deviáns viselkedés szociológiája*. Budapest: Gondolat, 1974. 504–528.
- Losonczy Ágnes: *Sorsba fordult történelem*. Budapest: Holnap Kiadó, 2005.
- Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest: Korall, 2012.
- Tomka Béla: *A jelenkortörténet kutatásáról és a források vétőjogáról*. Történelmi Szemle, 65. évf. (2023) 4. sz. 778–779.
- Tringer László dr.: *A neurózis fogalmának rehabilitációja*. Orvosi Hetilap, 153. évf. (2012) 34. sz. 1327–1333.
- Varga, Zsuzsanna: *The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country*. Trans. Frank T. Zsigó. Lanham: Lexington Books, 2021.

Aetas 40. évf. 2025. 1. szám, 173–181.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.1.173-181

www.aetas.hu

Interjú prof. Tringer Lászlóval és prof. Bitter Istvánval

„...az egyszeri pszichotrauma az embereknél 'petite chose', kis dolog”

KONDOROSY CSENGE
ELTE-BTK (PhD)

MAGOS GERGELY
ELTE-TáTK

Tringer László (1939) 1963-ban végzett orvosként a Budapesti Orvostudományi Egyetemen (jelenlegi Semmelweis Egyetem, SE), ahol 1967-ben pszichiátriai, 1969-ben pedig neurológiai szakképesítést szerzett. 1974-ben diplomázott az ELTE-n mint klinikai pszichológus. 1994 és 2004 között a SE Pszichiátriai és Pszichoterápiás Klinika igazgatója volt, jelenleg professor emeritus. Több mint 250 tudományos közlemény szerzője.

Bitter István (1949) 1974-ben végzett a Budapesti Orvostudományi Egyetem Általános Orvosi Karán. Szakvizsgát tett neurológiából, pszichiátriából, pszichoterápiából és klinikai farmakológiából. Hét évet töltött külföldön, az USA-ban (professzor), Németországban (vendégorvos) és Ausztriában (központi idegrendszeri kutatások regionális vezetője). 2004–2014 között a SE Pszichiátriai és Pszichoterápiás Klinika igazgatója volt, jelenleg professor emeritus. Közel 400 közlemény (közte könyvek és könyvfejezetek) szerzője.

MAGOS GERGELY: *A téesz-neurózissal kapcsolatban a történészek között kibontakozó vita apropóján kerestük meg Önöket mint Juhász Pál egykori munkatársait. Honnan indult Juhász Pál?*

TRINGER LÁSZLÓ: Juhász egy erdélyi, magyar és református tradíciókkal rendelkező családban született, az apja a híres nagyenyedi kollégium tanára volt.¹ Ő is itt született, gyerekkorát részben itt töltötte. Volt papi tradíciója is a családnak, testvére is lelkész lett.² Juhász az első nemet azzal mondta ki életében, hogy ezzel a családi hagyománnyal szakítva Debrecenbe került az orvosi karra. Ott csatlakozott a debreceni baloldali mozgalmak perifériájához, melynek Zöld Sándor volt az egyik vezető alakja. Tariska Istvánnak³ szorosabb volt a kapcsolata ezzel a körrel, de Juhász is részt vett benne. Később a pártnak is tagja lett, majd megjelent a karrierjében a honvédség, katona lett.

¹ Juhász Albert (1881–1959) református lelkész, a Bethlen Gábor Kollégium teológiai tanára.

² Juhász István (1915–1984) református lelkész, történész és egyetemi tanár.

³ Tariska István (1915–1989) orvos, neurológus. Debrecenben diplomázott 1939-ban, majd itt dolgozott az idegklinikán 1943-ig.

M. G.: *Mikor lépett be a pártba?*

T. L.: Ezt pontosan nem tudom, de visszakövetkeztethető. Párttagsága nyilván hozzájárult Juhász karrierjének emelkedéséhez. Romániában valószínűleg ez nem lett volna elég ahhoz, hogy magyar létére egyetemi tanári pályát fusson be. Egyszer a kocsiban elmesélte nekem, hogy 1944-ben éppen otthon tartózkodott a dél-erdélyi részen fekvő Nagyenyeden. Ekkor már kezdő orvos volt Debrecenben, és azt tervezte, hogy a reggeli vonattal jön vissza Magyarországra. De jött egy impulzus, hogy sürgős dolga van, ezért az esti vonatra ült föl. Ezen a napon éjfélkor a románok lezárták a határt, ami azt jelentette, hogy három évig legalább se ki, se be. Ha akkor az eredeti tervei szerint reggelig maradt volna otthon a szüleinél, lehet, hogy nem magyarországi karriert futott volna be, hanem romániai, mint Csíky Kálmán.⁴

M. G.: *Hogyan kapott állást a Debreceni Egyetemen?*

T. L.: Vélhetően Sántha Kálmán igazgatónak köszönhetően, akivel nagyon szoros mester-tanítvány kapcsolata volt. Sánthát később eltávolították az egyetemről, de Juhász mindig nagy megbecsüléssel beszélt róla, sőt, amikor Juhász volt az igazgató Debrecenben, akkor ő segítette Sánthát, aki ott halt meg nála.

M. G.: *Említette, hogy a honvédségben is fontos pozíciót töltött be, ha jól tudom, főideggyógyász volt. Hogy került ebbe a pozícióba?*

T. L.: Az roppant egyszerű lehetett, tudok egy példát a koromnál fogva. A feleségem nagybátyja nőgyógyász volt itt, az egyetemen, a Baross utcai klinikán 1950 környékén, amikor katonai behívót kapott. Közölték vele, hogy mától kezdve ő a honvédség állományában van és katona. Ennyivel el volt intézve. Így működött a szocialista hadsereg megszervezése.

BITTER ISTVÁN: A történet szerint kapott egy katonai meghívót, és azzal utazott föl Budapestre, hogy este megy haza. Ez a kitérő végül hat évig tartott. A honvédség alakuló idegesbészeteiben látott el fontos funkciót.

T. L.: Ő lett a Néphadsereg főideggyógyásza.

M. G.: *Juhász a politikai változásokban vállalt bármilyen szerepet? Akár az 1953 utáni, akár az 1956-os szerepvállalására gondolok. Sánthát például, ahogy említette is, ellehetetlenítették. Juhász ezt hogyan tudta elkerülni?*

T. L.: Őszintén szólva, nem tudok róla, hogy bármilyen politikai ütközése lett volna. Jóval később, csak a rendszerváltás előtt került politikai támadások keresztüzébe a Magyarok Világszövetségével fenntartott kapcsolata miatt.

B. I.: Nyilván koromnál fogva nagyon keveset tudok ezekről az időkről. Rihmer Zoltán még 1990 előtt tett egy olyan megjegyzést Juhászzal, amit én a személyiségéből fakadóan nem feltételeznék róla, nevezetesen hogy ő a forradalomban aktívan részt vett volna. Ez nyilván nem dicséretnek számított abban a kontextusban, és nekem akkor képtelenségnek is tűnt. Egy másik történet is kiválóan jellemzi az ő politikai szerepvállalását. Amikor a forradalomban szerepet vállaló fiatal orvos lányt, Tóth Ilonát ki akarták végezni, a család Juháshoz fordult segítségért a felmentés érdekében. Ez a történet az ő későbbi szerepvállalásával is roppant kongruens lenne, mert később a halálbüntetés ellen is gyűjtött aláírást.

⁴ Csíky Kálmán (1914–1990) orvos, ideggyógyász, a marosvásárhelyi elmeorvosi klinika tanára.

M. G.: *1956 után az újjászerveződő pártban vállalt valamilyen szerepet?*

T. L.: Párttag volt, ugyanakkor a pártszervezet hatalmi eszközként használta. Volt egy olyan terve, hogy létrehozzon egy önálló pártalapszervezetet a pszichiátrián, ugyanis a három klinika, tehát a pszichiátria, a neurológia és a fül-orr-gégészet volt egy pártalapszervezet, amelynek aztán később Popper Péter lett a vezetője. Juhász és Popper közt nézeteltérés alakult ki a pszichológia oktatásával kapcsolatban. Juhásznak az volt az elképzelése, hogy ha többen belépnének a pártba a pszichiátriai klinikáról, akkor kitennék egy önálló alapszervezetet, le lehetne válni Popperékről, és a pszichiátria érdekeit jobban lehetne képviselni.

B. I.: Juhásznak Nyíró Gyula volt az elődje, aki úgy vette fel Tringer professzort is a klinikára, hogy tisztában volt pannonhalmi kötődésével. Ezek a kinevezések nem értelmezhetők abban a kontextusban, hogy ide csak megbízható embereket vettek fel. Ez a szempont nem igazán jelent meg azoknál sem, akiket Juhász hozott ide, a klinikára, hiszen köztük is akadt pannonhalmi diák. Valóban voltak ellentétek, de ezek nem politikai jellegűek voltak. Juhász erősen protezsálta a kollégákat. Karczag Pistának⁵ is botrány lett az egyházi esküvőjéből, de Juhász ezeket a botrányokat elsimíttatta. Az én korosztályom felett egy üvegbúrát tartott, de védő értelemben. Engem egyik alkalommal egy fegyelmiből húzott ki, amibe azért keveredtem bele, mert írtam egy kritikus cikket a gyógyszerellátásról. Én persze nem tekintettem ezt kritikusnak, hiszen itt olyan szellemiség uralkodott, hogy mi bárhol és bármilyen témában megnyilvánulhattunk, Juhász ezt nem korlátozta, nem ellenőrizte. Az ügy végül kihallgatással végződött.

M. G.: *Mondhatjuk, hogy a pártot inkább eszközként használta céljai elérése érdekében, semmint dogmatikus igazodási pontként?*

T. L.: Igen, de ettől függetlenül meggyőződésében materialista volt. Felszínesen nézve úgy tűnik, hogy szakított a vallásos családi tradícióval. Ugyanakkor mélyen meghatározta személységét a családja. A klinikán is úgy viselkedett, ahogy ezt egy jó paptól meg egy régivágású körzeti orvostól elvárnánk. Emlékszem, hogy kétségbe estünk, ha jött vizitelni, mert az nála órákig tartott. Mariska néni Röjtökmuzsajról számára olyan érdekes volt, hogy képes volt akár órákat is foglalkozni vele.

B. I.: Amikor én idekerültem, akkor már nem vizitelt, de egyes betegekkel még foglalkozott. Az osztályon a súlyos betegeket mind ismerte, és órákat foglalkozott velük. Nagyon sokat lehetett ebből tanulni. A vizit nála sohasem úgy zajlott, hogy gyorsan végigment az osztályon, és egy perc alatt megmondta a tutit.

KONDOROSY CSENGE: *Nagyon tetszett ez a kép, hogy búrát tartott a munkatársak felett, és nem szelektált politikailag, de minek volt köszönhető, hogy ezt ő megengedhette magának?*

B. I.: A fia nagyon találóan jegyezte meg róla, hogy az egyik legerősebb tulajdonsága a networking építés volt, akár nemzetközileg is, amiből mi nagyon sokat profitáltunk.

T. L.: Lehetővé tette, hogy nyugatra utazzunk. Amikor Franciaországgal államközi egyezményt kötöttük, engem azonnal kiküldött Párizsba.

B. I.: Én az IMA-ba (Internationalen Medizinischen Arbeitsgemeinschaft) aktívan bekapcsolódtam, oda is küldte a fiatalokat. Bárhol, bárkivel azonnal kapcsolatot tudott teremteni. És amikor valamilyen feszültség keletkezett, amibe én például fiatal orvosként belebuktam

⁵ Karczag István (1945–1995) orvos, pszichiáter.

volna, akkor ő ezeket elsimította, lelevelezte. Engedélyeket, kérvényeket írt, és minden el volt intézve, de ebbe minket nem vont be, nem terhelt ezzel minket. Halálát követően szembesültem vele, milyen tetemes adminisztrációs munkát végzett el értünk.

T. L.: Belső nézetét, vívódásait ugyanakkor jól jellemzi az a történet, hogy amikor egyszer kocsival jöttünk vissza a klinikára, megálltunk egy fal mellett, de nem akart kiszállni. Éppen ekkor zajlott a pártfegyelmije, mert a tiltás ellenére elvállalta a Világszövetség alelnökségét. Ráadásul ekkor már nagyon beteg is volt. A kocsiban ülve azt mondta, hogy azon gondolkodik, hogy lemond és elmegy falusi körzeti orvosnak. Ez persze nem volt reális, de mint menekülési út vonal erről fantáziált, hiszen ezeket a falusi, papi és tanári tradíciókat hozta gyermekkorából.

M. G.: *Ez a gyermekkori élmény, a falusi gyökerekhez való visszanyúlás volt az oka, hogy belevágott a csengersimai kutatásba?*

T. L.: Csengersima neki nem is kutatási terület volt, hanem szinte a saját orvosi körzete. Csengersima minden egyes polgárát személyesen ismerte. Ez az egész kérdés inkább Juhász személyiségéből érthető meg, semmint a tudomány felől.

B. I.: Rendkívül színes egyéniség volt, nagyon összetett motivációja lehetett. De ha valamit kutatott, abban a központi elem mindig az adott ember és egyéni sors volt. A csoport és az ebből levonható statisztikai következtetések, mint az átlag vagy szórás, ahogy azt mi kezeljük, ezek kevésbé érdekelték. Epidemiológiai vizsgálatokat a keleti blokkban egyébként nem nagyon végeztek, ebből a szempontból kivételt jelent Juhász csengersimai kutatása, amelyben egy zárt közösséget, egy falut totálisan megvizsgál. A kutatási módszertant is mindig a lehetőségekhez illesztette. Anekdotikus történet volt, hogy csak olyanok mehettek felmérést végezni a faluba, akik tudtak inni. Az alkoholfogyasztást ugyanis nem lehetett abból kiszámítani, hogy hány liter pálinka fogy a kocsmában, meg a boltban. Elmentek a házakhoz, és ott ittak a falubeliekkel. Így az alkoholisták arányát a köztudott számoknál magasabbra becsülte, amiben feltehetőleg igaza is volt, legalábbis az azóta keletkezett adatok őt igazolták. Amiben ő kiemelkedő volt, az a nyitottság arra, hogy fölismerjen jelenségeket, és ehhez megfelelő mérőeszközt is készített. Az egyik ilyen kritikus felismerése a depresszió diagnosztikája és kezelése volt, ami a szkizofréniára és neurózisra fókuszáló magyar pszichiátria leggyengébb vonalát jelentette. Éppen Kalle Achté professzor volt itt Helsinkiből csereprogram keretében, akit elvitt Csengersimára. Juhász professzor mondta el egy alkalommal, hogy Achté a helyi kocsmáros depressziósnek látta. Juhásznak korábban nem jutott ez eszébe, mert a neurózisokra és az alkoholizmusra fókuszált. Összességében úgy látom, hogy a csengersimai kutatások eredményei az adott kornak teljesen megfelelték, és ma is értékesnek és megbízhatónak gondolom az adatokat.

M. G.: *Hogyan kell érteni azt, hogy Csengersima az ő körzete volt?*

T. L.: Szimbolikusan értettem, úgy viszonyult az ottani emberekhez, mint egy körzeti orvos, minden családot személyesen megismert a kutatás során. Jó pár fiataalt a klinikára hozott dolgozni, például ápolónőnek. Szem- és fültanúi voltunk, hogy milyen közvetlen beszélgetéseket folytatott a csengersimai munkatársakkal, mint egy jó körzeti orvos: na, és hogy van Tóthéknak a gyereke?

B. I.: Amikor a klinikáról Csengersimára látogattunk, mindenkit az ottani családoknál helyeztek el, vártak minket. Klinikán belül is ilyen családias volt a hangulat.

M. G.: *Kutatási módszerének az újszerűsége a totalitásban rejlett?*

B. I.: Két dologban volt új, legalábbis Magyarországon. Az egyik az, hogy egy egész falut megvizsgált, mindenkit. És ebből a személyes ismertségből fakadt, hogy azt is pontosan tudta, hogy a nők között az alkoholisták aránya nagyon alacsony, és az a három nő, aki iszik a faluban, azok beházasodtak. A férfiak között az alkoholisták aránya persze jóval magasabb volt, mint azt korábban gondolták. A másik újdonság az, hogy saját módszert fejlesztett ki, a kérdőíves felmérést, ami ekkor még nagyon gyerekcipőben járt hazánkban. Ez egy olyan panasz- és tünetlista volt, amivel detektálni lehetett, ha valakinek volt egy neurotikus baja, de nem volt pszichotikus. Ez úttörő megoldásnak számított. Sőt ezen a klinikán is épített egy hét-nyolc fős pszichológiai labort. Ennyi pszichológus még nyugaton sem volt akkor egy klinikán.

K. Cs.: *Szakmabeliként hogyan látják ma a Juhász Pál által alkotott neurológiai skálát, diagnosztikailag mennyiben megbízható, az oktulajdonítás mennyiben helytálló?*

B. I.: Ez egy tüneti lista, amit validnak tekintek abban az értelemben, hogy feltehetően a számok mögött valódi pszichiátriai problémák rejlettek. Az ok-okozat egy sokkal nehezebb kérdés. A mai napig se tudjuk pontosan, hogy mi is az oka ezeknek a betegségeknek.

T. L.: Ez egy tüneti felmérés, ahol az egyes tünetek jelentik az *itemeket*, és így áll össze maga a kérdőíves adathalmaz. Ugyanakkor egy orvosi prekonceptió is arról, hogy mi és milyen is a neurózis, de ez a koncepció már erősen vitatott és megkérdőjelezhető. Hiszen nem tudhatjuk, vajon nincs-e más probléma is a háttérben.

B. I.: Egyetértek. Ők detektáltak egy sor pszichiátriai problémát, és most tudatosan kerülöm a betegség kifejezést. Nyilván ezek a problémák gyakoribbak voltak annál, mint ahogy azt a döntéshozók látni szerették volna. Szerintem ez a fő üzenete a kutatásnak. Azt majd a szociológusok és történészek eldöntik, hogy mi az ok és az okozat. Mi ebben sokkal óvatosabbak vagyunk. Ok és okozat kapcsán el szoktam mondani oktatóként, hogy amikor valaki egy előrehaladott mellrák esetén beüti a mellét a kredenc sarkába, gyakran erre a balesetre vezet vissza a betegségét. Én a téeszésítést is hasonlóan látom. Egy nehezen integrálódó, a problémákat nehezen megoldó embernek úgy kell szembenéznie a téeszésítéssel, hogy nem működnek nála ugyanazok a *copingok*, megküzdési stratégiák, mint az akadályokat könnyebben megoldó embernél. Az ilyen ember beszorul ebbe az élethelyzetbe, majd betegként leül elé, és elmondja, hogy mi történt, milyen problémát okozott neki a téeszésítés. Holott legtöbbször ez egy hosszú történet, egy személyiségfejlődés eredménye. Nem biztos, hogy a betegségek társadalmi okok szerint klasszifikálhatók. A betegségek társadalmi okait nem tudjuk megmondani, miközben persze az összefüggés evidens, hogy a szegénység vagy éppen a bántalmazás hozzájárul ezekhez a problémákhoz.

T. L.: Én egyébként úgy fogalmaznék, hogy véleményem szerint a csengersimai kutatás szociológiailag nem volt egy jól megtervezett projekt.

B. I.: A szociológiai részét én nem tudom megítélni, nem tudom, hogy a háttérváltozók mennyire értékesek, ráadásul a falu is kicsi volt ahhoz, hogy általános megállapításokat tegyünk. Ugyanakkor mint esettanulmány értékes, mert kimondta, hogy az alkoholizmus komoly probléma a szocialista Magyarországon, és ezek az emberek boldogtalanok attól, ahogy élnek, és nincsenek jól. Az más kérdés, hogy ehhez a téesznek volt-e bármi köze.

M. G.: *Erre vonatkozik a következő kérdésem. A parasztság mentális betegségeit inkább a paraszti társadalom belső problémáiból vezette le Juhász, vagy a tévesztés és kolhozosítás traumájából és az ezzel együtt járó intenzív átalakulásából?*

T. L.: Az ő neurózis felfogásában a szociális szempontok játszották az elsődleges szerepet. Én úgy vélem, azt nem differenciálta ekkor még, hogy a kiváltó tényezők a paraszti életből fakadnak-e, vagy pedig a tévesztés mint akut trauma váltotta-e ki a neurotikus tüneteknek azt a tömkelegét, amit ő föltárt. Én koromnál fogva átéltem a Rákosi-féle tévesztés elindulását a maga durva erőszakosságával. Nekünk nem volt semmink, úgyhogy mi nem éltük át, hogy elvisznek valamit, de anyámhoz jöttek a faluból a barátnők, szomszédok és ismerősök, és ott zokogtak, hogy képzelje, elvitték a lovamat. A második, Kádár-féle tévesztésről is tudom, hogy kit vertek meg, mert nem akarta aláírni a belépési nyilatkozatot. Ez is okozott traumát, és az akkori neurózis felfogásból adódik, hogy ebből létrejött a 'tévesz-neurózis' fogalma. Bár én nem tudok róla, hogy a tévesz-neurózis fogalmát Juhász alkotta volna meg.

B. I.: Én sem tudok róla, de nem zárom ki. Én sosem hallottam tőle ezt a kifejezést, pedig Csengersimáról sokat beszélt.

M. G.: *Pedig ezt leírta, és mai szemmel nézve meglepő, hogy erről az 1960-as évek elején publikálhatott, amikor a kolhozosítás még éppen csak lezárult. Nekem ez komoly rendszerkritikának tűnik, sőt a rendszer alapjait érintő kérdésnek. Azért is vagyok rá kíváncsi, hogy vajon ő ezt nyílt kritikaként fogalmazta-e meg.*

B. I.: Egyfelől Juhász rendkívül érdeklődő ember volt, az „itt és most”-ban mélyen benne volt. A másik tényező az, hogy mindenben a falig ment el. Nem volt ő naiv, de álnaivan addig ment, amíg lehetett. Emiatt állandóan megrótták, de ez nem zavarta őt. Nyilván ezt a networknek is köszönhette. Mondok egy példát. A Kálvária téren van egy épülete a klinikának, ahonnan el kellett volna költözni a Balassa utcai klinikai épület renoválásának a befejezése után, a '70-es évek második felében. Nyilván nem költözött el a klinika, emiatt kapott Juhász egy rektori figyelmeztetést. Ezt felolvasta nekünk a heti klinikai értekezleten, lapozott, majd folytatta a következő hírrel.

M. G.: *Ha jól értem, nem beszélt a tévesz-neurózisról Önökkel, de magának a paraszti társadalomnak az átalakulásáról azért beszélgettek?*

T. L.: Ő ezt az átalakulást az urbanizáció folyamatába helyezte. A csengersimai adatokat is jelentős részben erre vezette vissza, nevezetesen arra, ahogy a társadalom egésze átalakul és változik az idő folyamán, nem pedig a tévesztésre.

M. G.: *Bocsánat, hogy ennyit kérdezek a paraszti társadalom átalakulásáról, de Juhász Pál munkássága a történészek szemében – többek között – éppen a tévesz-neurózis miatt vált fontossá. Ezzel kapcsolatban kialakult egy vita, és ennek a feloldásában vagy legalábbis pszichiátriai, szakmai megértésében kérem az Önök segítségét. A paraszti társadalom átalakulása ugyanis – nyilván nagyon sommásan – legalább kétféleképpen interpretálható. Egyfelől a tévesztésre mint traumára és a paraszti életforma erőszakos felszámolására is visszavezethetjük a társadalom megannyi problémáját, akár az 1970-es és 1980-as évek devianciáit is. Egy másik értelemezés szerint viszont a paraszti társadalom felbomlása elkerülhetetlen volt, éppen az imént említett urbanizációs vagy industrializációs folyamatok miatt, és a késő Kádár-korszak devianciái is inkább ezekhez a sokkal általánosabb társadalmi folyamatokhoz köthetők. Ráadásul Juhász munkássága mindkét*

olvasatot lehetővé teszi, hiszen a késő Kádár-kori devianciakutatások idejére a téeszésítésből és a paraszti életvilág erőszakos átalakításából fakadó kérdések háttérbe szorultak.

B. I.: Nagyon jó ez a dilemma, csak van egy másik dilemma is, hogy mi a kiindulópont, hogyan nézett ki a paraszti társadalom a téeszésítés előtt. Én egyáltalán nem vagyok abban biztos, hogy 1932-ben kevesebb alkoholista volt Csengersimán, de ezt nem tudhatjuk. Ha összehasonlítjuk a szuicid rátát, mondjuk, Pannonhalmán és Csengersimán, akkor látható, hogy Kelet-Magyarországon magasabb volt a szuicid ráta vagy az alkoholizmus, ami abból is fakadt, hogy szegényebbek és képzetlenebbek voltak az emberek.

T. L.: Mint ahogy kiderül abból a tanulmányból is, amit elküldtek,⁶ hogy Csengersima lakossága eleve cselédsorsú volt, nem volt jellemző az önálló birtok. Tehát nem is vehettek el tőlük semmit. Falusiak voltak, de nem volt vagyonuk, nem volt mit a közösbe bevinni. A történész vita mögött látok egy politikai prekoncepciót is. Nyilván, aki a rendszert kritikusan szemléli, annak a 'téesz neurózis' egy fontos fogalom, hiszen arra hivatkozhat, hogy íme, egy tudományos, orvosi álláspont igazolja a rendszerre vonatkozó kritikus állításaimat. Aki szélesebb perspektívában szemléli mindezt, az túlzásnak tartja erre a problémára egy önálló körképet fölépíteni.

M. G.: *Nyilván az alapvető probléma az, hogy korábról nincsenek ilyen totális pillanatfelvételek a falu mentális állapotáról, mint amit Juhász csinált Csengersimán az 1960-as évek elején, amikor a téeszésítés még éppen zajlott. Juhász részt vett az 1970-es és '80-as évek devianciakutatásaiban is. Ekkor már nem merült fel a kolhozosításnak vagy a téeszek működésének a kérdése?*

T. L.: Én nem emlékszem arra, hogy ez felmerült volna. De engedje meg, hogy idézzem Henri Ey-t, aki úgy fogalmazott, hogy az egyszeri pszichotrauma az embereknél 'petite chose', kis dolog. Az igazi társadalmi devianciához vezető torzulások hosszú időn keresztül érvényesülő hatások. Tehát az, hogy jön egy-két év, és át kell alakítani a gazdálkodást, az ebből a szempontból nem akkora jelentőségű, mint amit például Juhász az urbanizációnak és az ezzel együtt járó társadalmi átalakulásnak tulajdonított. Egy egyszerű pszichotrauma az embert bármikor érheti, nem csak akkor, ha a lovát viszik el, hanem ha meghal az ura, vagy éppen elviszi a házát az árvíz, mint Csengersimán, ahol emiatt az egész falut újjá kellett építeni.

B. I.: Az a fajta romantikus nézet többször is felbukkant a pszichiátria történetében, hogy vissza kell menni a természetbe, ott kell építeni egy bolondokházát, mert ez a kulcs a gyógyuláshoz. Az USA-ban ezt a programot egy ideig finanszírozták is, de rájöttek, hogy az egész badarság. Ahogy az is, hogy a parasztokat elkerülik a mentális betegségek, mert ők közelebb vannak a természethez. A pszichiátriai betegségek nemcsak hogy ott vannak vidéken, hanem lehet, hogy gyakoribbak is, mert kevesebb a lehetőség, és ezért jobban beszorulnak az emberek egy-egy élethelyzetbe, kevesebb a kivezető út. Juhász megállapítása tehát tagadása is volt annak, hogy csak a fertőben, a városban van például öngyilkosság. Szerintem Juhász éppen abban volt nagyon bátor, hogy ki merte mondani, hogy az urbanizáció, meg a modernizáció még problémát is okozhat. Mindezt egy olyan korszakban, amikor az volt a trend, a benyomás, hogy építjük a jövőt, és felszámoljuk a pszichiátriai betegségeket. Számomra ez volt az ő munkásságának az üzenete.

⁶ Lásd Gyáni Gábor: *Téeszneurózis. Van? Nincs?* című tanulmányát a folyóirat 165–172. oldalán.

K. Cs.: *Pszichiáterként, szakmabeliként azt elképzelhetőnek tartják, hogy egy egyéni trauma nem múlik el, hanem az államszocialista rendszernek köszönhetően – például az elhallgatások, megfélemlítések miatt – tovább él, ha úgy tetszik, betokosodik, ezért hatásai elhúzódhatnak az adott falusi közegben?*

B. I.: Csengersimán ezek az emberek száz éve cselédek voltak, cselédsorokon laktak. Mikor mi odamentünk, már fürdőszobás házakban láttak minket vendégül. A tények az én fejemben valahogy másképp álltak össze, politikai vonatkozástól függetlenül. A nagyon tehetséges fiatal nőket kiemelték, kiképezték, és nővérek meg főnővérek lettek itt, a klinikán, ráadásul szakmailag is kiváló munkát végeztek.

T. L.: A trauma is elvesztette központi jelentőségét. Manapság már csak egy bizonyos pszichológiai irányzat számára jelent a trauma egy nagy szimbolikus kérdéskört.

B. I.: A trauma értelmezése az orvosi diagnosztikában nagyon beszűkült, kizárólag az életet, a testi épséget veszélyeztető helyzeteket értjük alatta, például egy buszbalesetet. Ha elveszik a lovat, az nem tartozik ide.

K. Cs.: *Mi ma a traumákkal kapcsolatban a pszichiáterek szakmai álláspontja?*

T. L.: A trauma jelentőségét senki nem tagadja, csak ennek a hosszú távú hatásai vitatottak. Jómagam a transzgenerációs kérdéshez, a trauma átörökléséhez is kritikusan viszonyulok. Mondok egy példát. Óriási traumaként élhetik meg sokan, hogy gyerekkorukban az apjuk elverte őket, ami aztán felnőtt életükre is kihat. Ezt nem bagatellizálva, jómagam inkább azt az álláspontot képviselem, hogy sokkal súlyosabb következményei lehetnek annak, ha valaki gyerekként folyton negatív visszajelzést kap, jöllehet semmilyen trauma nem érte. Büszkén mutatja a gyerek az anyjának, hogy nézd, anya, mit csináltam, de az anyja erre folyton úgy reagál, hogy ezt és ezt elrontottad, ezt másképp kellett volna csinálni. Ez az illető úgy szocializálódik, hogy az önindította cselekedeteire általában negatív visszajelzést kap. A szocializáció során ezek a kicsi dolgok éveken keresztül hatnak, aminek a végeredménye a depresszió vagy depresszióra való fokozott hajlam lesz. Az állapot romlását aztán kiválthatja egy trauma, például egy megcsalás és a házasság összeomlása.

M. G.: *Miként alakult át a neurózisokkal kapcsolatos tudományos álláspont?*

T. L.: A neurózisokkal és az ide sorolt sokféle kórtünettel vagy kórképpel kapcsolatos nézetek jelentősen megváltoztak az idők folyamán. A neurózis fogalom hivatalosan az 1980-as évektől nem használatos, ugyanis túl általános, nehezen operacionalizálható, túl sok kórképet, részsindrómát foglalt magában. Különböző elméletek belevetítik a saját nézeteiket. Ma inkább úgy gondoljuk, hogy az egyéni reakciómód, viszonyulás a külvilághoz, a társadalomhoz fontosabb szerepet játszik abban, hogy valaki neurotikus vagy szorongásos.

B. I.: Olyan értelemben valószínűleg érvényes ma is a fogalom, hogy ez egy gyűjteménye volt olyan kórképeknek, amelyeket ma is számon tartunk. Sok kórkép közben tíz-húszévente ideoda vándorol a különböző klasszifikációkban. Ezek komorbidak lettek egymással. De a neurózis mint nagy ernyőfogalom már nem létezik.

M. G.: *Nyilván az orvos elsősorban a betegre, az egyénre fókuszál, de engem mégis érdekelne, hogy mi a véleményük 1990-es évek diskurzusáról, melyben nagy hangsúlyt kapott, hogy Kelet-Európa, konkrétan Magyarország az olyan különböző deviáns magatartásformák tekintetében, mint az alkoholizmus vagy az öngyilkosság nemzetközi szinten is*

„élen jár”, ami valamilyen történelmi, társadalmi okra vezethető vissza. Az orvosok erre a jelenségre adtak valamilyen választ?

T. L.: Vegyük például az öngyilkosságot. Az egyéni sorsból fakadó ezerféle összetevő hozzájárul ahhoz a döntéshez, hogy valaki megöli magát. Egy ennyire komplex jelenségnek nem lehet egyértelműen rámutatni az okára, és ezt nem is tartom ebben a formában tudományos kérdésfelvetésnek. Újságírók sokszor kérdezik, hogy Magyarországon miért ilyen magas az öngyilkosságok száma. Miért nem azt kérdezik, hogy 1984 óta miért csökkent? Ennek okait egyébként ugyanúgy nem tudjuk.

M. G.: *Mindkét kérdés egyaránt fontos, de a történészek közti vita jelen esetben a Rákosi- és Kádár rendszerről, és ennek a korszaknak a paraszt- és vidékpolitikájáról szól, konkrétabban arról, hogy ez mennyiben járult hozzájárul ezeknek a devianciáknak a kialakulásához.*

T. L.: A többi kelet-európai országban nem volt Kádár-rendszer, mégis együtt mozognak az öngyilkossági adatok a hazai adatokkal. Ráadásul az is magyarázatot igényel, hogy miért magasabb ez a szám Békés vármegyében, mint Győr-Moson-Sopron vármegyében. Sok mindent lehet persze teoretizálni, de ez kulturális kérdés is egyben. Az olyan kurrens, közbeszédben megtalálható szófordulatok, mint „kútba vetem magam” vagy „főbe lövöm magam” Nyugat-Magyarországon kevésbé divatosak, mint Békés vármegyében.

B. I.: Nyugati kollégáknak szoktam mondani, hogy az én gyerekkoromban elfogadott szófordulat volt, hogy én a te helyedben fölakasztanám magam. Más kultúrákban elképzelhetetlen, hogy ilyet mondjon valaki. Tele van a magyar irodalom és történelem ezekkel a kulturális mintákkal.

Budapest, 2024. május 21.

MELKOVICS TAMÁS

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

Aetas 40. évf. 2025. 1. szám, 182–186.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.1.182-186

www.aetas.hu

István főherceg, a szerepek embere

Rouven Pons: *Erzherzog Stephan (1817–1867). Biographie eines Habsburgers im entstehenden Medienzeitalter.*

(*Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, Band 123.*)

Wien–Köln: Böhlau Verlag, 2022. 664 oldal

Habsburg Lotharingiai István Ferenc Viktor császári királyi főherceg 1817-ben született a magyar nádori tisztséget ötven éven át viselő József (1776–1847) és a protestáns Hermina von Anhalt-Schaumburg-Hoym (1797–1817) fiaként. Tanulmányait követően 1843/1844-ben Csehország helytartójává és polgári kormányzójává nevezték ki. 1847. január 15-én, apja halálát követően Magyarország királyi helytartója lett, majd 1847. november 12-én, az utolsó rendi országgyűlés megnyitásának másnapján közfelkiáltással nádorrá választották. 1848. március 15-én formailag ő vezette Bécsbe a magyar országgyűlési küldöttséget. Március 17-én V. Ferdinánd felhatalmazását követően királyi alteregóként ő nevezte ki Batthyány Lajost miniszterelnökké és bízta meg a kormányalakítással. Szeptember 15-én az első népképviselői országgyűlés felkérte a magyar honvédsereg főparancsnokának, szeptember 18-án meg is érkezett a magyar táborba. Miután azonban V. Ferdinánd Bécsbe rendelte, szeptember 23-án a császárvárosba utazott, ahol 25-én lemondatták. Anyja egykori birtokára, Schaumburgba vonult vissza. 1858-ban részt vett Rudolf trónörökös keresztelőjén, Magyarországra azonban nem térhetett vissza. 1867-ben tüdőbajban hunyt el.

István főherceg tehát akkor kapta meg – szinte mindenféle gyakorlati tapasztalat nélkül – apja nehéz örökségét, a nádori címet, amikor a Magyar Királyság rendi diétáján immár két párt, a Konzervatív Párt és az Ellenzéki Párt feszült egymásnak, amikor a vármegyék irányításáért zajló hatalmi küzdelemben az adminisztrátori rendszer okozta sérelmek komoly politikai hullámokat korbácsoltak, amikor a magyar politikát olyan talentumok irányították, mint Batthyány Lajos és Kossuth Lajos, s amikor Európában rövidesen beköszöntött a népek tavasza. A harmincéves ifjú nádornak ebben a helyzetben kellett közvetítenie – hivatalának hagyományai szerint – a bécsi kormányzat és a magyar országgyűlés között.

Rouven Pons, a darmstadti Hesseni Állami Levéltár igazgatója 2022-ben megjelent impozáns terjedelmű, tudományos igényű nagymonográfiájának bevezetőjében hangsúlyozza, hogy István élete és biografikus feldolgozásának relevanciája nem abból a néhány évből fakad, amit magas politikai pozícióban töltött el, nem a funkciója és a tettei adnak különös jelentőséget személyének, hanem azok a szerepek, amiket a számos irányból felé érkező elvárások, igények és konstruált jellemvonások, illetve saját maga önmeghatározásai és önmarketingje épített fel, s amiket eljátszott, el akart játszani, vagy el kellett volna játszania. Pons tehát rögtön közli olvasóival, hogy itt bizony nem hagyományos életrajzra kell számítani: biográfiája nem annyira a „főhőst” ábrázolja, hanem inkább a korabeli társadalom elvárásait és reményeit elemzi, amelyek a főherceg felé

irányultak. A szerző nem véletlen tekinti szimbolikusnak azt a történetet, miszerint István 1856-ban Wilhelm Trautschold festőművésztől két portrét rendelt: az egyiket a schauburgi kastély átépítését irányító Carl Boosnak szánta, a másikat nevelőjének és jobbkezeének, Joseph Freiherr von Anders bárónak. A főherceg megkérdezte Boost, hogyan szeretné őt látni a portrén: civilben vagy egyenruhában, frakkban vagy kvékerben, a szürke tábornoki vagy a fehér ezredesti egyenruhájában. Boosnak kellett tehát választania a felkínált „szerepek” között, mert István számára mindez csupán „ízlés kérdése” volt. (20–22. old.)

Pons a vizsgálat keretét a Habsburg Lotharingiai-ház családi viszonyrendszerében találja meg, részben Mária Terézia, részben II. Lipót „jóvoltából” ugyanis 1848 és 1865 között a tizennyolc éven felüli Habsburg férfiak száma folyamatosan tizenhét és tizennyolc között mozgott. A családtagok pedig felte(he)tték maguknak a kérdést, hogy mi a személyes feladatuk a dinasztia jövőjét illetően – ez volt tehát az a keret, amiben Istvánnak el kellett helyeznie magát, s amelyben a kortársai is érzékelték őt, miközben 1835-öt követően a metternichi bürokrácia egyre inkább a politikai színtéren kívülre, pusztán reprezentatív funkciókra szorította vissza a császári családot, amihez persze V. Ferdinánd szerény képességei is hozzájárultak. A vizsgálat irányait a szerző a kommunikáció- és médiatörténet, a dinasztiatörténet és az életrajzi megközelítések háromszögében jelöli meg. A feldolgozás céljait szolgáló jól körülhatárolt forráscsoportokat három fő kategóriában határozza meg: 1.) Sajtóanyagok. Pons szerint a cenzúra és a különböző állami intézkedések ellenére is nagy súlyt kell tulajdonítani az újságcikkeknek, hiszen a sajtó már 1848 előtt és alatt is hatalmi tényezővé vált a dinasztia tagjai számára. István főherceg ráadásul lehetőségeihez mérten formálta, de legalábbis – tudatosan keresve az információs csatornákat – törekedett formálni az újságok személyét érintő megnyilatkozásait. 2.) Levelezés. Bár István

Alcsúton őrzött magánhagyatéka a második világháborúban megsemmisült, így a hozzá érkező levelek döntő részét sohasem fogjuk megismerni, az általa írt levelek aprólékos kutatómunkával jelentős számban összegyűjthetők voltak „Berlinben, Brüsszelben, Bückeburgban, Budapesten, Darmstadtban, Diezben, Drezdában, Grazban, Hannoverben, Koblenzben, Luxemburgban, Mantovában, Marburgban, Meiningenben, Münchenben, Nürnbergben, Padovában, Prágában, Oldenburgban, Schwerinben, Stuttgartban, Weimarban, Bécsben és Wiesbadenben”. (42–43. old.) István – elsősorban 1850-től megélénkülő – levelezése pedig arról tanúskodik, hogy intenzíven tartotta a kapcsolatot a nemzetközi hatalmi/társadalmi hálózatokkal (diplomátákkal, politikai döntéshozókkal, az európai főnemességgel), részben információkat szerzett, részben pedig a közélet felszínén tartotta saját személyét. Természetesen itt sem fejezhette ki magát teljesen szabadon, egyrészt a címzettek kilétét, másrészt pedig a postaútvonal titkos olvasóit (tisztában volt azzal, hogy leveleit felbontják, vagy legalábbis felbonthatják) s talán még az utókort is figyelembe kellett vennie – végeredményben teljesen tudatos módon sajátos képet közvetített magáról a külvilág felé. 3.) Kortárs értékelések. A vizsgálat kiterjed a bécsi kormányra és annak képviselőire, a Habsburg-ház családtagjaira, az európai uralkodóházakra, a rokonokra és az ismerősökre, a diplomátákra, a bécsi (titkos)rendőrségre, az udvari pletykák képviselőire, valamint a magyarországi, illetve a csehországi politikai döntéshozókra is. Ezek a vélemények összegzik ugyanis a már említett elvárásokat és/vagy értékítéleteket (a gyűlölt árulótól egészen a dinasztia reménysugaráig), amelyeket össze lehet vetni István konstruált önképével, valamint a sajtóanyagokkal. A közéleti tevékenység „hivatalos” és „félhivatalos” dokumentumai ugyanakkor, amelyekből leginkább megrajzolható a főherceg közéleti/politikai tevékenysége, csupán kontrollforrásként szolgálnak, a kérdés-

feltevések és a munkamódszerek folytán nem képezik a kutatás fő fókuszát.

Pons alapvetéséből adódik, hogy a politikai tevékenység néhány éves időszaka ugyanolyan fontos a vizsgálat szempontjából, mint az 1848 utáni közel húszéves „száműzetés” korszaka – a kötet felépítése visszatükrözi mindezt. Az első nagy szakasz két fejezetében a gyermeki és fiatalkori évek kerülnek nagyító alá 1817 és 1837, valamint 1838 és 1843 közötti időszakokban mintegy ötven, illetve hetven oldalnyi terjedelemben: Miként lépett ki István a nyilvános térbe, s miként vált számos haladó kör számára „a remény hordozójává”? Az öt körülvevő – más főhercegi „udvarok” esetében – szokatlan családi konstellációk, a tanárok által közvetített eszmék, a magyarországi életkörülmények, a bécsi államigazgatás, az utazások során bejárt csehországi, itáliai és németországi területek viszonyainak bemutatása azt a célt szolgálja, hogy közelebb vigyék az olvasót az ifjú főherceg gondolkodását formáló körülményekhez. A következő szakasz két fejezete a csehországi (1843–1847) és a magyarországi (1847–1848) politikai szerepvállalás időszakára koncentrál majdnem százszáz oldal terjedelemben: István ügyesen szilárdította meg hírnevét, azonban a pályafutás csúcspontjára érve hamar eljutott saját határaihoz, s visszavonulása/visszavonultatása pillanatok alatt szertefoszlatta mindazokat a reményeket, amelyek személyéhez kötődtek. Az utolsó nagy szakasz szintén két fejezetre bomlik 1849 és 1858, illetve 1859 és 1865 határvésszámaival, megközelítőleg ugyancsak száz-száz oldalban: Miként alakul a száműzött főherceg világképe, miként használja az európai közsférát, s miként halad rehabilitációja, s egyáltalán hol vannak a dinasztia történi visszaintegrálás határai és korlátai? Végezetül István utolsó évei (1866, 1867) kerülnek terítékre: betegsége,

halála, egyben a „remény kudarca” – száműzetésben élve, a császári-királyi ház tagjaként funkció nélkül, család nélkül, leszármazottak nélkül s a fiatalkori elvárások perspektívájából szemlélve kimagasló teljesítmény nélkül.

Ha vetünk egy közelebbi pillantást a magyar történettudomány szempontjából leginkább releváns időszakra, az 1847–1848-as történések feldolgozására és István nádor vélt vagy valós pozícióira, marad(hat) némi hiányérzetünk. Még akkor is, ha önmagában érdekes és fontos eredmény, hogy egy nem magyar történész szemüvegén át, különleges és kreatív módszertani szempontok mentén, eddig nem vagy legalábbis kevésbé ismert és hasznosított források perspektívájából is láthatjuk 1848 sors- és korszakfordító eseményeit, valamint főszereplőit. Nem célunk reflektálni az itt-ott megkérdőjelezhető fogalomhasználatra vagy egyes főszereplők neveiben elő-előforduló helytelen írásmódra, mindezek egyáltalán nem befolyásolják a munka célkitűzéseit. A hiányérzet fő oka sokkal inkább az, hogy Rouven Pons a magyar történeti szakirodalom meglehetősen szűk metszetét használta fel, s ebből következően kevésbé hasznosította a magyar történetírás vonatkozó eredményeit, amelyek lehetővé tehetnék volna a módszertani megközelítésben rejlő lehetőségek még részletesebb kibontását. A legtöbb hivatkozás az 1847–1848-at tárgyaló fejezet vonatkozásában a döntően Innsbruckban alkotó Stefan Kováts/Kováts István *„Erzherzog Stephan Viktor von Österreich (1817–1867), der letzte Palatin von Ungarn”* című, 1997-ben megjelent munkájára mutat.¹ A második legtöbb említést Deák István munkássága kapja, legnagyobbbrészt 1979-es nagyívű kötetének 1989-es német nyelvű fordítása: *„Die rechtmäßige Revolution. Lajos Kossuth und die Ungarn, 1848–1849”*.² A harmadik

¹ Az István száműzetésére és halálára vonatkozó szövegrészek magyarul is megjelentek. Kováts István: *István nádor száműzetése és halála*. Századok, 131. évf. (1997) 5. sz. 1063–1082.

² Magyarul lásd: Deák István: *Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1983.

legtöbbet jegyzetelt tétel pedig Spira György 1974-es „*A Hungarian Count in the Revolution of 1848*” című kötete.³ Mindezek mellett itt-ott feltűnik Gergely András, Hermann Róbert, Niederhauser Emil és Oplatka András egy-egy német nyelven megjelent írása. Közvetlen forrásként elsősorban Széchenyi naplóját, Szőgyény-Marich László emlékiratát, valamint Károlyi Árpád 1921–1922-es, illetve 1932-es, Széchenyihez, valamint Batthyányhoz köthető forrásgyűjteményét⁴ használja. Egyfelől ugyan Pons már bevezetőjében leszögezte, hogy az egységes kép érdekében az életút különböző szakasza-inak feldolgozása során ugyanazokat a forrástípusokat igyekszik felhasználni, másfelől nem is várható el a széles körű magyar vonatkozású forrásanyag feltárása, a magyarországi sajtóanyag beemelése, s végeredményben az is érthető és világos, hogy nem a magyar köztörténetben való elmélyülés a biográfia célja. Megítélésünk szerint azonban épp azért lett volna érdemes – a nyelvi korlátok ellenére is – hasznosítani a magyar történeti irodalom azon részét, amely túlmutat a magyar származású külhoni történetírók tollából megjelent szakmunkákon, illetve magyar történészek német nyelvű kiadásában is napvilágot látott bizonyos kötetin és tanulmányain, mert a szerző alap-

vetően más kérdésfeltevések mentén vizsgálta főszereplőjét és/vagy annak cselekvési terét, mint tette azt Stefan Kováts (aki Pons szerint elsősorban Anders 1868-as életrajzára⁵ támaszkodott), Deák István vagy éppen Spira György.⁶ Meglátásunk szerint így még élesebb megvilágításban tárult volna fel, milyen szerepekben látták, láttatták vagy akarták látni 1848 magyar vezéralakjai vagy éppen a magyar sajtó aktorai István nádort. Mindez persze arra a közhelyes megállapításra is rávilágít, hogy a „csak” magyar nyelven felhalmozott tudás nemzetközi térben sajnos nem minden esetben hasznosul – ugyanakkor tegyük hozzá, hogy Pons az angol és/vagy német nyelven kiadott magyar történeti szakmunkáknak is „csupán” egy szűkebb metszetét hasznosította.

Végezetül emeljünk ki egy-két gondolatot a Rouven Pons kötetének konklúziójában összegzett főbb megállapításokból. Néhány hónappal István halálát követően végezték ki I. Miksát, Mexikó császárat. 1867-ben tehát a Habsburg Lotharingiai-ház két olyan tagja is távozott az élők sorából, akiket életük egy szakaszán az uralkodó dinasztikus fősodor alternatívájaként ünnepeltek, halálukkal szimbolikusan ezek az alternatívák is kudarcba fulladtak. Pons munkája elsősorban István személyisége köré épült, ez a szemé-

³ Magyarul lásd: Spira György: *1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.

⁴ Gróf Széchenyi István Összes Munkái 10–15. köt. *Gróf Széchenyi István naplói* 1–6. köt. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta: Viszota Gyula. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1925–1939.; *Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai* 1–3. köt. Kiadják fiai, Budapest, 1903–1918.; Gróf Széchenyi István Összes Munkái 7–8. köt. *Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka* 1–2. köt. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta: Károlyi Árpád. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1921–1922.; Németujvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre 2. köt. *Pöriratok és államiratok*. Az iratokat összegyűjtötte és szerkesztette: Károlyi Árpád. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1932.

⁵ [Anders, Joseph Freiherr von]: *Stephan Victor Erzherzog von Österreich. Sein Leben, Wirken und sein Tod*. Wiesbaden: C. W. Kreidel's Verlag, 1868.

⁶ Érdemes lett volna használni például a következő munkákat: Gergely András: *Áruló vagy áldozat? István, az utolsó magyar nádor rejtélye*. Budapest: Helikon Kiadó, 1989.; Urbán Aladár: *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöksége, fogsága és halála*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2007.; Urbán Aladár: *István nádor 1848 márciusában. A nádor megítélésének kérdéséhez*. In: Hausner Gábor (szerk.): *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Budapest: Argumentum Kiadó, 791–802.

lyiség pedig nehezen megragadható, s talán nem is létezik pusztán valójában, hiszen a főherceg a szerepek embere volt: a progresszív liberális; a (reakciós) dinasztia képviselője; a patriarchális és nyájias Habsburg földesúr; a szalon oroszlánja; a hiú önjelölt, piperkőc és mesebeli herceg; a felszínes fecsegő és álmodozó; az ambiciózus természetjáró; a remény hordozója és/vagy az áruló; a barát és/vagy az ellenség. Mindezen szerepek vették körbe és teremtették meg Istvánt, aki a legtöbbször kitért az egyértelmű kijelentések elől, s beszélgető-, illetve tárgyalópartnertől függően eltérő alapállásokat vett fel. Pons szerint István humanistának és jótékonykodónak, föderalistának és a császárhoz lojálisnak látszott, miközben nem akart visszafordulni a múltba, a jövő ugyanakkor veszélyesnek tűnt számára. Ez a hozzáállás pedig alkalmatlanná tette arra, hogy a politikai rendszerváltások és forradalmak közepette az események aktív irányítója legyen. Nem az egyén uralta a történelmi folyamatokat, hanem a társadalom és a folyamatok teremtették meg az egyént.

Összefoglalóan tehát elmondható, hogy Rouven Pons nagymonográfiája az életrajzírás friss és üde színfoltjai közé tartozik. A célok és munkamódszerek pontos megjelölését az alapvetően kronologikusan építkező, de olykor tematikussá váló történetmesélés követi, amely – különösen a levelezés terén – impozáns forrásfeltáró munkán alapszik. A kötet a magyar törtéénészszakma és a történelem iránt érdeklődő szélesebb közönség

számára is szolgál számos újdonsággal és érdekességgel, különösen az életszakasz 1847-et megelőző, illetve 1848 utáni fejezeteiben, de a nádori működés időszakában is, amikor István főherceg viszonylag fiatalon egy olyan politikai szituáció kellős közepén találta magát, amelynek kezelése sokkal szilárdabb önképpel és elköteleződéssel, illetve politikai tapasztalattal rendelkező egyének számára is embert próbáló feladat lett volna. A kötet érdemben persze nem változtatja meg a magyar történetírás által eddig felvázolt István-képet, de ez nem is volt célja a szerzőnek. Mindemelllett megítélésünk szerint az újdonsült nádorhoz fűződő 1847-es és 1848-as szerepeket, képzeteket és elvárásokat még mélyebben is meg lehetett volna rajzolni s ezáltal a kitűzött céloknak még inkább megfelelni. Mindettől függetlenül az olvasó első alkalommal tarthatja kézben történelmünk egyik fontos szereplőjének életrajzát, a kötetet lapozgatva pedig komoly inspirációkat és ötleteket szerezhet egy életút feldolgozásának módszertani lehetőségeivel kapcsolatban. Ahogy Pons fogalmaz: az olvasó szabadon értelmezheti az olvasottakat a történelmi korszak, a társadalmi réteg, az általános szociológia, esetleg az antropológia szempontjából. A különböző nézőpontok azonban összekapcsolódnak, és egy életút történetén keresztül a 19. századi dinasztiákról, azok önképéről és túlélési stratégiáiról, valamint az egyénről és az egyénről alkotott képekről mesélnek.

SZILÁGYI GÁBOR

Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala

Aetas 40. évf. 2025. 1. szám, 187–193.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.1.187-193

www.aetas.hu

Egy „különlegesen tipikus” dunatáji értelmiségi

Csunderlik Péter: Egy különleges közép-európai történet. Hanák Péter pályaképe. Budapest, Napvilág, 2023. 317 oldal

Tipikus-e, ha egy magyar történészt Eric J. Hobsbawm referenciaként számon tart? Különleges-e, ha valahol a Duna-medencében a második világháború időszakának egy üldözöttje 1945-öt követően lelkes kommunisztává válik, majd egy életre kiábrándul az „eszméből”? Feltehetően mindkét kérdésre reflexből „nem” lesz a válasz. Aki tehát mindkét feltételnek megfelel, első ránézésre egyszerre tekinthető tipikus és különleges jelenségnek. Egy ilyen személy – jelesül Hanák Péter történész, akadémikus – életútjának elemzését vállalta legújabb könyvében Csunderlik Péter.

A kötet felütésének (*Bevezetés*) olvastán ugyan úgy tűnhet, hogy a „posztmodern kélgyó” e szövegben is „ennen farkába harap”, hiszen Varga László nekrológiát idézve a szerző onnan indítja gondolatmenetét, hogy a 20. század második fele közép-európai történetének megértéséhez először Hanák Pétert kell megérteni, ám ehhez rögtön hozzáfűzi: Hanák maga éppen azért látott neki Közép-Európa kérdéseinek kibogozásához, hogy saját sorsának alakulását megértse – ami mintha azt sugallná, hogy a tyúk és a tojás feloldhatatlan problémájába ütközünk. Ehhez képest a kötet egésze sokkal közelebb áll a biográfia mint műfaj konvencionális felépítéséhez, Hanák Péter életútjának kronologikus elbeszélésébe ágyazza a feltárni szánt problémákat. Ehhez annyit mindenképpen hozzá kell tenni, hogy maga a szerző is

felhívja olvasója figyelmét: nem teljes életrajzot, hanem pályaképet alkotott, azaz az életmű szempontjából fontos biográfiai tényekre, adatokra összpontosított. E megállapítás, csakúgy, mint az ehhez kapcsolódó általános módszertani fejtegetések egyértelműek, eligazítást adnak a szerzőben felmerült dilemmák és a talált megoldások sűrűjében. Hasonlóan világos a szerző motivációjáról, a témához való személyes kötődéséről írott fejtegetés, amelynek talán harmadik eleme a leginkább kiemelendő: Csunderlik Hanák életútját megfelelő háttérnek tekinti a közelmúlt magyar historiográfiája több kulcseseményének elemzéséhez. Ezek tehát azok a keretek, amelyek a kötet értékelésekor figyelembe veendők.

A gyermek- és fiatalkor, azaz az 1945-ig tartó életszakasz (*A Hanák család és Kaposvár; Zsidótörvények, munkaszolgálat, holokauszt*) esetében értelemszerűen nem mutatható ki közvetlen kapcsolat a művekkel, így itt súlyosabban jelentkezhetett a szerző dilemmája, hogy mely tényeket, összefüggéseket tárgyalja kiemelten. A helyzetet nehezíti, ahogy Csunderlik maga is elismeri: Hanák nem sokat mesélt őseiről, családjáról – aminek okaként 1944 traumáját, a teljes rokonság deportálását említi, feltehetően joggal. A vonatkozó fejezetekből kiderül: Hanák maga sem beszélt sokat és/vagy szívesen saját 1944-es múltjáról. Ennek fényében igen fontos az a hanáki intelem, amelyet Csunderlik Péter maga idéz az első kronológiai fejezet élén: „...a memoár intellektuális párba a memoárró és a történész között. A történésznek fel kell fedezni, hogy hol csal a

memoáíró, mert minden memoáíró abban az értelemben csal, hogy valamiképpen szépiíti az igazságot.” (15. old.) Hogyan párbajozott ennek fényében a memoárt ugyan nem író, de ifjúkorát interjúkban, beszélgetésekben felidéző Hanákkal a kötet szerzője? Erre a kérdésre nem egyértelmű a válasz. Annyi bizonyos, hogy a Csunderlik által felvázolt kép koherens – ám sajnos nem derül ki, mennyire helytálló. A gond a választott forrásbázisban, illetve annak kezelésében rejlik. A közölt információk – elenyészően kevés kivételtől eltekintve – retrospektív, vagyis évekkel, évtizedekkel a tárgyalt események, folyamatok után keletkezett szövegekből származnak. Ezeket Csunderlik magas színvonalon elemzi, igyekszik kimutatni, ki, hol, mit hallgat(hat) el, ám egykorú forrásokkal nem szembesíti a bennük találtakat. Természetesen nem reális egy a holokauszt áldozatává lett család irathagyatékát számon kérni a szerzón, arra vonatkozóan azonban jogos lehet a szakmai kíváncsiság, hogy Hanák Péter gimnáziumából, korai munkahelyeiről, esetleg munkaszolgálatos alakulatáról maradtak-e fenn közgyűjteményben megőrzött dokumentumok. Ilyenek meglétéről vagy meg nem létéről Csunderlik nem tudósít, emlékező interjúk, illetve későbbi levelezés alapján megírhatónak véli az 1945-öt megelőző pályaszakaszt, miközben gyakran a kontrollforrásként használt szöveg is visszatekintő (a szintén Kaposváron felnőtt Kopácsy Sándor emlékirata). Az, hogy egyéb iratok hiánya vagy más ok miatt tett-e így, a könyv alapján nem dönthető el, így nem világos, hogy a „párbaj” során minden legitim „fegyvert” bevetett-e.

Az 1945–1956 közötti életszakasz első néhány évét feldolgozó szövegrésről (*Az új család: a Magyar Kommunista Párt; Az egyetlen és az ifjúsági mozgalomban*) is elmondható a fenti aggály, még ha némileg módosítva is. Itt ugyanis a szerző több személy visszaemlékezését is igyekezett ütköztetni a Hanák Pétertől visszamaradt források tartalmával. Az 1947–1949 közötti időszakot némi íroniával Csunderlik módszertana

szempontjából is a „fordulat éve”-nek lehetne nevezni, ugyanis láthatóan ekkortól állt rendelkezésére szélesebb kortárs forrásbázis a Hanák-életút rekonstruálásához.

Paradoxnak tűnhet, de mintha éppen a „pártos” vagy „mozgalmár” pályaszakasz, vagyis az 1956-ig tartó, Hanák működésének legsötétebb lapjait tartalmazó bő évtized leírása (*A magyar történettudomány szovjetizálása és a „pártos” Hanák*) sikerült volna legjobban a szerzőnek. Ez persze szubjektív megállapítás, és annyi kiegészítést mindenképpen igényel, hogy nem annyira a történet-szi alkotás folyamata, mint inkább a 20. század közepén egy szélsőséges ideológia hívévé vált értelmiségi helyzetének bemutatása volt itt a súlyponti probléma. Azaz aki elsősorban a szó szoros értelmében vett historiográfiai nézőpontból kíváncsi Hanákra, talán más következtetésekre jutna. A megértéshez a kulcsot e részben Csunderlik egyértelműen a tényfeltárásban látja, Hanák ekkori tevékenységének minden oldalát (kutatás, oktatás, párt- és mozgalmi munka, magánélet) leírva, elemezve igyekszik teljes képet rajzolni Hanák ekkori énjéről.

A szerző kiindulópontjával egyet lehet érteni, ő a mozgalomhoz való kötődést, sőt az abban való feloldódást és a magánélet – legalábbis időleges – kizárását a család elvesztésének traumáját elnyomni hivatott kísérletként magyarázza. Hozzáteszi, hogy Hanák számára persze a tanulás, az egyetem (Pécs, majd Budapesten) szintén fontos volt, olyannyira, hogy 1947-re, amikor már úgy érezte, nincs harmóniában a mozgalmi munka és a tanulás, tehát nem inspirálja egyik a másikat, már-már az a veszély fenyegette, hogy „elhajlónak” tekintsék. Olaszországi ösztöndíját követően azonban minden bizonnyal újra definiálta értékrendjét – hiszen Csunderlik találó megjegyzése szerint „1948 után Hanák Péter Andics Erzsébet fegyverhordozójaként vált hírhedtté” (80. old.), amit érzékletes példákon keresztül mutat be. Ugyancsak egyetérthetünk azzal a szerzői okfejtéssel, amely szerint nem volt egyetlen pillanat sem, amelyet egyértelműen

mint „bűnbeesés”-t azonosíthatnánk, sokkal inkább folyamatról van szó, amelynek a Hanák által kiemelt momentum, a bölcsészkar és Eötvös collegiumi pártszervezet káderfelvételi tisztségének elvállalása fontos, de nem egyedüli állomása.

Az „ötvenes évek” idején Hanák különböző szerepvállalásainak mindegyikét igyekszik bemutatni a szerző. Ezek között van, ami inkább csak kényszeredett mosolyt vált ki (öt éves tervek meghatározása a magyar történettudomány számára, kollégák kihívása sztahanovista munkaversenyre), s van, ami – Csunderlik kifejezésével – „arcpirító” (Rákosi tömjénezése a „legnagyobb történetíró” eposzi jelzővel), sőt akad „piszkos munka” is. Említ példát arra is, hogy Hanák egyetemi káderesként, ha akart, meg tudott védeni embereket, de voltak esetek, amikor kifejezetten elbánt másokkal (például Perényi József kizáratása a pártból). Ehhez kapcsolódóan remek forrás az 1951-es aspiránsjelöltekről Hanák által adott jellemzésesokor (106–107. old.), amely tökéletesen illusztrálja a „ha van rajta sapka, azért – ha nincs, akkor azért” gyakorlatát, bár kérdéses, hogy feltétlenül szükséges volt-e a jellemzett jelöltek név szerinti említése. Tudományszervezői mivoltában követett el Hanák egy „feljelentéssel felérő” recenziót az akkori új középiskolai tankönyvről a párt elméleti folyóiratában, a *Társadalmi Szemlében*, illetve közreműködött Kosáry Domokos és Benda Kálmán félreállításában, sőt 1949. júliusban kifejezetten asszisztált Kosáry íróasztalának államvédelem általi feltöréséhez. Csunderlik adatolja azt is, hogy Hanáknak – feltehetően a fentieknek köszönhetően – komoly öranycsúcsai lehettek, hiszen a *Szabad Nép* 1949. július végi, a bölcsészkar pártszervezet munkáját földbe döngölő kritikája után nem esett komolyabb bántódása (a pártvezetőségéből azért kibukott), a tankönyvírásban a túlvállalás miatt elmulasztott határidőkre alapított szabotázsvád pedig az Országos Neveléstudományi Intézet leváltott vezetőjét, Mérei Ferencet találta el Hanák helyett. Jó kérdés, hogy 1951 végén viszont miért éppen

azzal távolították el Hanákot az ELTE-ről, hogy „osztályidegen” származású – felmenőiről nyilván korábban is tudtak minden érdemi információt. Ez sem jelentett feltétlenül parkoló pályát, hiszen az MTA Történettudományi Intézetében tovább dolgozhatott, sőt megkapta 1952-ben a kandidátusi fokozatot – Csunderlikről pedig azt is megtudhatjuk, hogy munkahelyén ő jegyzett a legnagyobb összegben békekölcsönt.

Az 1953–1956 közötti évekből (*Egyetemi oktatás és az 1956-os forradalom*) a szerző két témával foglalkozik részletesebben. Egyfelől a Hanákban erősödő kételyekkel, amelyek 1956 elejére radikális – még ha egyesek, így a szakma pereméről a Történettudományi Intézetbe visszaengedett Mályusz Elemér által hiteltelennek is tekintett – önkritikához vezettek. Remek adalék, hogy Hanák egyik ekkori felszólalásában egyre erőteljesebben bírálta a „nagy történelmi személyek” kultuszát, hogy aztán nyilvánosan letörölje a tanszék szemináriumi termében azt a széket, amelyre Andics Erzsébet készült ráülni. A kapcsolat bemutatása persze nem merül ki az anekdotikus emlékidézésben: a szerző korabeli dokumentumok alapján reálisan ábrázolja a Hanák és Andics közötti szakmai(-politikai) ellentét felerősödését és némi személyes szimpátia megmaradását. A könyvfejezet másik súlypontja Hanák egyetemi oktatói tevékenysége, amelyre ekkor ismét módja nyílt – és amit szinte minden forrás szerint a legjobban szeretett végezni. Mivel írott forrást nem talált arra, pontosan mit oktatott ekkoriban Hanák, Csunderlik visszaemlékezőt keresett, jelesül Pintér Istvánt. E két téma mellett kevesebb teret kap maga a forradalom, Hanák Péter ugyanis 1956. október 25-én súlyosan megsebesült (munkatársa, I. Tóth Zoltán szó szerint mellette hunyt el), így az események szemtanúja nem lehetett, arra pedig a viszonylag rövid tárgyalás is elegendő, hogy Csunderlik rámutasson: ez az élmény kulcsfontosságú volt az életmű további alakulása szempontjából.

A következő fejezetek (*Félreállítva; A szakmai újrakezdés és a „kiegyezésvita”*;

A Történettudományi Intézet osztályvezetője; A nemzetközi karrier; Vendégprofesszor az Egyesült Államokban) az 1956 utáni évtizedekkel foglalkoznak, azaz a félreállítás-tól a nemzetközi karrierig taglalják Hanák munkásságát, egyre inkább műveire összpontosítva. A szöveg nagy szerzői erudícióról tanúskodik, egyes szerzők műveiről adott tömör értéktételeknek tanúbizonysága szerint a kisujjában van a Kádár-korszak gazdaság-, társadalom- és esztétikátörténet-írása. A Hanák „kiszívásairól”, egyrészt a családi és baráti körrel, másrészt a Történettudományi Intézetéről mint munkahelyéről, harmadrészt a külföldi tartózkodásokról (mindenekelőtt az Egyesült Államokban vendégprofesszorként eltöltött időszakokról) adott ismertetések korrektek, tényyszerűek, a Hanák Péter szakmai munkájáról, műveiről készített elemzések meggyőző erejűek. E recenzióknak nem is szándéka vitatni a szerző megállapításait, pusztán néhány felmerülő kérdőjelet szeretne említeni.

Ezek közül az első egyetlen eseményre, illetve Hanák Péter ezzel kapcsolatos magatartására vonatkozik: Az 1960-as „kiegyezés-vita” Szabad Györggyel Csunderlik tolmácsolásában „nehézsúlyú szakmai összecsapás” (160. old.) volt, és segített kitörni Hanáknak az 1956 utáni félreállítottságából. Úgy tűnik ugyanis, hogy a szerző egy problémát nem tud kielégítően megoldani. Csunderlik kérdésfeltevése konkrét és korrekt: Miért éppen Szabadot hívta ki Hanák erre a vitára? Válasza a kiegyezés eltérő értékelésére, illetve a két szerző munkásságának a későbbiekben való egymásra hatására mutat rá. A politikai dimenzió elemzése azonban, ami a helyzet leírásánál virulensen jelen van, a vita kibontásánál mintha elmaradna. A Hanák és Szabad közötti vita egyértelműen a Molnár Erik nevével fémjelzett polémia „farvizein” zajlott, ezt Csunderlik kimutatja. Márpedig annak politikai tétje a Rákosi-korszak „függetlenségi” történet szemléletének nacionalizmusként való beállítása és így a kádári berendezkedés legitimálása volt. Megszólalására részben válasz lehet – ami

persze csupán spekuláció – az, hogy a kényeszerű hallgatás után ugyanekkor megszólaló írókat kötelezték arra, hogy „tegyék le a garast” a rendszer mellett, így elképzelhető, hogy történészekkel szemben is volt ilyen elvárás. Ez viszont nem válasz arra a kérdésre, hogy miért Szabad ellen irányult Hanák fellépése. Csunderlik arra épít, hogy Szabad Andics Erzsébet protezsztáltja volt, így egyrészt feltehető, hogy Hanák kritikájával alapvetően egykori főnökasszonyának kívánt „odaszúrni”, másrészt lehet, hogy úgy vélte, Andicsnak van elég hatalma ahhoz, hogy védőernyőt tartson Szabad fölé, amennyiben a vitában megfogalmazott bírálat a nacionalizmus vádjává alakulna át, azaz politikai síkra terelődne az ügy. Akárhogy is, mindez a magas színvonalú szakmaiság mellett nagyfokú hazardjátéknak tűnik Hanák részéről Szabad potenciális kárára – ez pedig ellentmondana annak, amit Csunderlik az oroszán jegyében született Hanákról ír, mondván: a közéleti vitákban az oroszán bátorsága volt rá jellemző. (19. old.) Az 1960-as kiegyezés-vita – úgy tűnik – nem igazán erősíti ezt az állítást.

Ebből a szituációból bontható ki egy másik, már hosszú távra szóló kérdőjel: Hanák és a pártállam viszonya. 1956 után végig párttonkívuili maradt, ez bizonyos. Ezen túlmutatóan viszont vannak tisztázatlannak tűnő mozzanatok. Csunderlik Péter láthatóan igyekezett a lehetőségekhez képest szisztematikusan áttekinteni a Hanákra vonatkozó állambiztonsági iratanyagot. Mindebből körvonalazódik, miért és mennyire tartották megfigyelés alatt. Arra vonatkozóan viszont nem tárt fel adatot, hogy mit akart az ügynöki jelentések alapján Hanákkal kezdeni a rendszer. Kiderül a könyvből, hogy emberünk igen gyakran utazott nyugati országokba, vendégprofesszorként hosszabb időre is – minden esetben megkapta az útlevelet, amikor igényelte? Ha igen, jó lenne tudni, kellett-e ehhez valamilyen hatósági ellenkező visszafogó – és volt-e protektora, aki ezt megtette? Meglepő lenne mindenestre, ha a rendszer ilyen kiterjedt nyugati

aktivitást engedett volna bárkinek, aki ne tanúsított volna megfelelő lojalitást – erről a viszonyról e sorok írója nagyon szívesen olvasott volna okfejtést a könyvben.

Ugyanennek a kérdésnek felvethető egy másik dimenziója is, mégpedig Hanák művei kapcsán. Csunderlik minden esetben a tanulmányok, könyvfejezetek, illetve egy monográfia publikált verzióit elemzi. Érdeemes lett volna kitérni arra, hogy fennmaradtak-e ezen írások kéziratos változatai. Joggal feltehető, hogy Hanák kor-, illetve pályatársainak döntő többségéhez hasonlóan alkalmazott öcenzúrát, amikor írt – jóllehet Csunderlik szerint az ekkor alkotó értelmiségnek „lényegében csak néhány dogmatikus hittelt kellett elfogadni” (171. old.) –, az mégis hasznos információ lenne, hogy akadt-e példa Hanák művei esetén cenzori közbelépésre. Volt-e műveinek „politikai lektora” vagy hasonlója? Előfordult-e, hogy külső hatásra szelídíténie kellett egyes megállapításain? A megjelent szövegek és az esetlegesen fennmaradt kéziratok összevetése nyújthatna erre vonatkozóan információt. Csunderlik jogosan emeli ki egyrészt az 1972-es egyetemi tankönyvet (*Magyarország története, 1849–1918*), valamint a „tíz kötetes” *Magyarország története* Hanák által szerkesztett, 1978-ban megjelent, az 1890–1918 közötti periódust bemutató duplakötetét a történész munkásságából, sőt az utóbbihoz hozzáteszi, hogy a Kádár-korszak ideológiai keretei között Hanák ebben tudta „maradéktalanul” megvalósítani elképzeléseit. (195. old.) Annak kifejtésével azonban adós marad, milyen kompromisszumokat, alkukat kellett végül megkötnie ennek érdekében. A korszakot valamelyest ismerve nehéz elképzelni, hogy ilyen reprezentatív kiadványok esetében Hanákra bízta volna az utolsó szót – amennyiben mégis így volt, sokkal magasabbra értékelhették politikai megbízhatóságát, mint ahogy ez a könyv szövegéből kiderül.

A problematika további dimenziójaként felvethető Hanák és a marxizmus viszonya. A „létező szocializmus” diktatórikus gyakorlatával való 1956-os szakítás nem feltétlenül jelentette a marxi gondolkodási kategóriák elhagyását – annak fényében pedig különösen nem, hogy az 1950-es évek tárgyalásakor a szerző rámutatott, hogy Hanák gazdaság- és társadalomtörténeti érdeklődése alapvetően a marxi filozófia által adott világmagyarázathoz táplálkozott. Azt követően Csunderlik Péter joggal hangsúlyozza az egyes Hanák-művek bemutatásakor, hogy mennyiben volt azok szemlélete újszerű a történeti problematikát tekintve. Hanák Péter történeti gondolkodásában az új, nyugati hatásokot igyekszik alapvetően kimutatni. A marxizmus szerepének elemzése viszont elsikkad a könyv lapjain. Vajon azért, mert Hanák maga is másutt kereste gondolkodása kereteit? Érdekes lenne olvasni minderről, különösen annak fényében, hogy – és ez az előző bekezdésben írottakhoz is felvethető – a „tíz kötetes” sorozat Hanák által főszerkesztett duplakötete mintha egyes vonásaiban a vulgármarxizmustól sem lenne mentes. Érdekletes példa erre Magyarország lakosságának foglalkozás szerinti megoszlásának bemutatása táblázat segítségével, az 1910-es népszámlálás adatai alapján.¹ E táblázatban a korabeli kérdőívek nyomán megállapított adatok szerepelnek, ám a csoportok, kategóriák meghatározása az összeállítók műve. Meglepő módon a „Munkás” kategóriái között látjuk a sorkatonákat, a házicselédeket, a kereskedelmi alkalmazottakat, a mezőgazdasági munkásokat, sőt a napszámosokat is. Ez az eljárás pedig inkább arra utal, hogy a régről öröklött vulgármarxista „munkás–paraszt–értelmiségi–kizsákmányoló” felosztás Prokrusztész-ágyába kellett beszorítani a korabeli magyar társadalmat. Csunderlik szövege alapján Hanák ekkorra már bizonyosan túllépett e kategóriák rigorózus alkalmazásán – ha viszont így van, akkor úgy tűnik,

¹ *Magyarország története 7/1. 1890–1918*. Főszerkesztő: Hanák Péter. Szerkesztő: Mucsi Ferenc. Budapest: Akadémiai, 1978. 428–431.

hogy legalábbis a szélesebb közönségnek szánt publikációkban nem „csak néhány dogmatikus hittételt kellett elfogadni”.

Az 1980–1990-es évekről szóló fejezetek (*Visszatérés az egyetemre: a Művelődéstörténeti Tanszék oktatója; Közép-Európa utópiája és a Közép-európai Egyetem [CEU] tanszékvezetője*) a véglegesen révbe ért Hanákot mutatják be, akinek újra megadatott a tanítás lehetősége, előbb a budapesti bölcsészkaron (igaz, „csak” a művelődéstörténeti és nem az újkori magyar történeti tanszéken, ahol 1956 előtt oktatott), majd a Közép-Európai Egyetemen, ahol tanszékalapítóként működött közre. Az oktató Hanák jellemzéséhez Csunderlik Péter bőségesen támaszkodik egykori tanítványok visszaemlékezéseire, ám furcsának tűnik az az eljárása, hogy egy-egy bekezdést rendre azzal kezd, milyen témákban hirdetett Hanák órát, amit az anekdotikus rész követ. Mivel ezekben alapvetően nem lelhető fel tárgyspecifikus megjegyzés, talán összefogottabb lehetett volna felsorolni időrendben a kurzusok tematikáját, majd ehhez fűzni az emlékek csokrát.

Izgalmasabb kérdés viszont Hanák elhelyezése a rendszerváltáskor és azután zajló közéleti-értelmisségi viták erőterében. Eredeti megközelítésmódra vall, hogy 1989-ben közreműködött a Közép-európai Kulturális Egyesület megszervezésében, és pedig olyan társakkal, mint Csoóri Sándor, Konrád György és Kosáry Domokos. Ugyancsak fontos a Csunderlik által idézett megállapítás, amely a közép-európai régió problémáira válaszként az európai integrációt meghirdető elméletekkel (vágakkal?) szembeni szkepszisére mutat rá: *„A problémakör akkor és ott megszűnik? Akkor szeretni fogjuk a románokat vagy ők bennünket, ha összeurópa lesz?”* (276–277. old.) A közéleti vitákban betöltött „hídszerep” hamar a múlté lett Csoóri Sándor *Nappali hold* című esszéjére írt válaszcikke, illetve egy alapvetően rajta kívül álló ügy, a felesége által elhíresztelt, az aszszonyt ért skinhead-támadás feltehetően alaptalan története miatt. A szekértáboro-

kon való felülemelkedés lehetősége, ha volt is, a múlté lett. A nacionalizmusra káros jelenségként tekintő Hanák arra végső soron nem tudott választ adni, mi legyen a teendő azon honfitársakkal vagy éppen a szomszéd népek azon képviselőivel, akik épp ezzel elmentélesen gondolkodnak – a „meggyőzés” mint recept természetesen nem lehet eleendő, az esetleges további kimunkálást viszont Hanák Péter 1997-es halála megakadályozta.

Érdemes szólni mindezekén túl a kötet nyelvezetéről is. A szerző nagyon jól tájékozott vizsgálati tárgyában, érvelése alapvetően meggyőző – talán némileg igazságtalan, hogy ez az ismertető éppen a kevés kivételre igyekezett fókuszálni. Csunderlik Péter alapvetően szelíd, távolságtartó iróniával magyaráz, e hangvételtől mindösszesen két esetben távolodik el: az 1939–1944 közötti évek történéseit drámaibb színekben festi le – néha jobban, néha kevésbé megalapozottan. Így például az 1942-es munkaszolgálatos behívó nem jelenthetett akkora meglepetést Hanáknak, mint az a szövegből következne, hiszen huszonegy éves korában számítania kellett rá. Másrészt a legutolsó évek tárgyalásakor érezhető jókora adag pátosz a szerző stílusában.

Sajátos színfoltot jelentenek a szövegben a Csunderlik Péter bloggeri énjét idéző, rendszeresen előforduló kulturális utalások – így például Hanák amerikai vendégprofesszorsága alatti „önmagára találását” a Beatles együttes tagjainak 1968-as indiai útjával hasonlítja össze. (223. old.) A mű tudományos elemzésére, okfejtésére érdemi ráhatást ezek a megjegyzések nem gyakorolnak, de értelmisségi játéknak jók. Ebben az összefüggésben egy tiszta ziccert azonban biztosan kihagyott a szerző: az 1956-ot közvetlenül követő években szervezett baráti összejövetelek (Kornai Jánossal, Litván Györggyel és másokkal) taglalásakor e sorok írójában óhatatlanul Csurka István színműve, a *Ki lesz a bálánya?* idéződött fel – kérdés, hogy ennek említésétől véletlenül vagy tudatosan tekintett-e el.

Hanák Péter „különlegesen tipikus” életútjáról sokat megtudhatunk a kötetből; ez akkor is így van, ha a recenziós benyomása szerint a biográfiaíró Csunderlik Péter még nem teljes fegyverzetben áll előttünk. Ettől függetlenül mindenképpen kíváncsi lenni,

ha a könyv a mai történeti társadalmon és/vagy Hanák egykori ismerőinek táborán túl is több olvasóra lelne, mert valóban közelebb visz a 20. századi közép-európai értelmiség útjának megértéséhez.

DOMONKOS ÁDÁM

Szegedi Tudományegyetem BTK Történelemtudományi Doktori Iskola

Aetas 40. évf. 2025. 1. szám, 194–198.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.1.194-198

www.aetas.hu

Az idilltől a valóságig

Rosemarie Bovier: *Geborgte Heimat – Das Schicksal einer donauschwäbischen Dorfgemeinschaft (1763–1989)*. Wien – Köln: Böhlau Verlag, 2022. 205 oldal

Az 1990-es évektől a családtörténettel egyre intenzívebben foglalkozó Rosemarie Bovier 2022-ben jelentette meg második kötetét, ami a sokatmondó *Geborgte Heimat* (Kölcsönvett haza) címet viseli. Ezt a művet úgy is értelmezhetjük, mint első, autobiografikus jellegű kötetének¹ továbbgondolását és elmélyítését, hiszen míg az előző megírásához az obersuhli menekülttáborban gyermekként eltöltött tizenhárom év tapasztalatai nyújtottak nyersanyagot, addig a mostani könyv már legfőképp az odáig vezető utat fűrkészi – beleágyazva családjá és szűkebb közössége, a ma a Vajdaságban található Szilberek (Bački Brestovac) falu egykori – többségében német – lakosságának történetébe. Nem mellékes, hogy a munka a traumákban bővelkedő 20. század eddig elhallgatott családtörténeteinek sorába illeszkedik. Bovier végzettségét tekintve német és földrajz szakos tanár, diplomáját Frankfurtban szerezte. Nem tartozik a legtermékenyebb szerzők közé. Művei megírására az elmélyült intellektuális érdeklődés, kíváncsiság vezette; abban egészen pontosan három tényező játszott szerepet. A honvágy, illetve az otthonkeresés a szilberek menekültek második generációjához tartozó szerzőt gyerekkorától kezdődően foglalkoztatta. Az idillikus otthon (*derhom* – így nevezték kény-

szerűen elhagyott otthonukat az előzőtt, menekült szilberek németek) – ami számára hosszú ideig csak a lágerben hallottak alapján létezett – fizikai hiánya annál inkább megmutatkozott, minél inkább törekedett megérteni a lágerbeli helyzetét. Másrészt a személyes okokon túl a gyermekkorában látott menekülthullámok okai megértésének vágya és nem a történeti érdeklődés jelentett számára meghatározó ösztönző erőt. Harmadrészt pedig megemlíteném a véletlenek sora, ugyanis a külvilágból váratlanul érkező néhány jelet a szülőfalujának felkutatására való hívogató utalásként értelmezett.

A kötet műfaját tekintve ugyan nem, de tárgyát tekintve történeti munkának számít. Dicséretes, hogy a szerző a történetírás ún. vallomásos módját választotta, amennyiben tudatosan felvázolja munkája motivációit és céljait, és több ponton is világossá teszi nézőpontját. Deklarált feladatának tekinti, hogy megmentse a feledés homályától egykori faluközössége történetét és gondolkodásmódját. Könnyen érthető, kritikus és differenciált megközelítésmódot alkalmaz, e tekintetben egyáltalán nem marad el a történetészekről, noha magát nem tekinti annak. Az elméleti jártasság és megalapozottság is kiegészítőül a könyv érdemei közé sorolandó. Ez tetten érhető például akkor, amikor az elbeszélés kauzalitást színlelő tulajdonsága és a visszaemlékezés szubjektív, ugrásszerű és asszociatív működése kapcsán ír, vagy amikor a családfakutatás nehézségeit boncolgatja.

¹ Bovier, Rosemarie: *Heimat ist der, wovon die anderen reden. Kindheitserinnerungen einer Vertriebenen der zweiten Generation*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2014.

A műben különféle hangok váltakoznak. A leghangsúlyosabb természetesen a szerző elbeszélés, elemzés és leírás között váltakozó interpretációja, ezeknek szerencsés ötvözete jelenik meg. Jóval kisebb arányban van jelen egy családtag (édesanyja, nagyanyja) álláspontja, továbbá a már csak az emlékezetében létező és a maga változó mivoltában bemutatott egykori szilberek német közösség feltételezett vélekedése, közgondolkodása. A kritikai attitűd érvényesül, ahogy ez utóbbi kettővel végig polemizál Bovier. Az egyes emberi élettörténetek megrajzolásához, a közösség sorsának ábrázolásához az elbeszélő beszédmódot alkalmazza, egyfajta ironikus felhanggal. A leíró részek leginkább a könyvben szereplő fényképek elemzésénél figyelhetők meg. Viszonylag tág teret enged a fantázia, a tűnődés, a sejtés működésének, amikor a képleírások során időről-időre a fotókon szereplők bőrébe bújik, hogy azok szubjektív világát, érzelmeit feltárja. Különösen szuggesztívnek hat ez a szellemi játék a 19–20. századi női sorsok bemutatásánál. Így az irodalom eszköztárából is készségesen válogat Bovier. Az összehasonlítás eszköze olyan „műveletet” is lehetővé tesz számára, hogy összevesse a 18. század végi betelepítés és az 1944-es menekülés eseménysorait. Ugyanezt a módszert aknázza ki a férfi és női népviselet, a szokások változásainak dinamikáját szemlélítve vagy éppenséggel az adott többségi nemzet (magyar, szerb) kisebbségekhez való viszonyulásai, különösen az akkori oktatási rendszerek elemzése tekintetében. Növeli a munka értékét az is, hogy a lokális eseményeket a szerző igyekezett tágabb, tömören összegző történeti kontextusban elhelyezni, amivel a laikus számára is izgalmas olvasmányélmény lehetőségét kínálja. Annál is inkább, hiszen az alapvetően családtörténeti munkákban rendszerint testközelből ismerhetjük meg az adott történelmi szereplő világát és az őt körülvevő személyeket, lehetőségeket és korlátokat, ezáltal közelebb kerülhet az olvasó az adott korhoz.

A mű sajátos, ugyanakkor világos szerkezeti felépítésű. A szerző kezdetben felvil-

lantja, körbejárja a távoli felmenőiről (Niederderkorn és Eschbach család) készült fotókat, történetüket, majd egy egész fejezetet szentel a „nagy váltásnak”, vagyis annak, miként zajlott le az 1944-es menekülés, és hogyan kötött ki családjával Ausztriában. E két, bevezetesként funkcionáló rész kivételével alapvetően kronologikus váz határozza meg a kötet struktúráját, amely az 1763 és 1989 közötti időszakban mutatja be Rosemarie Bovier családjának, generációk sorának történetét a szilberek német közösséggel egyetemben. A tematikus egységek (például *Die Anfänge*) a bácskai németek sorstörténetének alakulását követik nyomon. A vonatkozó jelentősebb történelmi eseményeket külön kronologikus felsorolásban tünteti fel a szerző. Ezt követi két alapos családfa (Bovier és Werny család), amelyek egészen a 18. század elejéig nyúlnak vissza, és az olvasó segítségére vannak, ha netalán elveszne a mű olvasása közben a nevek – esetenként tola-

kodó – kavalkádjában. Mindenesetre érdemes szem előtt tartani, hogy a kötet tulajdonképp egy gyűjtemény. Ahogy Bovier fogalmaz: „...[a] 18-tól a 20. századig családom és a bresztováciak [szilberekiek] története a vándorlás, az etnikai csoportok együttélésének, a kisebbségekkel való bánásmódnak, a diszkriminációnak, más kulturális térbe való integrációnak, a párhuzamos közösségek [*Parallellgesellschaft*] életének története, a menekülés és elűzés története – a jelen meglévő kérdéseinek és problémáinak gyűjteménye.” (10. oldal) A szerző mindvégig érzéketlenül szemlélte a hagyományos közösségi konvenciókat, a paraszti értékvilágot és normarendszert, ami kijelölte elődjei szocializálójá számára a koordinátarendszert. Nagy hangsúlyt helyez az identitásképző elemekre, melyek a kötet szereplőit összefűzték, a faluközösség önazonosságtudatát kifejezésre juttatták. A több évtizeden át kifarrott összetartozás-érzést leghűbben népviseletük, népi művészetük, szokásaik, nyelvük, vallásuk, népi ünnepeik, a gyarapodás, majd a sérelmek és nélkülözések közös megélése szavatolta. Mind-

ez olyan erősen gyökerezett a közösség tagjaiban, hogy – igaz, főként az idősebb generációk – 1944 után egy ideig még ezekhez nyúltak vissza, hogy valahova tartozónak érezhessék magukat. A szerző rendre felhívja a figyelmet arra, hogy a tradicionális társadalomban mi számított erénynek, megbecsáthatatlan bűnnek vagy éppenséggel szokatlan dolognak. A vallásos nevelésben részesült falu társadalma szemében igazi botránynak számított például a válás a 20. század első felében, amit nagyanyja példáján keresztül ábrázolt Bovier. Sokatmondó és minden bizonnyal a kötelességek primátusára utal a házasságok tekintetében, hogy különösnek hatott a közösségben, ha a *liebe* (kedves/szeretlek) szó nem melléknévként hangzott el. Ezzel együtt természetesen tárgyalja a hagyományos nemi szerepek kérdéskörét, leginkább a nők kiszolgáltatottságát fókuszba helyezve. Érdekes látni – a könyvben található huszonnyolc fotó erről is tanúskodik –, hogy a szilberek németek számára mikroszinten miként zajlott le az átmenet a hagyományos világból a modernitásba. Jellemzően a férfiak léptek erre az útra először, őket csak igen nagy időeltolódással követték a nők. Külön figyelmet szentel a szerző a társadalmi rétegződés változásainak nagy vonalakban való bemutatásának, melyek többek közt a ruhaviseleti szokásokat is meghatározták. Világosan nyomon követhető az is, miként alakul ki, hogyan formálódik a településszerkezet és a falu arculata. Az agyagból és nádból készült házakat idővel téglalapításukkal váltották fel, felépítették a templomot, a járdákra már kellemesen hűvös árnyékot árasztott az út mentén ültetett eperfák lombja, ahová hétvégenként kiültek az emberek társalogni. Az alapvetően mezőgazdasági jellegű faluközösségben nagyon erős közösségi kötelékek alakultak ki, és az individuumnak úgyszólván semmi keresnivalója nem lehetett. Sok-sok parányi szegmensre fény derül; például arra, hogy milyen dalokat énekeltek egy-egy lakodalomban, vagy hogy a második világháború során

hogyan díszítették fel a házakat a náci szimbolikának megfelelően.

A történeti pálya íve, melyen a családtörténet kibontakozik, a Bácskába való betelepítés korából indul ki. Ez a többnemzetiségű (leginkább német és francia) embertömeg végső soron egy előrehaladott germanizáció (imakönyvek, oktatás révén) következtében legyűrte a nyelvi akadályokat, amit felmenői példáján mutat be a szerző, hiszen a Bovier francia eredetű név. Kezdetben értelemszerűen több dialektus létezett, amelyek végül az inkább fonetikai jegyek alapján felismerhető, ma már nem beszélt sváb nyelvjárássá olvadtak össze. Noha a faluban a német lakosság dominált, a kisebbségi lét sajátosságai mindvégig jellemzők maradtak. Így történetükhöz tartoznak azok a harcok, melyeket a 19–20. századi magyar és szerb nacionalista törekvésekkel szemben folytattak. Bovier bemutatja, hogy az 1879-es magyar iskolatörvény kisebbségeket korlátozó rendelkezései hogyan valósultak meg helyi szinten. A mai Vajdaság területén kissé megkésett iparosodási hullám által indukált társadalmi változások szemléltetése is a mű érényeként értékelhető. Nagy törést jelentett a falu lakói számára az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, minthogy kötődtek a Habsburg-házhoz, hálával adóztak a dinasztiának. Az első világháborút követően a szilberek németek túlnyomó többsége nem élt optálási jogával, tehát hű maradt a szülőfaluhoz. A délvidéki németek nemzeti öntudatra ébredése ezekre az évekre tehető, 1920-ban, immáron a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban alakult meg az – egyházzal kéz a kézben járó – *Kulturbund*, amely a többszöri betiltás ellenére virágzott, a tagság gazdasági előnyökkel kecsegtetett, és Szilbereken is létrejött helyi fiókszervezete. Az 1930-as évektől termékeny talajra talált a náci propaganda a faluközösségben. Átvették a náci nyelvezetet, szimbolikát, egyenruhát, rituálét, tömegmozgósítási koncepciókat és a Hitler-kultuszt. Voltak, akik jelentkeztek a SS-be, illetve a Wehrmachtba. A korszak túlélési motivációinak felkutatá-

sára vállalkozó szerző elmerül a képeslapokon, fotókon szereplő hozzátartozói tekintetében: akik 1938-ban, illetve 1941-ben még jugoszláv uniformisban pózoltak, 1942-ben az SS kötelékében álltak. A náci ideológia térhódítása mély árkokat ásott a szilberek németiség berkein belül, és kialakított két egymással szembenálló csoportot: azokét, akik elfogadták a Harmadik Birodalom eszmerendszerét, és kivették részüket a háborús szerepvállalásból, valamint azokét, akik valósi értékekre hivatkozva mindezt elutasították, és kiléptek a *Kulturbund*ből. Őket nevezték „feketének” (*Schwarzen*). A háborús hétköznapiak részletekbe menő ábrázolása során a szerző kitér az etnikumok együttélésének és az információszerezésnek a nehézségeire, valamint a sérelemként megélt rendelkezésekre. Minthogy közeledtek az ellenséges csapatok és a háború vége, a németiség többsége 1944. október 8-án elmenekült a faluból. Azokra, akik maradtak, a katonai közigazgatás és a jogfosztás időszaka köszöntött. Ezzel párhuzamosan még a minimális higiéniai és élelmezési feltételeket is nélkülöző táborokba, illetve málenkij robotra hurcolták el őket. A szerző bemutatja a menekülés stádiumait, azt a viszontagságos utat, ahogyan családtagjai eljutottak az ober-suhli menekülttáborba: Magyarországon át először a Szudéta-vidékre érkeztek, onnan áttelepítették őket Ausztriába, és csak ezt követően kerültek az észak-hesseni településre, ahol mintegy negyven szilberek család vett részt a barakk-lakónegyed építésében. Németország egyéb régióiban is éltek menekült szilberek németek. A magukat a nyelvük, szokásaik, katolikus vallásuk, akkori helyzetük miatt kívülállónak és megaláztatottnak érző dunai svábok, noha egykori faluközösségük ténylegesen megszűnt és szétszóródott a

világban, keresték a kapcsolódási pontokat, az összetartozást bizonyító elemeket. Ennek lehetünk szemtanúi az 1950-es évektől kezdődően, hiszen ekkor jönnek létre a dunai svábok kultúráját ápoló *Landsmannschaften*, még az Egyesült Államokban, Kanadában, Brazíliában, Argentínában és Ausztráliában is.

Az élet újrakezdése mellett a közösség tagjai embert próbáló kihívásként szembeültek a németországi integráció feladatával.² Bovier rendre kitér e folyamat nehézségeire, és több hozzátartozójáról ad hírt, a velük való kapcsolatfelvétel körülményeiről tudósít a második világháborút követő időszakból.

Nemcsak a kötet megközelítésmódja differenciált, hanem a felhasznált források is széles spektrumot ölelnek fel: például anyakönyvi kivonatok, településszerkezetre vonatkozó térképek, összeírások (például a bécsi Udvari Kamara telepeslistái és a Mapire – Történelmi Térképek anyagai). Emellett a szerző széles körű szakirodalmi tudásanyagára alapozott, például Gerhard Seewann munkáira.³ Bovier-nek sikerült egy elveszett „szellemvilág” nyomait megmenteni a feledés homályától azáltal, hogy az *oral history* eszköztárából válogatott. Azokat a kútfőket, melyek mondhatni életet lehelnek a letűnt történelmi korokba, a visszaemlékezéseket, híreket és elbeszéléseket, tehát a szájhagyomány megannyi értékes megnyilvánulását is hasznosítja. Ám ezek pontosításait, kiegészítéseit, akár megkérdőjelezéseit is megtaláljuk itt. Ezek az „ütközési/ütköztetési pontok” áttekintést nyújtanak arról, hogy az emberi emlékezés miként szépítheti meg, ferdítheti el vagy őrizheti meg a múltat.

Térségünkben a 21. század első évtizedétől kezdődően foglalkoznak kutatók az auto-

² Az elűzött németek 1945 utáni németországi integrációjának nehézségei kapcsán lásd bővebben: Kossert, Andreas: *Kalte Heimat – Die Geschichte der deutschen Vertriebenen nach 1945*. München: Siedler Verlag, 2008.

³ Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn*. Band 1: Vom Frühmittelalter bis 1860. Marburg: Harder Institut, 2013. Magyar kiadás: Seewann, Gerhart: *A magyarországi németek története. 1. A kora középkortól 1860-ig*. Ford. Vitári Zsolt. Budapest: Argumentum Kiadó, 2015.

nóm történelmi szereplők társadalmi folyamatokban való részvételével. A 2012-ben megjelent *Egyén és közösség*⁴ című tanulmánykötet az utódállamokbeli kisebbségi életpályák bemutatását tűzte ki célul, az egyén és közösség között fennálló viszonyrendszerre nagy hangsúlyt fektetve. Mivel „[n]apjainkban a biográfia új virágkorát éli”,⁵ Bovier munkája vitathatatlanul illeszkedik abba a kurrens folyamatba, amellyel a történetírás igyekszik törleszteni adósságát az individuuum történelemformáló szerepének vizsgálatát illetően. Továbbá a vajdasági vonatkozású családtörténeti és családfa-kutatások kapcsán talán nem érdemtelen rögzíteni, hogy azok – néhány kivételtől eltekintve – az 1990-es években indultak, elsősorban pragmatikus okokból (letelepedéshez, állampolgársághoz szükséges származási igazolás). Noha ez a kötet egy német család történetét dolgozza fel, némileg párhuzamba állítható vajdasági magyar családtörténetekkel, minthogy ezek is hozzátartozók

életútjainak – hol rövidebb, hol egészen hosszú korszakot felölelő – ábrázolására vállalkoznak, és ugyanúgy bővelkednek fényképekben.⁶ Ezekkel összevetve Bovier műve jóval többet vállal (a faluközösség múltjának ábrázolását és a történeti kontextus megjelenítését) a családtagok sorsának megrajzolásánál. De a térség helytörténeteinek és település-monográfiáihoz képest is egyedi értékkel bír, hiszen az életutak teljes bemutatását nyújtja, ami rendszerint kimarad az ilyen jellegű munkákból. Mindemellett fontos hangsúlyozni, hogy a Németországba kitelepített, elűzött és elmenekült németek körében nagyon hamar megkezdődött a múlt emlékeinek összegyűjtése. A háború után egy emberöltővel nagy számban kerültek az olvasókörökhöz az általuk készített egyéni, illetve csoportos memoárkötetek és forráskiadványok.⁷ Ebből a szempontból ez a munka szervesen illeszkedik egy hosszabb történetírói, helytörténeti irodalom hagyományaihoz.

⁴ Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Egyén és közösség*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012.

⁵ Bárdi–Tóth (szerk.): *Egyén és közösség*, 11.

⁶ Lásd elsősorban: Huber Mihály: *Egy úri szabó és kétszer száz tú hossza. Napló 1934-ből és 1944–45-ből*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012.; Müller Teréz: *Igaz történet*. Zenta–Újvidék: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet – Forum Könyvkiadó Intézet, 2011.; Idősb Bálint József: *Imádkozzál és dolgozzál. Ez egy földművesnek az életrajza, amelyből minden ember tanulhatna*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2010.

⁷ Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1993. 6–7.

KERESZTES CSABA

főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Aetas 40. évf. 2025. 1. szám, 199–202.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.1.199-202

www.aetas.hu

Marad a bosszúvágy mindhalálíg?

Feitl Írisz – Németh Csaba (szerk.): Az első lövés. Kossuth tér, 1956. október 25. Budapest: Országgyűlés Hivatala, 2021. 456 oldal

E sorok szerzője már írása elején nyíltan feltesz egy ebben a műfajban szokatlan kérdést: lehet-e, szabad-e vállaltan szubjektív recenziót írni? A saját véleménye egy óvatos igen, ám a végleges választ maga a recenzió tartalmi összessége fogja megadni, a tisztelt olvasó pedig eldönti, hogy új és egyúttal összességében tárgyilagos ismeretek birtokába jutott-e. Tegyük hozzá mindehhez: nehéz objektív módon értékelni a máig emlegetett, tragikus és gyászos 1956. október 25-i Kossuth-téri sortűz eseményeit. Nem sok ehhez hasonló feltáratlan háttérű – vagy mondhatjuk úgy is: rejtélyes – történelmi eset található a magyar közelmúltból (bár véres és máig gyűlöletet szító akad több is).

A sortűzet körülvevő homály eloszlátása céljából öröndetes az a kezdeményezés, amelyet az Országgyűlési Múzeum 2016-ban indított el. Kutatócsoport alakult a sortűz történetének feltárására és az áldozatok számának megállapítására. 2017-ben felhívást tettek közzé, hogy az 1956. októberi „véres csütörtök” résztvevőiről és áldozatairól rendelkezésre álló ismereteket személyes emlékekkel, fotókkal, dokumentumokkal, esetlegesen tárgyi anyaggal bővíthessék. Ezután az összegyűjtött adatokból, kutatási eredményekből dokumentumfilm készült,¹ majd 2021-ben rendkívül jó kiállítású kötetbe

foglalva adták ki a feldolgozott információkat, több kapcsolódó tanulmány kíséretében.

A kötet nehezen sorolható be egyértelműen egy műfaji kategóriába. Nem feltétlenül monográfia („a témát jól, összességében részletesen feldolgozták a különböző szakmákban”, 10. old.), ugyanakkor több, mint új kutatási eredmények bemutatása (ez egy folyóirat-tanulmányban is elért volna). Egyfajta tanulmánykötet, évfordulós kiadvány is lehetne, azonban nem ez volt a cél.

A véres eseményről szóló korábbi leírásokról, feldolgozásokról a kötet bevezetője után az „Elhallgatások, torzítások, megfélemlítések. A Kossuth-téri sortűz a történelmi irodalomban” című tanulmányban ad számot a két szerkesztő. Ezzel vált a kötet első két része jó historiográfiává, amely akár mintául is szolgálhat minden hasonló jellegű munkához. Summázzák – s ha nem is teljes mértékben, de ütköztetik – az eddigi kutatások eredményeit, az ellentmondásos véleményeket, következtetéseket. (Esetleg a még a Párttörténeti Intézetben korábban indult átfogó anyaggyűjtésről bővebben is szólhattak volna.) A felmerülő kérdésekre (Mennyien lehettek a tüntetők; miért mentek oda; kik/mely szervezet felelős a vérengzésért?) végleges és teljes választ a szerzők nem tudnak adni, az a jelenleg rendelkezésünkre álló források alapján nem lehetséges. Ahogy a szerzők maguk is kijelentik, a teljes körű megismeréshez égetően szükségesek lenné-

¹ „Az első lövés (bővített) – The first shot (extended)”. Megtalálható: <https://www.youtube.com/watch?v=iAt-Svhm49A> (Utolsó letöltés: 2023. június 1.)

nek a releváns szovjet iratanyagok, valamint esetlegesen keletkezett visszaemlékezések!

M. Kiss Sándornak „Az 1956-os sortűzhöz vezető út...” című tanulmánya a korszak fegyveres testületeinek működési kereteit mutatja be, különösképpen a fegyverhasználat szabályait. A történetekkel fűszerezett, idézetekkel szemléltetett írás alapos elemzést nyújt a korabeli szolgálati szabályzatról, valamint Kopácsi Sándor (1956-ban Budapesti rendőr főkapitánya) szakvéleményéről.

Cseh József „Katonai alakulatok a Parlament környékén” című tanulmánya szintén fontos alapismereteket nyújt a sortűz körülményeinek feltáráshoz, hiszen a fegyveres erők (sőt, fegyverrel ellátott szervezetek) elhelyezkedését, tevékenységét minden kutatónak alaposan vizsgálnia kell.

Az állambiztonsági iratok áttanulmányozása nyomán Unger Gabriella tollából született tanulmány („Véres ellenforradalmi provokáció”) számos új és hasznos adatot tartalmaz. Ugyanakkor elmaradt a kötet többi részével való egybevetés, ami szükséges lett volna az ismétlődések elkerülése érdekében.

A „Sortűz az amerikai dokumentumokban” című tanulmány (Lengyel Eszter) jól összeállított írás, sodró lendületű, azonban lényegében szintén csak a többi tanulmányban olvasható értékeléseket tartalmazza.

Ezt követően olvashatók a kulcsfontosságúnak tekinthető szövegek, maguk a visszaemlékezések (Pál Zoltán: „A »véres csütörtök« és az oral history-források”). Az ezekhez készített magyarázó felvezetés tartalmas – azonban a forrásközlések lényegében önmagukban állnak, és csupán helykitöltő szerepre vannak kárhozthatva. A forrásszövegek összefoglaló elemzés nélküli közlése nem helyeselhető. (Bőzsöny Ferenc például nem volt személyesen jelen sortűznél, visszaemlékezése mégis szerepel itt.)

Új szemléletről tanúskodik és fontos részeredményeket tár fel a „fotótörténeti” fejezet (Németh Csaba: „A fénykép mint forrás

a Kossuth téri sortűz és a »véres zászlós« felvonulás történetében”). A két eseményen – a sortűz napján és a megemlékező felvonuláson – készült felvételek aprólékos elemzése nyomán értékes összeállítás született mind a képek tartalmát, mind pedig készítőik személyét illetően. Természetesen ettől még a fotók az „első lövést ki adta le” kérdésében csak másodlagos jelentőségű források maradnak.

Mihályfi-Tóth Alexnek az Országos Mentőszolgálatról szóló, nem is annyira rövid története („Mentőmunka a Kossuth téren. Tömeges sérülések ellátásáról az 1956-os mentő-esetnaplók és egészségügyi iratok alapján”) lebilincselően izgalmas, egyben adat- és fényképgazdag, ennek ellenére nem e munka keretei közé illik. Minden dicséret megilleti a szerzőt – e munkát folytatni, bővíteni kellene –, azonban az 1956. október 25-i végzetes nap mentéstörténetének megismeréséhez egy a lényegre szorítkozó, szikár leírás bőven elégséges lett volna. (A közölt OMSZ dokumentumok elemzése is kiváló és hiánypótló, viszont elmaradt azok lelőhelyének feltüntetése.)

A kötetet a projekt célkitűzésének „tartalmai esszenciája” zárja: az áldozatok számának megismerésére tett kutatások összegzése (Feitl Írisz – Unger Gabriella: „A sortűz áldozatainak kutatása”). A két szerző nem titkolta, hogy lényegében csak a halálos áldozatok számának, főbb adatainak megállapítására koncentráltak, és „lehetséges áldozatok” adatbázisának létrehozását tűzték ki célul, bár kezdetben a cél „az elhunytak életrajzi feltárása volt”. Jelentős mértékben támaszkodtak a korábbi kiadványok adataira, főképp Horváth Miklós és Tulipán Éva műveire.² (Ők voltak egyébként e fejezet lektorai is.) Új eredményként rövid életrajzokkal mutatják be az áldozatok származását, életpályáját, statisztikailag is elemezve a megismert tényeket.

² Lásd például: Horváth Miklós – Tulipán Éva: *In memoriam 1956*. Budapest: Zrínyi Kiadó 2006. 366.

A lista a „biztos” halottakról sajnos hosszú, és a kutatások nyomán még hosszabb lett: 88 főre növekedett az eddig ismert 66 főhöz képest. A sebesültek számát 170–200 fő közé teszik, és rögzítik, hogy a halottakhoz képest kétszeres szorzóval számolnak, de őket részletesen nem kutatták. Kifejtést érdemelt volna, hogy mennyire vették figyelembe a többi szakmunkában a sebesültek számára és kezelésére vonatkozó információkat, hiszen a háborúkkal foglalkozó szakmunkák négyszeresre teszik a sebesültek arányát az elhunytakéhoz képest.

A szerzők kitérnek a belügyi áldozatokra is. Róluk, az államszocializmus alatt született munkák alapján eddig is többet lehetett tudni a civil áldozatokhoz képest, azonban – nagyon helyesen – e munkában is helyet kaptak, természetesen új szemszögből értékelve az ő tragikus sorsukat. A teljes körű bizonyosság kedvéért a neveket, beosztásokat jobban össze kellett volna vetni a kötet legelső tanulmányaiban foglalt katonai szervezeti adatokkal. Emellett felvethető, hogy az államszocialista korszakbeli kutatások esetlegesen fennmaradt anyagait (jelentések, de akár az akkori kutatók egykori jegyzeteit) is át lehetne tekinteni. A szintén itt olvasható „Életrajzi rekonstrukciókban” tíz rövid fényképes életrajzot adtak közre, szintén ismeretlen céllal, és azt sem tudni, mik voltak a válogatás szempontjai.

A kötet már fentebb kifejtett érdemein túlmenően leszögezhető, hogy komplex munkát tettek le a szerzők a történészek és az érdeklődő nagyközönség elé, korrekt szakmai értekezésekkel, megfelelően leszűrt eredményekkel. Következtetéseik döntő többsége megalapozott és megfelelően hivatkozott. A kutatás gyümölcsözőnek bizonyult.

A gyümölcs aromájába azonban kissé fanyar utóíz vegyül. Az események megértéséhez hasznos lett volna részletesebben kifejteni a korabeli fegyveres testületek, illetve azokon belül is az államvédelem (és a határőrség) szervezetrendszerét, politikai felada-

tait és egyúttal októberi tevékenységét is.

Dicsérendő és elismerendő az igyekezet a korábbi munkák eltérő eredményeiből fakadó ellentétek feloldására. Ugyanakkor talán jobb lett volna, ha a biztos tények és adatok külön elemzésben szerepeltek volna, elkülönítve az ellentmondásosnak tekinthető vagy a még kellően nem ismert történések, összefüggések leírásától. Emellett jobban össze kellett volna hangolni a (rész)tanulmányokat, így csökkenthető lett volna az egymásra utalás. Ezzel kialakult volna egy – adatgyűjteménnyel kiegészített – szintézis.

A történész szakma által kissé lenézően műkedvelőnek titulált szerzők műveit is alaposabban górcső alá kellett volna venni, felhasználni az általuk kikutatott forrásokat, illetve, ha kell, cáfolni az elterjedt állításokat, adatokat (például a „több mint ezer halott” számadat átkerült a köztudatba, vagy a volt partizánok szerepét a szerkesztők sem részletezték, csak lábjegyzetben cáfolták). Szintén további kutatást igényelnek azok az állítások, amelyek szándékos iratmegsemmisítésekről szólnak: „Előfordulhatott az is, hogy belügyi szervek semmisítettek meg...” (391. old.); „meghamisítottak halálozási anyakönyvi kivonatokat”. (392. old.) Ilyen kijelentéseket illetett volna alátámasztani.

A kutatócsoport tagjai áttanulmányozták a Belügyminisztérium anyagát az Országos Levéltárban, de joggal állapítják meg, hogy az „államigazgatás felsőbb szerveinek” anyagai 1956-ra vonatkozóan meglehetősen kevés primer adatot tartalmaznak, főleg az erőszakos atrocitásokról. Vannak azonban más fondok, melyek – ha szórványosan is, de – tartalmaznak iratokat és kiegészítő adatokat a Kossuth téri eseményhez kapcsolódóan. Ilyen például a Honvédelmi Bizottság iratanyaga (MNL OL XIX-A-98 törzsszám), amelyben például megtalálhatók a Munkás-Paraszt Hatalomért Emlékérmét kapott személyeik listái.³

A kötetben említik az 1995-ben lefolytatott ügyészégi nyomozást (Budapesti

³ A könyv 10. oldalán idézett kitüntetési feljegyzés másodlata is megtalálható itt.

Ügyészség Nyom. Hiv. I/1341/1994. száma alatt). Ezen ügy(irat) anyaga azonban, fontossága ellenére, még nem érkezett be a fővárosi levéltárba.⁴ A szerzők megjegyzése szerint több kórház irattárába nem tudtak bejutni. Ezt magam is meg tudom erősíteni: a recenzió teljessége érdekében megkerestem az egyik budapesti kórház régi irataik kutatása céljából, azonban mindez főigazgatói engedélyhez kötött jog, vagyis megtagadható.⁵

E könyvismertető ettől a ponttól kezdve válik nyíltan szubjektívvá, ugyanis az 1956-os Kossuth-téri események során az anyai nagy-nagybátyám (id. Pluhár Lajos) nyomtalanul eltűnt. Három, immár teljesen elárvult gyermeket hagyott maga után (édesanyjuk már korábban elhunyt), és szerencse a szerencsétlenségben, hogy nem voltak már kisgyerekek, kamaszkoruk végén járva önállóítani tudták magukat. A Kossuth téri tüntetésen egyik gyermeke, idősebbik leánya is részt vett, aki comblövessel, de túlélte a vérfürdőt. Az ő későbbi visszaemlékezéseiből tudjuk,⁶ hogy az első lövések eldördülésekor mindketten menekülni kezdtek, elsodródtak egymástól. Őt futás közben érte a lövés, elájult, és később egy kórházban tért magához. (Ezért is kár, hogy a sebesültek sorsát nem vizsgálja a könyv!) Édesapját sem ő, sem két testvére nem látta soha többé. Pedig nem

nyugodtak bele a történetekbe. A fiútestvér a következő hetekben végigjárta a kórházakat, illetve megnézte a közszemlére kitett halottakat, azonban apját nem tudta megtalálni. 1989 után a Belügyminisztérium irataiból igyekeztek információkat megtudni. Erőfeszítéseik nem jártak eredménnyel. Hasonlóan kudarcos volt a sajtó, sőt a bírósági út. a 2001–2002-ben lefolytatott ún. sortűz-per is.⁷ A most lefolytatott kutatás folyamán sem lehetett bizonyítani, hogy az édesapa a sortűz által lelte halálát. A nyolcvannolc fős listába így, helyesen, nem vették fel, az eltűntekről pedig sajnos eddig még nem készült névsor, nevének említése egy végjegyzetbe került.

Az egyértelmű, hogy egy tudományos intézmény nem keresőszolgálat, és nem is igazságszolgáltatási szervezet. Az ilyen esetek láttán döbbenhet rá egy közgyűjteményben, „tudományos” munkakörben dolgozó személy, hogy mik a társadalom elvárásai egy történeti kutatás kapcsán. A közgyűjtemények felé fordulóknak nem feltétlenül magas szintű okfejtéseket, a tudományosság követelményeit magukon viselő tanulmányokat várnak, hanem egyrészt általános érvényű, letisztázott megállapításokat, másrészt pedig választ a saját magukat vagy családjukat érintő kérdésekre.

⁴ A Budapest Főváros Levéltára munkatársának 2023. február 21-i, elektronikus levélbeli szíves közlése alapján. (Az elektronikus levél a szerző birtokában.)

⁵ Sajnos a vonatkozó 1997. évi XLVII. tv. 21. §-a több megkötést tartalmaz: „Tudományos kutatás céljából az intézményvezető vagy az adatvédelmi tisztviselő engedélyével a tárolt adatokba be lehet tekinteni, azonban tudományos közleményben nem szerepelhetnek egészségügyi és személyazonosító adatok oly módon, hogy az érintett személyazonossága megállapítható legyen. Tudományos kutatás során a tárolt adatokról nem készíthető személyazonosító adatokat is tartalmazó másolat.”

⁶ Franka Tibor: *Marad a bosszúvágy mindhalálig*. Magyar Fórum, 2002. augusztus 15. 9.

⁷ Nánási László: *Október 25.: sortűzper*. Magyar Nemzet, 2002. április 11. 2.

DEÁK ÁGNES

SZTE BTK Modernkori Magyar Történeti Tanszék

Aetas 40. évf. 2025. 1. szám, 203–207.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.1.203-207

www.aetas.hu

„Csaknem idill – a következő újrainterpretációig...”?

Thomas Winkelbauer (Hg.): *Die Habsburgermonarchie (1526–1918) als Gegenstand der modernen Historiographie. (=Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Bd. 78.)* Wien: Böhlau Verlag, 2022. 450 oldal

2013 novemberében Bécsben rendezték meg azt a konferenciát a Habsburg Monarchia történetével foglalkozó nemzeti historiográfiai hagyományokról, mely a 2022-ben kiadott kötet bázisát képezte. A szerkesztő Thomas Winkelbauer célja – ahogy azt előszavában (*Einleitung*) kifejti – egyrészt annak bemutatása volt, hogy a Habsburg Monarchia utódállamainak történetírásai a 19–20. században hogyan interpretálták a birodalom történetét, másrészt hogy az észak-amerikai, angol, a német, az orosz és belga történetírás milyen kontextusba ágyazva, milyen történeti kérdésfelvetések vizsgálata során kerített és kerít sort történetének tárgyalására. Gondosan összeállított kérdéssor volt hivatott irányítani a konferencia előadóinak, illetve a kötet szerzőinek gondolatmenetét, amit a szerzők persze eltérő mértékben vettek alapul, de mégis hozzájárult ahhoz, hogy egymásra legalább áttételesen reflektáló, így összehasonlítható tanulmányok születhessenek. A konferencián három csoportba rendezve került sor az előadásokra: az első csoportot a német, osztrák-német és spanyol történetírás prezentációi

képezték; a másodikat a közép-európai Habsburg Monarchia többi népének történetírásai; a harmadik csoportba pedig azok a historiográfiai kerületek kerültek, melyek számára a Habsburg Monarchia legfeljebb külpolitikai szálon köthető nemzeti történetükhöz. A kötet azonban más tagolást követ: Az első fejezetben (*Die Habsburgermonarchie in den Historiographien ihrer Nationen und ihrer Nachfolgestaaten*) a közvetlenül „érintett” történetírások elemzése kapott helyet: tanulmányok az ausztriai, magyar, cseh, szlovák, szlovén, lengyel, olasz, román és szerb történetírás Monarchia-képéről. A második fejezet (*Die Habsburgermonarchie in der deutschen, britischen, nordamerikanischen, französischen, russischen und belgischen Geschichtsschreibung*) pedig a külső megfigyelők nézőpontjait villantja fel. Összesen tizenhat tanulmányt tartalmaz a kötet, öt angol nyelvű tanulmány kivételével német nyelven. A szerzők valamennyien a Monarchia történetének a nemzetközi porondon is ismert, illusztris tagjai (például Gary B. Cohen, Robin Okey, Wolfram Siemann vagy éppen a szerzőként is említendő Thomas Winkelbauer). Többben igen kiterjedt magyarországi szakmai kapcsolatokkal rendelkeznek (például Elena Manová, Maciej Janowski vagy Joachim Balcke). A magyar historiográfiát a nemrég elhunyt Frank Tibor képviseli, aki korábban könyvet publikált a Habsburg Monarchia-képről a 19. század második felének Nagy-Britanniájában.¹

¹ *Picturing Austria-Hungary: The British Perception of the Habsburg Monarchy 1865–1870.* New York: Columbia University Press, 2005.

A tanulmányok változatos szerkezetűek. A legtöbb szerző kronológiai rendben elemezte saját országa/nemzete historiográfiai termését; néhányan inkább a Monarchia történetének egyes korszakait választották kiindulópontnak, s így ütköztették a különböző időszakokban született történeti munkákat és koncepciókat. Maciej Janowski (*A Problem not Noticed. Polish Historiography and the Habsburg Monarchy*) a historiográfiai áttekintés után két történész munkásságának plasztikus és elgondolkodtató eszmétörténeti elemzését adta, s Frank Tibor (*Zerfall der liberalen Erben. Die Darstellung der Österreichisch-Ungarischen Monarchie in der ungarischen Geschichtsschreibung [1867–1945]*) is egyes történeti koncepciók vizsgálatát állította a fókuszba. Rudolf Gräf (*Von den frühneuzeitlichen Chronisten zu den postkommunistischen rumänischen Historikern. Konstanten und Variablen der Darstellung der Habsburgermonarchie in der rumänischen Geschichtsschreibung*) tematikai csomópontokat jelölt meg (megnevezés, a Monarchia mint felszabadító, illetve mint hódító, a Monarchia mint tanító és védelmező, a Monarchia mint ellenség stb.), s a problémák különböző interpretációit állította elének kronológiai rendben, sőt földrajzi tagolásban (Regát, Bánát és Erdély). Winkelbauer a maga tanulmányában (*Die Habsburgermonarchie in der (deutsch)österreichischen Historiographie*) vegyítette a tagolási szempontokat, napjaink történeti koncepcióit pedig irányzatokba rendezve mutatta be, ahogy az észak-amerikai (USA és Canada) történetírásról szóló Gary B. Cohen (*Historical Scholarship on the Habsburg Monarchy [1526–1918] in North America*) is részletesen jellemzi az ún. revizionista irányzat legfontosabb tételeit és alkotóit.

A tanulmányok nagy része a 19. század második felétől (esetenként egészen a 18. századig visszanyúlóan) vázolja a történeti koncepciókat, de lényeges különbségek állapíthatók meg abban, hogy mely korszak historiográfiájának szentelnek nagyobb súlyt. Gräf beszámolója ugyanakkor visszanyúl a

17. századi krónikaíróig, Frank Tibor pedig kizárólag 1945 előtti történetírói jelenségeket tárgyalt. Ahogy Winkelbauer bevezetőjében jelzi, a szerzőknek lehetőségük nyílt tanulmányukat, de leginkább a jegyzetapparátust frissíteni, akár 2020-ban megjelent munkákkal is bővíteni, aminek következtében nemcsak historiográfiai körképet, de nagyon hasznos aktuális helyzetjelentést és bibliográfiát is nyújt a kötet.

Közös jelenség az utódállamokban a politikai kurzusváltások meghatározó jellege a historiográfiai koncepciók változásaiban. A historiográfiák alapvetően nemzeti perspektívában gondolkodnak egészen napjainkig, azon keresztül jelenik meg a Monarchia története, csak ritkán önálló kutatási tárgyként. E tekintetben Lengyelország azonban némileg eltér, ott Galícia mint a nemzeti történelem regionális változata persze jelen van a historiográfiai kutatásokban, de a Monarchia kontúrjai a többi érintett történetíráshoz képest is jóval elmosódottabbak és halványabbak, s Janowski a politikai kurzusváltozásoknak is kisebb szerepet tulajdonít. Természetesen e tekintetben Ausztriában is speciális volt a helyzet, amit Winkelbauer részletesen bemutat. Az viszont általános megállapítás, hogy a Monarchia megszűnése után e nemzetállami historiográfiák, ha eltérő okokból is, de mind határozottan negatív képet festettek a Monarchiáról, s a későbbiekben is ez jellemezte a két világháború közötti, sőt azután már jobbára a marxizmus által meghatározott 1945 utáni időszakot is. Az utóbbi húsz-harminc évben (nem véletlenül a szocialista rendszerek összeomlásával egyidőben) ezzel szemben kezd jóval pozitívabb megvilágításba kerülni a Monarchia, részben külső historiográfiai hatások nyomán is. Sokat sejtető azonban a politika befolyásának szerepét illetően Elena Mannová (*Bilder und Funktionen der Habsburgermonarchie in der slowakischen Historiographie*) ironikus zárómondata: „Csaknem idill – a következő újrainterpretációig...” (159. old.) Az utóbbi évtizedek trendjeit illetően mást regisztrált az olasz történetírás-

ban Antonio Trampus (*Die Habsburgermonarchie als Gegenstand der italienischen Historiographie*): az 1980–1990-es években határozottan lanyhult az érdeklődés Olaszországban a Monarchia iránt, amit ő annak tulajdonít, hogy a korábban érvényesülő „Közép-Európa” mítosz háttérbe szorult a (nyugat-)európai integrációs folyamat vonzó valóságának árnyékában, másrészt a német nyelv és kultúra az angol nyelv hegemoniája nyomán lényegesen veszített vonzerejéből. Az ezredfordulótól azonban ő is felívelést észlel, ahogy egy új generáció megjelent, amely már Európa-szerre külföldön végezte akadémiái tanulmányainak legalább egy részét, bár, ahogy megjegyzi Trampus, inkább a dinasztia, mint maga az államalakulat került az érdeklődés előterébe.

A nyugat-európai országokban és Oroszországban a Habsburg Monarchia kutatásának láthatólag jobbára csak periferikus szerep jutott, még ha a birodalom története iránti érdeklődés intenzitása időben változott is. Elsősorban az adott állam külpolitikája, illetve az európai hatalmi egyensúly részeként volt jelen ezen országok historiográfiai hagyományában. Igen érdekes a németországi példa, melyet két tanulmány is elemez Gabriele Haug-Moritz (*Die Habsburgermonarchie in den deutschen Forschungen zur Geschichte des Alten Reiches*) és Wolfram Siemann tollából. Siemann (*Der Habsburgermonarchie [ab ca.1830] und Österreich [ab 1918] im preußischdeutschen Geschichtsbild*) azt fejtegeti, hogy a 19. századi porosz-kisnémet orientáltságú történetírás hagyománya, mely a homogén nemzetállamot tekintette a történeti fejlődés magától értetődő vonatkoztatási pontjának, az 1945 utáni németországi történetírásban is tetten érhető akár napjainkig is annak ellenére, hogy a Habsburg Monarchia történetének, például a 19. századi időszak meghatározó kutatói között jónéhány német történészt (például Dieter Langwieschét, Heinrich Lutzot, Harm-Hinrich Brandtot vagy éppen magát Siemannt) tartunk számon. Siemann szerint a nemzetállami szemlélet

korlátai közüli kilépést bátorította az angolszász történetírás befolyása, amit az összetett, heterogén birodalmi államalakulatok iránt mindig is jóval nyitottabb szemlélet jellemzett.

Ennek ellenére Robin Okey (*British Historians and the Habsburg Monarchy [1500–1918]*) is azt állapíthatta meg, hogy a szigetország történetírásában marginális szerep jutott csak a Habsburg Monarchiának. Az első világháború végéig jobbára nem is szaktörténészek, hanem a térség iránt érdeklődő befolyásos értelmiségiek terepe volt az. A két világháború között is sokkal inkább a Monarchia korábbi „elnyomott népeinek” története állt a fókuszban, nem a Monarchia egészének históriája, miközben megszülettek az első összefoglaló birodalom-történetek Carlile Macartney és A. J. P. Taylor tollából. Az érdeklődés 1945 után is mérsékelt maradt: 1945 és 2013 között összesen 74 PhD disszertáció készült a Habsburg Monarchiához kapcsolódó témákból, miközben évente 140–600 értekezés született. (324–325. old.) Okey részletesen bemutatja napjaink nagy-britanniai Monarchia-kutatását, méltán kiemelve több ponton is az osztrák-német, cseh és magyar történelemben egyaránt otthonos Robert J. W. Evans munkásságát.

Az észak-amerikai historiográfiai körképét élénk táró, már említett Gary B. Cohen az utóbbi két évtizedben színre lépő, ún. revizionista irányzat nagy tekintélyű képviselője, mely irányzat radikális szakítást hirdet azzal a felfogással, amely a Monarchia 19. századi történelmét a hanyatlás időszakának tekinti, s az első világháborút követő felbomlást hosszú távú folyamat elkerülhetetlen végpontjaként értelmezi. Az ide tartozó szerzők (például Pieter M. Judson, John Deak) munkáiból sokkal inkább egy problémákkal küzdő, de megújulni kész és képes, vitális Monarchia képe bontakozik ki, melynek szétesését több tényező, de mindenekelőtt a háborús viszonyok bomlasztó belső és külső tényezői, nem strukturális problémák generálták. Cohen méltán mutat rá arra, hogy a

második háborút követően az észak-amerikai Monarchia-kutatás vezető pozíciót vívott ki magának. Mint írja, a nagyobb perspektíva, a számottevő földrajzi távolság, a források elérhetőségének nehézségei magától értetődően arra indítják az észak-amerikai történészeket, hogy tágabb, összehasonlító keretekben, hosszabb időtávú folyamatokat azonosítva vázolják fel azt a történetet, amit például az érintett közép-európai historiográfia a maguk nemzeti látószögébe bezárva egészen más perspektívából észlelnek. Cohen írása meglehetősen polemikus, számos ponton marasztalja el ez utóbbi historiográfiákat, pedig e kötet összefoglalóiból egyértelmű, hogy a nemzeti látószög egyáltalán nem csak a közép-európai kis országok történetírói hagyományait uralta.

Frank Tibor három történész, Marczali Henrik, Szekfű Gyula és Jászi Oszkár történeti koncepcióját elemzi, láthatólag eredetileg más célra készült szövegében. Szerencsés lett volna, ha ezt az írást kiegészíti egy másik, amely a második világháború utáni magyarországi historiográfia áttekintését nyújtja. Így ugyanis olyan magyar történészi életművek maradtak említés nélkül, mint Hanák Péteré vagy Somogyi Éváé, akik nem pusztán a nemzeti történelem kereteként, hanem önálló kutatási témaként is számottevő eredményekkel gazdagították a Monarchia történetének kutatását. De említhetjük Sashegyi Oszkárt is, aki ugyan a birodalmi kormányzat neoabszolutizmus kori magyarországi politikáját értékelte át az 1960–1970-es években, de azzal új irányba terelte a megelőző évtizedeknek a Habsburg birodalmi örökséggel szemben határozottan ellenséges nemzeti narratíváját. Öröndetes ezzel szemben, hogy Winkelbauer a bevezetőben kitért az utóbbi évtizedben publikáló két fiatal történész, Varga Bálint és Tarafás Imre egy-egy tanulmányára, illetve az ausztriai történetírás kapcsán utalt Romsics Gergely könyvére², mely a Monarchia szerepét

vizsgálja a két világháború közötti osztrák, német és magyar történetpolitikai diskurzusban. Mindez persze nem helyettesítheti a szisztematikus áttekintést és elemzést. Annál is inkább nem, mert magyar történeti problémák természetesen elő-előbukkannak a kötet többi tanulmányában. Janowski például részletesen elemzi Henryk Wereszycki (1898–1990) munkásságát, aki az 1867-es kiegyezésben annak a lehetőségnek a kizárását látta, hogy a Monarchia az ott élő valamennyi nép érdekérvényesítését lehetővé tevő közös hazává váljon, amivel megnyitotta az utat a „nemzetállamiság” felé törekvésnek, amelynek a végpontján csak 1918 következhetett. (240. old.) Hasonlóan vélekedett a kiegyezésről Nicolae Iorga is, akinek véleményét szintén olvashatjuk a kötetben Rudolf Gräf összefoglalójában. De Elena Mannová is kitért az 1950-es években szlovák és magyar történészek között folyt szakmai vitákra. Ezért is sajnálatos, hogy a külföldi olvasót a kötet minden felvilágosítás nélkül hagyja arról, hogy a magyar történetírás napjainkban hogyan vélekedik az egykor rivális nemzeti mozgalmak államai historiográfiájának történetünk közös pontjait érintő történeti koncepcióiról. Pedig ez a színvonalas kötet egyedülálló lehetőséget nyújthatott volna erre.

A szerzők túlnyomórészt (talán csak Rudolf Gräf tanulmánya kivétel) nem pusztán ismertetőt, hanem kritikai elemzést nyújtanak témájukról, magas színvonalon és elgondolkodtató módon rávilágítva erősségekre és gyengeségekre, vakfoltokra és éleszszemű megjegyzésekre egyaránt. Reflektált vagy reflektálatlanul maradó párhuzamok, egymást keresztező folyamatok, kölcsönösen gyümölcsözőnek bizonyuló együttműködéstörténetek egyaránt megjelennek a kötet hasábjain. Kirajzolódnak a történetírások közötti, egymást stimuláló és befolyásoló szakmai szálak is. Ahogy a Habsburg Monarchia sok komponensű, összetett államalakulat

² *Nép, nemzet, birodalom – a Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941.* Budapest: Új Mandátum, 2010.

volt, úgy története is csak az lehet. Az Európai Unió sikerei, kudarcai és nehézségei pedig jó néhány tekintetben kortárs problémákká tették a Habsburg Monarchia letűntnek hitt történeti dilemmáit.

Contents

Essays

ÁDÁM DEÁK	
The Political Landscape of Csanád County in the Second Half of the 1840s ...	5
GÁBOR GÁNGÓ	
Romantic Antic-Capitalism: The Economic Views of József Eötvös	22
LÓRÁNT TOLDI	
1848 Through the Eyes of the “Half-Bourgeois:” Former Revolutionary Colonel Imre Ivánka and his Constituents in the Second Half of the 1860s	35
BALÁZS MÉSZÁROS	
The Conflicts of Religion, Language, and Bourgeois Sensibilities: The Founding of the Charity Women’s Association of Pécs in 1871	61
LÁSZLÓ TÖRŐ	
Debates About the Pragmatica Sanctio in Austrian and Hungarian Historical Texts at the Beginning of the 20th Century: A Case Study Of Professional Histories	86
PÉTER BIHARI	
The National Assembly and the Scapegoats, 1920–1922	112
GÉZA ZÁVODSZKY	
Lajos Gogolák and Magyar Nemzet 1938–1944	128

Workshop

BEA CSABA	
Antti Jalava and his Work in the Service of Hungarian Culture	150

Debate

GÁBOR GYÁNI	
The Mental Strain of Forced Collectivization. Is it Real?	165
CSENGE KONDOROSSY – GERGELY MAGOS	
„...one-time psychological trauma is a “minor thing” for people”. Interview with prof. László Tringer and prof. István Bitter	173

Reviews

TAMÁS MELKOVICS	
Archduke Stephen, a Man of Many Roles	182
(Rouven Pons: <i>Erzherzog Stephan [1817–1867]. Biographie eines Habsburgers im entstehenden Medienzeitalter. [Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, Band 123.] Wien–Köln: Böhlau Verlag, 2022.</i>)	
GÁBOR SZILÁGYI	
A “Uniquely Typical” Danubian Intellectual	187
(Csunderlik Péter: <i>Egy különleges közép-európai történész. Hanák Péter pályaképe. Budapest, Napvilág, 2023.</i>)	

ÁDÁM DOMONKOS	
From Idyll to Reality	194
<i>(Rosemarie Bovier: Geborgte Heimat – Das Schicksal einer donauschwäbischen Dorfgemeinschaft [1763–1989]. Wien – Köln: Böhlau Verlag, 2022.)</i>	
CSABA KERESZTES	
Thirst for Vengeance Until Death?	199
<i>(Feitl Írisz – Németh Csaba [szerk.]: Az első lövés. Kossuth tér, 1956. október 25. Budapest: Országgyűlés Hivatala, 2021.)</i>	
ÁGNES DEÁK	
“Almost Idyll - Until The Next Reinterpretation...”?	203
<i>(Thomas Winkelbauer [Hg.]: Die Habsburgermonarchie [1526–1918] als Gegenstand der modernen Historiographie. [=Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Bd. 78.] Wien: Böhlau Verlag, 2022.)</i>	

**Az Aetas történettudományi folyóirat
2025. évi előfizetői felhívása**

2025-re tervezett tematikus számaink a következők:

19–20. századi magyar történeti tanulmányok

Erőszak és bűnözés a 20. században

A középkori Itália

Aetas jubileumi konferencia tanulmányai

Folytatjuk „Elmélet és módszer” rovatunkat. **Interjú**t tervezünk **Vinni Lucherini** (Olaszország) és **Amelie Lanier**-vel (Ausztria).

Eddigi gyakorlatunknak megfelelően a 2025-ös évfolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy ezzel is jelezzük, nagyra becsüljük bizalmukat.

Többféle előfizetői módot ajánlunk fel, hogy alkalmazkodjunk olvasóink igényeihez:

Éves előfizetői ár:	5000 Ft (tartalmazza a postaköltséget, az év végén pdf formátumban elektronikusan is előfizetőink rendelkezésére bocsátjuk az évi négy számunkat!)
Éves elektronikus előfizetői ár:	2500 Ft (pdf file-ban e-mailen a lapszámok megjelenésekor)

Egy számot megrendelőnek:	1250 Ft + postaköltség
----------------------------------	-------------------------------

Egy szám könyvesbolti ára:	1500 Ft
-----------------------------------	----------------

A folyóirat megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén.

Korábbi számunkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Rendkívül fontos folyóiratunk számára előfizetőink támogatása! Kérjük, támogasson bennünket előfizetésével.

Jövedelemadójának 1%-át ebben az évben is felajánlhatja egy olyan egyesületnek, alapítványnak, amelyet arra érdemesnek ítél. Folyóiratunk szerkesztői azzal a kéréssel fordulnak Önnek, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179
<http://www.aetas.hu>
aetas@mail.u-szeged.hu

AETAS 40

JUBILEUMI KONFERENCIA

Az Aetas történettudományi folyóirat alapításának gondolata 1985-ben, egy unalmasabb egyetemi előadáson született meg a szegedi József Attila Tudományegyetem három hallgatója – Bárdi Nándor, Bellavics István és Koszta László – levelezésében. A gondolat megvalósult, a lap azóta is működik és 2025-ben fennállásának 40. évfordulóját ünnepli.

Ennek alkalmából szerkesztőségünk tudományos konferenciát rendez. A remélhetőleg a tágabb szakmai közönség érdeklődésére is számot tartó előadások megtartására a hazai történész szakma meghatározó egyéniségeit kértük fel, hogy segítségükkel áttekintsük a hazai történettudományban 1985 óta, de elsősorban az utóbbi két évtizedben végbement legfontosabb változásokat. Ezen túlmenően kerekasztal beszélgetés is szerepel a programban ezekhez a témákhoz kapcsolódóan. A konferencián elhangzott előadások szerkesztett változatát az Aetas 2025. évi negyedik számában tervezzük megjelentetni.

2025. május 29.

10:00-17:00 óra

SZTE BTK főépület, III. em., VII. terem
(Szeged, Egyetem u. 2.)

PROGRAM

10:00–10:30

Megnyitó

10:30–12:00

I. Kutatási témák és trendek, generációs változások ittthon és külföldön

Elnök: TOMKA BÉLA

KLANICZAY GÁBOR: Történeti antropológia, mikrotörténelem, érzelmek története. Új témák, új megközelítések

KÖVÉR GYÖRGY: Generációs folyóiratok, avagy lapnemzedékek

BÁRDI NÁNDOR: A dekonstrukción innen? Mássá lettek-e a kisebbségtörténet által a „nagy történetek”?

12:00–13:20

II. A történettudomány hazai hatása és a nemzeti/társadalmi progresszió/értékkörzés: Ment-e a világ előre a történettudomány által?

Elnök: VAJDA ZOLTÁN

GYÁNI GÁBOR: Mit ér a szaktudomány, amikor látszólag felesleges?

VALUCH TIBOR: Jelenkortörténet és társadalomtörténet – kérdések és dilemmák

GALAMB GYÖRGY: A középkor „használata” Magyarországon

13:20–14:00

Ebédszünet

14:00–15:20

III. Digitális történelem

Elnök: TAMÁS ÁGNES

BALLABÁS DÁNIEL: Van-e digitális fordulat a történelemtudományban? Nincs

HUNYADI ZSOLT: Középkorászok a digitális térben – honnan jövünk és hová tartunk?

PÉTER RÓBERT: Adatvezérelt történelem? A digitális és mesterséges intelligencián alapuló módszerek kritikai vizsgálata a történelemtudományban

15:30–17:00

IV. Kerekasztal: nyomtatott tudományos folyóiratok napjaink információs forgatagában – lehetőségek és korlátok

Moderátor: SZÁSZ GÉZA

Résztevők: BARÁTH KATALIN, CZOCH GÁBOR, FÓNAGY ZOLTÁN, SZILÁGYI ADRIENN, SZILÁGYI MÁRTON, TAKÁTS JÓZSEF.

17:00–17:10

Zárszó

Támogatóink:

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar

Nemzeti Kulturális Alap

Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata

Szegedért Alapítvány

Bolti ár: 1500,- Ft
Előfizetőknek: 1250,- Ft

Az 1860-as, 1870-es években még sokan vitatták, hogy a nőknek a családi körön kívül bármilyen feladatuk lenne, és azt is, hogy alkotó módon vehetnének részt a közügyek szervezésében. Jeskó gondolatai ebből a nézőpontból meglehetősen progresszívnek hatnak, ugyanakkor tény, hogy az ezekben az évtizedekben országsszerte gombamód szaporodó nőegyletek önmagukban rácafoltak a nőkkel szembeni jellemző előítéletekre.

Jeskó mellett persze mások is megszólaltak a kérdésben. A titkári pozícióért versenybe szállt – de Jeskóval szemben alulmaradt – Schneider István, belvárosi tanító is véleményt formált a nőegylet küldetéséről a Pécsi Lapok hasábjain. Ő amellet érvelt, hogy a nőegyletnek leányiskolát kellene felállítania. Schneider szerint a városi nőnevelés legnagyobb problémája az, hogy csupán jó háziasszonyok nevelésére törekszenek, pedig a nő feladata nemcsak a háztartás vezetése, hanem mint „anya a természet törvényeinél fogva hivatva van gyermekeit nevelni, oktatni, lelkükbe oly elveket csepegtetni, szívökben oly érzelmeket kelteni, ébresztetni, [...] hogy a haladás árját ne feltartóztatni, hanem minden nemes és észszerűnek elősegítésében közreműködni hivatva érezzék magukat”. Schneider szerint olyan anyákat kell nevelni, akik „ment minden előítélettől, képesek gyermekeiket oly nevelésben részesíteni, mely őket tetterős és szilárd jellemű emberekké idomítja; kik megkülönböztetik a jót a rossztól, lelkesednek a szép, nemes és magasztosért s készek embertársuk s ép úgy a társadalomért áldozatokat hozni”. A belvárosi népiskola tanítója ezzel az írásával tulajdonképpen az 1868-ban Veres Pálné által alapított Nőképző Egylet programjához csatlakozott.

Méazáros Balázs tanulmányát számunk 61–85. oldalán olvashatják.
